

नन-
यते,
सुखे
नत्वा-
नयेति
न्यापि
नः तत्र
यः) ।
तात्पर-
पदस्य
समाने

॥ श्रीः ॥

काव्यादर्शः

(श्रीदण्ड्याचार्यप्रणीतः)

प्रथमः परिच्छेदः ।

चतुर्मुख-सुखाभोजवन-हंसवधूर्म ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वतो ॥ १ ॥

मि (I) May all-white (or all-pure) Saraswati (the
का goddess of speech) ever revel in my mind (and in the
परि-minds of my readers)—Saraswati a veritable matron swan
का in the bed of four lotus-like faces of "Chaturmukha" (i.e.
प्रचीराjapati Brahma),

किन्तु	सर्वानर्थान् सूते कामपि सहसेव निर्हतिं तनुते ।
यथाश	वाग्देवी, तां सन्तः स्वादरवन्तः सदा भजत ॥ १ ॥
मेदानु	सगुणा सालङ्कारा सप्तदशन्तो पदे पदे ध्वनिभिः ।
वाक्केन	सत्कविभणितिः सरसा कस्य न वा मानसं हरति ॥ २ ॥
प्रयोजन	द्विजश्रीप्रेमचन्द्रस्य व्याख्यानप्रोच्छनाक्षिते ।
वक्तव्य	*काव्यादर्शे सुदर्शेऽस्मिन् सन्तः सन्तु समुन्मूखाः ॥ ३ ॥

निखिलशास्त्रशरारवारपारीषः सहृदयधुरीणः कविनिबद्धवर्थः श्रीदण्ड्याचार्यः,
पि काव्यरहस्यं वुमुत्सुना नृपतितनयेन भूयोभूयः सविनयमनुबध्यमानः
मिनया परप्रवन्धाध्यापनया स्वरचितमेवाभिनवमलङ्कार-प्रवन्धमिसमन्वित-
प्रतिज्ञमानः काव्यादर्शनामकं काव्यालङ्कारादि-निरूपणप्रवन्धमिमं नि-
ति किंवदन्ती ।

*काव्यमादृश्यते यस्मिन् ग्रन्थे सः काव्यादर्शः प्रवर्तते ॥ ३ ॥

पारकी संज्ञाशाम्" ।) ; or काव्यम् अ-

रे ; or काव्यस्य आदर्शः (का-

काव्यादर्शः

तत्र तावत् सदाचार-परिपालनमनुबन्धनः सरस्वत्या मननलक्षणं
माचरति, चतुर्मुखेति। सरस्वती वाक्स्वरूपा भगवतो विष्णोर्मूर्तिः सम मानसे
चित्ते अथ च सरोविशेषे नित्यं सर्वदा रमतां विहरतु, नित्यं सम मानसज्ञान-
विषयोभूता सती विलसन्नित्यर्थः। ननु सरस्वत्यदोषा सदोषा चानुभूयते, तत्र
सदोषाया मानससन्निहितत्वप्रायेणमनुचितमिति विशेषणाभ्यां तां विगिनष्टि, चतुर्मुखो
ब्रह्मा तस्य मुखान्येव अक्षोजानि तेषां वनं समूहः, इत्यादिसमष्टवेव वनशब्दस्य
रुदत्वात् तदवच्छिन्नपदेषु तु लाक्षाणिकत्वात्, तत्र हंसवधूहंसीव, ब्रह्ममुखान्मोज-
विहारिणी वेदादिरूपा सरस्वती तथा परिगृह्या तादृक् सरस्वती मे मानससन्निहिता
भवतु, न तु हस्त्रिकादिमुखवसतिः सदोषेति भावः। अतएव सर्व्यशुक्ला सर्व्यतः।
स्वरूपतोऽर्थतश्च शुक्ला निर्गुला निर्दोषित्यर्थः, पदपदांशवाक्यांशरसगतदोषरहितेति-
यावत्, अथ च धवला, एतेन काव्यरूपा सरस्वतीत्यायातं भवति, सदोषाया विग्रह-
काव्यत्वानङ्गीकारात्; काव्यरूपायाः सरस्वत्या भगवन्मूर्तित्वं, यथा विश्वपुराणे,—

काव्यालापाय ये केचिदगौतकान्खिलानि च।
शब्दमुक्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥ इति।

युज्यते च तदुपासनारूपं मङ्गलाचरणं गन्यादौ, उपासना च आत्मनः श्रवणमायते,
निदिध्यासनरूपा, मानसे रमतामित्यनेन च तत्तद्विषयरूपा उपासना कृतेति प्रतीतमुखे
मानसव्यापारविशेषरूपत्वाच्चात्माः। अथ सरस्वत्यां हंसवधूत्वारीयं प्रति चतुर्मुखं नत्वा-
अक्षोजवनलारोपस्य हेतुत्वात् परम्परितरूपकमष्टिशब्दनिबन्धनम्, अक्षोजवननयेति
रापेक्षैव तदुपपत्तौ मानसे मानसारोपकरणम् न रुचिरम्, सरःप्रतीतस्तु व्यञ्जन्यापि
युक्तमुत्पत्त्यर्थम्, एकान्ततदायहे तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनयोस्तयोः सङ्करः। अमरात्र
हंसवधूः सर्व्यशुक्ला अक्षोजवने विहरति मानससरसि च रमते। (नित्यार्थः)।
इति क्वचित् पाठः। दीर्घे सुचिरं प्रारिप्सितयन्त्रसन्निधिं यावदिति तदावीर-
विहारी देवतेति केचित्, तस्मै तस्या ब्रह्ममुखसम्बन्धोऽपि यावदिति तदावीर-
सर्व्यशुक्लेति च सति वापि सङ्कोचस्यादरणीयत्वेन सर्वमानसे
आज्ञापरत्वादुपपन्नमिति ध्येयम्। सम सरस्वती

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

(2) Having abridged or concised the shastras of earlier authors (e g, Bharata etc) and having considered the uses of illustrious Poets (like Bhasa, Kalidasa etc), we here show the definition of kavya (i, e, the production of a kavi) according to our humble capacity or ability.

ननु कौटुशीयं काव्यरूपा सरस्वती यस्या उपासनयातिमहाघर्षमाविष्कृत-
मित्यनुयुज्यमान इव तल्लक्षणं तावत् प्रतिजानीते, पूर्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि
काव्यनिरूपणग्रन्थान् संहृत्य संचिप्य अतिविकृतानामेतिषामन्यन्तानुपादियांश-
परित्यागेन उपादियांशान् संगृह्येत्यर्थः, तथा प्रयोगान् महाकविप्रणीतान्
काव्यप्रबन्धान् उपलभ्य स सम्यगालोच्य च, (उपलभ्य चेति क्वचित् पाठः); एतेन
प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं प्रयोगविरुद्धचेदनुपादिशमेवेति न केवलं पूर्वशास्त्रानुसारेण
किन्तु प्रयोगानुसारेण चास्माभिरितत् क्रियत इति सूचितम् । अस्माभिर्यथासामर्थ्यं
यथाशक्ति, औद्गम्यवारणायैतत् । काव्यस्य, लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम् इतर-
मेदानुमापकोऽसाधारणो धर्म इत्यर्थः क्रियते 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावल्लोति' वक्ष्यमाण-
वाक्येन प्रतिपाद्यते । एतेनाभिधेयं दर्शितं, काव्यं हि यन्मस्यास्य प्रतिपादय',
प्रयोजनज्ञानान्तरमेव वक्ष्यते, सम्बन्धस्तु यथाशयं स्वयमूहनीयः । एतेषां गम्यादाववश्य-
वक्तव्यत्वम्, यथा—

ज्ञानार्थे ज्ञानसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।

गम्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः समयोजनः ॥ इति ।

निरूपयिष्यमाणानां गुणादीनान् उपोद्घात-सङ्गताख्यापितत्वात् काव्यनिरूपण-
प्रतिज्ञयैव प्रतिज्ञाततया न पृथक् प्रतिज्ञा कृता ॥ २ ॥

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

(3) In this world, the current or trend of works always flow on through the words of the sages of firm or concentrated intellect (शिष्ट), through words of those trained by instructions of the "Sishta" (अनुशिष्ट), and through colloquial words of all the rest (अवशिष्ट)।
[N.B.—शिष्टानुशिष्ट is either—(i) शिष्टैः अनुशिष्टाः instructed by the शिष्ट, or (ii) शिष्टाः (आद्यमुनयः) च ते अनुशिष्टाः च (तादृश-मुनिवचनशिचिताः) कर्मधा। or इह। the sages and those trained by the instructions of the sages].

इत्थं प्रतिज्ञया वार्त्तशेषरूपस्य काव्यस्य ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वमुक्त्वा प्रज्ञाव्युत्पत्तिरूपं ग्रन्थप्रयोजनं वक्तुं प्रथमं तावत् श्लोकद्वयेन वाक्सामान्यस्योपादेयत्वमाह, इहेति। संसारी शिष्टैः स्थिरबुद्धिभिः।

न पाणिपादचपलो न नैत्रचपलो मुनिः।

न च बाणञ्चपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥

इति महाभारतोल्लेखवर्जितमिहिरचन्द्र- चन्द्रः पाणिनि-वररुचिप्रभृतिभिरनु- शिष्टानां प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना व्युत्पादितानां संस्कृतानां प्राकृतानाञ्चेत्यर्थः, तत्क्षितयस्तेष्वनुशासनसम्भवादिति भावः। तथा शिष्टानामपि एतद्व्यावृत्तिशिष्टानाञ्च देशीनामित्यर्थः, तासामनुशासनाभावादिति भावः। शिष्टानां स्वतः शिष्टानां संज्ञारूपाणामिति केचित्। इत्थं विविधानां वाचामिव प्रसादेन साचिव्येन सर्व्वथा सर्व्वेषु प्रकारेषु लोकानां देवादिपारमार्त्तानां यावा व्यवहारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण भवति। तत्रोत्तमानां संस्कृतया मध्यमानां प्राकृतया नीचानाञ्च देश्या वाचा व्यवहारः ॥ ३ ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥

This entire group of three worlds would be a blind- darkness, if the rays of words do not enlighten

the creation. [आहत्य = आख्या name, with घञर्थेक or ग (बाहुवचान्) ।
शब्द आहत्य आख्या यस्य, बहु । ७. ज्योतिः । See ch. III. 70 also]

अन्वयेन * वाचां व्यवहारेपयोगित्वमुक्त्वा व्यतिरेकेण तदेव द्रढयति, इदमिति ।
शब्दाद्वयं वागाख्यं ज्योतिः प्रकाशकत्वात्तेज इव, संसरत्यनेनेति संसारः सृष्टिरित्यर्थः
‘आसंसारं’ अगदभिव्याप्य यदि न दीप्यते न स्फुरेत् तदा इदं कृतस्त्वं सर्वं जगत्
तदगतलोकजातमित्यर्थः, तमो मोहान्धकारमयं सत् अन्धं चक्षुर्विकलनिव ज्ञानगूढं
जायेत, अन्धं तमो गाढान्धत्वव्याप्तमिति वा । (ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसमिव नरः) ।
यथा इदमिन्द्रियासन्निकृष्टं कृतस्त्वं जगत् अन्धं तमो गाढान्धकारकवलितनिवासात्
जायेत, यथा ज्योतिष सूर्येऽदोषनानि जगदन्धकारमयं सदन्नातं तथा
शब्दाभावे इत्यर्थः, वेदासवाकैरेव सर्वेषां ज्ञानसम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥

[* अन्वय = positive instance ; व्यतिरेक = negative instance]

आदिराजयशोविश्वमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।

तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

(5) Just behold and consider :—the image-like,
fame of old kings (Ikshvaku etc) having got the mirror
of kavya (that is full of words) do not perish even
at the demise of those kings. [Hence it is rightly said
“काव्यं यशसे” etc].

इत्थं वाक्सामान्यस्य व्यवहारमूलत्वेनोपादेयत्वं प्रदर्श्य तस्यैव गुणालङ्कारादि-
भिरुपस्कृततया काव्यरूपतानादर्शरूपीपादेयत्वमाह, आदिराजेति । आदिकालीना ये
राजानः इच्छाकुप्रभृतयः, तेषां यशोरूपं विश्वं प्रति-
कविगणकृत ताव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राप्य इदानीं
नश्यति न विच्छिद्यति इति स्वयं पश्य विचार-
यतएवात्र न गमितत्वदीयः । अन्यच्छिन्नाद-
अव त्वसन्निहितानामपीति व्यतिरेकः । ए-
प्रयोजनमुक्तं, एतच्चोपलक्षणं काव्यकृतुस्त-
त्रेयानि, यदन्तं प्रकाशकता,—

ding void or
(4)
यशः

काव्यं यशसिऽशङ्कते व्यवहारविदे शिवेतरचतये ।

सद्यःपरनिहतं तथे कान्तासम्भिततथोपदेशयुजे ॥ इति ।

सर्व्वे च पुरुषार्था एतस्माज्जायन्ते, यदुक्तम्—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥ इति ५ ॥

✓ गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।

दुष्टप्रयुक्ता पुनर्गौत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६ ॥

(6) A Speech rightly used, is by the learned regarded as a desire-fulfilling milch cow (a कामधेनु), but the same inappropriately used declares ignorance of the writer thereof. (Hence we have "करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम्") ।

काव्यस्वोपादेयत्वमुक्त्वा तस्य गुणालङ्कारादिभिरुपकारे निर्दोषतायाञ्च यतनीयमित्याह, गौरिति । गौर्वाणो सम्यक् प्रयुक्ता दोषाभावेन गुणालङ्कारादिसङ्गावेन च कविना शोभनं निबद्धा सती कामदुघा सर्व्वकामप्रपूर्िका गौर्धेनुरिव बुधैः सामाजिकैः स्मर्यते, सुप्रयुक्ता वाणी कामधेनुवत् सर्व्वकामपूर्िका भवतीति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः—“एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुम्भवतीति” । वैपरीत्यं दोषमाह । सैव गौरिव पुनर्दुष्टप्रयुक्ता सदोषतया रक्षिता सती प्रयोक्तुः कवेर्गौत्वं हवभत्वं सूखंत्वमित्यर्थः, शंसति सूचयति । एतेन दोषाभावे गुणालङ्कारादिसङ्गावे च सर्व्वथा यतनीयमिति प्रतिपादितं, न तु सदोषस्वाकाव्यत्वमिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।

स्यादपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

(7) So even a slight fault or demerit should not be neglected in a kavya, for even a spot of leucoderma disfigures an otherwise beautiful frame.

तदिति । तत्तस्मात् प्रयोक्तुरविज्ञताख्यापकत्वादित्यर्थः काव्ये अल्पमपि पदपदोपमावगतमपि दुष्टं दोषः कथञ्चन नोपेक्ष्यं सर्वथा तत्परित्यागे यत्ननीयम् । ननु गुणालङ्कारादिना सुन्दरतरे तस्मिन् तिष्ठतु नामाख्येयान् दोषः किं विद्वन्नेत तेनेत्यत्राह—सुन्दरमपि लाघव्यहाराङ्गदादिना रमणीयमपि वपुः एकेन केवलेन एकावयवस्थितेन वा श्रित्वे ण (?) श्रोतुं कठमेदेन दुर्भगं निन्दितं स्यात् । एतेन दोषाः काव्यस्थापकधर्मावजनकाः न तु काव्यत्वविघातका इति सूचितम्, दृश्यन्ते च मञ्जाकविप्रयोगेषु केषुचित्ते ते दोषा इति, एतद्विज्ञापनार्थमेव प्राचां “तददोषो गद्यार्थो” इति, “अदोषं गुणवत् काव्यम्” इत्यादिकाव्यलक्षणेऽपि दोषपदोपादानं, न तु सति तत्राकाव्यताप्रतिपादनार्थमिति रहस्यम् । उक्तञ्चान्यत—

कौटानुविद्धरत्नादिमाधारणेन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥ इति । ७ ॥

गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।

किमन्यस्याधिकारोऽस्ति रूपमदोषलब्धिषु ॥ ८ ॥

(8) How can a person not versed in Alamkara-shastra discriminate the merit (गुण = प्रसादादि, गुण = अलङ्कारादि also) and demerits (दोष like श्रुतिकट् = अपार्थत्वादि) in a Kavya? Has a blind one the capacity or eligibility in ascertaining varieties of colour etc ?

इत्यत्र काव्ये दोषाणां हेतुलोक्त्या गुणानामुपादेशत्वमर्थादुक्तं भवति, द्वयोपादेशानाञ्च धर्माणां परिज्ञानस्य शास्त्रोपदेशसापेक्षतया तत्र स्वक्रियमाणशालोपयोगितां दर्शयन्नाह, गुणेति । अशास्त्रज्ञः काव्यसौमंसादिशास्त्रानभिज्ञो जनः, गुणा उपादेशधर्मा वक्ष्यमाणाः श्लेषप्रसादादयः अनुप्रासोपमादालङ्काराश्च अलङ्काराणां काव्यशोभाजनकत्वेनोपादेश्यत्वात्, दोषाः श्रुतिकट्त्वादयश्च तान् कथं विभजते विशेषेण भजते विभक्ततया जानातीत्यर्थः । भजतिरत्र ज्ञानार्थः । वैचित्र्य-वैरस्य-जनकत्वेन गुणदोषाणां किञ्चित्परिज्ञानस्य स्वतः सम्भवेऽपि विशेषपरिज्ञानं शास्त्रादेव जायते, शास्त्रकर्तॄणां निपुणामिनिवेशादिना तत्तद्विशेषोद्भावनादिति वि-पदोपादानम् ।

दृष्टान्तेनेदं द्रवयति, कपाणि द्रव्यगुणविशेषाः तेषां भेदः उत्कृष्टत्वापन्नत्वरूपः
 चेतत्त्वपीतत्वादिरूपो वा विशेषः तस्योपलब्धिषु प्रत्यक्षेषु भवस्य चक्षुर्विकलस्य
 किमधिकारी योग्यतास्ति ? नास्तीति विलम्बः । अस्माच्छास्त्रोपदेशेनेव जना हेयोपादेयज्ञान-
 वन्तो भवन्ति, तदर्थम् एव ममायमारम्भ इति भावः ॥ ८ ॥

अतः प्रजानां व्युत्पत्तिमभिसन्धाय सूरयः ।

वाचां विचित्रमार्गाणां निवबन्धुः क्रियाविधिम् ॥ ९ ॥

(9) So the sages like Bharata etc, having considered the proficiency of persons, formulated the various modes and styles or forms in producing a काव्य ।

अत इति । अतः गुणदोषविभागादिः शास्त्रसापेक्षत्वादित्यर्थः सूरयः पण्डिता
 भरतादयः प्रजानां लोकानां वृत्तपत्तिं वागव्यवहारनेपुण्यम् अभिसन्धाय उद्दिश्य,
 विचित्रा बहुविधा वेदभंगौघादिरूपा मार्गा रीतयो यासां तादृशीनां वाचां काव्य-
 वाक्शानां क्रियायै, करणाय, उपलक्षणज्ञेयतया ज्ञानायापीत्यर्थः, करणवज्ज्ञानस्यापि
 यशःप्रभृतिजनकत्वात्, विधिविधानं धर्मधर्मविभागादिना निरूपणमित्यर्थः, तं
 निवबन्धुः निबन्धेन प्रोचुः । एतेन तदगतानुगतिकतया समापि प्रजाव्युत्पत्तार्थ-
 सेवायमुद्यमः ननु प्रतिष्ठार्थमिति सूचितम् । तस्याद्ययस्यास्य प्रजावृत्तपत्तिः
 प्रयोजनम्, यस्याभिधेयस्य काव्यस्य प्रयोजनम् यथायथं कविवोद्भूतं यशःप्रभृतिकं
 पूर्वमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

तैः शरीरञ्च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः ।

१५५ (शरीरं तावदिष्टार्थ-व्यवच्छिन्ना पदावली ॥) १० ॥

(10) These sages showed and formulated the outward form (शरीर) and internal (?) embellishments (अलङ्कार) in Kavyas. And the form (शरीर) of a Kavya is that it should be characterised by and couched in desirable words producing beauty (रमणीयत्वं) । [इष्ट is desirable (इष्ट, इच्छार्थे + क्त) and relishable, also इष्ट (यज + क्त) -उद्भवसहितं अलङ्कारकोटिमुद्दिश्य प्रयुक्त] ।

[N. B.—moderners will say ध्वनि or व्यङ्ग्यार्थ (with रस) as the soul of काव्य, शब्दार्थ its body ; like शैश्यादि in a person गुण are what inherently augment or embellish रस ; and अलङ्कार decorates it externally, indirectly internally also : see st. 41—42].

अथ धर्मिणि ज्ञाते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायते, धर्मि चास्य शरीरम्-तदेव प्रथमं निरूपयन्नाह, तेरिति । तेः पूर्वसूरिभिः काव्यानां शरीरञ्च आत्मभूतस्य रसादिव्यञ्जस्य देहभूत आशयस्य तथा अलङ्कारस्य दर्शिताः । चक्ष्यसुभयप्राधान्यद्वीतकम् । काव्यानामिति बहुवचनं सुक्तकादिभेदेन काव्यस्य बहुविधत्वसूचनाय । अलङ्कारपदञ्च अलङ्क्रियते प्रकृतौक्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या श्लेषप्रसादादिगुणानाम् अनुपातोपमाव्यङ्ग्यलङ्काराणाञ्च प्रतिपादकं, गुणानामपि कावाशीभाजनकतया तैर्दर्शितत्वात् । भेदस्यानयोरेव दर्शयिष्यते । यदा शरीरकति चकारो भिन्नक्रमे । तेथेत्यर्थः, अलङ्कारायेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन च गुणानां दोषाणाञ्च परिग्रहः तत्तद्विशयानामपि निरूपितत्वादित्यवगन्तव्यम् । दर्शिता इत्यतः बहुवचनं पुंस्त्वञ्च अलङ्कारा इति परप्रयुक्तापेक्षया, “क्वचिद्विभक्त्यो” रित्यनुशासनात् । इत्थं प्राचां संवादं प्रदर्श्य तन्मतानुसारेणैव स्वयं लक्षणरूपं काव्यशरीरं निरूपयति, शरीरं तावदिति । तावदिति वाक्यालङ्कारि । इष्टाः सद्ब्रह्मद्वयाः चमत्कारभूमय इत्यर्थः, येऽर्थाः तैर्व्यवच्छिन्ना विलक्षणोक्तता पदावली पदसमूहः काव्यस्य शरीरमित्यन्वयः । अत्रेष्टत्वं चमत्कारभूमित्वं, चमत्कारस्य लोकोत्तराज्ञादः, तद्भूमिस्तज्जनकः, लोकोत्तरत्वञ्चाज्ञादगतं सुखत्वव्याप्योऽनुभवसाक्षिको जातिविशेषः । रिपुक्षेत्रतः पुनस्तेजात इत्यादिवाक्यार्थे ज्ञानजयाज्ञादस्य न लोकोत्तरत्वमिति न तत्र काव्यत्वप्रसक्तिः । तादृशाज्ञादं प्रत्यर्थानां कारणात्तच्च व्यञ्जवेशिष्येन दोषासमानाधिकरणगुणालङ्कारसङ्गावसम्पादितचारुत्वेन च सम्भवति च, तेन काव्यस्य भेदवयम्, तथाहि व्यञ्जवशिष्यजन्या चमत्कृतिर्यत्र वाच्यचमत्कृतैरत्यधिका तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः, यत्र च व्यञ्जचमत्कृतिर्वाच्यचमत्कृतेः कुचिन्निलोना तत्र गुणोभूतव्यञ्जमिति व्यवहारः, यत्र च व्यञ्जचमत्कृतिर्नाकोऽत्र वाच्यचमत्कृतिरिव परं वरीवति तत्र चित्रमिति व्यवहारः, इमं त्रिविधं काव्यमनैरुक्तमनुसर्ज्यम्, यदि च काव्य

चमत्कृतिनिरपेक्षः शब्दोऽपि गुणालङ्कारोपक्रमचमत्कारं जनयति तस्यापि काव्यत्वमन्येकैकतम, यथा,—

सुपां तिङ्मात्रं वृत्तपङ्क्तिं वाचां वाङ्मन्यलङ्कृतिम् ।

तदेतदानः सीशब्दा नार्थवृत्तपङ्क्तिरोद्देशो ॥ इति ।

तदा इष्टमि पृथक्पदं पदावलोविशेषणं मन्तव्यम्, विशिष्टविशेषणत्वाच्च, रूपो घटोऽनित्य इत्यादी रूपघटयोरनित्यत्व—प्रतीतिवदर्थं पदयोर्द्वयोऽपौष्टत्वप्रतीतिः, ततश्च शब्दचित्रमर्थचित्रमिति चित्रस्य भेदद्वयम् । उक्तञ्च प्रकाशकता,—

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यञ्जनमवर्ण्यम् । इति ।

चित्रमिति गुणालङ्कारमावयुक्तम् । एतेन लक्षणेऽनुद्दिष्टानां गुणालङ्कारदीर्घाणां कथमर्थं निरूपणं कृतमिति चेदास्य *नावकाशः । इष्टपदेन तेषामुद्देशादिति ध्येयम् । अवार्थं वाच्यलक्षणाव्यङ्ग्यतया विविधं, तन्नामिधयोपस्थाप्यो वाच्यः, लक्षणाया लक्ष्याः व्यञ्जनया व्यञ्ज्य इति, व्यञ्जकता च शब्दानां सर्व्वेषामर्थानाञ्च, तेषां व्यङ्ग्योऽपि वस्तुलङ्काररत्यादिभेदान्निविधः, तत्र वस्तुलङ्काररूपव्यञ्जन्यचमत्कारः संलक्षणाक्रमः, रत्यादिव्यञ्जन्यचमत्कारो रसादिपदव्यपदेश्योऽसंलक्षणाक्रम इति अन्यत्र विस्तर इति नैतत् सर्व्वं निरूपयिष्यते । पदानि असमासाङ्गमुपतिङ्गन्तानि तल्लुगन्तानिच, प्राकृतादिपदानान् संस्कृतस्थानीयतया तदन्ततात्परेण । निराकाङ्क्षपदानां काव्यत्वाव्यवहारात् साकाङ्क्षेति पदावलोविशेषणं दैवं तेन पदावली वाक्यमित्येवार्थः । इत्यस्य अर्थोपस्कृत वाक्यमिव काव्यशरीरं न तु वाक्यमर्थश्च इति ; काव्यतया उभयपथ्यामन्त्रे, काव्यमुच्चैः पश्यते काव्यादर्थोऽवगम्यते काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञात इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारविरोधात् लक्षणासुरपगमस्य चान्याव्यत्वात् प्रत्येकपथ्यामन्त्रेच एकस्मिन् पथे काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः, तस्यावाक्यमावसेयं शरीरमिति सुष्ठूक्तम् । शरीरमित्युक्तत्वे शरीरो चापेक्ष्यते, शरीरो चात्र चित्रकाव्ये गुणालङ्कारोपप्रेक्ष्यतो वाच्यार्थ एव, अत्रिगुणीभूतव्यञ्ज्योस्तु वस्तुलङ्काररसादिरूपो वाच्यार्थः ।

अत्र च अनिक्तता,—

अर्थः सद्दयस्याध्यः काव्यात्मायो वावस्थितः ।

अव्य-प्रतीयमानाख्यो तस्य भेदादुभौ व्युत्तौ ॥ इति ।

न च रसस्येवाङ्गित्वमन्यैरुक्तमादरणीयं नीरसानामपि वस्त्वलङ्कारव्यञ्जकानां गुणालङ्कारमात्रोपलक्षितानाञ्च काव्यतया सकलालङ्कारिकैरङ्गीकृतानामकाव्यतापत्तेः । न च तवापि कथञ्चित् परम्परया रसस्यर्गोऽस्तीति वाच्यम् एवंविधरससम्बन्धे गीः धावतीत्यादीनामपि काव्यतापत्तेः पदार्थमात्रस्यापि विभावानुभावव्यभिचारिभावान्य-
तमत्वात् । न च रसस्यानात्मत्वे विनियानामुन्मुखीकारासम्भवः, काव्यस्य प्रयोजनं हि वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां रसास्वादसुखपिण्ड—दानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्ति-
निवृत्तुपदेश इति वाच्यं, चमत्कारजनकवाच्याद्यांदिनापि तत्तत्सम्भवादिति दिक् ॥१०॥

[* चोदय means पूर्वपक्ष]

पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च तन्निधैव व्यवस्थितम् ।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥ ११ ॥

(11) And काव्यशरीर or [^]Kavya (or साहित्य) is of three varieties—(i) पद्य (कन्दोवद्वपदं पद्यम्), (ii) गद्य (full of prose narration), (iii) मिश्र heaving both गद्य and गद्य as in a drama or a चम्पूकाव्यः and पद्य should have four feet (चतुष्पदी) and it has two varieties of metres (e. g. वृत्तकन्दः counted by letters and जातिकन्दः counted by short and long मात्रा, e. g. आर्या etc).

[N. B.—Or divide काव्य as (1) पद्य and (2) गद्य ; then subdivide पद्य into (i) श्रव्यकाव्य शुद्धपद्य as रामायण रघुवंश, कुमार, (2) दृश्यकाव्य मिश्रपद्य as नाटक, प्रहसन etc : again divide गद्य also as (i) शुद्धगद्य in the body of the book, or मिश्रगद्य including some कथा, आख्यायिका etc. and चम्पू including both गद्य and प in the body of the book (but not like नाटक)] ।

काव्यस्य शरीरमुक्त्वा तद्भेदान् क्रमेणाह, पद्यमिति । तत् काव्यं पद्यं गद्यं मिश्रञ्चेति त्रिधैव त्रिप्रकारमेव व्यवस्थितं प्रचोनेनिरूपितम् । एवकाराच्चातुर्विध्यादि-

कनस्य नाकोति सूचितम् । तत्र पदलक्षणमाह, पद्यमिति । चतुर्णां पदानां
समाहारश्चतुष्टयात्मकः पद्यं स्यात्, द्विपद्यादिकन्तु वेदादिष्वेव नियतमिति लौकिक-
शास्त्रेषु तदभावाच्चतुष्टयदीतुक्तम् । वस्तुतस्तु छन्दोनियतं वाक्यमेव पद्यं, महाकाव्यादौ
प्रायेण पादचतुष्टयात्मकानामेव निवेशिनोयत्वाच्चतुष्टयदीतुक्तम् । यदाहुः
“छन्दोनियमवहाक्यं पद्यमित्यभिधीयते” इति । “छन्दोवृत्तपदं पद्यम्” इत्यादि च ।
तच्च पद्यं वृत्तं जातिरिति द्विधा । तदाचरसङ्घातं वृत्तमुक्त्यातुक्थादिकं,
मात्रासङ्घाता जातिरार्थादिः ॥ ११ ॥

छन्दोविचित्यां सकलस्तत्त्वपञ्चो निदर्शितः ।

सा विद्या नोस्तितीर्षूणां गम्भीरं काव्यसागरम् ॥ १२ ॥

(12) In my own treatise on metre named छन्दोविचि-
all about metres have been shown. And this knowledge
of metres is like a raft to cross over the deep sea of काव्य
(for those who desire so).

छन्द इति । छन्दांसि विचोयन्ते निरुप्यन्तेऽनेति छन्दोविचितिः शेषादिकृतः छन्दो-
यस्यः छन्दोविचितिनामकः खल्लतः छन्दोयस्यो वा, तस्यां सकलः तयोर्वृत्तजाल्योः
प्रपञ्चो विस्तरो निदर्शितः समाहंसमविषमत्वेन उक्त्यातुक्थादिना च वृत्तभेदाः
आख्यां गौतुङ्गोतीत्यादिना जातिभेदाश्च निरूपिता इत्यर्थः । अतः सेवानुशीलनीया
यस्यबाहुल्यमिहा तत् सर्वमत्र नोक्तमिति भावः । कवीनां छन्दोज्ञानस्यावश्यकत्वमाह,
सा विद्या छन्दोज्ञानं छन्दोविचितिविद्या वा गम्भीरं विविधछन्दोनिबद्धवाक्यकरणय-
रसभावादिभिर्निर्विद्धम्, अथच अगाधं काव्यमेव सागरं तीर्षूणां करणेन ज्ञानेन च
तत्पारं जिगमिषूणाम् अथच लिलङ्घयिषूणां नौः पोतरूपा । (तीर्षूणां नामित्यत्र
विविचूणामिति क्वचित् पाठः), सागरं प्रवेष्टुमिच्छूणाम्, यथा नानावस्तुपूर्णां
नौःपयोगाय भवति, तथा काव्यं वर्णयितुमनुशीलयितुं वा कृतयवानां छन्दोविचिति-
विद्यार्थः ॥ १२ ॥

सुक्तकं कुलकं कोषः संघातः इति तादृशः ।

सर्गबन्धाङ्गरूपत्वादनुक्तः पद्यविस्तरः ॥ १३ ॥

(13) I have not entered into the details of सुक्तक (composed of single stanza), कुलक (of five stanzas), कोष (a group of slokas each being independent of one another) or संघात (collection of stanzas composed in one and the same metre e, g, meghadutam etc), for all these are component parts of a महाकाव्य divided in सर्ग (canto). [N. B. Note that in Tika here * चोद्य is पूर्वपक्ष as in Mimamsa. See ante also.]

एवं विविधेषु काव्येषु पद्यमयस्यानैरुक्तानामथान्तरभेदानां प्रदर्शनमनतिप्रयोजन-
मिति हृदयेन प्रधानं प्रभेदं महाकाव्यं प्रदर्शयितुमुपक्रमते, सुक्तकमिति । इति शब्द-
एवमर्थे, सुक्तकं कुलकं कोषः सङ्घातश्च इत्येवं तादृशान्मुज्जातोऽपरश्च युष्म-
कादिरित्यर्थः एवंरूपः पद्यविस्तरः अनैरुक्तः पद्यमयकाव्यभेदसमूहः सर्गबन्धाङ्ग-
रूपत्वात्, निरूपयिष्यन्नाणमहाकाव्यरूप—प्रधानभेदे कदेश-स्वरूपत्वादनुक्तः यन्मवाहुल्य-
भिया अप्रदर्शितः यन्यान्तरेषु वेदितव्य इति शेषः । एतेन प्रतिषेधनजा कथं तत्पुरुष-
इति चोद्यस्य * नावसरः । अध्याहृतस्य यन्यान्तरवेदितस्य यन्यान्तरवेदितव्यत्वस्य
विधेयत्वेन तस्य पर्युदासत्वात्, अनेन तु सादृशार्थकपर्युदासनजा अनुक्त उक्तप्राय-
एवेत्यर्थ इत्याहुः । नन सुक्तकं श्लोकान्तरासम्बन्धेन परित्यक्तमीकपद्यात्मकं, तथा-
चाग्रेवे “सुक्तकः श्लोक एकेकयमत्कारचमः सताम्—इति । कुलकं पञ्चानुर-
न्नीकात्मकम् । उक्तञ्चान्यतः—

“वाभ्यान् युष्मकं सन्दानितकं निभिरिच्यते ।

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्” ॥ इति ।

अपरितु पञ्चात्मकस्य षाणावलीति संज्ञामाहुः । यथा,

“एकः श्लोको सुक्तकं स्यात् वाभ्यां युगलकं चतुस्रम् ।

विभिर्गुणवतो प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् ।

वाणावलो पञ्चभिः स्वात् पङ्क्तिभिः करहाटकः ॥ इति ।

कोषः परस्परनिरपेक्षः श्लोकसमूहः । यदुक्तम्—

“कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण कथितः य एवातिमनोरमः” ॥ इति ।

अन्या च सजातीयसमूहः । यत्र प्रत्येकं परिसमाप्तार्थः पदैः कथा समाप्यते
स संघातः । यदुक्तम्—

“यत्र कविरिकनधे हसो नैकेन वर्णयति कावे ।

संघातः स निगदितो हन्दावनमेषदूतादि ।”

इत्युक्तलक्षणा मुक्तकादयो महाकाव्ये कदम्बपल्लवप्रपञ्चगलित्ताः । कोषसंघा-
तावपि महाकाव्येषु तत्तदुच्चावचवर्णने सम्भवत एवेत्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

१२२ ~~सर्गवन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।~~

आग्नीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥

(इतिहासकथोद्भूतमितरहा सदाश्रयम् ।)

(चतुर्वर्गफलोपेते चतुरोदात्तनायकम् ॥ १५ ॥)

(नगराणव-शैलर्तु-चन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।

उद्यानसलिल-क्रीडा-मधुपान-रतोत्सवैः ॥ १६ ॥

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारादयवर्णनैः ।

मन्त्र दूत-प्रयाणाजि-नायकाभ्युदयरपि ॥ १७ ॥)

(अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।

(सर्गेरनतिविस्तीर्णः अव्यवृत्तः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥ ~~अतिशू~~

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तेरुपेतं लोकरञ्जकम् ।

काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्घ्येति ॥ १९ ॥

(14 to 19) And characteristics of सर्गवन्ध
महाकाव्य are that these should begin with आग्निस्-

(benediction) or नमस्क्रिया (salutation) or representation of facts (वस्तुनिर्देशः), be based on इतिहासकथा (as in रामायण, महाभारत etc.) or on some true facts, harbour or incorporate ways of चतुर्वर्गफलप्राप्ति, have description of नगर, अरण्य, गैल, ऋतु, चन्द्रोदय etc, be रसभावसमन्वित and अलङ्कारयुक्त, have cantos or chapters not very long or tedious, and such काव्य being सदलङ्कृति lasts till the end of a कल्प (as काव्य of Kalidas Bhababhuti etc). (A महाकाव्य should not be less than 8 cantos and longer than 30).

कोसौ सर्गवन्धः यदङ्गरूपत्वात्सुक्तकादयो न पृथग् लक्षिता इत्याकाङ्क्षाया नाह, सर्गवन्ध इति । महाकाव्यं सर्गवन्धः तस्य सर्गेर्निबध्यमानत्वात् । तदपि किं स्वरूपमिति तल्लक्षणं तावत् प्रतिजानीते—उच्यते इति । तस्य महाकाव्यस्य लक्षणं स्वरूपम् उच्यते अन्तर्गतमेव निरूप्यते । आशीरित्यादि—आशीः इष्टजनस्य शुभाशंसनम्, नमस्क्रिया स्तोत्रकर्मबोधानुकूलव्यापारविशेषः स च प्रकृते वाग्विशेषात्मकः । तस्य वाचिककायिकमानसिकत्वेन त्रैविध्यात् । तथा वसति प्रस्तुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रवन्धनायकः अपरो वा तत्सम्बन्धी, तस्य निर्देश उपन्यासः, वाग्व्यवहारविकल्पः, मुखम् आदिभागः, आशीःप्रवृत्तीनामन्यतमं तदादिभाग इत्यर्थः । तन्नाशीः कोचक-वधादौ, नमस्क्रिया रघुवंशादौ, वस्तुनिर्देशः शिशुपालवधादौ ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासा रामायणमहाभारतादयः तेषामन्यतमञ्च, कथया राममुधिरादिद्विद्वान्नेन उद्धृतं निबद्धम् । इतरहा एतच्चादिव्यवहारा, सन् मद्रभूतो द्विद्वान् अत्रोच्यते इत्याश्रयो वर्णनीयो यत्र तत् । सदाश्रयमित्यनेन कल्पितवृत्तान्तस्य महाकाव्ये वर्णनं प्रतिपद्यते । तथा चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गयतुर्वर्गः तद्वर्गेण फलेन प्रयोजनेनापेक्षितम्, एकत्र चतुर्णां फलस्यासम्भवात् सर्वे पुनर्वर्णनीयाः परन्तु अन्यतममेव फलमिति मन्तव्यम् । उक्तञ्च “चत्वारस्तत्र वर्गाः तेष्वेकञ्च फलं भवेत्” । इति ।

तथा चतुरो व्यवहारकुशल उदात्तो धीरोदात्तो नायकः कथाव्यापी प्रधानपुरुषो यत्र तत् । यद्यपि—

(“त्यागो कृती कुलौनः सुत्रोक्तो रूपयौवनोत्साही
दचोऽनुरक्तलोकोक्तो वैदग्यशोलाप्रेता” ॥) Symptom २५

इति नायकलक्षणे दक्षजैदग्धापदोपादानेन चतुरत्नलक्षणवटकतया प्राप्तत्वा ।
प्रथमं चतुरेति नायकविशेषणमफलमित्यसन्तोषलदा चतुरोदात्तपदस्य धीरोदात्त-
कत्तव्यम् चतुरधोरपदयोः पर्यायत्वात् । धीरोदात्तलक्षणं यथा,

(“अविकतधनः समावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थं यात्रिगृहमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥” इति ।)

अथच नायकः कचिदेको देवः, कचिदेकः सहशजः
चक्षिः, चक्षिषा एकवंशजा बहुवः चक्षिषा, यदुक्तम्,—

* * * “तत्रैको नायकः सरः ।

सहशः चक्षिषो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहुवोऽपि वा ॥” इति ।

तन्नाम्नोऽसौदाहरणं रघुवंशः ॥ १५ ॥

महाकावेरि नायकवृत्तान्तवर्णनमात्रं न कवीनां पुरुषार्थः इतिहासादिभिरेव
तत्परिज्ञानसिद्धेः किन्तु सामयिकतत्तदुच्चावचवर्णनया काव्यशोभासम्पादनमिति
वर्णनीयान् विषयान् निदिशति, नगरेति ह्याभ्याम् । तृतीयान्तजातमलङ्कार-
मित्यनेनात्म्यः । चन्द्रार्कोदयेति चन्द्रार्कास्तमयोपलक्षणम् । क्रीडेति उद्यान
चलिलयोर्हयोरप्यन्वेति । रतोत्सवः सम्भोगयज्ञारः स च विप्रलम्भवर्णनात् परमेय
वर्णनीयः । उक्तञ्च “न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमयुते” । इति ।

विप्रलम्भैरिति बहुवचनेन तस्य पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकतया चतुर्विधत्वं
सूचितम् । कुमारोदयः प्रवोत्पत्तिः । मन्तो विपक्षजयाद्यर्थे मन्त्रणा । दूतः
क्राव्यप्रेष्यः । स च निस्पृष्टार्थं मितार्थं सन्देशहारकत्वेन त्रिविधः । प्रयाणं युद्धार्थं
यात्रा । आजिपुंसम्, तथा हि प्रथमं मन्त्रणा ततो दूतप्रेषणं ततः प्रयाणं ततो युद्धं
रिपुजयादिरूपाभ्युदयः । शेषं स्पष्टम् । एतानि, अपिना विविधानि च
महाकाव्ये वर्णनीयानोक्त्यर्थः । यदुक्तम्,—

“सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदीपश्चान्तवासराः ।

प्रातर्भध्याह्नमग्याश्चैतुर्वनसागराः ।

सन्धोगविप्रलम्भौ च भूमिस्वर्गपुराध्वराः ।

रश्मिप्रशान्तिपथमनमन्तपुत्रोदयादयः ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह” ॥ इति ॥ १८ ॥

असंक्षिप्तं पञ्चवितृप्तान्तम् महाकाव्यं हि अन्यथाहुल्यगृह्यया संक्षेपेन निबन्धनं
न चमत्कारं पुष्पाति तद्वयया—

रामो दशरथाज्जातः प्राप्तविद्यया कौशिकात् ।

निधित्वायां धनुर्भङ्क्ता मैथिलीं परिणोतवान् ॥ इति ।

रसाः शृङ्गारादयः, भावाः प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः उद्बुद्धनावाः, स्थायिनः
देवादिविषया रतिर्य, तैर्निरन्तरमभिव्याप्तम्, तत्र शृङ्गारवैरशान्तानामन्यतमोऽङ्गि-
त्येन, अन्ये तु रसा भावा वा अङ्गत्वेन, यदुक्तमन्यत्र, “शृङ्गारवैरशान्तानामेकोऽङ्गो रस
इष्यते” । इति । सर्गेरिति उपेतमित्येनान्वेति । सर्गोऽवान्तरवृत्तान्तसमाप्तं नाम,
बहुवचनमष्टान्यूनत्वं त्रिशदनाधिकत्वयोर्वोधकम् ।

(“अष्टसर्गात्रच न्यूनं त्रिशत्सर्गाश्च नाधिकम् । २१

महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकोत्तिं युक् ।”)

इतीशानसंहितोक्तेः । वस्तुतस्तु प्राधिकमेतत् वेपरोत्यस्यापि दर्शनात् । अनति-
विस्तीर्णैरिति त्रिशदन्यूनद्विशत्यनधिकपद्यात्मकैरित्यर्थः । यदुक्तमीशानसंहितायाम,—

“नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिशतो वा नचोपता ।

द्विशत्या नाधिका कोट्येतत् पद्यस्य लक्षणम्” ॥ इति ।

अन्यद्वैरिति हतवृत्तदुष्टतादिदोषपरित्यागेन माधुर्यादिगुणसङ्गावेन च वैरस्याना-
यह—श्रुतिसुखदहचैरित्यर्थः । यदुक्तम्,

यस्मिन् श्रुते न चित्तस्य वैरस्यं, न चाद्वयता ।

पदानि वञ्छ्यानि पदानि प्रसिद्धिप्रचुराणि च” ॥ इति ।

वृत्तपदस्य पद्यपरं क्वचिदोषादिरपि दर्शनात् । सन्धिभिः सुस्निष्टसम्बन्धे भाङ्गि-
सापेक्षैरित्यर्थः “भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्” इति ।

यदा सन्धयो नाटकलक्षणोक्ता सुखप्रतिमुखगर्भं विमर्श-निर्व्वहणाख्याः पद्य ।
 उक्तञ्च “सर्व्वं नाटकसन्धय” इति । तेषां सुश्लिष्टत्वञ्च साङ्गानामितेषां यथाक्रमं
 विनिर्दिष्टः, अङ्गानि चोपचोपादीनि दर्पणं तथा दशरूपकादावुक्तानि ज्ञेयानि,
 भिन्नवृत्तान्तैः पृथक्पृथगवान्तरकथाप्रकाशकैः, यदा भिन्नं वृत्तं पृथक्कन्दो
 निवृत्तः श्लोकोऽन्ते वसाने येषां तैः, एकेन कन्दसा संगे निर्णाय कन्दोऽन्तरेण
 समापयेदित्यर्थः । उक्तञ्च—“एकवृत्तमयेः पद्येरवसानेऽन्यवृत्तकैः” इति ।
 एकवृत्तमयत्वञ्च सर्गाणां प्रायिकं नानावृत्तमयस्यापि कस्त्वचिद्दर्शनात् । उक्तञ्च
 “नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते” इति—यथा, शिशुपालवधे चतुर्थः सर्गः ।
 सदलङ्घ्यतीति—सत्यः शब्दार्थशोभाजननद्वारा रसोपकारिका अलङ्कृतयो यमकोपमादयो
 यत्त तत् । इत्थं लक्षणमुक्त्वा प्रशंसति, लोकरञ्जकमिति, एवं लक्षणसम्पन्नं काव्यं
 लोकरञ्जकं सामाजिक-गणविनीदकं सत् कल्पान्तरस्थायि प्रलयकालावधिस्थायि
 जायेत तद्विनोदलोषुपैर्द्वन्द्वो रचणोद्यतवादितिभावः । अवान्तरशब्दोऽन्नावध्यर्थः ।
 एतेनानपायिकोक्तिं प्रत्याश्रया कविभिः अत्र यतनीयमिति द्योतितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।

यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

(20) If any पद्य becomes devoid of or lack in some of these characteristics, then it is not to be blamed or criticised adversely, if beauty exists in the matters described and if it delights the learned.

इत्थं लक्षणरूपतयोक्तानां भ्रष्टाणां केषाञ्चित्खण्डकाव्यादौ सम्भवेनातिव्याप्तिः,
 तद्वारणाय समुदायस्य लक्षणत्वमात्रं पदमेव कुवच्चिदापतन्मोमव्याप्तिं वारयति,
 नूनमिति । अत्र एषु निरुक्तोपलक्ष्येषु सुखैः यैः कैश्चित्खण्डकाव्यैर्नूनं
 नूनमपि काव्यं न दुष्यति लक्षणाखचिततत्त्वान्निन्दितं न भवति, यदि उपात्तेषु
 यथास्वभावं वर्णितेषु सम्पत्तिः रसपरिपोषः तद्विदः काव्यज्ञान् आराधयति ।
 एतदेवोक्तं भोजराजेन—

“नावर्ण्यं नगव्यादिर्दोषाय, विदुषां मनः ।

यदि शैलत्वं रावादिर्वर्णनेनैव तुष्यति” ॥ इति ।

[यदुपात्तार्थसम्पत्तिरिति पाठे उपात्तानामर्थानां सम्पत्तिः ससृद्धिः आराधयति चमत्कारसुग्धान् करोति] । एतेन चमत्कारविशेषजनकत्वमेव महाकाव्यलक्षणमिति फलितम्, नगरादिवर्णनघटितत्वानु परिचायकभावम्, चमत्कारस्य महाकाव्यखण्डकाव्ययोर्विभिन्न इति नाभ्यासि-प्रतिव्याप्तिशङ्केति ध्येयम् ॥ २० ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं, तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिमुन्दरः ॥ २१ ॥

वंशवीर्य-श्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥ २२ ॥

(31—22) In काव्य the hero (or नायक) should be represented as full of merits and he should then vanquish his enemies—this custom is naturally delightful to all ; or having depicted the वंश (lineage) वीर्यं, श्रुत (valour, culture) etc of the enemy, hero's excellences should be stated by making him vanquish the enemy ; and this mode pleases us all.

नायकप्रतिनायकयोरुत्कर्षापकर्षौ काव्यस्य प्रतिपादयौ, तद्वर्णने प्रकारद्वयमाह, गुणत इति । गुणतो गुणवत्त्वेन प्राक् प्रथमं नायकम् उपन्यस्य वर्णयित्वा तेन गुणवता नायकेन, विद्वषन्ति साधूनि विद्विषः अन्याख्यपद्यवर्तिनः प्रतिनायकाः तेषाम्, बहुवचनमनुगमिप्रायेण, निराकरणं पराजयः, इतीष मार्गोरोतिः, प्रकृतमुन्दरः स्वभावतो रम्यः प्रायेणैव बहुभिवर्ण्यत इत्यर्थः । अयमर्थः, नायकप्रति-नायकौतावत् नायक-सञ्चारिव्रतया वर्णनोद्यौ, तथाविद्योयस्य तयोर्जयपराजयौ सर्वेषां श्रुत्युपपत्तौ भवेत् इति । यथा रामचरिते पितामहापरिपालनादिसत्कर्मावता रामेण परस्त्रीहरणादा-सत्कर्मावतीरावणस्य पराजय इति । गुणत इति नायकस्य सामान्यगुणात्प्रागादयः पूर्वमुक्ताः विशेषाः । पौरुषगुणाय शोभादयः, यथा—

व्याप्तिः स्यादिति विभावनीयम् । नन्वाख्यायिकायां नायकवक्तृत्वनियमे तन्नाम
गुणकथनस्यापि सम्भवेन नायकस्योदात्तत्वव्याघात इत्याशङ्क्य, स्वगुणेति । अप्र
नायकवक्तृकत्वं, भूतार्थश्रवितः सत्यार्थवादिनो नायकस्य स्वगुणाविष्कृत्या
निजगुणोत्कर्षव्यापनं दोषो न भवति, असत्यभूतानाकाङ्क्षितस्वगुणकथनस्यैव
दोषत्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राध्यन्यैरुदीरणात् ।

अन्यो वक्ता स्वयं वेति कौटुम्बा भेदलक्षणम् ॥ २५ ॥

(25) The above definition of कथा is not sound, for
in it sometimes the narrator is the hero and sometimes
the narration (उदीरण) is by others ; and this differentiat-
ing definition of कथा from आख्यायिका is unsound ; for
where the वक्ता is the hero himself it may come
within the purview of आख्यायिका as well.

इत्थं प्राचीनमतमनुदा दूषयति, अपिलिति । अपि तु किन्तु तत्र आख्यायिकात्वे न
प्रसिद्धौ प्रवक्ष्ये अन्येरेव उदीरणात् नायकभिन्नवक्तृकत्वस्यापि दर्शनात् अनियमः
नायकमात्रवक्तृकत्वनियमव्यभिचारो दृष्टः, तन्मादव्याप्तिप्रचणदोष इति नैवं
भेदकरणमादरण्योयमिति भावः । ननु यत्र नायकभिन्नवक्तृकत्वं तस्य कथात्वमे-
वास्तु आख्यायिकात्वप्रसिद्धिरवोधसूत्रित्याह, अन्य इति । अन्यो नायकभिन्नः स्वयं
नायको वा वक्तो भेदकरणं कौटुम्बं न किमपि, स्वरूपगतवैलक्षण्यस्यैव भेदकत्वात्
वक्तृत्वे लक्षण्य कृतभेदोऽकिञ्चित्करः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(वक्ताच्चापरवक्ताच्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम् ।

विज्ञमाख्यायिकायाश्चेत्, प्रसङ्गेन कथास्त्वपि ॥ २६ ॥

आख्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्तापरवक्तृयोः ।

भेदश्च दृष्टो लभ्यादिरुच्छासो वास्तु किं ततः ॥ २७ ॥)

(26—27) If the differentiation be that आख्यायिका should begin with some sloka वक्त्र and अपरवक्त्र metres and the chapters should be called उच्छ्रास, then provisionally incorporation of these metres in stead of आख्या and terming the chapters as लक्ष्य or उच्छ्रास or उच्छ्रास may be made in कथा too. Hence these are not sound grounds of differentiation or definition.

इत्थं वक्त्रध्वजलक्षणतमेदं निरस्य प्रकारान्तरेण ऋजुधियां भेदकरणं दूषयितुं उत्पादयति, वक्त्राच्चेति । वक्त्रापरवक्त्रे छन्दोविशेषो । “वक्त्रं नाद्यान्सोः स्यातानन्धयोऽनुष्टुभिः ख्यातम्” इति वक्त्रलक्षणम् । “अनुजि व न र ला गुरुः सने तदपरवक्त्रमिदं नञौ जरी” इत्यपरवक्त्रलक्षणम् । “वैतालौघं पुष्पिताद्याश्च च्छन्वपरवक्त्रकसु” इति च । उच्छ्रासः कथांशव्यवच्छेदस्य संज्ञा, क्वचिदाश्वास इति दृश्यते, तत्सहितत्वञ्च । भेदकं कथातो भेदसाधकम्, एतदयम् आख्यायिकायाः चिह्नम् असाधारणो ध्वजः । कथाग्रान्तु नैतदयमस्तीति चेदित्यन्तः ऋजुधियां मतम् । तत्र वक्त्रापरवक्त्रलक्षणतमेदं दूषयति, प्रसङ्गेनेति । अतस्मानुपेक्षणीयत्वं प्रसङ्गः । अयमाशयः, यदि कथायासाधार्यकरणे प्रवृत्तः कविर्वक्त्रमपरवक्त्रं वा स्मृत्वा निवेदयति तत् किंमपिदोषमुल्लासयन् तस्याः कथात्वं विधातयेत् ? अपितुनैव तदभावघटितकथा लक्षणस्य केनाप्यनुक्तत्वात्, तन्निवेशाभ्यनुज्ञानस्यापि कुत्रचिद्दर्शनात्, यदुक्तं कथालक्षणमधिकृत्या, “आख्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्” इति । तस्मादधिचारविजृम्भितोऽयं भेदकरणप्रयास इति । सांख्यसूत्रस्य भेदकत्वं दूषयति, भेदयेति । लक्ष्यः कथापरिच्छेदस्य संज्ञा, आदिना उल्लासादीनां ग्रहणम्, भेदो भिन्नः, वाग्वदयाः, लक्ष्यादिरुच्छ्रासश्चेति विभिन्ननामा कथाख्यायिकायोः परिच्छेदो दृष्टोऽस्तु तेन किम्, संज्ञाया विभिन्नत्वान्न किमपि, न हि घटकलसिति संज्ञादयेन संज्ञितो घटस्य भेदः शक्यते वक्त्रम्, स्वरूपवैलक्षण्यस्येव भेदकत्वात्—यथा घटपटयोरिति । दृष्ट इति कुत्रचिदिति शेषः कादम्बर्यादौ लक्ष्यकस्याप्यनिवेशात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

(तत् कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता ।)

अत्रैवान्तर्भविव्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ २८ ॥

(28) So (in my opinion) कथा and आख्यायिका are of one type (एकजातिः)—two names of same variety of गद्य ; all गद्य of narration type will come within this. So चरित्राधिक्या, कथा, खण्डकथा, परिकथा कथा etc are one गद्यजाति ।

अथ स्वमतमाह, तदिति । एकाजातिः एकजातीयो गद्यमयत्वरूपैकधर्म्यवत्त्वा-
देकैवेत्यर्थः । संज्ञाद्वयाङ्कितेति घटकलसंज्ञाद्वयवत् कथाख्यायिकासंज्ञाभ्यामेक-
एवार्थः प्रतिपादयत इत्यर्थः । इत्थं प्रधानभेदयोरभेदं प्रतिपादय इतरभेदाना-
मप्यन्यैरुक्तानां तत्तद्भेदकधर्म्यमप्रयोजकं मन्यमानः सामान्यरूप एवान्तर्भावयति,
अत्रैवेति । पुं प्रधानवर्णनम् आख्यानम्, आख्यानजातयः आख्यानत्वरूपसामान्यध-
र्मवन्तः खण्डकथादयः । अथ “अत्रैवान्तर्भविव्यन्तीति” भाविप्रयोगात् प्रौढिवादिनाभे-
दप्रतिपादनं गन्तव्यं न तु वस्तुतः, प्रामाणिकतमैर्मुनिभिरपि तत्तद्भेदाभ्यु-
पगमात् । यथा अग्रे ये—

(“आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा ।

कथालिकेति मन्यते गद्याकाश्व्यञ्च पञ्चधा”) इति ॥

एवं कथाख्यायिकयोरप्यभिन्नत्वप्रतिपादनमेतन्मूलकमेवेति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥

(कन्याहरण-संग्राम-विप्रलम्भोदयादयः ।

सर्गबन्धसमा एव नैते वेशिषिका गुणाः ॥ २९ ॥

(29) (In these गद्यs, abduction of maidens, battles, separation, moonrise etc, are seen as in सर्गबन्ध महाकाव्य, So these are not special characteristics differentiating merits of a गद्यकाव्य ।)

वर्णनीयमेतेन कथाख्यायिकयोर्भेदं ब्रुवतामपि मतं दूषयति कथेति । कन्या-
पतीपथमा पुरुषान्तरे प्रतिपादनाय कृतनिश्चया तस्मात् हरणं युद्धादिना ग्रहणं
इत्यर्थः । “राक्षसो युद्धहरणादिति” स्मृतैः । विप्रलम्भः पूर्वराग

मानप्रवासकरणात्मकतया चतुर्विधः, स च सन्धोग्रन्थोपलक्षकः, विप्रलम्भानन्तरं सन्धोगवर्णनस्यावश्यकत्वात् । उदयः सूर्याचन्द्रनसोः नायकस्याभ्युदयो वा, आदिना पुरपर्वतकाननादयः, एते आख्यायिकाया विशेषधर्माः परिरूचन्ते । यथा आख्यायिका-सुप्रशम्याह, “कन्यादुरासंयाम—विप्रलम्भोदयान्विता” इत्यादि । सर्गबन्धसमा-महाकाव्यसाधारणा एव, का कथा कथायाम्, महाकाव्येऽप्यते वर्तन्ते, तस्मात् वैशेषिका गुणाः व्यवच्छेदका धर्माः, न च आख्यायिकायामेतां नियतत्वम्, अन्यवानुपप्ल-वत्वमितादनेव भेदज्ञानस्त्विति वाच्यं कथञ्चिदपि साधारण्यवतां भेदकत्वानङ्गीकारात् असाधारणानिव तथात्वौचित्यात्, उक्तञ्च, “अयमेव हि भेदो भेदहेतुत्वां यद्विरुद्ध-धर्माध्यासः” इति ॥ २८ ॥

कविभावज्ञातं चिह्नमन्यत्रापि न दुष्यति ।

सुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥ ३० ॥

(30) Some author s (as reflected in Bhamaha's) saying that कथा has the चिह्न done by the poet's intuition (कविभावज्ञात) is not sound ; for this may be put in आख्यायिका too without incurring any दोष । And the beginning, for fruition of the sequel may be anything and everything for one of trained intellect ; so characteristics as regards the beginning is also undesirable.

ननु “कवेरभिप्रायज्ञातैरङ्गनैरङ्गिता कथा” इति भामहोक्त्य कथायां किञ्चिच्चिह्नं निवेशनीयं तदेवानयोर्भेदकमिति मतं दूषयति, कवीति । कवेर्भावोऽभिप्रायः तेन ज्ञातं चिह्नम्, यथा शिशुपालप्रघ्ने सर्गान्त्योकेषु श्रीशब्दः, किरातार्जुनोद्ये च लक्ष्मीशब्दः । तदवदत्रापि न दुष्यति आख्यायिकायामपि निवेशनीयं चिह्नं दृष्टं न भवति तस्य कवेरिच्छाधीनत्वेनानियतत्वात् एतदेवाह, सुखमिति । इष्टार्थसंसिद्धौ अभिप्रेतायंसम्पादने मङ्गलादेशमित्यर्थः, कृतात्मनां कृतयवानां किं हि सुखं कः प्रारम्भः न स्यात् सर्वमेवेच्छया प्रारम्भणीयं भवेदित्यर्थः । [सुखमित्यतः सुखमिति पाठे सुखं सुखदम् अप्रतिबद्धमित्यर्थः] ॥ ३० ॥

मित्राणि नाटकादीनि, तेषामन्यत्र विस्तरः ।

गद्यपद्यमयो काचिच्चम्पू रित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

(31) मित्रकाव्य are नाटक (Drama) etc, these will be dealt with elsewhere ; and also note that some variety of पद्यपद्यमय काव्य is called चम्पू ।

क्रमप्राप्तं मित्रकाव्यमाह, मित्राणीति । नाटकादीनि दृश्यकाव्यानि मित्राणि गद्यपद्यमयमिश्रितत्वान्मित्रसंज्ञकानि, योगार्थवलादेव लक्षणखामः । आदिशब्दात् प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकादुरूपकाणाञ्च परिग्रहः । नाटकादिलक्षणजिज्ञासून् प्रत्याह, तेषामिति । तेषां नाटकादीनाम् अन्यत्र भरतादियन्त्रेषु विस्तरः प्रपञ्चः, स्यादस्मान्निर्वैफल्यभियाव नोक्तानि तत्रैव ज्ञातव्यानित्यर्थः । तानि च नामतो यथा,—

‘नाटकमय प्रकरणं भाण व्यायोग समवकार डिमाः ।

द्वैहाम्बुगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

नाटिका लोटकं गोष्ठी सदृकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोक्ताव्यकाव्यानि प्रेङ्गनं रासकं तथा ।

संलापकं श्रोगदितं शिल्पिकञ्च विनाशिका ।

दुर्मञ्जिका प्रकरणौ हल्लीशो भाणिकेत्यपि ।

अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनोविषयः” ॥ इति (साहित्यदर्पणे) ।

दृश्यकाव्यस्य मित्रत्वमुक्त्वा ग्रन्थकाव्यस्यापि तदाह, गद्यपद्यमयोति । अत्र गद्यमयत्वं पद्यमयत्वञ्चाधिकेन ज्ञेयम् । अन्यथा आख्यायिकादौ यत्किञ्चित् पद्यसंज्ञावेन मित्रत्वं प्रसज्येत । काचिदिति न तु सर्व्वा, तेन गद्यपद्यमय्या राजसुतेर्विरुद्ध—संज्ञादेरुक्ता ज्ञातव्या । यथा, ‘गद्यपद्यमयो राजसुतिर्विरुद्धमुच्यते’ इति ॥ ३१ ॥

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रश्चेत्याहुरार्यास्तुर्विधम् ॥ ३२ ॥

(32) Again this entire काव्य or वाक्य साहित्य is divided into (1) संस्कृतभाषा (लिखित) काव्य (2) प्राकृत भाषा (लिखित)

काव्य and (३) अपभ्रंश भाषा (लिखित) काव्य and (४) मिश्रभाषा लिखित काव्य ।

एवं गद्यादिभेदेन काव्यस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पुनरपि भाषाविभेदेन चातुर्विध्यमाह, तदेतदिति । वाच्यं काव्यप्रबन्धः, संस्कृतं संस्कृतभाषामयम्, एवमग्रेऽपि, मिश्रं संस्कृतादिनानाभाषामयम् । एवं भाषाणां नानात्वात् कवयः स्वेच्छावशेन एकया वाक्यां तिल्लभिवंद्नीभिर्वा भाषाभिरितिष्ठन् दर्शयेयुः, यदाह भोजराजः—

“संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।

शक्यो वाचयितुं कश्चिदपध्वंशेन वा पुनः ।

पैशाच्या ग्रीरसेन्या च मागध्यान्वो निवध्यते ।

द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि कथन” ॥ इति ॥ ३२ ॥

संस्कृतं नाम देवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

(३३) संस्कृत भाषा is देवभाषा, uttered and enunciated by the sages like Panini etc, and प्राकृत भाषा is the भाषा language of प्राकृत जन (ordinary people) ; and their division is —those that are born of संस्कृत (तद्भव), those that are like that (तत्सम), and those that are used in particular countries (देशीय) ।

संस्कृतादीनां लक्षणमाह, संस्कृतमिति । देवौ दवतसंस्कारसम्पन्ना देवैकसायं-भाषा वा देवत्वप्रापिका वाक् महर्षिभिः पाणिन्यादिभिः, नामेतिप्रसिद्धौ, संस्कारसम्पन्नत्वात् संस्कृतम् अन्वाख्याता संस्कृतेत्याख्याया पश्चाद्वचनता, सद्देश्याधीनत्वात् स्त्रीत्वम् । अनुपदप्रयोगाच्च शब्दनित्यतावादे स्वरसः सूचितः । पाणिन्यादयो हि तत्तद्भाषाकरणसूत्रैः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागपरिकल्पनया नित्यायाः संस्कृतवाचः प्रतिपत्तार्थं शिष्याणां संस्कारोपायः प्रदर्शितः न तु वाक् सम्पादिता । स्थिताया एवान्वाख्यानसम्भवात् । प्राकृतं निर्वाक्यं, तद्भव इति । प्राकृतानीचाः तत्सम्बन्धित्वात् प्राकृतम्, अन्वर्थवलादेव

लक्षणलाभः । 'संस्कृतरूपायाः प्राकृतमिति' कथितम् । तत्र क्रमो व्यवस्था संस्कृतो-
त्पन्नत्वेन संस्कृतसदृशत्वेन तत्तद्देश्यवद्भवत्वेन च अनेको बहुविधः, तत्र साक्षात्
संस्कृतोत्पन्ना महाराष्ट्रो भाषा, गौरसेन्यादयः संस्कृततुल्याः, अपराय तत्तद्देशविष-
यिताः । किञ्चित् देशानामपि संस्कृतसादृश्यात् हाविव भेदावाहः । यथा "आर्षोदय-
मापेतुल्यं द्विविधं प्राकृतं विदुः" इति । यस्तुतस्तु सञ्ज्ञानमपि प्राकृतभाषाणां
संस्कृतोत्पन्नत्वात् क्रियाकारकान्वयादिमत्त्वेन संस्कृतसादृश्यात् महाराष्ट्रदि-
तत्तद्देश्यवद्भवत्वरत्नाच्चैकमेव संस्कृतभवत्वाद्—धर्मज्ञेयत्वनतीति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

महाराष्ट्रोऽयं भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।

सागरः सुक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ ३४ ॥

(34) Some declare that the भाषा used in Maharashtra is the best type of Prakrit (प्राकृत) in which भाषा Setubandha (a Prakrita kavya) etc the repository of good (pithy) sayings, are written.

प्राकृतसौत्कर्षापकर्षो दर्शयति, महाराष्ट्रमयमिति । महाराष्ट्रो दक्षिणाश-
वर्ती देशविशेषः तदायं पूर्वं तत्रत्यजनव्यवहृतां महाराष्ट्रीं भाषां प्रकृष्टम्
उत्तमम् प्राकृतं विदुः पण्डिता जानन्ति, साक्षात् संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतवच्छो-
देषां श्रुतिसुखजनकत्वात् । अतएव प्राक्तनाः स्वयंशोऽनया भाषया सुवद्भू-
चमत्कारप्रबन्धान् निर्ममुरित्याह—सागर इति—सूक्तयः चमत्कारजनकान्वेव
वचनानि रत्नानि तेषां सागरःसागररूपो नित्यः सेतुबन्धः प्राकृतकाव्यविशेषः तदादि,
आदिना दशमुखवधादिपरिग्रहः, यन्मयम् यथा महाराष्ट्रा रचितम् ॥ ३४ ॥

गौरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥ ३५ ॥

(35) Saurasheni, gaudi, Lati and such others attain the term of Prakrit being incorporated (in Dramas etc) by poets.

अन्यान्यपि प्राकृतानि दर्शयति, गौरसेनोति । गुरसेनः मधुरासन्निहितदेशविशेषः, गौड़ः कीकट-वङ्गयोरन्तरालदेशः, लाटो दक्षिणदेश-वशेषः, एतद्देशव्यवहृतपूर्वाभाषागौरसेनोपभृतिः, तथा ताडगौ तत्सजातीया तत्तद्देशनामोपलब्धिता अन्या आवन्तो-मागधीप्रभृतिय, प्राकृतमित्येवं प्राकृतैतिनाम्ना व्यवहारिषु नाटकादिवर्णनीय-तत्तद्देशीयजनोक्ति-प्रत्युक्तिषु सन्निधिं याति कविभिर्न वैश्यते । ताडशीत्यनेन देशनामोपलब्धिताः सर्वा एव भाषाः प्राकृतसंज्ञयोच्यन् इति सूचितम् । तास्य प्राच्यावन्तो-मागध्यन्मागधी-द्राविदीवाङ्गीकोपभृतयः । शास्त्रादिनामोपलब्धितानाम्त्व-पथं शत्वमित्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

आभौरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

(36) The speeches of milkmen the (आभौरगिर) in काव्य (नाटक etc) are termed अपभ्रंश ; and indeed in shastras everything else than संस्कृत भाषा is called अपभ्रंश ।

अपभ्रंशं निरूपयति, आभौरादीति । काव्येषु नाटकादिषु आभौरादिगिरः आभौरप्रभृतयो गोपचाण्डालजकारादीनां व्यवहरणोद्य भाषा अपभ्रंश इति स्मृताः अपभ्रंशनाम्नाभाषानिरूपकौर्णवपिताः । काव्येष्वित्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति, शास्त्रेष्विति । शास्त्रेषु वेदादिशास्त्रोक्तयश्चादिषु । अतएवोक्तम्, “न क्वचित्तव्यं यज्ञादौ” इति । संस्कृतादन्यदिति—तत्र प्राकृतस्याप्यपभ्रंशत्वमित्यर्थः, प्रसङ्गादिदस्तुतम् ॥ ३६ ॥

संस्कृतं सर्गबन्धादि, प्राकृतं स्तम्भकादिकम् ।

आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ ३७ ॥

(37) सर्गबन्ध महाकाव्य is in Sanskrit metres and प्राकृत-काव्य is in स्तम्भक metres etc ; and अपभ्रंश काव्य is in आसार metres etc, and नाटक are in various languages (नानाभाषानय) and in various metres too.

एवं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशान् लक्षयित्वा यथोद्देशं लक्षणीयस्य मिश्रस्य योगशक्त्या नानाभाषामिश्रितत्वरूपलक्षणलाभात् निरर्थकं तत्प्रदर्शनेनिति तत्परित्यज्य संप्रति नियमाय सर्वेषां लक्ष्याणि प्रदर्शयति, संस्कृतमिति । सर्गबन्धः सर्गनामकैः परिच्छेदै-

वैद्यमानः प्रबन्धो महाकाव्यमित्यर्थः, आदिना देवस्तुत्यादि खण्डकाव्यपरिग्रहः,
संस्कृतं संस्कृतभाषामयमेव । अतएवाप्रेष्ये—

“सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन यत् ।

तद्वत् न विभक्तं तत्समं नापि किञ्चन” ॥ इति ।

इत्यत्र महाकाव्यस्य संस्कृतत्वनिश्चयमात्रं तत्र भोचानामपि संस्कृतप्रयोगे न दोषाय,
भाषाणां वक्तृविशेषगतत्वनिश्चयस्तु नाटकादिमिश्रकाव्य एवेति वक्ष्यामः । प्राकृतमिति ।
स्वाम्यकच्छन्दोविशेषः, आदिना गणितकादीनां ग्रहणम् । उक्तञ्च “छन्दोसा संस्कृत-
नैतन् क्वचिद् गणितकेरपि” इति । स्वाम्यकादिकं छन्दोवद्धं काव्यं प्राकृतमयमेव
भवतीत्यर्थः, यथा सेतुवन्धादि । एतदुपलक्षणम्, उपरूपकान्तर्गत-सदृकस्यापि प्राकृतमान-
मयत्वं ज्ञेयम् यदाह,—

“सदृकं प्राकृतशेषमात्रं स्यात्प्रवेशकम्” इति । संस्कृतकादिकमित्यत्र “संस्कृतकादि-
यत्” इति क्वचित् पाठः । आसारादीनोति आसारादीनि छन्दोविशेषाः तन्निवर्द्धं
काव्यमपक्षमयमेव कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र परिच्छेदस्य कङ्कषकसंज्ञा, यदुक्तम्—

“अपक्षंश्निवद्धेऽस्मिन् सर्गाः कङ्कषकाभिधाः ।

तथापक्षंश्चयोग्यानि छन्दांसि विविधानि च” ॥ इति ।

यथा कर्णपराक्रमादि । नाटकादिलिति—तुरेवायें, नाटकाद्येवेत्यर्थः, आदिना
प्रकरणादिरूपकाणां सदृकवर्जं नाटिकादुपरूपकाणाञ्च ग्रहणम् । तत्र रूपकाणि
दश, उपरूपकान्यष्टादश, यदुक्तम्,—

“नाटकमथ प्रकरणं भाषव्यायोग-समवकारहिमाः

ईहाद्यगाङ्गवैथः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ।

नाटिका वोटकं गोष्टी सदृकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोच्चाव्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा ।

संलापकं श्रीगदितं शिल्पिकञ्च विवाहिका ।

दुर्बलिका प्रकरणी हस्तौघो भाषिकेत्यपि ।

अष्टादश प्राङ्परूपरूपकाणि मनोपिणः” इति

एषां लक्षणाणि दर्पणे दशरूपकादी च ज्ञातव्यानि । मिश्रकमिति, नागभाषात्म-

कत्वान्मिश्रसंज्ञकमित्यर्थः। यथा अभिज्ञानशकुन्तल-मालतीभाषवादि। नानाभाषात्म-
कत्वञ्च नाटकादौ तत्तद्वक्तृणां तत्तद्भाषाभिरिवोक्तिप्रयुक्तिनियमात्। यदुक्तं नाटकाद्य-
धिकृत्य—

“पुरुषाणामनोचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्।

शौरसेनो प्रयोक्तव्या वाङ्मयीनाश्च योषताम्

आसमेव तु गाथासु सहाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्।

अत्रोक्ता सागावी भाषाराजान्तःपुरचारिणाम्।

चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चाङ्गनागधो।

प्राच्या विद्रुषकादीनां धूर्तानां स्यादावन्तिका।

योष-नागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम्।

शकाराणां शकादीनां शाकारौ संप्रयोजयेत्” ॥

इत्यादि दर्पणादौ ॥ ३७ ॥

कथा हि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते।

भूतभाषामयीं प्राङ्मुरङ्ग, तार्थां वृहत्कथाम् ॥ ३८ ॥

(38) The गद्यकाव्य of कथा type are written in all
Bhasas, in Sanskrit too. But वृहत्कथा (of गुणाख्य—now
extinct) is in पैशाचो language (भूतभाषा) ; it is अदभुतार्था also
नानारसव्यञ्जिका।

[N. B.—वृहत्कथा of गुणाख्य of 1st century A.D, now lost
to us has been in toto represented (so it is said) by
Somadeva, in “कथासरित् सागर” in 11 century A. D.]

मिश्रस्योदाहरणान्तरं दर्शयति। कथा हीति। कथा गद्यकाव्यविशेषः पूर्वोक्तः।
हीति यस्मादर्थे, यस्मात् कथा सर्वभाषाभिवध्यते अतः सापि मिश्रमित्यर्थः। [होत्यत्र
अपीति पाठि, कथापि मिश्रम्, यतः सा सर्वभाषाभिवध्यत इति हेतुहेतुमद्भाषेनान्वयः]।
ननु कथात्वेन प्रसिद्धे कादम्बर्यादौ सर्वभाषामयत्वं नास्तीत्युदाह, संस्कृतेन चेति।

अयमाशयः सर्वभाषामयत्वं केवलसंस्कृतमयत्वञ्चेति कथायां प्रकारद्वयम्, तत्र पूर्वोक्तप्रकारे मिश्रत्वमिति । कथाप्रसङ्गेन बृहत्कायां लक्षयति, भूतभाषामयीमिति । भूतभाषा पेशाची भाषा, अङ्गतरसव्यञ्जिकाम् । पेशाच्यायापक्षं शरूपत्वादपक्षं शकाव्यं बृहत्कायेति ज्ञेयम् । यथा बृहत्कथासरित्सागरः बृहत्कथासरित्सागरसारस्तु संस्कृतैव तस्यानुवादरूपः ॥ ३८ ॥

लास्यच्छलितशल्यादि प्रेक्ष्यार्थमितरत्पुनः ।

अथमेवेति सैषापि द्वयी गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

(39) Let काव्य again be divided into दृश्य and श्रव्य । A. काव्य that has or is accompanied with लास्य, (characteristic female dances), छलित (male dances) शल्या (a particular type of नृत्य) is to be seen, is प्रेक्ष्यार्थ i, e. its matter is to be expressed by performances (o, g, नाटक, प्रहसन etc.), and the other type of काव्य is to be heard is श्रव्य (e, g, रघुशंश etc)—this two mode is also said by the old professors.

पुनरपि दृश्यश्रव्यत्वमेदेन काव्यस्य भेददशमाह, लास्येति । स्त्रीजनकृतं शङ्काररसप्रधानं नृत्यं लास्यम् । तदाह—

“लासः स्त्रीपुंसयोर्भावस्तदहं तत्र साधु वा ।

लास्य मनसिगोलासकरं खड्गह्वाववत् ।

देव्यै देवोपदिष्टत्वात् प्रायः स्त्रीभिः प्रयुज्यते” । इति ।

भरतय—

“कोमलं मधुरं लास्यं शङ्काररससंयुतम्

गौरीतोषकरञ्चापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यते ॥ इति ।

छलितं पुंनृत्यम् । तदाह, “पुंनृत्यं छलितं प्राहुः” इति । शल्या, “भालि हस्तं समावेश्य नृत्यं शक्येति कौर्त्तितम्” इत्युक्तलक्षणा । [शक्येत्यत्र शक्येति पाठे, साम्थं गीत-वाद्य-लयसमय-नृत्यमन्त्रेण रासकान्ता पठितम्,] । आदिना ताण्डव-हस्तीश-पशानां यद्वयम् । उक्तञ्च,

तल्लाख्यं ताण्डवचेति हलितं शल्यया सह ।
 हल्लोशकश्च रासश्च षट्प्रकारं प्रचक्षते” इति ॥
 ताण्डवम्, उद्धतपुंनृत्यम्, यथ,—
 वोर-रौद्र-रसाधारमुद्धतं शङ्करप्रियम् ।
 पुरुषेण सगारध्वं नृत्यं ताण्डवमुच्यते” ॥ इति ।

अन्यच्च—

“उद्धतन्तु महेशस्य शासनातंख्य, नोदितम् ।
 भरताय ततः ख्यातं लोके ताण्डवसंज्ञया” ॥ इति ।

हल्लोशं मण्डलाकारेण स्त्रीसमूहवृत्त्यं, यथा—

“मण्डलीन तु यत् स्त्रीणां नृत्यम् हल्लोशकन्तु तत् ।
 तत्र नेता भवेदङ्गी गोपस्त्रोणां यथा हरिः ॥ इति ।

हल्लोशमेव तालवन्धविशेषयुक्तं रासकम् । इत्थं लास्यादिसहितं काव्यं प्रेत्या-
 यम्—प्रेत्यः सामाजिकैर्दृश्यः अर्थः नटैरामाद्यवस्थानुकरणेन प्रकाशमानं काव्य-
 प्रतिपाद्यं वस्तु यत्र तदिति व्युत्पत्त्यालक्षणलामः । तन्नाभिनयप्रधानं नाटकादिकम् ।
 अव्यमाह, इतरदिति । इतरत् प्रेत्यार्थकाव्यादृभिन्नं सुक्तवार्दिकं अव्यमेव अव्यवसाय-
 विषयं तावत् । अव्यवसायविषयत्वं अव्यलक्षणमित्यर्थः । तदाह भोजराजः,—

अव्यं तत्तत्काव्यमाहुर्यन्नेत्यतः नाभिनीयते ।

श्रीवयोरेव सुखदं भवेत्तदपि षड्विधम् ॥ इति ।

एतेन नाटकादौ दर्शनविषयत्वसमानाधिकारेण अव्यविषयत्वात् अव्यत्वप्रसक्तिः ।
 केचित्तु अव्यमेव इत्येवकारेण गेयत्वादिना परब्रह्मतानां अव्यभेदानां निरासः
 कृतः, तेषामन्वयते अव्य एवान्तर्भावादिति वदन्ति । इति इत्थं सा प्रसिद्धा
 प्राचीनरङ्गीकृतैत्यर्थः, एषापि, (अपिः पूर्वभेदसमुच्चरं,) द्वयो गतिः पन्था द्विविधो
 भेद इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्त्यनिको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगोड्डीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरी ॥४०॥

(40) [Before describing अलङ्कार (all-embellishments)

the अतिशयहेतु in काव्य, our author speaks of the purely outer-
काव्यशरीर beginning with style]—there are many sorts of
styles (पदविन्यासप्रणाली or रीति) with fine differences between
one another (for style varies with countries, persons etc) ;
of these वैदर्भी style and गौडीय style are being described here
being distinct from each other ; the author will in the
following Slokas enumerate the ten गुण ; for their presence
in one and adequate absence in the other will distinguish
these by virtue of diff. styles. (Hence शब्दार्थगत गुण are being
enumerated in details below)—

इत्थं सप्रभेदं काव्यशरीरं निरूप्य, “अलङ्काराय दर्शिताः” इत्यनेन निरूपयि-
तव्येषु गुणालङ्कारेषु प्रथमं तावद्गुणान् निरूपयितुं “वाचां विचित्रमार्गानाम्” इत्यनेनो-
द्दिष्टा रीतिमाह, अस्तानेक इति । मार्गः पदविन्यासप्रणाली रीतिरित्यर्थः ।
अनेक इति, गौडी वैदर्भी पाञ्चाली चेति त्रिविध इति भावः, लाटीसहिताला इति
चतुर्विध इति विश्वनाथप्रभृतयः, षड्विध इति भोजराजप्रभृतयः । यथा,—

वैदर्भी चाथ पाञ्चाली गौडीयावन्तका तथा ।

लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते” ॥ इति ।

अस्तीति प्राचां ग्रन्थेषु निरूपित इति शेषः । आसि चेत् अवतापि निरूप्यतामि-
त्यन्वाह, सूक्ष्मेति । परस्परं सूक्ष्मं, प्रणिधानगम्य इत्यर्थः भेदो यस्य सः ।
तथाहि पाञ्चाली वैदर्भी गौड्योरन्तरालवर्तिनीति तदुभयरूपैव, एवं लाटी वैदर्भी-
पाञ्चाल्योरिति तद्वरीव, एवमन्या अपि बोध्याः । अतश्च क्विञ्चिद्वर्ता प्रदर्शनेन
ग्रन्थपञ्जवनमप्रयोजनमिति तत्तत्सर्वं ग्रन्थान्तरतो वेदितव्यमिति भावः । इत्थं
पाञ्चाल्यादिष्वसम्प्रति प्रदर्शय वैदर्भीगौड्योरिव निरूपणं प्रतिजानीते, तत्रेति ।
तत्र तेषु मार्गेषु मध्ये । वक्ष्यंते इत्यत्र हेतुः प्रसङ्गान्तराविति, सुकुमारविकटात्म-
कत्वेन अत्यन्तविसदृशवित्यर्थः, ईदृशानामेव पृथङ् निरूपणमुचितमिति भावः ॥ ४० ॥

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥ १ ॥

इति वैदर्भीसार्गस्य प्राणाः दशगुणाः स्मृताः ।

(एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि ॥६२॥)

(41—42) N.B.—Gunas are those that augment excellence, elegance in the words used in a काव्य and in their meanings too. [N. B.—The moderners however accept माधुर्यं, ओजस्, and प्रसाद only as गुण of रस in a काव्य, like शैर्य etc in an embodied being (आत्मनः शौर्यादीनामिव रसस्य धर्माणां गुणत्वम् ; see our Ed. of साहित्य दर्पणः—ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्तेष्व गुणाः—etc] ; and then guna are 10 ; the ten गुण are श्लेष, प्रसाद, समता, माधुर्यं, सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, रुदारत्व, ओजः कान्ति समाधि and constitute the very heart and essence in a वैदर्भी style, whereas these are similarly absent in a गौडीय style—it being mostly constituted by large or long compounds. So note that गुण is mere शब्दार्थगत, and adds grace to काव्य ; whereas अलङ्कार are अतिशयहेतु in काव्य see ch. II sl. 1. Eng. Tran. & Tika P. 94.

प्रतिज्ञाते वेद्वर्भीगौडीयो क्रमेणाह, श्लेष इति । गुणाः शब्दार्थयोरुत्कर्षाधायकत्वादगुणशब्दवाच्याः श्लेषादिसमाध्यन्ता दश वैदवर्गसार्गस्य वेदवर्भीरौतिमत्काव्यवन्मस्य प्राणाः प्राणवदसञ्जीवकाः, तान् विना तत्र निष्प्राणदेहे देहिव्यवहारस्यैव वैदवर्भजनानां काव्यस्यवहारस्नानङ्गोकारात् । इत्येव श्लेषादिगुणवती पदरचना वैदर्भीति-लक्षणमाशतं भवति । अत्र च खल्वप्राणाचरवत्त्वादि सामानाधिकरण्येन गुणानां लक्षणत्वमवगन्तव्यं तादृशसामानाधिकरण्यस्यापि तत्रावश्यं निवेश्यत्वात् यदाह रुद्रट,—

“असमस्तोऽसमस्ता युक्ता दर्शभिर्गुणैश्च वेदवर्भी ।

वर्गद्वितीयबहुला खल्वप्राणाचरा च सुविधेया” ॥ इति ।

नय्यास्तु आत्मनः शौर्यादीनामिव रसस्य धर्माणां माधुर्य्योजःप्रसादानामिव गुणत्वं

न तु शब्दार्थमात्रहत्तीनां श्लेषादीनां दशानामित्याहुः, ततः प्राचीनहम्रदा यविरुद्धमिति सूत्रमाहुः, स्यूना इति । प्राचीनैराच्यता अवग्रहं मन्त्रा इत्यर्थः । गौड़ीनाह एवमिति । गौरवत्त्वेण गौड़ीरती, एषां श्लेषादिदशगुणानां विपर्ययोवेपरोत्यम्, स च क्वचिदत्यन्ताभावकः क्वचिदंशेन सम्बन्धकपस्य, प्राय इत्यनेन च कुत्रचिद्देवर्भीगौज्योः साम्यमपि वर्तते इति सूचितम् । साम्यश्च गुणविरुद्धासम्बन्धात् किञ्चिद्गुणसम्बन्धाच्च, अतएवोक्तम् “असमस्तगुणा गौड़ी” इति । इत्यश्च देवर्भी विरुद्धधर्मवतो पदरचना गौड़ीति लक्षणमुक्तं भवति, तादृशविरुद्धधर्मवत्त्वञ्च दीर्घसमासादिना बन्धवैकल्यात्पुन्यदाह पुरुषोत्तमः—

“बहुतरसमामयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च गौड़िया ॥

रौतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्राऽस्मिन्भावक्या च’ इति ४२ ॥

definition (स्निष्टमस्पृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाचरोत्तरम् ।) अर्थः
रूपशैथिल्यं, (मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ॥४३॥)

(43) Now our poet describes श्लेषगुण—Slesha is that where there is no palpable or apparent looseness (अस्पृष्ट-शैथिल्य) in words, and these are full of अल्पप्राण letters (e, g, स्वर, some वर्गीय वर्ण, यस्वव) । For instance the line “मालतीमाला लोलालिकलिला” । This is an instance of श्लेषगुण । The composition though really loose does not seem so due to अनुप्रास (alliteration) .

क्रमेण श्लेषादिगुणानां स्वरूपमाहुः, श्लिष्टमिति । अल्पः प्राण उच्चारणप्रयत्नो येषां तादृशान्यचराणि उत्तराणि प्रधानानि सुबद्धनीत्यर्थः यव तत् । अल्पप्राणाय स्वर वर्गीयाऽयुग्मवर्णा यवत्वात् । अतएव शिथिलम् । अत्र अपिकारोऽध्याहृत्यः, मिथिलमपि अनुवृत्तमपीत्यर्थः, अस्पृष्टम् अप्रकाशितं शैथिल्यं यस्य तत् विन्यास-विशेषेण शिथिलत्वेनाप्रतीयमानमित्यर्थः, तादृशं वाक्यं श्लिष्टं श्लेषाख्यगुणवत् । इत्यश्च अल्पगुणवर्ण-घटितत्वेन शिथिलस्यापि विन्यासविशेषवशेनाशिथिलत्वेन

प्रतिभासनं श्लेष इति लक्षणं ज्ञातव्यम् । लक्ष्यं दर्शयति, भावयतीति । लोलेरित-
लतः पतङ्गः अलिभिः अलिलाभ्याम् । अत्र मकारादयो वर्णा अल्पप्राणाः
तद्वर्णवर्णितमपि वाक्यं सानुप्रासविन्यासमहिम्ना किञ्चिद्गदादमिव प्रतिभाति । अन्ये तु
वर्णमात्रवर्णितानामपि बहूनां पदानां गदतादितु-दीर्घसमास-रहितत्वेऽपि विन्यासवि-
शेषैरेकपदवङ्गासनरूपमशेषलक्ष्यं श्लेषः, तादृशश्चेत्यत्र गौडानपि रुच्यवतीत्याहुः ।
तस्योदाहरणं यथा,—

“सन्मञ्जलकुञ्जरैन्द्र-रभसास्फालानुवन्धीकृतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वनिनीः ।

सर्वे रुञ्जरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माद्य यथायं तथा

प्रायः प्रेङ्खदसङ्घा-शङ्खधवला वेलियमुदगच्छति” ॥ इति ।

अत्र बन्धैकव्याटगौडौ । वस्तुतस्तु अल्पप्राणाचर-वर्णितस्यापि बन्धस्थान्तरा
महाप्राणाचरविन्यासेन किञ्चिद्गदादत्वं श्लेष इति क्रमदीचरोक्तमादरणीयम् ।
यथा—

“अल्पप्राणेषु वर्णेषु विन्यासोऽन्तरान्तरा ।

महाप्राणस्य च श्लेषो यथायं ध्वनध्वनिः” ॥ इति ।

अन्यथा श्लेषलानुप्रासादिवर्णितत्वे तद्वर्णितवक्ष्यमाणमाधुन्यायमिन्नत्वापत्तिरिति
विशयम् ॥ ४२ ॥

अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टं बन्धगौरवात् ।

वैदमैर्मिलतीदाम लङ्घितं भ्रमरैरिति ॥ ४४ ॥ (मैत्री school)

(44) Such श्लेषगुण is also desirable to the गौडी owing
to presence of अनुप्रास and there being बन्धगौरव (tightness of
composition) ; The वैदमै accept this, also अनुप्रासज्ञेन शिष्टम्
in compositions like “भावतीदाम लङ्घितं भ्रमरैः” ।

उक्तलक्षणः श्लेषः किञ्चिद्गौडैरेष्याद्रियत इत्याह, अनुप्रासिति । अनुप्रासो

वर्णावृत्तिरूपः शब्दालङ्कारविशेषः तस्य धियाज्ञानेन, वन्धगौरवात् रचनाया गाढत्वज्ञा-
नात्, गौडैः गौड-देशोयकविभिः, तत तथाविधं 'माजतीमाला खालालिकलिखा'
इत्यादि श्लेषोदाहरणम्, इष्टमिति गौडानामनुप्रास-प्रियत्वादिति भावः । एवञ्च
पुरुषोत्तमादिकृत गौडीलक्षणे मुमहाप्राणाचरिति विशेषणं प्रायिकामिप्रावेण्येति
ज्ञेयम् । नन्वेवं वेदवर्भोगौडोऽप्यनापतितमित्यत्राह, वेदवर्भरिति । इतोति
इत्यपीत्यर्थः अनुप्रासस्यैवपि माजतीदानेत्यादिव, क्वं वेदवर्भदेशोयैः श्लिष्टत्वे-
नेष्टमित्यर्थः, कुत्रचिदनुप्राससङ्गादपि सर्वत्र तदभावादनुप्रासविगृह्यपि वेदवर्भाणां
श्लेषाङ्गीकारात् वेदवर्भोगौडोः समानविषयत्वमिति भावः । अस्ति चात्र असंप्रष्टशेषि-
त्यत्र सङ्गदयानुभवसिद्धम् । अत्र मकाराणां तथाणां लकारयोस्कारयोश्च द्वयोरप्यत्र-
त्वावपि व्यवहितस्थितत्वेन चमत्काराजननाम्नानुप्राससंख्यः, वत्यति च "पूर्वानुभव-
संस्कारबोधिनी यद्यदूरता" इति । अथचक्षुषः शब्दगुणः । अर्थगुणश्चोषस्य क्रमकौटिल्या-
नुत्पत्त्युपपत्ति—योगरूपघटनात्मकोऽन्येरुक्तो ज्ञातव्यः, तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः,
कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्, अनुत्पत्त्यत्र अप्रसिद्धवर्णनाविरहः, उपपत्तिः उपपाद-
कयुक्तिविन्यासः, एषां योगः संमेलनं स एव रूपं यस्या घटनाशक्त्यात्मकः ।
यथाः—

“दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमं पश्चादुपेत्यादरा—

देक्य नयने पिषाय विहितक्रोडानुबन्धच्छूलः ।

ईषड्भक्तिकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तहांसलताकपोलफलका धूर्तोऽपरां चूर्वति ।

अत्र दर्शनादायः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम लोकाव्यवहाररूपमनुत्पत्त्य-
त्वम्, एकासनसंस्थिति पश्चादुपेत्य नयने निमील्य ईषड्भक्तिकन्धर इति चोपपाद-
कानि, इतरेषामत्र योगः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रतिष्ठायां मिन्दोरिन्दीवरदुति ।
लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिमुभयं वचः ॥ ४५ ॥

(45) Now प्रसाद is being characterised :—प्रसादगुण arises
when the words clearly refer to their wellknown meaning :

and the speech is clearly understood (प्रतीति सुभगं वचः), e. g. इन्दीः इन्दीवरदाति खञ्ज (कलङ्कः) खञ्जीं तनोति । [N. B.—'Kalidasa in his Sakuntala has "खञ्ज खञ्जीं तनोति" sak 1, St. 17. so Kalidasa flourished long before Dandin of 6th century A. D.].

प्रसादं लक्षयति, प्रसादवदिति । प्रसिद्धार्थे प्रसिद्धार्थप्रतिपादकम् उभयार्थ-
कशब्दस्याप्रसिद्धार्थे प्रयोगे निहतार्थत्वरूपदोषापत्त्या प्रसिद्धार्थे प्रयुक्तमित्यर्थः ।
तथा प्रतीति सुभगं सुन्दरम् अधिकपदत्वकटत्वादिदोषान्मन्वेन भट्टितार्थोपस्थानक-
मित्यर्थः, ईदृशं वचो वाक्यं प्रसादयत प्रसादाख्यगुणयुक्तमित्यन्वयः । ईदृशं वचो
वाक्यं प्रसादयत प्रसादाख्यगुणयुक्तमित्यन्वयः, एवञ्च दोषाभावकृतमर्थस्य वैमल्यं
प्रसाद इति लक्षणम् तस्य वाक्यगतत्वं परम्परयेति बोध्यम् । अस्योदाहरणं
दर्शयति, इन्दोरिति । इन्दीवरदाति श्यामलम्, खञ्ज कलङ्कः । अत्र इन्दीःइन्दीवरादयः
शब्दाः प्रसिद्धचन्द्रायार्थेषु प्रयुक्ताः श्रुतिमात्रतया बोधकाः ४४ ॥

व्युत्पन्नमिति गौडीयैर्नातिरुद्धमपौष्यते । (म.प्र.)

यथानत्यञ्जुर्नालान्यसदृचाङ्गो वलचगुः ॥४६॥

(46) The गौड़ however find प्रसादगुण even in tight
compositions having विचित्रता in meaning, and though the
meaning is sometimes not very well known (अनतिरुद्धमपि)
e.g. अनत्यञ्जुर्नावज्जन्म सदृचाङ्गो वलचगुः (चन्द्रः) ।

अस्या गौड्या विपर्ययः दर्शयति, व्युत्पन्नमिति । गौडीयः पुनर्नातिरुद्धमपि
अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थत्वादिदोषवदपौष्यते, वलचगौरवप्रतिभासनेन वैचित्र्य-
वदित्यर्थः, इतरेव मत्वा इष्यते । अयं भावः, गौडा हि शिथिलवन्धे काव्ये
निहतार्थत्वादिदोषान् मन्वन्त एव, परन्तु यत्र गाढी वन्धकद्रष्टमपि वैचित्र्यावादिदमित्या-
द्रियन्ते इति । यथेति । अनत्यञ्जुर्नम् अनतिधवलं किञ्चिन्नौलमित्यर्थः यत्
अजन्म इन्दीवरं तस्य सदृचस्यः । अङ्कः कलङ्को यस्य सः, वलचो धवली गौः
किरणो यस्य सः चन्द्र इत्यर्थः । अदाङ्गं नशब्दः कात्तव्यं पाण्डवविशेषयोः प्रसिद्धः

युक्तवर्णे त्वप्रसिद्ध इति निहतार्थः अत्र जन्मशब्दश्च न केनापि प्रायेणीतपसि प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तः एवमुपनिमित्तगर्भं यदुप्रीतिष्वेवसादृश्यबोधरुचये सदृशशब्दयाधिकः श्रुतिकटुश्च, एवं एतच्चशब्दोऽप्रयुक्त श्रुतिकटुश्च गोशब्दश्च हृषादौ प्रसिद्धः किरणे त्वप्रसिद्ध इति निहतार्थः, किञ्च अनत्यञ्जुन, जन्मोत्पत्त्य सन्धी कष्टत्वम् । तदेवं दोषबहुलमपि वाक्यं वन्धगादत्वमहिम्ना गौडाः काव्यत्वेनाङ्गीक्रियत इति गोड्या निरुक्तप्रसादाभावाद् वेदवर्धतो भेदः । वस्तुतस्तु यैदवर्धपक्षपातितया यन्मन्त्रैवमुक्तम् गौडानामपि दोषाणामनङ्गीकारादिति श्रेयम् । अथञ्च प्रसादोऽर्थवैमल्यरूपोऽर्थगुणः प्रसादस्तु श्रीजोनिश्रित शोचिख्यात्मा यथा वैष्णवम्—

‘यो यः शस्त्रं विभक्तिं त्वमुज्ज्वलमदात् पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिगुराधिकवया गवर्धं शय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति सचिरं यो यश्च प्रतीपः

क्रोधाध्वस्तस्व तस्य स्वयमिह जागतामन्तःस्थानकोऽहम्” ॥ इति ॥ ४६ ॥

definition
of मन्त्र

समं वन्धेष्वविषमं हि मृदु-स्फुट-मध्यमाः ।

वन्धा मृदु-स्फुटोन्मिश्र-वर्णाविन्यास-योनयः ॥ ४७ ॥

(Eng—See below)

समतां लक्षयति, सममिति । वन्धेषु संचटनासु अविषमम् अविभिन्नम्, उपक्रमोसंहारयोर्वन्धगत वेदव्याभाववदित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं मन समताख्यगुणवत् । इत्यञ्च येन वन्धेनोपक्रम्यते तेनेव वन्धेनः सनापनं समतेति लक्षणं ज्ञातव्यम् । वन्धास्वावत कतिविधा इत्यादि, ते इति । ते वन्धाः, मृदुः कोमलः स्फुटो विकटः मध्यमस्तदुभयात्मकः, तदात्मकाः । वन्धानां मृदुत्वादिकमपि कथमित्येवाह, मृदु स्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनय इति । मृदुवर्णां रसस्वरवर्णानन्दव्यञ्जजनरूपाः स्फुटा विकटा दीर्घस्त्रीष्टटश्लेषहाय, एतच्छेषा उन्मिश्रा मध्याः एतेषां विन्यासो योनिः कारणं येषां ते । अत्र वर्णशब्दः असमासमध्यमसमास-दीर्घसमासानामुपलब्धकः, यदाह,—

“असमासा समासेन मध्यमेन च भूषिता ।

तथा दीर्घसमासेति विधा सङ्कटगोदिता” ॥ इति ।

एवञ्च विविधवर्णसमासघटितानां वन्धनां व विध्यात् सदृशता समतापि विविधेति भावः । इयञ्च समता शब्दगुणः, अर्थगुणभूतात् प्रकान्त-प्रत्ययावधिपद्यांसेनायंस्व विसंवादिताविरहः, सच प्रकान्तभङ्गात्-दीपाभावरूपोऽन्ये रक्तो ज्ञातव्यः । यथा “उदेति सविता तावन्नाच एवाक्षमेति च” इत्यादि ॥ ४७

(कोकिलालाप-वाचालो मामेति मलयानिलः ।) ^{३५३}अम
मममम (उच्छलच्छोकराच्छाच्छ-निर्झराक्षः कणोच्चितः ॥४८॥) ^{३५४}अम
(चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ।) ^{३५५}अम
(सर्वेते रक्षमन्त्रेभ्यो वररामासुखानिलैः ॥४९॥) ^{३५६}अम
इत्यनालोच्य वैषम्यमर्थालङ्कारउन्मवरो ।) ^{३५७}अम
अपेक्षमाणा वहधे पौरुष्या काव्यपक्षतिः ॥५०॥

(47—50) Now समता is being described :—समता is where the composition ends with what is begun (वन्धेषु अविवक्षितम्); and it is of three sorts सदृशवन् स्पृष्टवन्, मध्यम वन् i. e. समयात्मकवन्, due to ऋक्षस्वर etc. due to दीर्घस्वर and second and fourth alphabets of a वर्ग and शसपञ्च, and due to commixture of such words ; or due to असमस्त words, समस्त words and mixed words. e.g. कोकिलालापवाचालः मामेतिमलयानिलः (here both ending and beginning are in सदृशवन्); In उच्छलच्छोकराच्छाच्छ-निर्झराक्षः कणोच्चितः मलयानिलः मामेति, there is स्पृष्टवन् (both in beginning and in ending); चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः (here both आरम्भ and अन्त is in मध्यमवन्);

Then समता as different from the above is being shown

in गोड़ीरोति in the line “स्पृधते कृत्स्नदेव्या” (where आरम्भ is in स्फुटबन्ध and the ending is in सदुबन्ध (so practically there is no समता here acc. to our author).

Thus without considering this वैषम्य and only relying on अर्थ and अलङ्कारोत्कर्ष the काव्यपद्धति of the पौरुष i. e. of गोड़, assumed volume ; [thus to the गोड़ the composition is in accordance with अर्थ only and समतापरित्याग in such cases does not affect them (see also Tika for further details)].

इत्थं बन्धवैविधेन विविधां समतां क्रमेण साङ्गोकेन दर्शयति कोकिलेति । एति पोडयितुमागच्छति । अत्र सदुबन्धेनोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य सदुबन्धेनैव समापनमिति सदुबन्धगता समता । स्फुटबन्धगतां दर्शयति, उच्छलदिति । उच्छलन्तो दूरमुत्सर्पन्तः शोकरा यस्य तत, तथा अच्छादप्यच्छमतिनिर्घलं यन्निर्भराब्धः तस्य कणैरुचितः सिक्तः शोतल इत्यर्थः, अत्रापि मलयानिलो मानेतीत्यनुपपन्नः । अत्र स्फुटबन्धेनोपक्रान्तस्य तेनैव समापनमिति स्फुटबन्धगता ॥ ४८ ॥

मध्यमबन्धगतां समतां दर्शयति, चन्दनेति । चन्दनप्रणयः चन्दनवनसंसर्गः । तेन उत् अधिको गन्धो यस्य सः । अयं हि मियवर्ण-मध्यमसमास-घटितत्वान्मध्य-मोबन्धः उपक्रमोपसंहारौ च तेनैवेति मध्यमबन्धगतयेयं समता । [केचित्त कोकिला-लापेत्यादिश्लोकद्वयमिदं समतायाः प्रतुदाहरणम्, प्रतिश्लोकमुपक्रमोपसंहारयोर्वि-भिन्नबन्धकत्वादित्याहुः, तत्र रुचिरम्, उदाहरणं दर्शयित्वैव प्रतुदाहरणदर्शनताया औचित्यात्] । इत्थं समतावयं लक्षयित्वा गौड्यामितद्विपर्ययं दर्शयितुं प्रथमं वैषम्यप्रकारं दर्शयति, स्पृधते इति । विरहिण उक्तिरियम् । अत्र मलयमारुत इति कटुपदमध्याहृत्यैवम् । रुद्धं क्षुब्धं ममधेयं येन सः मामधोरं कुर्वन्नित्यर्थः, वररामाः पद्मनौक्षिण्यः तासां मुखानिलैः स्पृधते तत्सदृशो भवति समानसौग-न्ध्यवत्त्वादिति भावः । अत्र प्रथमपादे स्फुटो बन्धः द्वितीयेतु सदुरिति विभिन्नबन्ध-कत्वान्नास्ति समता ॥ ४९ ॥

निरुक्तसमतायां गौडीयानामनास्थां दर्शयति इत्यनालोच्येति । इति एव 'स्पृष्टं' इत्यादिश्लोकाच्च प्रदर्शितं वैषम्यं समताविपर्यय-जन्यदोषम् अनालोच्य अनङ्गौक्यवर्था मृदुविकट-मध्यमरूपाः काव्याः, अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः, तेषां उन्वरो उत्कर्षा, प्रतियोगिद्विवाद्द्विवचनन, अपेक्षमाणा अर्थविशेषानुरोधप्रयुक्ता गुणनैरपेक्ष्येणालङ्कार-कृतवैचित्र्यानु-रो-प्रयुक्ता चेत्यर्थः, पौरुषा गौडदेशीया काव्यानां पदति मांगो ववधे वृद्धिं गता । (ववधे इति पाठे प्रवृत्ता) । गौडीयानामयनाशयः, अर्थानुसारिणौ हि बन्धाः, अर्थाथ मृदुविकटमध्यमात्मकाः, तत्र यदि प्रथमं मृदूरथः अवसाने च विकटः, तदा मृदुवत्त्वेनोपक्रान्तमपि विकटवत्त्वेन समापनीयम्, बन्धानामर्थानुगतत्वनियमात् । एवंविधस्थली समतापरित्यागोगुण एव यथा,—

“सारङ्गाः किमु बलितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बूका

मातङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येऽथ शूरा न के ।

कोपाटोप समुद्रतीव्रकट-शटाक्राटेरिभारिः शनैः

सिन्धुध्याननि हुङ्कते स्फुरति यत तदगर्जितम्” ॥

इत्यादावुत्तराङ्गे कुपितसिंहरूपार्थस्थोद्धतत्वात् सुकुमारवन्धल्यागौ गुण एष । अवार्थपदस्य वक्त्रादुपलक्षकम्, तेन वक्त्राद्यौचित्यवशादपि बन्धवैषम्यं युज्यते, प्रकृते च “स्पृष्टं रुद्धमर्थः” इत्यत्र शृङ्गारिणोऽपि वक्त्रार्थेरोधेन वायुं प्रति कुपितत्वात् कुपितवाक्यस्य चोद्धत्यौचित्यात् युज्यते विकटबन्धः । “वररामामुखानिलैः” इत्यत्र तु कोपाभावात् शृङ्गाराङ्गस्य वररामापदवाच्यनार्थिकारूपार्थस्य मृदुत्वात् मृदुवत् इति समता-त्यागो गुण एव, अतएव पतत्प्रकर्षतादौषस्यापि क्वचिद्गुणत्वमुक्तम् । यथा वेष्टाम्—

“चक्षुर्भुजधमित-चण्डगदामिधात

सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

क्षानावनदध-घनशोणित शोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कक्षांस्तव देवि भौमः” ॥

इत्यत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दडम्बरात्यागौ गुण एवेति वैदग्ध्य-गुणपक्षपातितया विसृष्टार्थकेऽपि सन्दर्भे उपक्रान्तबन्धल्यागौ दोष एवेति मन्यन्ते इत्यनयोर्विपर्ययः । अलङ्कारेति । गुणसमानाधिकरणा एवालङ्कारा रसोत्कर्षकाः

नतु तन्निरपेक्षा इति वैदर्भाणां मतम्, गौड़ानान्तु तन्निरपेक्षा अपोति भेदः। यथा च प्रकृते स्पृहर्धते इत्यादौ उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः, एतच्च प्रसङ्गादुक्तम्, अर्धवैपरीत्येन गौड़ानां वन्धर्वेष्वप्याङ्गीकारस्यैव प्रस्तुतत्वादित्यवधेयम्। केचित्तु अर्यालङ्कार उपमादिः, छन्दो विकटवर्णता, तौ अपेक्षमाणा इत्यादि व्याचक्षते, तत्र सङ्गतं-गौड़ानामनुप्रासादेः शब्दालङ्कारस्यापि प्रियतमत्वेनापेक्षमाणत्वात् वैदर्भाणां चाद्यालङ्कारौ शरीरव्यावृत्त-चरत्वात् ॥ ३० ॥

मधुरं रसवद्, वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः।

येन साध्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ३१ ॥

(51) Now माधुर्यं is being defined :—A sentence or speech having sentiment (रसवत्) in words and in matter or अर्थ and which is fully sweet to the ear comprises माधुर्य-गुणः। And in this there should also be enjoying implication inwards whereby the learned are inebriated as bees are by honey. In other words, there should be enjoying pleasurable implication in words whereby the learned are—

inebriated as bees by honey—this is रस in काव्ये।

माधुर्यं लचयति, मधुरमिति। रसवद्वाक्यं मधुरं माधुर्यगुणवदित्यन्वयः। नन्वे-
तावतारम एव माधुर्यगुण इत्यायातम्, तच्च प्राचीनानां नवीनानाञ्च मतविरुद्धम्,
गुणानामलङ्कारवच्छब्दार्थनिर्णयस्य रसोपकारकत्वस्य प्राचीनैः, माद्यादिसधर्मत्वस्य
च नवीनैरङ्गीकृतत्वात्, रसालम्बकत्वस्य तु न केनापुनस्तत्वादित्यत्र, वाचोत्यादि।
वाचि वाक्यघटकतत्त्वज्ञादौ तथा वस्तुन्यपि वाक्यप्रतिपादतत्त्वज्ञे च, रसाः शृङ्गारा-
दयः रसनधर्मयोगित्वाद्भावतदाभासादयश्च तेषां स्थितिर्यज्जकतया सम्बन्धः। एतदुक्तं
भवति, वाक्यस्य रसव्यञ्जकवर्णादिकत्वं तादृशार्थवच्चक्षमाधुर्याख्यो गुण इति।
तत्र असमासा अल्पसमासा वा सटुवर्णाः शृङ्गारकरुणशान्तानाम्, विकटवर्णाकृततदी-
र्घसमासाश्च वीरवोभक्तसरोद्राणाम्, मध्यवर्णा मधुसनासाश्च हास्यज्ञे भयानकानां
व्यञ्जकाः। अथाथ तत्तद्रसोत्थ—विभावानुभावव्याभिचारिभावरूपास्तत्तद्रसव्यञ्जकाः।
अर्थानां रसव्यञ्जकत्वञ्च रत्यादिस्थाधिभावव्यञ्जकत्वरूपम्। यदुक्तं प्रकाशकता,
“व्यक्तः स तैर्विभावादेः स्थायी भावो रसः स्मृतः” इति। ननु रसमेव तावन्न
जानीमस्तु कथं तच्च व्यञ्जकवर्णादीनां माधुर्यव्यञ्जकत्वमवगतवामिति रसप्रकारं

निर्दिष्टि, येनेति । धीमन्तः सामाजिकाः नतु निर्वृत्तयो हलिकादयः, येन मायन्ति मत्तप्राया भवन्ति स रस इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति, धीमतां मत्तताहेतुत्वात् काव्याया-
नुशोखनोद्बुध्यन्तकारापरपर्यायो लोकोत्तराह्लादः स एव रस इत्यर्थः । वैप्रयिका-
नन्दस्तु ब्रह्मानन्दनिर्धृतान् न तावदुन्मादयति । अतएवोक्तम्,—

“काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु सूखाणां निद्रया कलहेन च” ॥ इति ।

एतदेवोपमया विशदयति, सधुनेवेति । अन्ये त्वाहुः—पृथक्पदत्वं मोक्ष्ये । तच्च
“शासान् सुचति भूतखे विलुठति त्वन्मार्गमाखोकेत” इत्यादि । उक्तिवैचित्र्यरूपन्तु
माधुर्यमर्थगुणः, यथा, “भानुः सकृदयुक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धर्वः प्रयाति”
इत्यादि ॥ ५१ ॥

यया कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदासक्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ५२ ॥

(Sl. 52-60) First of all, माधुर्य in वैदभीरोति is being shown :—According to this, conglomeration of letters (See Tika) having similar उच्चारणस्थान and making up alliteration, helps रस by producing माधुर्यगुण, compare sloka 53 here. In other words श्रुत्यनुप्रास is liked in वैदभीरोति ; and ऐक and वृत्तिअनुप्रास i. e. orderly repetition of some letters etc. are liked in गौडीरीति for production of माधुर्यगुण ।

In other words the गौड़ do not like such श्रुत्यनुप्रास of sloka 53 (एष राजा etc) here to constitute माधुर्यगुण, though they prefer अनुप्रास (alliteration) “अनुप्रासस्तु तत्प्रियः” । But वैदभी like this mode—There being अनुप्रास or श्रुत्यनुप्रास here (in Sl. 53). The गौड़ like that अनुप्रास where there is repetition of same letter or repetition of same पद—part with अदूरता as

in slokas 56-57. Thus there should not be a long gap between similar letters etc, that constitute अनुप्रास ।

Again our author has said here in the माधुर्यगुण definition that it should have पदान्ति that are “सानुप्रासा रसावहा” । But if there be no रसपोषकता or रसावहता inspite of अनुप्रास there will be no माधुर्यगुण । See the sloka 59 खर. खरः etc. This sloka or 59th sloka has both दन्तपाक्य harshness and शैचल्य (looseness), and दाक्षिण्य वैदर्भ्य hence do not like such alliteration in the constitution of माधुर्यगुण (sl. 60).

माधुर्योऽस्मिन् वैदर्भ्यगौड्योः प्रमेदं दर्शयितुं प्रथमं वैदर्भ्यनुकूलतया ‘वाचि रसस्थितिः’ इत्यनेनोक्तं श्रुत्यनुप्रासवङ्गसंघस्य रसव्यञ्जकत्वमाह, यथेति । श्रुत्यतः उच्यते अतिरुच्चारणम्, करणे क्तिन्, यथा कथाचित् कण्टया दन्त्यया अपरया वा श्रुत्या उच्चारणेन, यदिति क्रिद्वाविशेषणम्, समानं पुर्वोच्चारितव्यञ्जनसदृशं यदनुभूयते । हीति निश्चये, तदूपा तादृशसादृश्यानुभव विषयव्यञ्जनवतो पदान्तिः अव्यवधानेन तादृश-पदानां प्रयोगः सानुप्रासा श्रुत्यनुप्रासवती, सैव रसावहा रसव्यञ्जिका । अथनयः, कण्ठतात्त्वार्थैकस्थानोच्चार्यत्वेन व्यञ्जनानां सादृश्यं श्रुत्यनुप्रासः, यदाह विश्वनाथः—

“उच्चार्यात्वादयदेकव स्थाने तालुरदाकि ।

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते” ॥ इति ।

अथचानुप्रासो विभिन्नवर्णविषयो वैदर्भाणामतोव श्रुतिमुखावहः । एकवर्णविषयस्तु र्कैकवर्तसंज्ञौ गौडानां श्रुतिमुखावह इति वक्ष्यते । तद्युक्तव्यञ्जनवदात्वं रसावह-मिति । अस्ति चेदं विघट्यते काव्यशोभाकरो माधुर्यगुणः । उक्तञ्च,—

“यथा ज्योतिष्ठा शरच्चन्द्रं यथा लावण्यमङ्गनाम् । अनुप्रासकथ-
काव्यमलङ्कतुमिह क्षमः” ॥ इति ।

शब्दालङ्कारस्यानुप्रासस्य अलङ्कारनिरूपणप्रकरणे लक्षणीयत्वेऽपि मार्गविभागप्र-सङ्गादेव लक्षणं कृतम्, वक्ष्यति च—“काश्चिन्मार्गावभागायमुक्ताः प्रागप्यलङ्कित्याः” इति ॥ ५२ ॥

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः । → *होम*

ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन् तस्योऽभवत् ॥ ५३ ॥

उदाहरति, एष इति । लक्ष्मीं राज्यश्रियम्, ब्राह्मणाः प्रिया यत्नः सः । धर्मस्य उत्सवोऽभवदिति दानादिना धर्मज्ञानं प्रवर्धयामासेत्यर्थः । अत्र प्रकारकारयोरेकस्मिन् सूत्रेण, एवं इकारयकारयोस्तावौ, दकारयकारयोश्च द्वन्द्वे, उच्चार्यमाणत्वात् साव्यसिति श्रुत्यनुप्रासः सच धर्मवीरपरिपुष्टस्य राजविषयकरतिभावस्य व्यञ्जक इति साधुर्व्यसङ्गावः ॥ ५३ ॥ [This is श्रुत्यनुप्रास of विदमतीति]

इतोदं नादृतं गौडैरनुप्रासस्तु तत्प्रियः ।

अनुप्रासादपि प्रायो वेदमैरिदमिष्यति ॥ ५४ ॥

But this is not accepted by the गौड as having नाश्वर्यगुण but they like अनुप्रास । (See also under sl. 52).

अत्र वेदमैरिदमिष्यति दर्शयति, इतीति । इतिपदं पद्यसमाप्ति सूचकम् । इदम् अनन्तरोक्तमनुप्रासवत् पदं गौडैर्नादृतं न नाश्वर्यगुणवत्वेनाङ्गीकृतं समान्यतिक-वर्णानारसोपकारकता-विशेषाननुभवदिति भावः । कस्तर्हि तैस्तथात्वेनङ्गीक्रियते इत्यवाहः अनुप्रासस्त्विति । अनुप्रासोऽयमनन्तरध्वन्यासोऽस्तिरूपः, तत्प्रियः तेषां गौडानां रसोपकारकत्वं नादरण्यः । अनुप्रासादपीति, वक्ष्यमाणवर्णाश्रितिरूपदित्यर्थः । (अपेक्ष्येति पदस्यान्तर्भूतत्वेन व्यङ्ग्यत्वात् पक्षनी) । इदं निश्चयमुच्यते अनुप्रासवत् काव्यम् । अत्र अपीति प्राय इति च पदाभ्यां वेदमैरिदमपि कोमलदर्शित्यानुप्रासोऽप्यादरः सूचितः, ततएव इत्यनुप्रासप्रकाशे काव्यप्रकाशे,—

“साधुर्व्यञ्जकैर्ध्वनैरुपनागरिकीयते ।

ओजःप्रकाशवैस्तेषु पक्षपा, कोमला परैः” ॥ इति ।

मधुरवर्णानुप्रासवद्वन्ध्वोपनागरिकालमुक्तम् । उपनागरिका वेदमै, पक्षपा गौडी, कोमला पाञ्चाशी, अत्र वेदमैर्णां श्रुत्यनुप्रासभावे गौडानाञ्च वर्णाश्रित्यानुप्रासभावे वैचित्त्यामुपगमे तेषामनुभव एव प्रयोजकः ॥ ५४ ॥

वर्णाश्रितिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च । — *(अङ्गीकृतं)*

पूर्व्वानुभव-संस्कारबोधिनो यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

Anuprasa (alliteration) is repetition of letters in पद or पाद (feet of a verse) if they are proximate keeping association with prior experience in fact.

गौडानां प्रियमनुप्रासं लक्षयति, वर्णाश्रितिरिति । पादेषु च पदेषु चेति इयमुभयप्राधान्यसूचकम्, पादगता पदगतावित्यर्थः । अत्र पादेषु चेति

प्रथमोपादानेन बहुवचनेन च श्लोकव्यापिन्या एव वर्णावृत्तेर्वैचित्र्याजनकत्वमिति प्रथमः कल्पः सूचितः, अतएव पतत्प्रकर्षताया दोषत्वनिर्व्यञ्जनं सङ्गच्छते यथा, “कः कः क्व ननु घुं रायितघुरीत्यादि” । पदेषु चेति, एतदशक्तौ पादगतेषु, केपुचित् पदेऽपि सा निवेशनौघेति कल्पान्तरं दर्शितम् । वर्णावृत्तिरिति वर्णपदमव्यञ्जनवर्णपरम्, स्वरमावस्य सादृश्यन्तु न वैचित्र्यावहमित्तापेक्षितमभियुक्तैः । वर्णस्य वर्णयोर्वर्णानां वा आवृत्तिः पुनरुच्चारणमनुप्रासः, पुनरावृत्त्येन सादृश्यप्रतीतिरनुप्रास इत्यर्थः, सादृश्यप्रतीतेरेव वैचित्र्याजनकत्वेनालङ्कारात् । उक्तञ्च प्रकाशकता, “वर्णसाम्यमनुप्रासः” इति । सादृश्यञ्च विभिन्नयोरेव सम्भवतीति उच्चारणकाल-भेदेन एकस्यापि वर्णस्य भेदो बोध्यः । अवासान्तोपे, वर्णावृत्तिपदस्य, वर्णस्य पुनरुच्चारणेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय इति वार्धो बोध्यः । पुनःपुनः श्रवणसमवायजन्यायाः प्रत्यभिज्ञाया अपि वैचित्र्याजनकत्वात् । आवृत्तिश्च पूर्वोच्चारितस्वरसहितस्यैवेति नियमो न वाच्यः स्वरवैषम्येऽपि वैचित्र्यास्यानुभविकत्वात्, तदाह विश्वनाथः, “अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” इति । निरुक्तं सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञाया वा अनुप्रासत्वं स्पष्टयति, पूर्व्वेति । पूर्व्वस्य प्रथमोच्चारितवर्णस्य अनुभवः श्रवणप्रत्ययः तज्जनितो यः संस्कारो भावनाख्यः तस्य बोधिनो उद्बोविका अदूरता द्वितीयवर्णस्य समन्वितकालीनता यदि भवति तदा वर्णावृत्तिरनुप्रास इत्यर्थः । संस्कारानुद्बोधि सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञाया वा असम्भवात्, द्वितीयादिवर्णज्ञानमावस्य च वैचित्र्यासौ-वालङ्कारत्वात् । द्वितीयवर्णज्ञानोद्बुद्ध संस्कारजन्यसादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा वा विषयतया वर्णगता अनुप्रासव्यपदेशहेतुरिति । तादृशसंस्कारोद्बोधश्च एकाद्वि-विसदृशवर्ण-श्रवणानेऽपि सम्भवति, बहुवर्णश्रवणाने तु न सम्भवतीत्यनन्तरं प्रतुष्टाद्वारेण दर्शयिष्यते । अयजानुप्रासश्चेकवृत्तिगतत्वेन द्विविधः । यदाह काव्यप्रकाशकारः, “छेक-वृत्तिगतौ द्विधा” इति । तत्र

व्यञ्जनसङ्घस्य स्वरूपतः क्रमतश्च सङ्गतसाम्यं छेकानुप्रासः ।

तथा व्यञ्जनसङ्घस्य स्वरूपत एव सङ्गतदसङ्गता साम्यम्, तस्यैव च स्वरूपतः क्रमतश्चा-सङ्गतसाम्यम्, एकस्य व्यञ्जनस्य सङ्गतदसङ्गतासाम्यं वृत्तानुप्रासः । यदाह दर्पणे विश्वनाथः,—

“हिकी व्यञ्जनसंघस्य सकृत्साव्यमनेकधा” इति,

“अनेकसौकधा साव्यमसकृदाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदपि वृत्तानुप्रास उच्यते” ॥ इति ।

शब्दार्थोः पौनरुक्त्यरूपो खाटानुप्रासोऽप्यन्येकतो वर्णावृत्तिरूप एव । यदाह विश्वनाथः “शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तानपर्य्यसावतः । खाटानुप्रास इत्युक्त” इति यथा,—

“खेरराजीवनयने नयने किं निसीकृति ।

पय्य निजितकन्दपे कन्दपवशगं प्रियम्” ॥ ५५

चन्द्रे शरत्तिशोत्तंसे कृन्दस्तवक-विश्वमे ।

इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥

अख्योदाहरणं दर्शयति, चन्द्र इति । कृन्दस्तवकसन्निभे शरत्तिशोत्तंसे शरत्तिशयाः शिशोभूषणयमाने, चन्द्रे इन्द्रनीलनिभं श्यामलम्, इत्यर्थः—
लक्ष्म कलङ्कः खरस्य श्रियम् सन्दधाति धारयति । अत्र प्रथमे पादे शकारयोः द्वितीये ककारयोर्यकारयोश्च, तृतीये च नकारयोर्यकारयोश्चानतिदूरावृत्तत्वेन साम्यप्रतीतिरिति वृत्तानुप्रासः । चतुर्थे पादे तु—दधत—नकाराणां दन्तात्वाद्दर्शनप्रियः श्रुत्यनुप्रासः । उभयविधेनानेनोपस्कृतः शब्दः खोपस्थाप्यं शृङ्गारोद्दीपनविभाज्यतं चन्द्रमुपस्कृत्य शृङ्गारमुपस्करोतीति शब्दनिष्ठं माधुर्य्यम्, अत्रैव च रूपकोपसानुप्राणिततया निदर्शयता पुरस्कृतसादृश्याच्चायं शृङ्गारं पुण्यातीत्यर्थनिष्ठञ्च ॥ ५६ ॥

चाक्ष चान्द्रमसं भीरु विश्वं पश्यैतदम्बरे ।

मन्यनो मन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥ ५७ ॥

O Timid one, see this beautiful lunar disc in the firmament ; it is cruelly striking my mind overcome with passion.

इत्यं खरवैसादृश्येनानुप्रासं दर्शयित्वा खरसादृश्येनास्वातीवैचित्र्यं ख्यापयितुमुदाहरणान्तरं दर्शयति, चाब्धिति । मागिनीं प्रति कानिन् उक्तिरियम् । विश्वं मण्डलम् । अत्र प्रथमे पादे चाकरयोः उकारयोश्च साम्याद्दृष्टानुप्रासः द्वितीये च—स्वयोः सकृत्साम्याच्चेकानुप्रासः, तृतीये च मन्यनमन्मथोरपि तथात्वाच्चेकानुप्रासः, चतुर्थे तु दकारयोश्चकारयोश्च खरवैसादृश्येन साम्याद्वृत्तानुप्रासः । अस्मिन् पद्येऽपि शब्दार्थोभयगतं माधुर्य्यमस्ति, अर्थाऽपि चन्द्रविश्वस्य विरहिनिर्दयहननो-

मासन्वशेऽपि तत् कल्पनादतिशयोक्त्युपलक्ष्यतो विप्रलम्भं पुण्यातीति रसावहः । एवं
खरसादृश्यं धेसादृश्याभ्यामनुप्रासो भवतीत्यादावणवधेन सूचितम् ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदुरान्तरश्रुतिम् ।

न तु रामासुखाश्लोज-सदृशशब्दमा इति ॥ ५८ ॥

Thus Gaura like such alliteration where similar sounds are not far off. So the use of the word चदूरता in the def. of अनुप्रास above.

अनुप्रासलक्षणकारिकायामादूरतापदस्य प्रयोजनमन्वयव्यतिरिकाभ्यां* दर्शयन्नाह,
इत्यनुप्रासमिति । अतिदूरम् अत्यधिकम् अन्तरं व्यवधानं यस्यास्मादृशी श्रुतिर्दूत,
न तथा तद्विन्नम् इति । एवं पूर्वश्लोकद्वयप्रदर्शितप्रकारमनुप्रासम् इच्छन्ति गौडा
इति शेषः । नत्विति । अत रामा इति माकारव्यवस्थातिदूरं चन्द्रमा
इति नाकारस्य श्रुतिरिति पूर्ववर्णसंस्कारोद्बोधभावात् इत्येवंविधस्थले 'नतु' न
पुनरनुप्रासमिच्छन्तीत्यन्वयः । अत खरसादृश्यघटितस्यैवानुप्रासस्वाभावः नतु खरवै-
सादृश्यघटितस्य, विभिन्नखरयोः पूर्वपादे सकारयोक्तृतरपादे दकारयथोक्तानतिदूरस्थयोः
सत्त्वेन वृत्तानुप्रासस्थानपलपनीयत्वादिति ध्येयम् ॥ ५८ ॥

[तत्सत्त्वे तत्सत्ताहि अन्वयः । तदसत्त्वे तदसत्तातु व्यतिरिक्तः]

खरः खरः खलःकान्तः कायः कोपश्च नः ह्यमः ।

च्युतो भानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसद्यो गताः ॥ ५९ ॥

[N. B.—Here there is अनुप्रास, but it does not augment
so there is no नाधुर्यगुण here].

साधुप्रासा रसावहेतुक्तम् । यवानुप्रासः सन्तमपि रसं दोषशङ्कावाधोपकरोति
न तत्र नाधुर्यमिति दर्शयति, खर इति । नायकापेक्षया गलितनायाया नायिकायाः
पश्चात्तापवर्णनमिदम् । खरः उग्रशसनः, खलः प्रणयभङ्गात् क्रूरः, कोपः ईर्ष्यामनः,
मानः सखीषु मान्यता, च्युत इति तासां वचनाकरणादितिभावः, प्राणाः गता
गतप्राणा । अतपूर्वाद्धे रकारयोः खकारयोः ककाराणोच्च साम्याद्वृत्तानुप्रासः ।
उत्तराद्धे च तकारादीनां दन्तानां तथात्वाच्च वानुप्रासः । एवं द्विविधोऽयमुप्रासो
दोषसन्नाचोः सुपरिच्छदः कुट्टिममिव विप्रलम्भशब्दार्थं नोपकुर्वते ॥ ५९ ॥

इत्यादि बन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।

अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुज्यते ॥ ६० ॥

In such writing there is बन्धपारुष्य as well as शैथिल्य, so no.

नाधुर्य here ; so दाक्षिणात्य वेदमं does not like such अनुप्रास ।

अत्र दोषं तावद्वर्णयति, इत्यादीति । आदिशब्दः प्रकाशवचनः । इत्यादि एवं प्रकारकं अनुप्रासवद्वयं बन्धस्य पारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति बोधयति, तत्र पूर्वोक्तं पारुष्यसुतराज्जं शैथिल्यम्, तस्मान्नात्र माधुर्यमिति भावः । तत्र पारुष्यं श्रुतिकटुत्वं तच्च बहुवचसर्गश्रुतिजनितम् । उक्तञ्च, “अनुस्वारविसर्गो तु पारुष्याय निरन्तरः” इति । शैथिल्यम् आहतविसर्गंतया बन्धस्यागादत्वम्, आहतविसर्गता च श्रोत्रप्राप्तविसर्गता, एपाञ्चासङ्गतप्रयोग एव दोषः । अत इत्यादि । एवं दोष-समानाधिकरणम् ; दाक्षिणात्या वैदर्भाः । बन्तुतस्तु दोषाणां रसररिपन्नितया गौडानामपि परिहरणीयत्वादव्यवहृता वैदर्भपञ्चगतिरतया दाक्षिणात्या इत्युक्तम् । यतः तु वक्ताद्यौचित्यवशात् पारुष्यस्य रसानुगुलता, तत्र सानुप्रासे माधुर्यमङ्गावोऽप्याहत एव । यदाह—

“वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणोभवेत्” ॥ इति !

प्रकृते चैतन्नयं नास्तीति दोष एव ॥ ६० ॥

आवृत्तिं वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुः ।

तत्तु नैकान्तमधुरमतः पञ्चाद्विधास्यते ॥ ६१ ॥

(Sl. 61)—If वर्णावृत्ति as in वृत्तानुप्रास has रसावहता then पदावृत्ति (repetition of words or word-parts) constituting यमक should also have रसावहता and these should constitute माधुर्यागुण । But पदावृत्ति of यमक is not एकान्तमधुर, and अर्थे in यमक is also sometimes क्लिष्ट and so do not conduce to माधुर्यागुण, and hence this यमक will be dealt with later on in chapter III here.

ननु वर्णावृत्तेरसावहत्वस्वीकारे तथाभूतं यमकमप्यत्रैव निरूपणीयं स्यादित्यत्राह, आवृत्तिमिति । वर्णसङ्घातः पूर्वोच्चरितवर्णमसुदायो गोचरो विषयो यस्यास्तादृशीम् आवृत्तिं पुनरुच्चारणं यमकं विदुरालङ्कारिका जानन्ति । अत्र वर्णसङ्घातपदं स्वरव्यञ्जनसमुदायपरम, अनुप्रासवत् स्वरवैसादृश्ये यमकत्वाभावात् । “यातु यातु किमनेन तिष्ठता सुखं सुखं सखि सादरं वचः” इत्यादविकार्यपदस्यावृत्तौ यमकत्वं नास्तीति, विभिन्नार्थकंति वर्णसङ्घातविशेषणं दीयम् । तथात्वे च सार्थकयोरेव यमकत्व-प्राप्तौ “ससुरमिं सुरमिं सुसनीभरः” इत्यादौ रमिंसु रमिंस्त्रित्यादौ निरर्थ-

कथोरपि यमकत्वदर्शनादर्शसङ्गाव एव विभिन्नार्थकत्वविशिष्टं ज्ञेयम्, आह्वयिष्य विभिन्न-
क्रमे रसः सर इत्यादौ यमकत्वाभावात् पूर्वक्रमवती बोध्या, सर्वज्ञैतत् न्यटोक्तं
विद्यनाथेन, यथा,—

“सत्यर्थे पृथगर्थाः स्वरस्यञ्जनसंज्ञितैः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” ॥ इति ।

एवमेव यमकानुप्रासयोर्विवेको ज्ञातव्यः । तत्त्विति । तत्, निरुक्तयमकवद्भाष्यन्तु
नैकात्म्यं, रं नातिशयेन साधु, यंगुणवत् अर्थानुसन्धानव्ययतया रसप्रतीतेर्व्यवहितत्वे न
तदुपकारकत्वाभावादिति भावः । अनुप्रासस्तु । अर्थानुसन्धानमन्तरणैव श्रुतिमात्रेण
शब्दमलङ्कारं रसं पुष्पातीति तत्र साधुर्थ्यसङ्गावः, निरर्थकयमकेऽप्यर्थसङ्गाव-
सन्देहेनैव भवति विलम्बो रसाभिव्यक्तेरिति नोक्ति साधुर्थ्यम् । ननु यमकस्य
रसानुपकारकत्वे कथमलङ्कारत्वं शब्दार्थान्तरशोभाजननद्वारा रसानुपकारक-
धर्माणामेवालङ्कारत्वादित्यत उक्तम्—एकान्तेति, यमकवति साधुर्थ्ये वर्तत एव
परन्तु अनुप्रासवन्नात्यन्तमिति । पद्यादिति अलङ्कारनिरूपणप्रस्तावे इत्यर्थः, विधास्यते
प्रपञ्चयिष्यते । [वर्येत्यत्र एवेति पाठो न कचिरः] ॥ ६१ ॥

कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमथ निषिञ्चति ।

तथाप्यग्रास्यतेवैनं भारं वहति भूयसा ॥ ६२ ॥

(Sl. 62) Thus having explained साधुर्थ्यगुण in शब्द, the
author goes to show अर्थगत साधुर्थ्य as indicated in his ‘बलुन्यपि
रसस्थितिः’ । Though acc. to him all अलङ्कार produces रस in
the meanings, still absence of अग्रास्यतादिदोष in meaning only
bears the burden in producing रस । In other words, in
अर्थगत साधुर्थ्य there should be no ग्रास्यता वा अश्लीलतादिदोष ।

एवं शब्दगतं साधुर्थ्यं दर्शयित्वा “बलुन्यपि रसस्थितिः” इत्यनेन सूचितमर्थगत-
साधुर्थ्यं दर्शयति, काममिति । सर्वोऽपि, अपिशब्देन यथाकथञ्चिदर्थसम्बन्धवतां

पुनरुक्तवदाभास—शब्दज्ञं पादौनां परियहः, अलङ्कार उपमाययालङ्कारः, कामं पथ्याप्तं यथा तथा अर्थेषु वाच्य-लक्ष्यव्यङ्ग्यात्मक-शब्दप्रतिपाद्य-विभावादिभ्यस्तु रसं निषिञ्चति निवेशयति उत्कर्षकतया स्वाग्रधार्यगतां रसव्यञ्जकतासुप्ते जयतीत्यर्थः । इत्यञ्ज खालङ्कारतयारसव्यञ्जकोऽर्थो मधुर इति प्रतिपादितम् । एवं द्विविधनाथ-यानुभवं प्रति दीपनावसैव प्रतिबन्धकत्वेऽपि शान्ततादीप्य विशेषेण प्रतिबन्धकत्वं दर्शयन्नाह, तथापीति । तथापि रसोत्कर्षकस्यालङ्कारस्य सङ्गावेऽपि, शान्तीहासिकादिजननव्यवहृतः शब्दोऽर्थस्य शान्तः, तद्विपरीतो विदग्धजननव्यवहृतोऽप्यात्म्यः, तथैव भुयसा बाहुल्ये न एनं रसनिषेधरूपं भारं वहति, अगम्यतासमानाधिकरणा एवालङ्कारा रसं निषिञ्चतीत्यर्थः, एतच्च अनश्लोक्ततादीनामुपलक्षकं—शान्ततावदश्लोक्ततादीनामपि रसप्रतिबन्धकत्वात् । शान्तताया रसप्रतिबन्धकत्वस्य विदग्धवाक्ये प्विव, अधनवाक्येषु तु तस्य गुणत्वमेव उक्तम्—गुण इत्यनुवृत्तौ, “शान्त्यन्तर्धनोक्तिषु” इति । भुयसेत्यनेन असौव बाहुल्ये नो-पयोगः, अलङ्काराणाम् यथाकथञ्चिदिति सूचितम्, निरालङ्कारयोरपि विशुद्धशब्दार्थयोः स्त एव रसव्यञ्जकतासम्भवात् ॥ ६१ ॥

अत्र कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।
इति ग्राम्योऽयमर्थोऽस्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६२ ॥

(Sl. 63 & 64) Hence in—“कन्ये, कामयमानं मां कथं त्वं न कामयसे” does not constitute रस, rather conduces to वैरस्य and so does not produce माधुर्यगुण । Whereas “कामं कन्दर्पचाण्डाली” producing अयात्यर्थं and helping in रसपीपण here, is really रसावह and constitutes माधुर्यगुण ।

अत्र प्रथमसंस्थाशान्त्यलङ्काराया तद्वतं ग्राम्यत्वं दर्शयति, कन्ये इति । अत्र विदग्धो वक्ता, अविदग्धस्योक्ती शान्तताया गुणत्वेनेष्टत्वादित्यात्मम् । कन्ये इति सम्बोधनं हि पूर्वोक्तानीशानामिव युज्यते, नाशिकानाम् सुन्दर्यादिपदेन, तदत्र वैरलोदयादर्थस्य शान्त्यलम्, नचात्र शब्दस्यापि तथा, विदग्धानामपि कुदचित् कन्यापदप्रयोगसम्भवात्, यथा, “कन्येयं कलधौतकानलरुचिः कोर्ति य नातः परा” इत्यादि । शान्तिकजननात्-प्रशोजकत्वादिशब्दानामिव हि प्राचीनेषां व्यक्तम् ।

कामयमानमिति । सुरतामिलापरूपः कामो हि गूढ एव भङ्गाय सूच्यमानः कामिनो—
कुचकलशवक्षमत्कारमावहति, स्पष्टशब्देनाभिधीयमानस्तु सामाजिकानां लज्जामावि-
र्भावयन् रसास्वादवैमुख्यं जनयतीति यास्य एव । अत नायिकाकामं प्रति नायक-
कामप्रकाशस्य हेतुत्वात् सति च तादृशे हेतौ तादृशकार्यानुद्देशाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः
तदुक्तोऽप्यनुप्रासवद्वाक्यार्थो यास्यतया निहृष्टोक्तः सन्तमपि शृङ्गारं नोपकुर्वत इति
माधुर्याभावः, एतदेव दर्शयति, इति । इति एवमप्ययं शब्दो यास्यताम्युद्योपवान्
अर्थस्यात्मा स्वरूपं वैरस्याय रसानुभववतिवन्धाय प्रकल्पते भवति, तस्मादाय माधुर्य-
सङ्गाव इति शेषः ॥ ६३ ॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।
त्वयि निर्मलसरो दिष्टे प्रत्यग्राम्योऽर्थिरसावहः ॥ ६४ ॥

(N.B.—अङ्गंत प्राप्यता is shown, now अप्राप्यता is being shown here).

इत्थं गान्धर्वं दर्शयित्वा तद्विपरीतमयाम्यमधे दर्शयति, कामभिति । अत्र वानि
सनोज्ञे वक्रे वा अचिणी यस्या इति द्वाप्यतिशयो वामाक्षीति सञ्जुद्धिपदार्थो विदग्—
धजनोचित-नायिकासौन्दर्या-प्रकाशकतया चाटुकारस्याभिप्रेतसम्पादनसामर्थ्यादित्ययम्य
एव । एवं कन्दर्पचाणालो मयि निहृद्यमयि तु निम्नतर इत वाक्यभ्यां त्वयि
कामपराधीनोऽस्मि त्वन्तु सां नेच्छसीति पूर्व्यशोकोक्त एवार्थो भङ्गात् सूचित इत्ययम्य एव,
गूढतया सूचमानस्य चमत्कारजनकत्वे वक्तव्येदं व्यञ्जकतया सहृदयहारित्वात् ।
तस्माद्विधिविधोऽस्याप्योऽर्थो रस'वहः रसव्यञ्जकतया नाध'योगुणवान् ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि ग्रास्यतास्तेष्व सा सन्ध्येतरकीर्त्तनात् ।

यथा यकारादिपदं रतुयत्सवनिरूपणि ॥ ६५ ॥

(Sl. 65) It should also be remembered that there is ग्रास्यता प्रवृत्तिदोष in शब्द also, if we use words which is not used by सभ्यसमाज ; thus words having यकार at the beginning is सभ्यताविरुद्ध and is not used by विदग्धसमाज in description of love sentiments. Such words too will vitiate साधुर्थागुण by producing delicacy on hearers etc.

अश्रगतमाधुर्याय प्रतिबन्धकं तद्वतयाव्यत्वं दर्शयित्वा तथापि शब्दगतमप्याह, शब्देऽपीति । सा शब्दगता साम्यता सभायास्तुचारणयोग्यत्वेन साधु, सम्यं, तत्त्वादितरत् असम्यं यासिकज्ञाधिकारदिमात्रप्रयुज्यमानमित्यर्थः, तस्य कीर्तनात् प्रयोगाद्भवति । यद्येति । रतुत्सवस्य निरूपणे बोधने यकारादिपदमिति—यकार आदौ यस्य तादृशं पदं-यमनेष्टुने इति यमभातुनिष्पन्नं पदमित्यर्थः । तादृशपदानां हि काव्ये प्रयोगः प्रयोगकर्तृगोमितकतयो- पदसमीप्यत्वमुद्भावयन् श्रोतृणाञ्च लज्जासुजागरयन् रसास्वादमत्तरयतीति न तत्र साधुर्यासङ्गावः । निधुवनदिपदानान्तु विदग्धैरपि प्रयुज्यमानत्वान्न साम्यत्वम् ! अतएव नाधे,—

“अनिनिषमविरामा रगिणां सर्व्वरावं

नवनिधुवनलीलाः कीर्तुकिनाभिवीचा” ।

इत्यादौ निधुवनपदप्रयोगः ॥ ६५ ॥

पदसन्धानवृत्त्या वाक्यार्थत्वेन वा पुनः ।

दृष्टप्रतीतिकरं आह्वयं यथा या भवतः प्रिया ॥ ६६ ॥

(Sl. 66 & 67)—Again due to peculiar composition of words or due to implication of meanings therein (though these words may not be connected together), साम्यत्वदोष may arise obstructing साधुर्या, as in “या भवतः प्रिया” । There “याम्” implies अश्लीलार्थदोषः । Similarly अश्लीलत्वदोष may arise in the meaning of a sentence after the directly indicated meaning is restricted and ended—See the Tika of sl. 67 here. Such अश्लीलत्वाद्विदोष is distasteful both to the गौड and वदमं । Compare “एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि” here.

अन्यैरुक्तस्याश्लीलत्वदोषस्यापि साधुर्याप्रतिबन्धकत्वात् अमते तस्यापि साम्यपदेन ग्रहणमित्याह, पदसन्धानेति । पदानां सन्धानं साक्षाद्भवया विन्यासो यत्र इति

पदसन्धानं वाक्यम्, (पदसङ्गतिरिति पाठे तु उक्तोऽर्थः स्फुट एव) तद्वृत्त्या वा, तथा वाक्यार्थत्वेन वाक्यार्थगतत्वत्वेन वा, दुःनिन्दिता त्रौडानुगुप्तासङ्गलब्धिका प्रतीतिर्दृष्ट-
प्रतीतिः तत्करणम्, वाक्यस्य वा तादृशदृष्टप्रतीतिकारत्वरूपमश्लीलत्वमित्यर्थः, तदपि गाम्यं
गाम्यपदोपलक्षितत्वेन माधुर्ये परित्याज्यमित्यर्थः । तत्र वाक्यगतं त्रौडानुगुप्तकालरूप-
मश्लीलत्वमुदाहरति यथेति । या भवतः तव प्रिया प्रणयिनीति प्रकृतार्थबोधानन्तरम्,
याभवतः यामो नैद्युन, यममद्युने इत्यस्य घञि रूपम्, तद्विशिष्टस्य प्रिया मैथनसाधनत्वेन
प्रौणयिवी, इत्यसम्यार्थव्यञ्जनेन सामाजिकानां त्रौडोत्पादनाद्वाक्यमिदमश्लीलमिति नात्र
माधुर्यसम्भवः । अश्लीलत्वस्य च पद-पदान्-पदार्थ-गतत्वस्यैवपि व्यापकत्वाभावेन न
तत्वात्यन्तवेरस्यमिति तदगणयित्वैव वाक्यवाक्यार्थमात्रगताश्लीलत्वस्य गाम्यत्वमुक्तं
गम्यकृतेति ज्ञेयम् । नच, 'यथा यकारादिपदम्' इत्यनेन यमधातुनियन्त्रपदप्रयोगे
सुखगाम्यत्वमुक्तम्, 'या भवतः प्रिया' इत्यत्र च तदेव भवितुमर्हति, तत् कथमश्लील-
त्वरूपातिदिष्टगाम्यत्वस्योदाहरणत्वेनेदमुपन्यस्यमिति वाच्यम्, अभिधया वृत्त्या असम्यार्थो-
पस्थापकशब्दसोऽव मुख्यगाम्यत्वेन "या भवतः" इत्यादौ तदभावात् व्यञ्जनयैवान्वयार्थ-
द्योतनात् । समानेऽपि गाम्यत्वाश्लीलत्वयोरसम्यार्थप्रकाशकालरूपस्वरूपे इतिभेद-
कृतोपस्थापकत्वभेदेन भेदाङ्गीकारादित्यवधिगम् ॥ ६६ ॥

खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्यवानिति ।

एवमादि न शंसन्ति मार्गयोजनभयोरपि ॥ ३७ ॥

वाक्यार्थगताश्लीलत्वरूप-गाम्यत्वमुदाहरति, खरमित्यादि । वीर्यवान् प्रसक्त
बलशाली पुरुषः कश्चिदीरः खरम् उद्भूतं प्रहृत्य रिपूनाहृत्य विश्रान्तः विश्रान्तं लेभे
इति प्रकारणिकार्थः शब्दबोधविषयोभवन् वक्त्रादिवैलक्षण्य-प्रतीतिसन्नीचीनया आख्यां
व्यञ्जनया वीर्यवान् शुक्रवान् पुरुषः कश्चिदयुवा खरं प्रहृत्य सुरतप्रहारं कृत्वा
विश्रान्त इत्यसम्यार्थद्योतकतया त्रौडानुगुप्तक इत्यश्लीलः । न चोत्र वाक्यगतमश्लीलत्वम्
एकार्थमात्रे सङ्कतितानां खरमित्यादि वाक्यघटकपदानां शब्दा व्याञ्जनाया अनायथ-
त्वेन असम्यार्थोपस्थापकतवाभावात् वाक्यार्थस्यैव च वक्त्रादिवैशिष्ट्यसचिवयाख्यां
व्यञ्जनाया द्वितीयार्थोपस्थापनात् पदानां परिवर्तिसहत्वेन च दोषस्य तद्धतत्वा-

सम्भवात् ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जदोषगुणलङ्काराणां हि शब्दार्थगतत्वव्यवस्थायां तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वमेव हेतुरिति प्राचां सिद्धान्तः । यत्र हि शब्दा व्यञ्जनयाऽसम्भार्य-
बोधस्तत्रैव शब्दगतसङ्गोलत्वम्, शब्दो च व्यञ्जना अनेकार्थशब्दनिष्ठा, यदुक्तं प्रकाशकता,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगादेरवाच्यार्थ-धीकृदव्यापृतिरञ्जनम्” इति ।

न चात्र वीर्यपदं बलशुक्रयोर्वाचकतया नानाथे बलस्य शुक्रभावजन्यत्वेनै-
कत्वान्नीकारात् वीर्यपदपरिहृतावस्थीलत्वस्यानपावेनार्थगतत्वस्यावस्थाभुपेयत्वात् ।
“एषां निपर्ययः प्राधो दृश्यते गौडवैदर्भेन” इत्यत्र प्रायः पदस्य प्रयोजनं दर्शयति
एवमादौति । एवमादि निरुक्तयाम्यतादोषवत्प्रभृत, आदिना अनुचितार्थेत्वं—विरुद्धमति-
कारित्वादि-दोषवतां गृह्यम्, उभयोरपि गौडवैदर्भयोरपि, न शंसन्ति नाद्रिधत्ते ।
एतेनानुप्रासकृत-बैलक्ष्येऽपि गाम्यता-परिहारं द्वयोः समानेति सूचितम् ॥ ६० ॥

भगिनी-भगवत्यादि सर्व्वत्रैवानुमन्यते ।

विभक्तमिति भाष्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

(SL 68) But words like भगिनी, भगवती, शिवलिङ्ग etc are
all current among the learned, so these do not convey
अज्ञोदोष but are rather माधुर्यग्रावह । Thus माधुर्य is shown
in both गौड and वैदर्भ, now सुकुमारता will be enumerated.

असम्भार्यप्रतिपादकस्यापि सर्व्वजनव्यवहृतस्यादुष्टत्वं प्रतिप्रसूते, भगिनौति ।
आदिना योनिलिङ्गादीनां गृह्यम् । सर्व्वत्र व्यवहारेषु काव्येषु च, अनुमन्यते
सर्व्वैरदुष्टतया स्वीक्रियते, सर्व्वजनपरिगृहीतस्य हि प्रयोगे दोषानुसन्धानायोगात्
श्रोतृजनमैमुख्यसम्भव इत्यदोषः । यदुक्तम् ।

“संवीतस्य हि लोकेऽस्मिन्न दोषान्वेषणं क्षमम् ।

शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासम्भत्वभावना” इति ।

सं वोतस्य अदृष्टतयाङ्गोक्तस्य । एतदुपलक्षणम् । गुणलक्षितयोरप्यदृष्टत्वं ज्ञेयम्,
अदुक्तम्—

“यद्यप्यं दृष्टावदज्ञोलायं यदोरितम् ।

तत्सम्बन्धितेषु गुणेषु लक्षितेषु न दृश्यति” ॥ इति ।

गुणानि असम्बन्धेऽप्रसिद्धानि यथा, सत्त्वाधपदं सङ्कटाधे प्रसिद्धं स्त्रोत्रिङ्गधिं
त्वप्रसिद्धानिति । लक्षितानि लक्षणयाऽसम्बन्धार्थबोधकानि, यथा जन्मभूमिपदं लक्षणया
स्त्रोत्रिङ्गबोधकमिति । किञ्च सुरतारम्भगोष्ट्यां शान्तबोधस्वरसादौ च व्यङ्ग्ये अज्ञोलत्वं
न दोषः प्रकृत गुण एव । क्रमेण यथा,—

“करिहस्तेन सत्त्वाधिं प्रविश्यात्तर्बिलोद्धिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तरि राजते” ॥ इति ।

अत्र करिहस्तादिगन्धा असम्बन्धाः, इयं हि सरतप्रसङ्गसभायां कस्वचित्
फानिन उक्तिः ।

“उत्तानोच्छूनमणूक-पाटितीदरसन्निभम् ।

ह्रदिनि स्त्रीवणे सत्तिरहस्यः कस्य जायते” ॥ इति ।

अतः शान्तो रसः ।

“उत्कृष्टोत्कृष्ट - क्षितिं प्रथममथपृथूच्छोधभ्यांसि सांसात्यं सस्मिन्
वृष्टपिण्डायधश्चतुर्भान्गायपूतीनि जगन्धरा । अस्तःपथ्यं ननेतः प्रकटितदृग्जनः
मेतरङ्गादङ्गस्यादस्त्रिसंख्यं खपुटगतमपि कस्यनव्ययमस्ति” ॥

अतः बोधत्तुो रसः । नाध, यं उपसंहरति, विभक्तमित्येति । विभक्तं रसचटित-
त्वादिशेषेण दर्शितम्, अतः प्रासङ्गत्यैकचक्षुश्च वैदर्भं गौडयोर्विभक्ततया दर्शितमिति वा ।
क्रमप्राप्तं सौकुमार्यं निरूपयति, उच्यते इति ॥ ६८ ॥

अनिष्टुराचरप्रायं सुकुमारमिहैष्यते ।
वन्धयैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्व्वकौमले ॥ ३८ ॥

(Sl. 69 & 70) सुकुमारता is seen where there is mainly
mild letters (i. e. where letters are mostly mild and not
harsh) ; in other words, most letters are mild in सुकुमारता

and not all the letters are so ; then there will arise the defect of looseness of composition (बन्धशैथिल्यदोषः) । Remember that in सौकुमार्ये, letters that are कोमल are mostly so i.e., it is composed of both कोमल अकोमल letters, but in श्लेषगुण the letters are mostly अल्पप्राण and महाप्राण and mostly अकोमल (See Tika). The illustration of सुकुमारता is shown in sl. 70 in “मण्डलीकृत्य वर्णानि कलापिनः प्रवृत्तानि” ।

अनिष्टुरिति । निष्टुराणि श्रुतिकटूनि तद्विपर्ययानि कोमलाव्यचराणि तेषां प्रायो बाहुल्यं न तु सामान्यं यत्र तादृशं वाक्यं सुकुमारं सौकुमार्यगुणवत् । एतदेवोक्तं क्रमदोशरेण, “कोमलाचरबाहुल्यं वदन्ति सुकुमारताम्” इति । प्रायपदप्रयोजनं दर्शयति । बन्धशैथिल्यमिति । सर्वकोमलं सर्वकोमलाचरपत्रकी वाक्ये तु बन्धश्च शैथिल्यरूपो दोषो दर्शितः यथैव ‘मालतोमाला कोलाविकच्छिता यथा’ इत्यत्र प्रकाशितः । दोषस्तु इत्यत्र दोषो हीति पाठे हिपदं प्रायपदप्रयोगं प्रतुष्टरात्रं वाक्यत्र हेतुत्वं बोधयति, तस्मात् कोमलाचराणां वदन्नानन्तरान्तरा परवाचरविन्यासेन शौक्तिकहारस्वान्तरान्तरा नाशिक्यनिवेशनेव बन्धस्य चात्रलं सौकुमार्यम् । न चैवं श्लेष सौकुमार्ययोरभेदः लक्षणसौख्यादिति वाच्यं, स परवाच्यप्राणमहाप्राणचरवटितत्वेन सौकुमार्यस्य च कोमलाकोमलत्ववटितत्वेन द्वयोर्विभिन्नत्वात्, नचाल्पप्राणत्वमेव कोमलत्वं महाप्राणत्वमेव च परवत्त्वम्, अल्पप्राणस्यापि वर्णविशेषसंयोगेन परवत्त्वसम्भवात्, यथा, “चर्कति विरहात्प्रां सा त्वत्कीर्तिं श्रुतिमङ्गना” इति, अत्र ककार तकारवत्यप्राणायपि रकारसम्बन्धेन पारुष्यं भजतः, एवं महाप्राणोऽपि विन्यासविशेषेण कोमलत्वं भजति । यथा,—

“मधुरया मधुबोधितमादयो मधुसन्दिहिसमधितदीधया

मधुकराङ्गमया सुहृदन्मदध्वनिमृता निमृताचरमुज्ज्वले” ॥ इति ।

अत्र धकाराः महाप्राणा अपि विन्यासमद्विजा मधुरतां प्राप्नुवन्ति । इयञ्च सुकुमारता शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु अर्थस्यापारुष्यरूपा । पारुष्यवार्थस्यानङ्गल व्यञ्जकत्वरूपा-

श्लोक्तम्, अतएव नवीनाः सुतिकटुलस्याश्लोक्तस्य च दीपत्वमिधानेन परित्याज्यत्वात्
फलबलादेव तद्विपरीतस्य सौकुमार्यस्य प्राप्ती तस्य गुणत्वकोर्तनं प्राचाननुचितमिति
वदन्ति ॥ ६८ ॥

मण्डलीकृत्य वर्णाणि कण्ठे मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७० ॥

उदाहरति, मण्डलीकृत्याति । मधुरा गीतिः गीतिसदृश-कैकारवो यव तादृशैः
कण्ठैर्गैलैः, मधुरगीतिरूपैः कण्ठैः कण्ठस्वरैरिति वा, उपलक्षणं दत्तोद्य । जीमूत-
मालिनि काले प्राद्वपि, अन्येऽपि नर्तका मधुरं गायन्तो नृत्यन्तीति कलापिषु नर्तक-
व्यवहारप्रतातिः समासोक्तिरलङ्कारः । अत्र मकारादीनां कोमलानामन्तरान्तरा टवर्गोद्य-
युक्तयुक्तान्तर-परुषवर्णनिवेगेन वन्द्योऽयं कानपि चारुतामावहति ॥ ७० ॥

इत्यनूर्जित एवार्था नालङ्कारोऽपि तादृशः ।

सुकुमारतयेवैतदारोहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

(Sl. 71) Now if it be argued that सौकुमार्य being mainly constituted by letters, and not by words how can it be said to be a गुण ? Against this our author says that in मण्डलीकृत्यवर्णाणि though the meaning is not an elevated one, nor the अलङ्कार there is so, still due to composition by mild letters it attains the status of सुकुमारता and sets footing to this effect in the mind of the learned. गुणवेचिद्या itself also augments काव्यशोभा । Hence our author has elsewhere said “प्राणा दशगुणाः स्युः ताः”—गुण being like प्राण in a काव्य ।

ननु वर्णविशेषविन्यासात्मकस्य सौकुमार्यस्य न गुणत्वमुचितम्, अर्थालङ्कारकत-
वाचित्र्यमन्तरेण स्वतश्चमत्कारजनकत्वाभावादिति नवीनानां मतं दूषयन्नाह,

इत्यनूजित एवार्थ इति । इति अस्मिन् मण्डलीकृत्येत्यादिपदो, अर्थः कलापितृ-
रूपः अनूजित एव रससम्पर्काभावाच्चमत्काराव्यञ्जक एव, तथा अलङ्कारः समासीत्यनु-
प्राणितः स्वभावोक्तिरूपः, नापि तादृशः न चमत्कारजनकः । तथाप्येतत्पदं
सुकुमारतयैव सौकुमार्यगुणसम्बन्धमात्रेणैव सतां सानाजिकानां मन आरोहति
चमत्कारस्तुम्भं करोति । एतच्च गुणकृतवैचित्र्यमनङ्गीकुर्वतां सुखमुद्रणाद्योक्तम् ।
वस्तुतस्तु शब्दाद्यालङ्कारकृतवैचित्र्याणां विभिन्नत्वात् सत्यप्यर्थालङ्कारयोरीज्जिते तदनु-
सन्धानात् प्रागेव गुणकृतवैचित्र्यं सानाजिकानामनुभवपथमवतरति, अतएवोक्तम्,—

“तथा कथितया किंवा तथा वनितया च किम् ।

पदविन्यासमात्रेण यथा नापहतं मनः” ॥ इति ।

यत्र च गुणवैचित्र्यं नास्ति तत्र सदृश्यालङ्कारवैचित्र्यं न काव्यशोभां पुण्याति ।
यदाह भोजराजः, “अलङ्कृतमपि शब्दं न काव्यं गुणवज्जितम्” इति । अपरं च—

“यदि भवति वचश्च्युतं गुणंभ्यो

वपुर्विव दौवनवन्धमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं

नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते” ॥ इति ।

एतदर्थमेव गत्यकृता, ‘प्राणा दशगुणाः स्मृताः’ इत्यनेन गुणानां प्राणत्व-
मुक्तम् ॥ ७१ ॥

दीप्तमित्यपवैभृन्नालच्छोद्यमपि वध्यते ।

न्यक्षेण क्षयितः पक्षः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥ ७२ ॥

(Sl. 72) This is सौकुमार्य of the वैदर्भ, the गौड़ too reco-
gnise such सौकुमार्य । They however do not find it where
there is छन्द्यविकृति with internal suggestion of वीरादिरस
for then composition should have परस्परवर्ण as in “न्यक्षेण
क्षयितः पक्षः क्षत्रियाणां क्षणात्” । See Tika also.

सौकुमार्ये गौडवेदमंगोर्षिपथ्यं दर्शयन्नाह, दीप्तमिति दीप्तिः आत्मविस्तृतिः उत्साहादिसमुद्बोधेन 'वत्तल्य दौघप्रायत्वमित्यर्थः जनकतया तद्विशिष्टं दीप्तं वीर-रौद्र-बौभत्स-रसादिरूपमोजस्वि व्यञ्जमित्यर्थः, तदत्र वर्तत इति कृत्वा भूत्वा अतिशयेन कृच्छादामपि ओजस्विबलं व्यञ्जनानुकूलतया परुषवर्णवर्णितत्वात् कष्टेनोक्तार्थमपि बध्यते विन्यस्यते इत्यन्वयः । अयमर्थः—गौड़ा हि यत्र वीररसादिरूपमोजस्वि व्यञ्जं तत्र परुषवर्णवर्णितत्वात् ज्ञानस्यावश्यकतया सौकुमार्ये नाद्रियन्तं, वैदर्भास्तु तत्रापि सौकुमार्ये प्रवेशयान्ति यथा,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा वैरिटं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मन्त्र्योदेभं वद्विरुदायुधैः ।

भरकरिपुणा साह्यं तेषां सभोजकिकरीटिना

नयमहमखल्वेदीमांः करोमि दशां वलिम्” ॥ इति ।

अत्र रौद्रेऽपिरसं नात्यन्तमुदता वर्णा । गौड़ानां सौकुमार्यवर्जनमुदाहरति । न्यक्षणेति । न्यसन्ति विप्रवधादिरूपनोः कर्म कुर्वन्तीति न्यसः कर्तृबोधाः तान् स्मृतिं नाशयतीति न्यचः परशुरामः । ‘अद्र देः स्तुदादी’ इति पलम् । अत्र रौद्रो रसः, अतश्च सुकुमारवन्त्व्याग उचित इति गौड़ा न्यन्ते । न्यक्षेणान्वेन धृतराष्ट्रेणेति केचित्, तत्र रक्षिः धृतराष्ट्रदुर्मन्त्रितेन चविद्यच्छात् कर्णरससम्बन्धेन तत्र गौड़ानामपि वन्धपादव्यानौचित्यात् ॥ ७१ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य, हरिणोद्धृता ।

भूः खुरक्षुण्णनागासृगलोहितादुदधेरिति ॥ ७२ ॥

(Sl. 73) our author now defines अर्थव्यक्ति । we have the गुण of अर्थव्यक्ति where the अर्थ is not to be deduced or inferred (यत्र अर्थस्य अनेयत्वम्) as in हरिणोद्धृता भूः etc.

अर्थव्यक्तिं निरूपयति, अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्य अनेयत्वम् अकल्पनोपलब्ध उपात्तशब्दादेवोपस्थितिरित्यर्थः, यावन्तोऽर्था अन्वयोपयोगितया अपेक्ष्यन्ते तदोपकृतया

सावतां पदानामुपादानमिति निर्गलितोऽर्थः । अतएव क्रमदोषरः, “यावदाद्याभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणम्” इति । इयत्तार्थव्यक्तिः शब्दगुणः, अर्थगुणभूता ते वस्तुस्वभाव-स्फुटौकरणरूपा, अतएव तस्याः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण परिग्रह इति नव्याः, यदाहुः, “अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः” इति । पदानां भ्रष्टित्वार्थोपस्थापकत्वं शब्दगतार्थव्यक्तिरित्यग्ये, यदाहुः, “अर्थव्यक्तिः पदानां हि भ्रष्टित्वद्वैतमपेक्षम्” इति । उदाहरति, हरिणीत्यादि—हरिणा वराहकूपिणा, अत्राप्रसिद्धलौहित्यलौहित्यस्य वर्णनं काश्चिद्द्वैतवग्न्यलपेक्ष्यते सच हेतुभूतोऽर्थः खुरित्याद्युपात्तशब्देनैव प्रत्याख्यते न तु कथञ्चित् कल्पात् इत्यर्थस्य पदेनैव व्यञ्जनादर्थव्यक्तिः । यत्र प्रसिद्धिरस्ति तत्र हेतुनापेक्ष्यते, यथा,—“सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विधत्तयति” इति । अत्र सन्ध्यायां चक्रवाकमिदं विधत्तमस्य प्रसिद्ध्या न हेत्वाकाङ्क्षा, अतएव न तत्र निर्हेतुताया दोषत्वम्, यदुक्तम्, “निर्हेतुता तु ख्यातिऽर्थे दोषतां नैव गच्छति इति । भोजेराजेनापि,—

“अध्याहारादिगम्यार्थं नैवाथे प्रागुदाहृतम् ।

स गम्यते प्रसिद्धिश्च तद्दोषतः ख्यते” इति ॥ ७३ ॥

महो महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।

इतीत्यत्रोव निर्दिष्टेनेत्यत्सुरगासृजः ॥ ७४ ॥

(sl. 74) Having said अर्थव्यक्ति where there is अनर्थ
of अर्थ, our author shows what is नेत्यत्र of अर्थ here
in महो महावराहेण (See Tika)

अनेत्यत्रार्थव्यक्तिरित्युक्तं, नेत्यत्र कौटुम्भिकदिदर्शनार्थं प्रत्युदाहरति, महोति । इयति एतावन्मात्रे खुरचुणनागासृगित्वं परित्यज्य लोहितादिति विशेषणमात्रे इत्यर्थः, निर्दिष्टे उक्ते सति उरगासृजो नेत्यत्र अध्याहारादिना कल्पनीयत्वम् । उदधिगतलौहित्यस्त्रीपाधिकत्वादुपाधिपदप्रयोगमन्तरं तस्यासङ्गतत्वप्रतीतेरवगमनेव कथञ्चिदुपाधिरध्याहरणीय इति नास्त्वर्थव्यक्तिः । यत्र त्वन्वयबोधान् प्राग्वाधादि-

ज्ञानेन लक्षणायां न लक्षणे पस्थितत्वात्प्यर्थव्यक्तिः सम्भवत्येव शक्येव, लक्षणायाः पृ-
पस्थाप्याथान्वयबोधविषयतायामैकल्यत्वात् अन्यबोधः नन्तरननुपपत्तुदयेन कल्पनी-
यार्थस्यैव प्रयोक्तुरसामर्थ्ये द्योतयति तवार्थस्य नेत्यत्वमिति नार्थव्यक्तिः, अतएव
तथाविधं लाक्षणिकपदस्य नेयार्थत्वादशब्दोपदुष्टत्वमभियुक्तैरुक्तम्, तथाच नेयार्थ-
त्वव्याकारे काव्यप्रकाशकारः,—

“निरुद्धा लक्षणाः काचित् सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते साम्प्रतं काचित् काचिन्नैव लक्षणाः” ॥

इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकमिति ॥ ७४ ॥

नेदृशं बहु मन्यन्ते मार्गयोः उभयोरपि ।

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥ ७५ ॥

(Sl. 75) Such अर्थनेत्यत्र is not liked both by the वेदभू-
and the गौड़ । In such cases there is no clear impression,
for the अन्यबोध runs counter to such clear understanding
of meaning, unless some understood word is brought
there.

अर्थव्यक्ती पूर्वाङ्गी प्रायपदप्रतिपाद्यं गौड़वेदभूयोः साम्यं दर्शयति, नेदृशमिति ।
इदृशं नेयार्थकवाक्यम्, उभयोरपि मार्गयोः गौड़वेदभूयोः, न बहु मन्यन्त इति ।
अत्र हेतुमाह, नहीति । शब्दन्यायः शब्दन्यायान्वयबोधि नियमः, इत्तुपस्थाप्यानाम-
वार्थानामन्यबोध इत्येवंरूपः, तं विलङ्घयत्यतिक्रामतीति तादृशी अध्याहाराद्युपलि-
तार्थविषयेत्यर्थः । प्रतीतिः अन्यबोधः, न हि सुभगा समीचीना, अर्थापत्त्याद्यु-
पस्थापितार्थप्रतीतिस्तु न शाब्दबोधत्वं तदुत्तरमेव तस्याः सम्भवात्, एवं तावत्प-
र्यालोचनयार्थान्तरप्रतीतिरपि शब्दबोधोत्तरकालीनैव, यत्र तु द्वारं द्वारमित्यादी
त्वादिना पिघेहीत्यादिसाकाङ्क्षपादान्तरानुपादानेन शाब्दबोधासम्भवात्तदर्थे श्रुतार्था-
पत्त्या तादृशपदाध्याहारः, तत्राध्याहतपदेऽपि शक्तियद्वाभ्युपगमेन तदर्थं स वक्ष्यपस्था-

प्रात्वान्न तन्निगमातिक्रमः । एतच्च विशिष्टशक्तिवादमभिप्रेत्योक्तम्, उपाधिशक्ति-
वादिभिस्तु आनेपगत्याया अपि व्यक्तेः शब्दबोधाभ्युपगमान्निरुक्तनियमो नाङ्गीक्रियते
इति विभावनीयम् ॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिद्व्यस्मिन्न क्ते प्रतीयते ।

तदुदाराद्वयं तेन सनाथाकाव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

(Sl. 76—78) We get उदारगुण where some excellent
quality (उत्कर्षवान् गुणः) is apparently implied in a sentence
or in a description ; and काव्य must be endowed with such
उदारगुण always and in all countries. This is exemplified
here in sloka 77 “अर्चिनां कृपणादृष्टिः” etc. Here the nobility
of त्याग is hinted at ; and you may infer उदारत्व similarly
elsewhere, as in the following sloka—

उदारत्वं निरूपयति, उत्कर्षवानिति । यस्मिन् वाक्ये उक्ते सति उत्कर्षवान्
वर्णनीयस्योत्कर्षजनकः कश्चित् विलक्षणो गुणः त्याग-शौर्यादिद्वयो धर्मः
प्रतीयते व्यञ्जनया बोध्यते तत् वाक्यम् उदाराद्वयम् उदारत्वगुणवत्त्वेन कथित-
मित्यन्वयः, इत्यत्र वाक्यानां वर्णनीयस्योत्कर्षजनकगुण व्यञ्जकत्वमुदारत्वमिति
लक्षणम् । उत्कर्षवानित्यनेन च अपकर्षजनक-धर्मव्यञ्जकत्वस्य न निरुक्तगुण-
त्वम्, यथा,—

“हे हेलोजितवीधिसत्त्व वचसां किं विस्तरेऽसौयधे

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तस्यत्पान्य-जनोपकार-घटनावेमुख्य-लब्धायशो

भारमोदहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः” ।

अत्र तोयधरेपकर्षजनकोऽपेय-पानीयत्व-रूपधर्मो व्यञ्ज्य इति नोदाय्येसङ्गातः ।
वस्तुतस्तु, उत्कर्षवान्, भङ्गा प्रतिपाद्यत्वेन चमत्कारजनकः गुणः उत्कर्षकोऽपकर्षको
वा वर्णनीयधर्म इत्येवायं, एवञ्च अपकर्षजनकोऽपि धर्मो यत्र व्यञ्ज्यमानश्चमत्कारं
जनयति तदपि वाक्यमुदारमिति, तेन—हे हे राजनित्यादावोदाय्येनस्यैव, अतएव

(Sl. 79) Some however wish उदारता गुण in sentences etc. endowed with significant adjectives as in लीलाम्बुज क्रोडासरः, हिमाङ्गद etc.

अत्र सतान्तरं दर्शयति ज्ञाध्येः विशेष्यार्थोत्कर्षकत्वेनाभिप्रेतार्थबोधकत्वात् सद्देश्यप्रशंसनीयः, विशेष्यैरिति बहुवचनादेक-द्विविशेषणयोगेन चमत्कारातिशय इति सूचितम् । युक्तामिति वाक्यमित्यर्थः, उदारम् उदारत्वगुणवत् । कैयदित्यनेन साभिप्रायविशेषणवत्स्वापुष्टार्थत्वदोषाभावरूपत्वादनेनः परिकाराङ्कारत्वं नोक्तत्वाच्च न गुणत्वसूचितमित्याख्यानं कल्पे स्त्रियास्वरसः सूचितः । उदाहरति, लीलाम्बुज-त्यादि । लीलाम्बुजमित्युक्ते अन्व, जस्य लोलितविशेषणाज्ञालोपयोगित्वेन वर्णाङ्क-सौरभ्यादातिशयः प्रतीयते । एवं क्रोडासर इत्यत्र सरसः क्रोडोपयोगितया कमलकुसुमं जलचरविहङ्गशोभित—स्वच्छं स्वादु जलवत्वादिकम्, हिमाङ्गदमित्यत्र च हिममयत्वेनाङ्गदस्य सुदृश्यत्वबहुमुख्यत्वादिकम् । केचित् अगाम्यत्वमर्थगुण सुदारत्वमाहुस्तत्र सम्यक्, अगाम्यताया माधुर्यरूपत्वेन, माधुर्योदायधोरभिन्नतापत्तेः । यदाह क्रमदीश्वरः, “सानुप्रासत्वनयाम्यभावस्य नधुरी गुणः” इति । माधुर्यप्रसाधे यत्यङ्गदपि, “तथाप्यगाम्यतत्वेनं भारं वहति भूयसा” इति आह । ७२ ॥

श्लोकः समासभूयस्त्वमेतदुगद्यस्य जोषितम् ।

पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

(Sl. 80) Now our author is defining ओजः । ओजस् is there where there are many long compounds and this is the soul of prose compositions ; गौड़ (who are अदाक्षिणाय) also take this or resort to this in poems (पद्य) ।

ओजो लक्षयति, ओज इति । सभासः पदानामेकीभावः तस्य भूयस्त्वं दोषत्वं बहुभिः पदैः समास इत्यर्थः, तदीजः । एतत् समासभूयस्त्वरूपमोजः पद्यस्य गद्यप्रवन्धविशेषस्य उत्कलिकाप्रायात्मकस्येत्यर्थः, चूर्णकादौ दोषंसमा सत्वा-

भावात्, जोवितं जोवितवत् सारभूतम् । इदं च मार्गद्वये समानम् । विपर्यय—
माह, पदेऽपीति । अदाचिणात्यानां गौडानाम्, अपिना गद्यसमुच्चयः, इदं
समासभूयस्वरूपमोजः, एकम् अद्वितीयं परायणम् अवलम्बनम्, गौडानां वन्धागादृता-
प्रियत्वेन तन्मूलतयानुप्रासवद्दोषसंज्ञासंस्थाप्यन्तमपेक्षणीयत्वात् । इदञ्चोजः शब्द-
गुणः समासभूयस्वरूपतया शब्दमात्रगतत्वात् । अन्ये तु, ओजः प्रौढिः, सान
पञ्चविधा, यथा,—

“पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिव्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च” ॥ इति ।

तत्र पदार्थे वाक्यरचनम्, यथा, चन्द्र इति शक्तिन् पदार्थे वक्तव्ये “अविनयन-
समुत्पन्नं ज्योतिः” इति वाक्यरचनम् । वाक्यार्थे पदाभिधा यथा, “निदानशीतल
हिमकालोष्णशरीरसुकुमारो वरयोपित्” इति वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्णिनी” इति
पदाभिधानम् । एवमेकस्य वाक्यार्थस्य क्विचिद्विशेषाभिधित्वस्य बहुवाक्यैर-
भिधानं व्यासः, बहुवाक्यप्रतिपादयत्येकवाक्येन प्रतिपादनं समासः, एतच्चतुर्विध-
प्रौढिरूपमोजः शब्दगुणः साभिप्रायत्वरूपत्ववशेन इत्याहुः ॥ ८० ॥

तद्गुरुणां लघूनाञ्च बाह्वल्याल्पत्व-मिश्रणेः ।

उच्चावचप्रकारं तत्तदृश्यमाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

(Sl. 81 & 82) Various varieties of this समासभूयस्व is due
to गुरुवर्ण, or लघुवर्ण or conglomeration of both in com-
pounds, and is mostly seen in prose narrations known as
आख्यायिका, चम्पू etc as stated before ;—This is the opinion
of वैदर्भ । The view of the गौड़ that such things (समासभूयस्व)
may also be had as ओजीगुण in poems is illustrated in the
verse—“अस्तमस्तकपर्यन्तं समस्ताकांशुसंस्तरा ।

तदिति । तत् समासभूयस्वत्वेन उच्चावचप्रकारं नानाविधम्, कथमित्याह,
गुरुणमित्यादि । क्वचित् समासाङ्गपदचट्टानां गुरुवर्णानां बाह्वर्त्येन लघुवर्णानामव्य-

त्वेन, क्वचिद्गुरुवर्णाणामल्पत्वेन लघुमात्रं बाहुव्येन, क्वचिन्न द्विविधानां तेषां
मिश्रणेन साम्येन च । तच्च आख्यायिकादिषु प्राचां रचितेषु गद्यप्रवक्ष्यभिधेयेषु,
आदिना चम्पूविषदादीनां यदृश्यन्, दृश्यं स्वयमनुभवनीयम्, एतच्च वैदर्भमतानु-
सारिणोक्तं, गौडानां पद्यमयेवपि तत्सद्भावमिमतिरुक्तत्वात्, यथा, सूर्यगतकादौ
पद्यमयेऽपि दीर्घसमासाः । आख्यायिकेतुगादानात् कथायां रौद्रादिरसेऽपि न
दीर्घसमासो विधेय इत्यवश्यम् । [प्रकारमित्यत्र प्रकारेति दृश्यमित्यत्र च
दृष्टमिति कश्चित् पाठः । अन्यत्र च द्वितीयतदित्यत्र सदिति पाठः] ॥ ८१ ॥

अस्त-मस्तक-पर्यस्त-समस्ताकांशु-संस्तरा ।

पीन-स्तन-स्थिताताम्र-कम्ब-वस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

गौडानामभिमतं पद्यगतसमाश्रयस्त्वमुदाहरति, अस्तेति । अस्तः अस्तावत्तः
तस्य मस्तकं ग्रहं तव पर्यस्ताः परितः पतिता समस्ताः सायंतनमावर्तितत्वात्
सकला ये अकांशवः सायंकाशीनत्वादारक्ताः सूर्यकिरणाः तैः संस्तराः आवरणं
यस्यान्तादृशी वारुणी पश्चिमदिक् पीनस्तने स्थितम् आताम्रं कम्बं शोभनं वस्त्रं
यस्यान्तादृशी काचित्रायिकैवित्यन्वयः ॥ ८२ ॥

इति पद्येऽपि पौरुष्या वध्नन्त्योजस्विनीर्गिरः ।

अन्ये त्वनाकुलं हृदयमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

पयोधरतठोत्सङ्ग-लग्नसन्ध्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

(St. 83—84)—thus पौरुष्याः i. e. गौड entertain long
compounds with elevated words in पद्य too to complete
शोभनं । Others however wish पौर्णिक्य where the composi-

tion is अनाकुल (non disturbing or non repugnant) हृद्य (congenial) as in पयोधरतटोत्सङ्ग etc. here,

इतीति । पौरुषाः गौडाः ओजस्विनीः समासभूयस्त्वरूपीजोगुणवतोः । अपराभिमतमोजो लक्षयति, अन्ये त्विति । गिरां वाक्यानाम् अनाकुलम् अनाकुलत्वम् उद्भूतसमासादिना श्रोतवुद्धेराकुलीभावात् तद्रहितत्वमित्यर्थः, तथा हृद्यं हृद्यत्वं पारुष्यशैथिल्याभावेन सहृदय-हृदयहारित्वमित्यर्थः, एवंरूपमोज इच्छन्ति । अयमर्थः, दीर्घसमासः स्वल्पसमासः समासाभावो वास्तु, यस्मिन् श्रुति श्रोतृणां बुद्धेरनाकुलत्वं श्रुतिसुखञ्च भवति तत्त्वमोज इति । एतदुराहस्येति, यथेति । पयोधरः मेघ एव पयोधरः स्तनः, द्विष्टरूपकम्, तस्य तटस्य प्रान्तस्य उत्सङ्गे लयं सन्धातप एव अंशकम् आरक्तवसनं यस्यान्तादृशौ । कामातुरमिति, आरक्तवसनाच्छत्र स्तनतटगायिकासाम्ये नोद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र पूर्वार्ध-वाक्यं दीर्घसमासवदपि अस्तनक्तकैत्यादिस्त्रीकवाक्यवद् श्रोतृणां बुद्धिमाकुलयति प्रतुष्टं लालित्यं न अवयवमुखमादधाति, उत्तरार्धवाक्यं तु कामातुरमित्यवाल्पसमासः अन्यत्र समासाभावश्च, तथापि तत् किञ्चिद्गाढतया लालित्येन च प्रतीयमानं श्रोतृनानन्दयति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

(St. 85—87) कान्तगुण is seen where most beautiful and charming mundane matter is established by not transgressing worldly facts ; and this is seen in lovely conversations, or historic accounts and in real descriptions (वर्णनासु अपि दृश्यते) । Then कान्ति in प्रियाभाषण

वार्ताभिधान is illustrated here in sloka 86 गृहाणि नाम तानेव (St. 86). Similarly कान्ति in description is instanced by our author in the sloka अनयोरनवव्याङ्गि where developed breasts are described. (St. 87).

कान्तिं लक्षयति—कान्तिमिति । लौकिकार्थस्य लोकाप्रसिद्धवस्तुनः अनतिक्रमात् अपरित्यागात् लोकाप्रसिद्धवस्तुवर्णनादित्यर्थः, सर्वजगतां देवादिमनुष्यान्तानां कान्तिं कमनीयं वाधाद्यनुदयकृतार्थबोधनीकक्षेपेण चमत्कारजनकतया स्पृहणीयमित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं कान्ते कान्तिगुणवादित्यन्वयः । एवञ्च लोकाप्रसिद्धवस्तुवर्णनं कान्तिरिति लक्षयम् । सर्वजगत्कान्तिमिति तु प्रशंसनम् । यदाह क्रमदीश्वरः, “वर्णनात्युक्ति-
युत्या या सा कान्तिरभिधीयते” इति । इयञ्च कान्तिरद्वयः अद्योनसन्धानात् प्रागनुपलभात् । औज्ज्वल्यरूपा तु शब्दगुणः, औज्ज्वल्यञ्च जालिकादि-पदविन्यास-
व परीत्येनालौकिक-शोभाशालित्वम् । अन्ये तु दीप्तरसत्वरूपमयगतं कान्तिगुण-
माहुः । कान्तेर्द्विषयं दर्शयति, तच्चेति । तत् कान्तिमहाक्यम्, वार्ताभिधानेषु
अनानय-प्रियालापप्रस्तावेषु, “कानामयप्रियालापो वर्तिवार्ता च कथ्यते” इत्युक्तेः ।
प्रियालापे हि लोकाप्रसिद्धवस्तुभिधानमवोचितम् । अन्ये तु वार्ताभिधानेषु इतिहास-
वर्णनेषु, इतिहासानां यथावद्वर्णनसौचित्यात् यथावर्णने असत्यताप्रतिभासेन विनयानां
प्रवृत्त्यसम्भवात्, प्रवृत्त्यस्य रामादिवत् प्रवृत्तित्वं न रावणादिर्वादित्युपदेश—पर्यव-
सायित्वानुपपत्तेरित्याहुः । वर्णनास्ति । वर्णनासु वस्तुस्वरूपनिरूपणेषु, तत्रापि
यथावद्वर्णनसौचित्यात्, एताभ्यामन्यत्र तु न नियमः, अतएव व्यञ्जकार्थस्य स्वतः-
रुम्भवित्वेन प्रौढीकृतिसिद्धत्वेन च नव्यानां काव्यसिद्धकारणं सङ्गच्छते । यदुक्तं प्रकाश-
कृता,—“अर्थशतपञ्चविंशत्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः ।

प्रौढीक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोत्तमस्तस्य वा” इति ॥ ८५ ॥

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवाद्दृशः ।

सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥ ८६ ॥

तत्र वार्ताभिधाने कान्तिसुदाहरति, गृहाणीति । नामिति सम्भावनायाम्, तान्येव गृहाणि प्रशस्तगृहाणि, गृहपदमत्र प्रशस्तगृहे लाक्षणिकः प्राशङ्क्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः 'अतएवेदसर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं' नाम लक्षणागूलध्वनिकाव्यं शक्यतावच्छेदक-लक्ष्यतावच्छेदकयोः सामान्यविशेषभावात्, तपोराशिः तपोबहुलः, सम्भावयति गौरवं प्रापयति, अत्र प्रौढोक्तिमन्तरेणापि सत्पुरुष-चरणसम्पर्केण स्थानस्य प्रशस्तताङ्गो वर्णनौघादौ लोकप्रसिद्ध एव, इयच्च प्रियालापरूपा वार्ता ॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तत्र बाहुलतान्तरे ॥ ८७ ॥

वर्णनायामुदाहरति, अनशोरिति । जृम्भमाणयोः वृद्धिं गच्छतोः बाहुलतान्तरे वचसि अवकाशः स्थानं न पर्याप्तः न प्रभूतः । अतिपोनोत्तुङ्गौ स्तनौ क्षुद्रायतने वचसि ससम्बाधावेव वर्त्तन्ते इत्यर्थः । अत्र स्तनवर्णनायां स्तनयोः पो नोत्तुङ्गयोर्वचसि ससम्बाधावस्थितिलोकप्रसिद्धे च वर्णिता ॥ ८७ ॥

इति सम्भाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तं भवति सर्वस्य लोकयात्रानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

(St. 88) Thus possible well-known (लोकप्रसिद्धतया सम्भाव्यम्) matter adorned with laudable adjectives constitute कान्तगुण that is pleasing to all conversant with worldly ways.

लोकद्वये कान्तिं सङ्गमयति, इतीति । इति वार्तावर्णनाविषयक-लोकद्वय-प्रतिपाद्यं सम्भाव्यमेव लोकप्रसिद्धतया सम्भावनीयमेव न त्वत्पुत्रा असम्भवदपि कल्पनीयम् । एतत्, विगप आख्यायतेऽनेनेति विशेषाख्यानमुक्तं बोधकविशेषम्,

तेन संस्कृतम् अलङ्कृतं सत् लोकश्रानुवर्तिनः लोकव्यवहारमनुबन्धानस्य लोकव्यवहार-
जनितसंस्कार-सम्पन्नस्येत्यर्थः सर्वस्य जनस्य कान्तं कननीयं भवति, तच्चादेतदर्थप्रति-
पादकवाक्यं कान्तिगुणवदित्यर्थः । 'विशेषाख्यानसंस्कृतम्, इत्यनेनेतदुक्तम्, लोकप्रसिद्ध-
वस्तु-वर्णनमात्रेणैव न कान्तेः सम्भवः, अन्यथा, गौरपत्यं बलीवर्द्धं घासमक्षि मुखेन
सः—इत्यादिरपि लोकसम्भाव्य-बलीवर्द्धकर्त्र, कघासमचरणरूप-वस्तुवर्णनया कान्तिनत्वे न
काव्यत्वापत्तेः, किन्तु उत्कर्षबोधकाविशेषणविन्यासेन वैचित्र्यजनकतया, वैचित्र्यसौद-
गुणालङ्काररूपत्वात्, प्रकृते च "गृहाणि नाम तान्येव" इत्यादिपद्यद्वये तत्तद्विशेषण-
ज्ञातवैचित्र्यं स्फूर्तमेवेति विभावेनीयम् ॥ ८८ ॥

लोकातीत इनात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

यास्यस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८९ ॥

(St. 89-91) On the other hand the learned गौड़ (विदग्धाः)
feel complacence and find कान्तगुण even in the laudable
descriptions of लोकातीत matter attributed on matter on
hand ; but this is not liked by the वेदम as कान्तगुणवत् ।

Thus गौड़s कान्त in वार्त्ताभिधान may be cited in—"देवधिष्णाम्
इवाराध्य" (Sl. 90) where there is लोकातीत वर्णन or exaggera-
tion.

And their कान्त in वर्णना may be cited by Sl. 91 where
too there is unusual exaggeration in the description of
expansion of breasts.—Sl. 91)

गौड़मार्गे निरुक्तकान्तेर्विपर्ययं दर्शयति, लोकातीत इति । इव अप्यर्थे,
योऽर्थः अत्यर्थे लोकातीतोऽपि लोकप्रसिद्धिमतिक्रान्तोऽपि अध्यारोप्य उपचर्य

विवक्षितः तेन अर्थेन विदग्धाः विदग्धं मन्यमाना गोडा इत्यर्थः, सोऽप्युक्तोक्ति-
रियम्, विगतं दग्धं दाहः असम्भवाद्यां गुभव-कृतमनःकेशो येषां ते द्वाते वा, अति
अतिशयेन तुष्यन्ति इतरे जना वेदभाः पुनर्न तुष्यन्ति । अध्यारोऽप्येति । न च
योग्यतायाः शाब्दबोधे हेतुत्वादारोपितायैव व्यायोग्यत्वे नान्वयबोधोऽपि कथमिति वाच्यं—
रूपकाद्यलङ्कारस्यालङ्कारिकैः सर्व्वरेवाभ्युपेत्य न शाब्दमतेराहाय्यत्वस्यावग्यवक्तव्येन
योग्यतायास्तत्प्रयोजकत्वानङ्गोकारात्, अत एवोक्तम्, “अत्यन्तासत्यपि सत्यं ज्ञानं
शब्दः करोति हि” इति ॥ ८८ ॥

देवधिष्ण्यामिवाराध्यमद्यप्रभृति नो गृहम् ।

गुणत्पादरजःपात-धौतनिःशेष-किल्बिषम् ॥ ८९ ॥

वाताभिधाने कान्तेर्विपर्य्ययं दर्शयति, देवधिष्णामिति । धिष्णां स्थानम्, किल्बिषम्
अमङ्गलम् । अत महापुरुषवरणरजः-सम्पर्केण गृहस्य प्रशक्तैव लोकाप्रसिद्धा,
देवावासप्रभृतिनाराध्यता तु प्रौढोक्त्याध्यारोपिता ॥ ८९ ॥

अल्पं निश्चितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजम्भाणम् ॥ ९० ॥

(See sl. 89 above).

वर्णनायां विपर्य्ययं दर्शयति, अल्पमिति । भवत्याः स्तनजम्भाणं स्तनयोरुपचितिः
एवंविधवत्तवकाशव्यापि भावि भविष्यति इदमनालोच्यैव वेधसा आकाशमल्पं
निश्चितम् इत्यन्वयः । अत विधातुरनालोचनपूर्व्वकात्याकाशनिर्भाणवर्णनेन स्तनयोः
पीनोत्पलप्रतिपादनं चाटुकारस्यालुक्तिविजृम्भितम्, तथाहि अतिमहत्तोऽप्याकाश-
स्याल्पत्वम्, सर्व्वज्ञस्यापि विधातुरनालोचनपूर्व्विका सृष्टिः, विलसोच्छलोत्पलतुल्ययोरपि
स्तनयोर्मैव—मन्दरहिमालयादिभिर्गिरिवरैरप्यपूर्य्यमाणे अतिमहत्ताकाशे ससम्बाधा-
वस्थितिरित्येतत् स लोकाप्रसिद्धिमतिक्रान्तमपि वर्ण्यमानं प्रतीक्षारूपइदानीयता-
माविर्भावयतीति न कान्ता वाक्यस्य ॥ ९० ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतन्नोडोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वत्सनः ॥ ८२ ॥

(Sl. 92) But such things as are liked and used and are कान्तगुण of the गौड़ as illustrated in Sl. 90 & 91 above, are called अतुक्ति (hyperbolic statements); thus भोजराज says लौकिकाद्यं अतिक्रम्य पन्थानं यद् वर्ण्यते तदतुक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो मुदे". But the essence of the others (अन्यस्य वत्सनः सारम्) i. e. वैदर्भमार्गस्य कान्तगुणम् is shown before in sloka 85 to 87.

उपसंहरति, इदमिति । इदम् एवंविधं काव्यशक्यम् अतुक्तिः इतुक्तम् अतुक्तिरिति नाम्ना आलङ्कारिकैः कथितम् । यथाह भोजराजः—

“लौकिकाद्यं तक्रस्य पन्थानं यद् वर्ण्यते ।

तदतुक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो मुदे” ॥ इति ।

[इदमित्यत्र इयमिति क्वचित् प्राठः] । गौड़ोपलालितं गौड़ीयजल्वारजनकतया व्यवहृतम् । अत्र वैदर्भमार्गस्य नादर इत्याह, प्रस्थानमिति । प्राक्प्रणीतं प्रस्थानन्तु लोकासम्भाव्यवस्तुवर्णनरूपम् अन्यस्य वत्सनो वैदर्भमार्गस्य सारम् उपादिष्टम्, तदयं कान्तो गौड़वैदर्भयोर्धैर्यार्थः ॥ १२ ॥

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥ ८३ ॥

क्षुसुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासाल्लव्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥ ८४ ॥

(St 93-94) समाधि is to be found there where in a matter on hand the speaker attributes other गुण (quality)

or क्रिया (action) found somewhere else by उपचार or लक्षणा (transference) and not surpassing natural limits (लोकसीमानुरोध) as in कुसुदानि निमीलन्ति etc. (यत्र अप्रस्तुतस्य कस्यचित् धर्मः प्रस्तुते उपचारिण समाधोयते लोकमर्थ्यादानुरोधेन स समाधिः—See Tika also).

समाधिं लक्षयति, अन्यधर्मा इति । अन्यस्य अप्रस्तुतस्य कस्यचिद्वन्धो गुणक्रियारूपः, ततः तस्माद्वन्धिणः अन्यत्र कस्मिंश्चित्प्रस्तुते 'लोकसीमानुरोधिना' लोकमर्थ्यादानुरन्धनेन वक्ता यत्र वाक्यार्थे सम्यगाधोयते गौणशब्दप्रयोगेण साध्यवसानगौण्या लक्षणाया उपचर्यते स वाक्यार्थः समाधिः समाध्याख्यगुणवान् स्मृतः । यत्रेत्यत्र यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणम्, यत् समाधोयते स समाधिः सम्यगाधान-रूपः समाध्याख्यो गुण इत्यर्थः । उपचारस्यात्र आहार्याभेदप्रतीतिरूपः स च लक्षणायाः प्रयोजनभूतः लक्षणाजन्य सादृश्यप्रतीतिरन्तरमेव तन्मूलव्यञ्जनया तस्य प्रतीतिसम्भवात् । उक्तञ्च प्रकाशकृता गौणलक्षणप्रस्तावे, 'भेदेऽपि तादृश्यप्रतीतिः सर्व्वथैवामेदाद्यगमनञ्च प्रयोजनम्' इति । लक्षणा चात्र साध्यवसानरूपासा च विषयस्थानुपादान एव सम्भवति । तेन च विषयोपादाने सारोपागौण्यां न समाधिः सम्भवः । इत्युक्तं प्रस्तुतस्य धर्मा निगोत्र्यं तत्र सदृशतया अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्म्यावधानं समाधिरिति लक्षणम् । धर्मोत्पत्तेन धर्मिणोऽध्यवसाने नायं गुण इति सूचितम् । यथा,

“लतामूलै-लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः

स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुबलयात् ।

धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मापि पवनो

बहिर्द्वारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृतिनः” ॥

त्यादौ मुख्यादौ धर्मिणि धर्मिण्यन्दादिरध्यवसानम्, अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

लोकसौमानुरोधिनैवनेन खेच्छया विमदृशधर्माध्यासेन लोकविरोधे न समाधिसम्भवः ।
यथा “वृंहन्ति मशका यव तव निद्रा सुदुर्लभा” इति, अथ “वृंहितं करिगर्जितम्”
इत्यभिधानात् करिधर्मस्य वृंहणस्य मशकरुनेऽध्यवसानं लोकविरुद्धम् । उदाहरति
यथेति—अत्राप्रस्तुतस्य चक्षुषो धर्मो निमोलनोन्मेषो प्रस्तुतयोः कुसुदकमलयोर्दलसङ्कोच-
विकाशरूपधर्म-तादात्म्येनाध्यवसितौ । इदञ्चाध्यवसानं न लोकविरुद्धं विषयविषयिणो-
रनयोः सादृश्यातिशयवत्त्वेनाभिन्नप्राप्यत्वात्, तथात्वेन च अनयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यत्वम्,
यथा चक्षुर्निमोलति, कुसुदं निमोलति, चक्षुरुन्मिषति कमलमुन्मिषतीति । इदमेव
दर्शयति, इतीति । नैवक्रियाध्यासात् न तस्य क्रियाभ्यां निमोलनोन्मेषाभ्यां सह
तादात्म्यप्राप्तात् कुसुदकमलधर्माभ्यां दलसङ्कोचविकाशाभ्यां तद्वाचिनी श्रुतिर्भ्या,
नैवक्रियावाचकः शब्दः स्वप्रतिपादकतया प्राप्तः, पदार्थानामेकत्वेनैकशब्दप्रतिपाद्यत्वौ-
चित्यात्, यथा घटो घट इति, विभिन्नत्वे तु विभिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, यथा घटः पट
इति । अथच समाधिरर्थगुणः अर्थे अर्थान्तरारोपस्वरूपत्वात् । कैचित्तु, अर्थोन्यवच्छाया-
योनिरूप-द्विविधार्थदृष्टिरूपमर्थगुणं समाधिनाहुः, तत्रायोनिरर्थः कविसम्प्रदाय-
परिशीलित-पद्धतिमन्तरेण स्वबुद्धिविभवमात्रप्रादुर्भावित उपमानोपमेयभावादिरूपः, यथा,
“सद्योमुखित मत्तङ्गणचिबुक प्रस्पृष्टिं नारङ्गकम्” इति । अत्र नारङ्गकस्य ह्णचिबुकेन
सङ्कोपमानोपमेयभावो न केनापि प्राक्तनकविना प्रदर्शितः केवलमेतत्कविनैव स्वनुशा
प्रादुर्भावितः । अन्यच्छायायोनिरर्थस्तु प्राक्तनकविपरम्पराव्यवहृतः किञ्चिद्व्यन्तरेण
वर्णितः, यथा,—

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावो” ॥ इति ।

अत्र नयननिलोत्पलयोः सादृश्यं कविसम्प्रदायप्रसिद्धं विच्छित्तिविशेषणात्

निबद्धम् । शब्दगुणभूतः समाधिस्तु आरोहावरोहक्रमरूपोऽन्येकतो ज्ञातव्यः, तत्र
 आरोहः अनुप्रासादिना उत्कर्षः, अवरोहः तदभावादपकर्षः, तयोः क्रमः वैरस्यनावरो
 विन्यासः । यथा, “चक्षुर्जुजभमितचण्ड गदामिघातेत्यादि” । अत्र पादवै बन्धस्य
 गाढता चतुर्थपादे त्वपकर्षः सोऽपि तीव्रप्रयत्नोच्चात्यतया गाढायमानो वैरस्यं न
 जनयति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

Explains (निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिश्चपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ८५ ॥)

(See next)

समाधिर्गौणलक्षणमूलकत्वं प्रकटयति, निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादि । निष्ठूतोद्गोर्ण-
 वान्तादिपदं गौणलक्षणया स्वमुख्यायंसदृशेऽर्थे प्रयुक्तं सदित्यर्थः, अतिसुन्दरं
 सद्दयद्वयहरत्वेन समाधिगुणवत् । अत्रार्थगुणस्यास्य शब्दगतत्वं परम्परयेति बोध्यम् ।
 अन्यत्रेति । गौणवृत्तिश्चपाश्रयत्वाभावेन मुख्यार्थ एव प्रयोगे इत्यर्थः, ग्राम्यकक्षां
 विगाहते ग्राम्यत्वरूपदोषदुष्टतां प्राप्नोति । मुख्यवृत्त्या प्रयुक्तं निष्ठूतादिपदं न पदं
 गुणवत् प्रत्यत दोषवदपि, गौणवृत्त्या तु गुणवदेवेति लक्षणाफलभूततादात्म्यारोप एवात्र
 हेतुरिति विभावनीयम् । अत्र गौणवृत्तिपदं सम्भावनाया उपलब्धकम्, तेनोत्प्रेक्षायां
 मुख्ययापि वृत्त्याशीलपदप्रयोगेन गुण एव, एतच्चाग्निमन्त्रोक्ते दर्शयिष्यामः ॥ ८५ ॥

अत्रादि (पद्मान्यक्रींशुनिष्ठूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव सुखैरुद्गोर्णवृत्तिरेणुभिः ॥ ८६ ॥)

(St. 95-96) words like निष्ठूत, उद्गोर्ण, वान्त etc. when
 used in a secondary sense (गौणवृत्तिश्चपाश्रय) becomes

very charming being समोधिगुणयुक्त, otherwise they come down to the state of vulgarism (यान्यकथां विगच्छते)। for example, our author cites the sloka 96—पद्मानि अर्का-
युनिष्ठूताः etc.

एतदेव दर्शयन्नुदाहरति, पद्मानोति । सायन्तनसमीर-सङ्गच्छलत्परान-पद्मवर्ण-
नमिदम् । अर्कायुनिष्ठूताः सूर्यकिरणैर्निक्षिप्ताः पावकविप्रपः वर्जिकणान् । उद्गीर्णा-
रणैर्गुभिरिति पावकविन्दु-वमनोत्प्रेक्षायां हेतुः । अथ देहान्तःरूपादि निक्षेप-
शक्तयोः निष्ठिवोद्गृध्रात्तोर्निक्षेपमावाधे लक्षणा सामान्यशब्दस्य विशेषार्थपरत्ववद्दिशार्थ-
कस्यापि सामान्यपरत्वे तदभ्युपगमस्यौचित्यात्, साच शक्यार्थलक्ष्याययोः सादृश्यादगौणौ,
सादृश्यञ्च कफनिक्षेपो विप्रुङ्निक्षेप इवेति विशिष्टनिक्षेपयोस्तयो र्विभिन्नत्वात् ।
वमन्तोर्वित्यत्र तु न लक्षणा, आहार्यवत् सम्भावनाशानपि बाधोदयस्याकिञ्चित्कर्त्तव्ये नान्य-
बोधप्रतिबन्धात्, लक्षणाफलीभूत तादृष्यप्रतीतिरिव सम्भावनाया अपि चमत्कारजनकत्वे न
गुणत्वं युज्यते, तस्मात् पूर्व्वं गौणवृत्तिपदस्य सम्भावनोपलक्षकत्वं सृष्टकम्, एवम्,—

आस्वाद निरवशेषं विरहिबधूनां मृदुनि मांसाणि ।

करकामिषेण मन्यं निष्ठोवति नौरदोऽस्थौणि ॥

इत्यत्र सापञ्चवोत्प्रेक्षायां निष्ठोवतीत्यत्र न लक्षणा ॥ ८६ ॥

इति हृद्यमहृद्यन्तु(निष्ठोवति वधूरिति ।)

युगपन्नेकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ८७ ॥

“निष्ठोवतिबन्धुः” has गाय्यतादोष and is अहृद्य; again समाधि is अन्यधर्मस्य अन्यत्र आरोपः and where there is अध्यास (आरोप) of several धर्मं then there is उत्कृष्ट समाधि and हृद्यत्व); see next.

इतीति । इति पूर्व्वश्लोकगतं गौणवृत्तिव्यपारम्भं निष्ठूतादिपदं हृद्यं सृष्टदय-
दयहारि गौणार्थप्रतिपादकत्वात् समाधिगुणवत् । अहृद्यत्विति गाय्यत्वरूपदोष-

दुष्टमित्यर्थः । निष्ठोवति सुखेन कफादिकं निक्षिपति । अत्र श्लिषधातुरभिधया सुख्यार्थप्रयुक्तो जुगपसां व्यनक्ति, बधूपदप्रयोगस्य बध्वाः शृङ्गाराङ्गत्वात्शृङ्गारे बीभत्साङ्गभूतकफबमनपरिग्रहोऽत्यन्तानुचित इति गाम्यतां सातिशयमुक्तासयति । तदेवमन्यधर्मस्यान्यवारोपः समाधिरित्युक्तम्, तत्र बहूनां तेषामारोपे चारुत्वातिशय इत्याह, युगपदिति । नैकधर्माणाम् अन्यदीयानेकगुणक्रियाणां युगपत् एकदा ननु कालमेदेन अध्यासो विषयनिगरणेनाध्यासनम्, स्मृत इति चेच्चित्रातिशयादुत्कृष्ट समाधिलेन प्राचीनेर्ज्ञात इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

गुरुगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।

अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिशेरेते ॥ ९८ ॥

(St. 97-98) But निष्ठोवति is not हृद्य and is not समाधिगुणवत्, when used in its primary sense of spitting and then it is guilty of गाम्यत्वदोष as well, as in निष्ठोवति बधूः ।

Others however regard समाधि as well established, when simultaneously many merits are attributed in a secondary sense in a sentence by means of समासोक्ति or the like, as in गुरुगर्भभरक्लान्ताः etc ; from उत्सङ्गशयन, स्तनन etc, गर्भिणीधर्म are seen here attributed to मेघपङ्क्ति (St. 99)

गुर्विति । गुर्व्यः जलपूरसम्बन्धेन महत्यः, अन्यत्र धूणसम्बन्धेन स्थूलाः, तथा गर्भस्य अन्तर्गतजलस्य भरेण क्लान्ताः मन्दाः, अनएव कालिदासः, —

“अन्तसारं घनं तुल्यितुं नानिलः शक्यति त्वं

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय” इति ।

अन्यत्र भूषणस्य भरेण श्रान्ताः । तादृशो मेघपङ्क्तयः । उत्तरश्लोके गौरव-
पदस्य गर्भगौरवमित्यर्थकत्वे गुञ्जिति गर्भविशेषणम् । तथा स्तनन्ताः गर्जन्ताः,
अन्यत्र कुण्डनशब्दं कुञ्जित्यः । अचलस्य अधित्यका उर्ध्वभूमिः लिङ्गसाम्यात्
सखीरूपेत्यर्थः तस्या उत्सङ्गं मध्यम्, अन्यत्र क्रोडम्, [अधिकरणे द्वितीया] ।
अत्र जलपदङ्कितेषु तत्तद्वर्गनिगरणेन गर्भिणीधर्माणां वर्णनां गौरवादीनां युगपदध्या-
साच्चाकृतातिशयः, अतएवातिशयोक्तिमूलः समामोक्तालङ्कारः ॥ ८८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं क्लमः ।

इतीमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ८९ ॥

एतद्विशेष्यति, उत्सङ्गेति । स्तननमिति, न च “स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे
रसितादि च” इत्यमरीक्ताया स्तननं जलपङ्क्त्यैवासाधारणो धर्मः तत् कथमस्य
गर्भिणीधर्मत्वमुक्तमिति वाच्यम्, स्तनन्ता इति पदस्य शब्दमावार्थक भौवादिक-
स्तनधातु—निष्पन्नत्वेन तादृशस्तननस्य गर्भिण्या अपि सम्भवात् गर्जितवच्छब्दान्तरेऽपि
तस्य प्रयोगदर्शनात् अतएव,

“मञ्जोरादिषु रणितप्राये पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम्” ॥

इति कौषान्तरेण स्तनितशब्दस्य सुरतशब्द-वाचकत्वमुक्तम्, तस्मात् स्तनधातेन
मेघगर्जनमात्रवाचकत्वनियम इति । न च तथापि न तवेष्टसिद्धिः शब्दमावार्थकस्तन-
धातौर्गर्जनस्यापि वाचकत्वप्राप्ताया स्तनन्ता इत्यत्र गर्भिणीधर्माध्यासायोगादिति
वाच्यम्, असाधारणगर्भिणीधर्माणामुत्सङ्गशयनादीनामन्तः पतितत्वेन च स्तननस्यापि
गर्भिणीधर्मरूपत्वोचित्यात् वेचित्रास्यैव च काव्यजीवातुभूततयाऽवश्यमपेक्षणीयत्वादित्य-
वधेयम् ॥ ८९ ॥

तदेतत् काव्यसर्व्वस्वः समाधिर्नाम यो गुणः ।

कविसार्यः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

(St. 100) The entire galaxy of poets follow this सनाधिगुण in their writings—it being काव्यसर्व्वस्व i. e. an essential merit in a poem.

सनाधिसुपसंहरत, तदेतदिति । तत् तस्मात् पूर्व्वप्रदर्शितनयेन काव्यस्य चारुत्वातिशयजनकत्वादित्यर्थः समाधिर्नाम यो गुणः, एतत् काव्यस्य सर्व्वस्वः काव्येऽवश्यमपेक्षणीयमित्यन्वयः । समग्रोऽपि गौड़ो वैदर्भीऽपरो वापि, तमेनमनुगच्छति काव्ये तन्निवेशाय यतते । [एनमित्यत्र एकमिति क्वचित्पाठः, मुख्यमित्यर्थः], प्रशंसनाद्येतत् सर्व्वेषामिव प्राणत्वेनोक्तत्वात् । इति दशगुणा निरूपिताः, एषु च केचिद्दोषाभावरूपाः केचिच्चालङ्काररूपा अपि प्राचां मतमनुरन्धानेन गत्युक्तता गुणत्वो-
नाक्ताः, नव्यास्तु मतेऽस्मिन्ननादरवन्तोमाधुर्य्योजः प्रसादाख्यं रसगतं गुणवशमेवेच्छन्ति,
यथा काव्यप्रकाशकारः “माधुर्य्योजःप्रसादाख्यान्वयस्त न पुनर्दृश” इति ॥ १०० ॥

इति मार्गद्वयं भिन्नं ततस्वरूपनिरूपणात् ।

तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

(St. 101) Thus the two modes of वैदर्भी and गौड़ are broadly stated here with reference to गुण (compare” “इति वैदर्भीमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः । एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि sl. 42), and their fine distinctions with respect to all poets can't be delineated here.

‘‘तव वैदर्भं गौड़ाद्यौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरो’’ (४०) इत्यनेन प्रतिज्ञातं गौड़वैदर्भयो—
विभिन्नतया निरूपणमुपसंहरति इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण तयोः गौड़वैदर्भयोः
स्वरूपनिरूपणात्,

‘‘इति वैदर्भं सार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्रुताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि’’ (४२)

इत्यनेन गुणसंज्ञाभावात्कृत स्वरूपप्रतिपादनादित्यर्थः, भिन्नम् अत्यन्तविसदृशम् ।
नन्वनेऽपि लाटपाचालादिका सार्गभेदाः सन्ति तेऽपि निरूप्येरन्नित्याशङ्काह, तद्भेदा
इति । गौड़वैदर्भाभ्यां भिन्नाः तस्य काव्यसार्गस्य भेदाः लाटपाचालादयः प्रतिकवि
स्थिताः तत्तद्देशजातकविभिराहृताः । न शक्यन्त इति, भेदाः सत्यं सन्तोऽपि, परन्तु
अनेकत्वेन वक्तुमशक्यत्वान्न निरूपिता इत्यर्थः । तद्भेदाः गौड़वैदर्भयोरवान्तरभेदा
इति वा ॥ १०१ ॥

इच्छुचौरगुड़ादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

(Sl. 102) Thus though there is a gulf of difference
in respect of sweetness of sugarcane, condensed milk and
molass, still their exact fine difference cant be drafted by
goodess Saraswati even.

पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तेन द्रवयति इच्छति । आदिना मधुरमावाणां यद्वचनम्, अन्तरं
भेदः, महदिति स्फुटं प्रतीयमानत्वादनपक्षपनीयमित्यर्थः । तत् अन्तरम् आख्यातुं

तत्तन्नामोद्धेखेन निर्देष्टुम्, सरस्वत्याऽपि का कथान्वेषा, वागधिष्ठाया देव्यापि न शक्यत इति, असङ्गत्वादिति भावः । मधुरवस्तूनां माधुर्यभेदवत् काव्यमार्गाणां भेदोऽनिर्वचनीयस्तस्मान्नेदद्वयमेव स्फुटभेदं प्रदर्शितमिति भावः ॥ १०२ ॥

नैसर्गिकी च प्रतिभाश्रुतञ्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियागोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ १०३ ॥

(St. 103) The cause in the formation of काव्यसम्पत् by a poet is his natural genius (नैसर्गिकी प्रतिभा.), enough study of various arts and sciences (बहु निर्मलं श्रुतम्) and constant recitation and culture of these (अमन्दः अभियोगः) । See Tika and our साहित्यदर्पण chap. I. P. 31 and Tika here.

एवमस्य शरीरसुखा कारणमाह, नैसर्गिकीति । नैसर्गिकी स्वाभाविकी प्राक्तनजन्मसिद्ध्यर्थः प्रतिभा शक्तः संस्कारविशेष इत्यर्थः, तथा बहु अनेकं छन्दो-व्याकरणकोषकला—चतुर्वर्गं—गज—तुरग—खड्गादिलक्षणात्मकमित्यर्थः, निर्मलं सदुपदेशेन निःसन्देहतयाधिगम्य सम्यक् परिशीलितमित्यर्थः, श्रुतं शास्त्रञ्च बहुनिर्मल-शास्त्रानुशोलेनजनिता व्युत्पत्तिरित्यर्थः, एतदुपलक्षणं लोकादर्शनजनितापि वृत्तपत्तिः काव्यकारणम्, तथा अमन्दः अनल्पः अभियोगः अभ्यासश्च—काव्यश्रोपदेशेन पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरित्यर्थः, एतन्नितयसमुद्दितं नतु व्यस्तम्, अस्या निरुक्तशरीरायाः काव्यस्य सम्पदः सम्बन्धः कारणं काव्यसम्बन्धि—कृतिज्ञप्तोद्भेदः कारणवज्ज्ञानस्यापेक्षितनितय-जन्यत्वात् । कथञ्चिश्चिरपरिचिन्तनया अप्रतिभादिमतामेकद्विकाव्यकरणेऽप्रतिप्रसङ्ग-वारणाय सम्पद इत्युक्तम् । अत्र कारणता व्यासक्ता नतु प्रत्येकपर्याप्ता, अष्टात्पञ्चा-

-नामयतमानानाञ्च बालादीनां केवलप्रतिभया काव्यानुदयदर्शनात्, तेषामिव च कालान्तरेण व्युत्पत्तयभ्यासवतां काव्यदर्शनात्, तथा व्युत्पन्नानां यतमानानां च केषाञ्चित् प्रतिभाभावेन तददर्शनात् तथा यतमानानां तेषां दर्शनादयतमानानाञ्चादर्शनादित्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामेष निश्चयः । इदमेवोक्तं प्रकाशकृता,—

“शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिचयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवः” ॥ इति ॥

व्याख्यातञ्च तेनैव, ‘इति त्रयः समुदिता न तु व्यस्तान्तस्य काव्यस्तीद्वे निर्माणं’
-समुद्भासे च हेतुर्न तु हेतवः’ इति । अन्ये तु प्रतिभैव काव्यस्य कारणम्,
-व्युत्पत्तिस्तस्य चारुत्वहेतुः । प्रतिभा च क्वचित् स्वतः प्रसरति क्वचिच्च देवतायनुग्रहात्,
-भाविकवित्तानां बालानां सत्यामपि प्रतिभायां काव्यानुदयात् कालस्य तत्त्वहकारित्वमङ्गो-
कार्यमित्याहुः, यथा—

“कवित्वं जायते शक्तेर्वङ्गं तेऽभ्यासयोगतः ।

तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी” ॥ इति ॥

मते चास्मिन् कार्यमेदान्न प्रतिभादिवितयगता कारणता व्यासक्ता । यद्यन्तु,
-प्रतिभापरपर्याया शक्तेरेव काव्यकृतिप्रपत्तिहेतुः शक्तिय संस्कारविशेषरूपा अतिरिक्ता
वा मण्डादिदाँडिकादिवत्, सा च प्राक्तनो चेदानीन्तनी च ; तत्र प्राक्तनौ सिद्धौ बास्ति
इदानीन्तनौ तु शास्त्रकाव्यलोकदर्शनादि-जनित-विषयव्युत्पत्तया नियताभ्यासेन च
-पुरुषे जायते ; कारणत्वज्ञानयोर्दृष्टव्यत्वादिवन्मिलितयोरेव, अव्युत्पन्नानां बालादीना-
-मेहि कश्च व्याभावेन, व्युत्पन्नानां यतमानानामपि केषाञ्चित् प्राक्तनशक्त्यभावेन
-काव्यानुदयदर्शनात्, इति ब्रूमः ॥ १०३ ॥

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना

गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता

ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

(Sl. 104) Even if there be no firm association of prior ideas i.e. पूर्ववासना or surprising genius due to merits, still constant culture of knowledge (and worship of Saraswati) will surely produce some good results towards Kavya (due to favour of Saraswati).

प्रतिभादिवितथ' काव्यसम्पदः कारणनितुरक्तम्, तत्र यदि वृत्तसत्ताभ्यासवत् कृतसम्पादनप्रवृत्ता अपि कृतायां न भवति तर्हि किंते प्रतिभाया अभावनिश्चयेन तस्माद्विरमेयुः—नहि नडीत्याह, न विद्यत इति । अद्भुतम् अनर्गल काव्यसम्पत्-सम्पादकत्वादाययम्, पूर्ववासना जन्मान्तरीणसंस्काररूपा, तथा गुणानुबन्धि काव्य-सम्पत्सम्पादनेनोक्तप्रातिशयजनकम्, प्रतिभानं प्रतिभा यद्यापि न विद्यते, यद्वा वासना वाक्छा वासनाविषयो गुणो वासनागुण सर्वप्राशङ्गीय कवित्वकोत्तरादिरूपगुण इत्यर्थः, शाकपार्थवादित्वादुत्तरपदलोपिकर्मधारयः, पूर्वप्राप्तानकवीनां वासनागुणः तस्य अनुबन्धि जनकं प्रतिभानमित्यन्वयः । अनन्तरं तथापि न विरस्यतामित्यध्याहार्यम् । नन्वनन्त्यां प्रतिभायां को गुणकप्रयासेन्यागङ्गयामाह, श्रुतेनेति । श्रूयते इति श्रुतं श्रवणं प्राप्तनकाव्य—प्रवृत्तानुशौलनमित्यर्थः तेन, तथा यत्नेन तत्कारणप्रयासेन च उपासिता निरन्तरमाराधिता निरन्तरमाराधिता सतो, वाग्देवी कमप्यनुग्रहं ध्रुवं करोत्येव अवश्यं किञ्चित् काव्यसम्पादनसामर्थ्ये जनयत्येव । अत्र ध्रुवेति शब्दद्वयेन

व्यभिचाराशङ्का निरस्ता । इत्यत्र प्रतिभादिसमुदायः काव्यसमृद्धिं प्रत्येव हेतुः
किञ्चित्तु दुरात्पत्त्याभ्यासाभ्यामपि भवतीति न पूर्वापरविरोधः ॥ १०४ ॥

तदस्ततन्द्रेरनिशं सरस्वती

अमादुपास्या खलु कीर्त्तिमौप्सुभिः ।

क्षणे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्च वा

विदग्धगोष्ठौषु विहर्तुमीयते ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्गविभागे

नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

(St. 105) If you wish fame and have a little of कवित्वशक्ति
then constantly follow and worship Saraswati (i. e.
culture education) with fervour and enterprise by
discarding lethargy and idleness, and you will be able
to move about in the assembly of the learned as a kavi.

Here ends the first chapter of Dandin's-Kavyadarsha.

पूर्वोक्तमुपसंहरति, तदिति । तत् तस्मात् अस्ततन्द्रेः अनलसैः, अमात
अममङ्गीकृत्य, वाक् उपास्या अनुशीलनोपा, कीर्तिः कृतिप्रपत्यनन्तरजन्यं यशः ।
फलान्तरमाह, क्षणे इत्यादि । क्षणे अल्पे कवित्वेऽपि काव्यस्य करणे ज्ञाने च,
विदग्धगोष्ठौषु कविसामाजिकसभासु, विहर्तुमीयते समादरं लब्धुमर्हन्ति, एतेन
कीर्त्तिं समादरौ कवित्वसामाजिकत्वयोः फलत्वेन प्रतिपादितौ, तस्मिन्पुंसभिरवश्यमेवात्र
सततं यतनीयमिति सूचितम् । स्वल्पयोरप्यनयोः स्वर्गादिसाधनत्वं श्रुतिरप्याह,
यथा, “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामपुङ्गववति” इति ।

एक इत्यपि कोरो बोध्यः एकीऽपीत्यर्थः, सम्यग्ज्ञात इत्यत्र च वाकारः,
सम्यग्ज्ञातो वेत्यर्थः । तथा च “गौ गौः कामदुघा ब्रह्मदुघा गौः” ॥ १०५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रदेववागीशभट्टाचार्यविरचितायां श्रीकुसुमदर्शनसंस्कृतायां

मालिन्यप्रोक्कनीसमाख्यायां काव्यादर्श-

टोकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

द्वितीयः परिच्छेदः

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

(Sl. 1) The अतिशयहेतु-attributes or merits or excellences that go wholly to adorn or embellish Kavyas (or Sahitya) are called Alamkara (figure of speech) by Rhetoricians- “काव्य शोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते” । And there are various opinions about the enumeration of these Alamkaras ; who can exhaustively name these i. e. none can exhaustively name them. [Hence the old-school Alamkaras were elaborated in the middle period in काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण etc, and further added by Jagannath pandit in his रसगङ्गाधर (see our Intro. here and in साहित्यदर्पण) due to ध्वनि theory and रमनीयता in Kavya.

[For fine diff. of गुण and अलङ्कार (hinted before) see Tika—
मते चाख्यन्.....इति वामनादुराक्तनादरणीयम् and after the end of
Chap. III. here]

अथ धर्मिणि निरूपिते धर्माणां द्वयोपादयिता ज्ञायते इति प्रथमपरिच्छेदे
“शरीरं तावदिष्टायव्यवच्छिन्ना पदाश्लो” (१०) इत्यनेन धर्मिभूतं काव्यशरीरं
निरूप्य, “काव्यं कल्पान्तरस्यायि जायते सदलङ्कृति” (१२) इत्यनेन प्रशंसनादु-

पादेष्वर्मानलङ्कारान्निरूपयितुं द्वितीयपरिच्छेदमारभमाणत्वे लक्षयितव्यानां तत्तद्विशेष-
 षालङ्काराणां निरूपणं सामान्यलक्षणनिरूपणानन्तरमेव सुप्रतिपादयितुं प्रथममलङ्काराणां
 सामान्यलक्षणं निरूपयति, काव्यशोभाकरानिति । “काव्यस्य” इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली-
 तुगललक्षणस्य काव्यशरीरस्य शोभा श्लेषादिगुणकृतवैचित्र्यं । तच्च चमत्कारविशेष-
 जनकज्ञान-गोचरत्वं ‘तत्करान्’ तदतिशयहेतून् धर्मान् शब्दार्थगतान् वर्णावृत्त्यादि-
 सादृश्यादेर्न अलङ्कारान् प्रवचते अलङ्कारेति नाम्ना प्राचीं व्यवहरन्ति । यथा
 हारादयः शरीरस्य रूपधौवनादि-कृतयोगां पुष्पान्तोऽलङ्कारपदवाच्याः तथा शब्दार्थरूपस्य
काव्यशरीरस्य श्लेषादिगुणकृतवैचित्र्यं पुष्पान्तोऽनुप्रासोपमादय इति । मते चास्मिन्
गुणानामलङ्काराणाञ्च शब्दार्थगतत्वम्, इत्यञ्च काव्यशोभायाः कर्तारो गुणाः, तदतिशय-
हेतवस्त्वलङ्कार इति गुणालङ्कारयोर्विवेक इति वामनादुक्तमादरणीयम् । नव्यास्तु
रसस्यैव धर्मा माधुर्योऽजःप्रसादास्त्रय एव गुणाः, हारादिवद्वाच्य-वाचक लक्षणाङ्गताः
 स्वाश्रयशोभा-जननद्वारा अङ्गिनो रसस्य शोभाजनका अलङ्काराः, गुणालङ्काराणां
 विभिन्नाश्रयत्वादेव च भेद इत्याहुः । नेतत् समोचीनं—मधुरो रस इत्याद्यनुभवसिद्धानां
 रसस्वरूपविशेषकाणां माधुर्यादीनां गुणत्वाङ्गीकारे अन्यकटंशां कावेर तादृशगुण
 निवेशाभ्यनुष्ठानवैफल्यत् तादृशत्व प्रतिपादनाभ्यनुष्ठानेनैव तदभ्यनुष्ठानसिद्धेः तादृश-
 गुणानां रसाव्यभिचारित्वात्, गुणाभिव्यञ्जक-शब्दार्थप्रयोगाय तदिति चेत्—तर्हि तादृश-
 व्यञ्जकताया एव गुणत्वं वक्तुमुचितं सौन्दर्यादेरात्मोत्कर्षकत्वात् तस्या एव
 रसोत्कर्षकत्वात् उत्कर्षकस्यैव च गुणत्वात्, तादृशव्यञ्जकता च श्लेषादीनामेव
 गुणत्वं शब्दार्थगतत्वेऽस्ति । एवं स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रसशोभाजनकत्वमलङ्कारत्व-
 मित्यभिचारविजृम्भितं, काव्यतया स्वीकृतसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रमेदि चित्रं चोपमादीनां—
 मनलङ्कारतापतः, न चैटापत्तिः, नैरपि तव तेषामलङ्कारत्वेनेष्टव्यात् । यथा
 काव्यप्रकाशे,—

“वस्तु बालङ्कतिव्यापि षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत्

वस्त्वलङ्कारस्य वा तेनासौ द्वादशात्मकः ॥

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्” । इति ।

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम् इति । यव तु नास्ति रसस्ततोक्तिर्दैचित्र्यं मातपर्यव-
सायिन इत्यादिसन्दर्भाय” । न च तदापि कथञ्चित् परस्परया रसस्पर्शाऽस्तीति वाच्यं
सर्वत्र वैदृश-रससङ्गावेनासंलक्ष्यत्वापत्त्या तेषां निरुक्तभेदकरणौचित्यात् । न च
नीरसस्थले रसोपकारयोग्यत्वमेवालङ्कारत्वमस्तीति वाच्यं योग्यताया निर्वृत्तमशक्यत्वात्
कारणतावच्छेदक-घर्मवत्त्वस्य तथात्वे च तादृशधर्माणामननुगमात्, तस्मात् देहस्य
रूपयौवनादय इव शब्दार्थयोः श्लेषादय एव गुणाः सौन्दर्योऽस्कृतस्यात्यन्तोत्कर्षजनका
हारादय इव श्लेषादुपस्कृतयोक्तयोः शोभातिशयजनका अनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारा
इति प्राचां मतमेव साधोयः समुल्लसतीति सुधीभिर्विवेचनीयम् । उक्तञ्च,—

यदि भवति वच्ययुतं गुणोभ्यो

वपुर्विव यौवनवन्धमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भङ्गवन्

नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते” ॥ इति ।

इत्थं सामान्यलक्षणमभिधाय वक्तव्येषु विशेषलक्षणेषु स्वस्य असामर्थ्ये
प्रकाशयन्नीहृत्यं परिहरति, ते चेति । कः पण्डितमन्यः तान् अलङ्कारविशेषान्
कात्क्षेपेन सम्पूर्णयता सप्रभेदानित्यर्थः वच्यं वक्तुं शक्यं, भाविप्रयोगेन पूर्वं न
कोऽप्यधीचत, परञ्च न कोऽपि वक्तुं शक्यतोति सर्वथा ते कात्क्षेपेन दुर्बला
इति सूचितम् । यतः ते च अलङ्कारविशेषा अद्यापि विकल्पन्ते विविधेन भणिति-

भङ्गीप्रकारेण कल्यान्ते नवीनैरुद्भाव्यन्ते प्राचीनोक्तलक्षणा एव ते किञ्चिदचित्रमुद्भाव्य-
बहुलोकियन्त इत्यर्थः । अतः कल्पनाया अविरामादियत्तया निरूपणं सुदूरपराहतमिति
भावः ॥ १ ॥

किन्तु वीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।

तदेव परिसंस्कृतुं मयमस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥

(Sl. 2) The old Rhetoricians have given the definition of Alamkaras, and therein lies the root of difference of opinion ; and our labour and effort here will be to reform or modify that difference.

तर्हि किमलङ्कारविशेषा भवता न निरूपणोपा इत्याशङ्क्याह—किञ्चित् । किन्तु
विकल्पानां नवीनोर्विकल्पनौयानाम् अलङ्कारभेदानां वीजं सामान्यलक्षणरूपं मूलं
पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम्—यथा नवीनैरुद्भावितानामुपमाभेदानां वीजभूतं पूर्वाचार्यैः
प्रदर्शितम् ‘सादृश्यमुपमा’ इत्युपमासामान्यलक्षणं तदुपजीव्यैव भेदानां प्रवर्तित-
त्वात्, एवं रूपकादिभेदानां रूपकादि सामान्यलक्षणमिति । प्रदर्शितमित्यत्र च
प्रायेणैतिवोध्यं, नवीनैरुद्भावितानां केचिदलङ्कारविशेषाणां सामान्यलक्षणस्य
पूर्वाचार्यैरनुकृत्वात्, यथा नियथोल्लेखादयो नवीनालङ्काराः प्राचीनैरनुक्तलक्षणाः ।
तदेवेति । विकल्पमूलभूतं पूर्वाचार्यैरुक्तं सामान्यलक्षणमेव परिसंस्कृतुं स्फुटशब्दा-
भिधानादिना विशदयितुम् अयमस्मत्परिश्रम इति । सामान्यलक्षणान्वेजं मया
विशदोक्रियन्ते, किञ्चिद्वैचित्र्येण भेदाः सम्भवन्ति चेति स्वयमेवोपमादिभेदानां
निरूपयिष्यमाणत्वादिति धेयम् ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्ग-विभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्कियाः ।

साधारणमलङ्कार-जातमन्यत् प्रदर्शयति ॥ ३ ॥

(Sl. 3) Some figures of speech—अलङ्कार specially शब्दालङ्कार or अनुप्रास (alliteration) यमक (repetition of words or wordparts etc) are already hinted at and enumerated while showing difference of opinion in गौड़ and वदभं style with regard to दशगुण (in chapter 1), so here we will show and define some अर्थालङ्कार—Alamkaras with regard to meaning common in both styles and accepted by old Rhetoricians.

N. B.—Here अर्थालङ्कार are dealt first, for these are of better and greater excellence than शब्दालङ्कार though indeed शब्द is primary in giving out or declaring अर्थ । cp. “चमत्कार-विषयभूमयः अर्थालङ्काराः.” ।

अलङ्कार-निरूपणप्रतिज्ञया पूर्वनिरूपितानां श्रुत्यनुप्रासादीनामपि पुनर्निरूपण-
प्रसङ्गा अनिरूपितानां निरूपणं प्रतिजानौते, काश्चिदिति । मार्गविभागार्थं गौड़वैदर्भ-
मार्गयोः प्रसङ्गान्तरत्वप्रतिपादनार्थम्, काश्चित् अलङ्कियाः श्रुत्यनुप्रास-च्छेकवृत्तानु-
प्रास-यमकरूपालङ्काराः उक्ता इति, “यथा कथाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते”
(५२) इत्यादिना श्रुत्यनुप्रास उक्तः, तथा, “वर्णावृत्तिरनुप्रासः” (५५) इत्यादिना
च्छेकवृत्तानुप्रासावृत्तौ, “आवृत्तिं वर्षसंज्ञातगोचरां यमकं विदुः” (६१)
इत्यनेन यमकश्च । अतो वैफल्यव्रैते पुनर्निरूपयिष्यन्ते इति भावः । अन्यत्
एतेभ्यो भिन्नम्, साधारणं गौड़वैदर्भयोः समानम् स्वभावाख्यानादीनां इयोरपि
मार्गयोर्निवेशनीयत्वात् । श्रुत्यनुप्रासादयस्त्वसाधारणा एव गुणनिरूपण-प्रकरणे

ज्ञातव्याः । तृतीयपरिच्छेदे यमकस्य पुनर्निरूपणन्तु प्रभेदप्रदर्शनार्थमेवति
बोध्यम् ॥ ३ ॥

✓ स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।

आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।

प्रेयो रसवदूर्जस्त्रि-पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापह्नवश्लेष-विशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिर्निदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिः परिवृत्ताशोः रुद्धीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामलङ्कारा दर्शिताः पूर्वसुरिभिः ॥ ७ ॥

(Sl. 4-7) The अर्थालङ्कारs of old Rhetoricians are—

स्वभावाख्यान वा स्वभावोक्ति, उपमा रूपक, दीपक, आक्षेप, अर्थान्तरन्यास,
व्यतिरेक, विभावना, समासोक्ति, अतिशयोक्ति, उत्प्रेक्षा, हेतु, सूक्ष्म, लव, क्रम, प्रेयः,
रसवत्, ऊर्जस्त्रि, पर्यायोक्त, समाधि, उदात्त, अपह्नव, श्लेष, विशेषोक्ति तुल्य-
योगिता, विरोध, अप्रस्तुतप्रसंसा व्याजस्तुति, निदर्शना, सहोक्ति, परिवृत्ति, आशोः
रुद्धीर्ण and भाविक । And these will be enumerated in order
with their varieties virtues and examples here onwards—

प्रतिज्ञातमलङ्कारजातमुद्दिशति, स्वभावाख्यानमित्यादि । स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः ।

दीपकावृत्ती इति—दीपकश्च आश्रयः च (तदभेदः) । आश्रयः आश्रयः, [आङ्-
पूर्व्यान् इतुवत्तं ने इत्यस्मादबुजादित्वादिप्रत्ययः (यथा आङ् + क्तिन् = आश्रयः)] ॥

सनासः-सनासोक्तिः, अतिशयः अतिशयोक्तिः, समाहितं समाधिः, अप्रमत्तस्त्वोवम् अप्रमत्त-
तप्रगंसा । इति पञ्चविंशत् सञ्ज्ञकाः । वाचां काव्यवाक्यानाम् स्वभावाख्यानादीनामेषां
प्रायेणार्थनिष्ठत्वेऽपि वाक्यालङ्कारत्वं शब्दतदर्थयोक्तादात्म्याङ्गीकारात्, यदाह पातञ्जल-
सूत्रभाष्ये भगवान् व्यासः, "स्थितोऽस्य वाचकस्य वाक्येन सहाभिदः सम्बन्धः" इति ।
पूर्वसूरभिर्दर्शिता इत्यनेन-एतानेव परि-स्फुरोमि नलन्यान् नवोक्तैकज्ञावितान्
निश्चयोक्तेखादीन्, तादृश-यत्किञ्चिच्चिदावलम्बनेनालङ्कारान्तरकल्पने सहस्रशक्त्यै-
वश्रवादिनि सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विबुधवती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या साकल्यकृतियेया ॥ ८ ॥

(Sl. 1-13) The foremost alamkara (अलङ्कार) is
स्वभावोक्ति वा जाति which defines the various states of matters
on hand as will be exemplified here with reference to
जाति, क्रिया, गुण and द्रव्य । स्वभावस्य उक्तिः=स्वभावोक्तिः ।

तत्र प्रथमं सकलशास्त्र-काव्येष्वपि स्थितत्वेनाभ्यर्हितत्वात् स्वभावाख्यानमुद्दिष्टम्,
तदेव लक्षयति, नानावस्थमिति । सा अलङ्कारेषु प्रसिद्धा आद्या प्रथममुद्दिष्टा
अलङ्कृतिः स्वभावोक्तिय जातिश्चेति नामद्वयवतीत्यन्वयः । स्वरूपमाह कोट्टश्री ?
नानेत्यादि । पदार्थानां जातिक्रियागुणद्रव्याणां नाना अनेका अवस्था विरोधो यस्य
तत् रूपं वर्णसंस्थानाद्यात्मकमसाधारणं धर्ममित्यर्थः साक्षाद्विबुधवती सूत्रत्वाद्-
भूतमपि प्रत्यक्षमिव दर्शयन्ती । इत्यत्र वर्णनाविशेषेण वस्तुनः सूत्रमस्वरूपस्य टो-

करणं स्वभावोक्तिरिति लक्षणम् । नानावर्णमित्यनेन एकावस्थवस्तुरूपवर्णने न वैचित्र्यातिशय इति नालङ्कारता, यथा, 'रुम्भोदमुदित' दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति वहिर्णः' इति । अत्र नर्तनमात्रं वर्णितम् । रूपमिति क्रियोपलक्षणम्, यदुक्तं प्रकाश-
कृता, "स्वभावीतिम् डिभार्दः स्वक्रियारूपवर्णनम्" इति । इदं रूपं सङ्गमागन्तुकम् । यदुक्तम्,—

“स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ।

निजमागन्तुकञ्चेति द्विविधं तदुदाहृतम्” ॥ इति ।

ये तु वस्तुस्वभावसफुटीकरणरूपामय्यक्तिगुणमाहुस् तेषां मते स्वभावोक्तेर्गुण-
त्वमेव नालङ्कारत्वमिति बोध्यम् । भोजराजस्तु सार्वकालिकस्य वस्तुरूपस्य गुणत्व-
मागन्तुकस्यालङ्कारत्वमाह । यद्येति उदाहरणदर्शनमस्ति— ॥ ८ ॥

तुण्डैराताम्रकुटिलैः पचैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्टैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥ ८ ॥

श्लोकचतुष्टयेन क्रमेण जात्यादिचतुष्टयरूपसफुटीकरणमुदाहरति, तुण्डैरिति :
तुण्डैः मुखैः आताम्राणि कुटिलानि वक्राणि चेति तैः, (विशेषणयोः कर्म-
धारयः एवमन्यत्र ।) हरिताः पालायवर्णाः कोमलाश्च तैः । त्रिवर्णा हरितरक्त-
ह्रस्वरवर्णवती राज्ञी रेखा यत्र तैः । सर्व्वत्र उपलक्षणे तृतीया । अत्र
आताम्र-कुटिल-तुण्डादिकं शकजातीनामसाधारणं रूपं संस्थानञ्च श्रोतृभिः
कथञ्चिदभवधानात् पूर्व्वमलक्षितमपि कविवर्णनया साक्षादिवानुभूयते । शुकाना-
मनेकत्वाच्छु कशब्दो जातिवाचकः ॥ ८ ॥

कलकण्ठितगर्भेण कण्ठेनावृण्णितक्षयः ।

पारावतः परिभ्रम्य रिरसुख्यति प्रियाम् ॥ १० ॥

क्रियागतस्वभावाख्यानमुदाहरति, कलेति, । कण्ठेनेति उपलक्षणे तृतीया । तेन चुम्बनात् प्रागेव कण्ठस्य कलकण्ठितगर्भत्वं चुम्बनकाले तदभावात्, चुम्बतीति पारावता हि एव विधाभूत्वा चुम्बन्तीति पारावत-चुम्बनक्रिया-स्वभावोऽयम् ॥ १० ॥

वध्नन्नेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पृशः प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥

गुणगतमुदाहरति वध्नयिति । वध्नन् जनयन्, निर्वृतिम् आनन्दान्निवधम्, चामीलयन् मृदयन्, प्रियास्पृश इति स्पर्शस्य गुणत्वाद्गुणतोऽयम् ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासौदृषध्वजः ॥ १२ ॥

Wrishadhwaaja appeared with his brown glossy matted locks, he is blue-throated (कण्ठेकाल), he is indushekhara and with narakapala in his hands.

द्रव्यगतमुदाहरति, कण्ठे काल इति । कण्ठकालपदम् अलुक्समास-निष्पन्नम् । कपालेनेति जटाभिरिति च उपलक्षणे तृतीया । एव वृषध्वजशब्दो यादृच्छिकः संज्ञायां सङ्कतितः संज्ञैव द्रव्यं, संज्ञासंज्ञिनोरभेदाच्च संज्ञी शिवोऽपि द्रव्यं तस्य च कण्ठेकालत्वादिकमसाधारणं रूपं प्रकटीकृतमिति द्रव्यगतोऽयम् ॥ १२ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमादृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदौप्सितम् ॥ १३ ॥

Such is स्वभावाख्यान वा स्वभावोक्ति अलङ्कार with reference to जाति (class) क्रिया (action) गुण (quality) and द्रव्य (object). In shastras like दैर्घ्यविकदर्शन etc these जाति etc. hold foremost place, so also in काव्य these are very desirable and liked by poets.

स्वभावोक्तिसुपसंहरति, जातौति । अत्र द्रव्यपदं वैयाकरण-परिभाषित-
व्यक्तिवाचकशब्द प्रतिपाद्यरूप-द्रव्यपरं, नतु वैशेषिकोक्त-चित्यादिद्रव्यपरं, तेषां
जातिपदेन यद्व्याप्ता । जातिक्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यानम् असाधारण-
रूपस्फुटीकरणम् ईदृशम् एवंविधं पूर्वश्लोकचतुष्टये प्रदर्शितया दिशा अन्यत्रापि
ज्ञातव्यमित्यर्थः । [जातिक्रियागुणद्रव्यैरिति तृतीयान्तपाठे पूर्वश्लोकचतुष्टये क्रमेण
सविशिष्यतयोपन्यस्तैर्जातिक्रियागुणद्रव्यैः कृत्वा स्वभावाख्यानमौदृशं बोद्धव्यमित्य-
न्वयः ।] शास्त्रेति शास्त्रं पदार्थ-स्वरूपनिरूपण-प्रधानेषु वैशेषिकदर्शनादिषु
पुराणैतिहासादिषु च सामान्यं बाहुल्यम् । अस्त्येवेति एवकारेण अलङ्कारान्तराणां
शास्त्रेषु नात्यन्तोपयोग इति सूचितम् । निजोपयोगं दर्शयति, काव्येष्वपीति ।
एतत् स्वभावाख्यानम्, ईप्सितमिति अलङ्कारान्तरापेक्षया एतद्वैचित्र्यं हि विलक्षण-
मेवेति सद्दृश्यैराहृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(यथाकथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्शयति ॥ १४ ॥)

(Sl. 14) We now take up उपमा or simile here. That is उपमालङ्कार where some charming similarity due to com-
parison of two objects is manifest ; and it is being
illustrated here in details and in kinds naming them from
slokas 15 to 45 etc. (न खलु न खलु बाणः इत्यादि शाकुन्तले श्लोके
यथा) । Thus in उपमा we have उपमान, उपमेय and तुल्यधर्म
usually.

उपमां लक्षयति, यथेति । यत्र वैचित्र्यं यथा कथञ्चित् उद्भूतं सादृश्यं प्रतीयते,
सा वैचित्यरूपा उपमा नामेत्यन्वयः । यत्रेति विषये सप्तमी, विषयस्य प्रतिपाद्यरूपः ।
इत्यस्मै वैचित्र्यजनकं सादृश्यमुपमेति लक्षणम्, वैचित्र्यं प्रस्तौतीत्कर्षजन्यचमत्कारः,
तेन चमत्कारस्याजनकं सादृश्यं नोपमालङ्कारः, यथा गौरिष गवयः इत्यादी ।

अतएव रसगङ्गाधरे, “सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालङ्कतिः” इत्युपमालङ्कणे सुन्दरमिति सादृश्यविशेषणमुपन्यस्तम्, सौन्दर्ये चमत्कृत्याधायकत्वं “चमत्कृतिरा-
जन्दविशेषः” इति व्याख्यातव ! यथा कथञ्चिदिति, येन केनापि धर्मेण गुणेन क्रिययानेन वेत्यर्थः । यथा, ‘हंसीव धवला कीर्तिः’ इत्यादौ धावत्यरूपगुणेन, ‘सलीलमियमायाति वधूर्गजवधूरिव’ इत्यादावागमनक्रियया, ‘आकाशः काशतेऽन्यथं’ शिववधुभूषणः’ इत्यादौ च विधुरूपद्रव्येण सादृश्यम्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एते च गुणादयो धर्माः क्वचिदुपात्ताः, क्वचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्यावसेयाः, तत्रोपादाने पूर्वोदाहरणानि । अनुपादानि यथा,—

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समं प्रिये ।

वाचः सुधा इवौष्ठे विस्वतुल्यो मनोऽश्मवत्” ॥ इत्यादि ।

अत मुखेन्दु—प्रभृतीनां स्फुटसादृश्यानां मनोज्ञत्वादयो धर्माः अनुपात्ता अपि सामर्थ्यादवसीयन्ते । उक्तमिति प्रसङ्गुटमित्यर्थः प्रसङ्गुटत्वञ्च वैचित्र्यान्तरानिगोष्ण-
वैचित्र्यजनकत्वम्, ततश्च रूपकादौ सादृश्यप्रतीति-जन्यवैचित्र्यामस्येव, परन्तु अतएव रूपकादीपकादौ उपमाया गुणीभूतत्वम् उक्तं विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे । तत् ताद्रूप्यादिप्रतीति-जन्यवैचित्र्यास्य क्वचिन्नीलानमिति न तत्रोपमात्वप्रसक्तिः । ध्वनिकारिणापि,

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यव भासते

तत्परत्वं न काव्यस्य नासी मागौ ध्वनेभ्यः”

इत्यनेनाप्रधानालङ्कारस्य ध्वनित्वं प्रतिविष्टम् । एवञ्च व्यतिरेके इवादि शब्दप्रयोगेन सादृश्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि नोपमाव्यतिरेकयोः सादृश्यम्, नैदप्रतीति-जन्यवैचित्र्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्र्यासा तिरोहितत्वात्, अङ्गाङ्गिभाव-

सादृश्यं ली तु सादृश्यजन्यवैचित्र्यं न तिरोधीयते, परन्तु पर्यालोचनया प्रधान-
निर्वाहकत्वप्रतीत्या पश्चादङ्गत्वेन प्रतीयते इति विवेचनीयम् । सादृश्यामिति ।
सादृश्यम् अतिरिक्तः पदार्थ इति केचित्, साधर्म्यामित्यन्ये, साधर्म्याच्च
उपमानोपमेययोरैकधर्मवत्त्वम्, एकत्वञ्च धर्माणां क्वचिदस्तुतोऽभिन्नत्वं क्वचिदेक-
जातीयत्वं क्वचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वम् । तत्र गुणक्रियायदृच्छानां साधर्म्यत्वं
प्रथमम्, तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गोक्तत्वात्, तदुक्तं प्रकाशकता, “गुण
क्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामाश्रयमेदाह द इव लक्षति, यदैकस्य सुखस्य
खड्गं मुकुरं तैलाद्यालम्बनमेदादिति” । द्रव्यसामान्यादीनां तथात्वे द्वितीयम्,
एकजातीयत्वञ्च एकजातिमत्त्वम्, जातिपदस्योपाध्युपलक्षणम्, उपाधिश्च अभावत्व-
समवायत्वादिः । श्लिष्टपदीपस्थाप्यत्वे तृतीयम् । तत्र शब्दश्लेषे, “सकलकलं
पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव” इत्यादि । अत्र सकलकलपदस्य कलकल-
सहितम्, कलासमूदाययुक्तश्चेत्यर्थः, एवमर्थश्लेषेऽपि विम्बानुविम्बतायां
चतुर्थम्, यथा,—

“भङ्गापवर्जितैः केषां शिरोभिः श्यम्यं लेमंहीम् ।

तस्तार सरघाव्यात्रेः स चौद्रपटलैरिव” ॥ इत्यादि ।

अत्र श्यम्यलत्व—सरघाव्यमत्वयोर्धर्मयोरैककण्ठत्वादि—गुणयोगादिकत्वम् । इत्थं
सर्वे समञ्चसम् । साधर्म्यपदस्य सदृशधर्मवत्त्वार्थकत्वे तु आत्माश्र-
यापत्तिर्द्वैत इति सुधीभिर्विभावनीयम् । इदञ्च सादृश्यं द्वयोरिवेति न नियमः
एकस्यैवोपमानोपमेयत्व—रूपस्थानन्वयस्योपमात्वे न अन्यकृताङ्गीकरिष्यमाणत्वात्,
एकस्य तथात्वञ्च तत्रैव समर्थयिष्यामः । एवं वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा
च स्मरते उपमैवेति तदर्थे सादृश्यस्य वाक्यैकगतत्वं विशेषणं न दीयम् ।

प्रतीयते इति अभिधेयेवेति न नियमः, लक्षणाया व्यञ्जनया वा प्रतीयमानस्य सादृश्यस्योप-
नात्वाभ्युपगमात् । रुगाकादावतिव्याप्तिस्तु पूर्वोक्तयुक्ता परिहरणीया तत्र इवादिप्रयोगे
वाक्यं तदप्रयोगे कश्चित्त्वा क्विद्वाङ्गमिति सर्वमेतद्व्यापणोदाहरणेषु
स्फुटोभविष्यति । तस्या इति अयं वचनाप्रकारः प्रपञ्चः विकारः नानाविधत्वमित्यर्थः
निदर्शयते उदाहर्यते ॥ १४ ॥

अश्वोरुहमिवाताम्रं सुगन्धे करतलं तव ।

इति धर्मोपमा साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

Here is धर्मोपमा, for तुल्यधर्म is directly shown here.

अथ प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं क्रमेण सोदाहरणं निरूपयन् प्रथमं साधारण-
धर्मस्वीपादानुपादानत्वयुक्तं धर्मवस्तूपमानात्मकं मेदद्वयं श्लोकद्वयेन दर्शयति,
अश्वोरुहमिवेति । अश्वोरुहं कोकनदं तस्यैवाताम्रत्वसम्भवात् । अश्वोरुहमिव इति
पदं समस्तम्, “इवेन नित्यसमासी विभक्त्यश्लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च” इत्यनु-
शासनात् । अश्वोरुहपदञ्च अश्वोरुहसदृशे लाक्षणिकम् इवशब्दः सादृश्यदीप्तक इति
केचित्, एतन्मते सादृश्यं तु तदा

लक्षणागम्यम् । अन्ये तु, इवशब्द एव षष्ठीवदुपमानोपमेययोः सादृश्यलक्षण-
सम्बन्धमभिधया बोधयति, सादृश्ये चोपमानोपमेययोरश्वोरुहकरतलयोः प्रतियोगित्वा-
भ्यामन्वयः, ततश्च अश्वोरुह—प्रतियोगिक—सादृश्यानुयोगि करतलमित्यन्वयबोधः,
इवस्य षष्ठीस्थानीयतया च तद्धे सादृश्ये उपमानोपमेययोरन्वये, नामार्थयोर्भेदसम्बन्धे-
नान्वयोऽवुपपन्न इति नियमो न प्रतिबध्नाति, सादृश्यास्य विभक्त्यर्थस्थानीयत्वात् हारी-
मूतेन तेन चोपमानस्योपमेयेन सहान्वयो निर्बाध एव. निपातातिरिक्तत्वेन वा निरुक्त-
नियम-वाक्यघटकं नामपदं विशेषणीयमित्याद्याहुः । अत्र प्रतियोगित्वानुयोगित्वयो-
र्मानं संसर्गमर्थ्यादया । न चोपमानोत्तरविभक्तिरेव प्रतियोगित्वं बोधयत्विति वाच्यं,

तादृशविभक्तेरुदर्थे विधानस्यानुशासनाभावात्, नन्विदपदस्य सादृश्यावाचकत्वाभ्यापगमे
तदर्थे सादृशे उपमानस्य निदेनान्वये चन्द्र इव सुखं भाति, चन्द्रमिव मुखं पश्यामि,
चन्द्रेणैव मुखेन शोभते, इत्यादौ उपमानोपमेयपदयोः कथं समानविभक्तिकत्वम् ।
अभिधान्वयस्थल एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकत्वनिश्चयात्, लक्षणावादे तु
तयोरनिदेनान्वयात् सम्भवत्येव तदिति चेन्न, अभिधान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्य लक्ष्येऽपि
समानविभक्तिकत्वस्य तत्त्वत्वात्, यदुक्तम्, “विभक्तिः पुनरिका स्यादुपमानोपमेययोः”
इति । अतः साधारणधर्मस्यातात्त्विकस्य प्रथममुपमेयभूत-करतल्लेनैवान्वयः नतुपमान
भूतेनाभ्युपगमः, तस्य समस्तैकदेशपद बोध्यत्वात्, तद्वगतत्वेन प्रतीतिस्तु पर्या-
लोचन्यान्वयबोधोत्तरमेव, अतएव धर्मस्य साधारणत्वप्रतीतिः तथैव च वैचित्र्यमिति
प्रसङ्गादुक्तम् । इतीति । इति एवं साधारणधर्म-प्रयोगस्थले, धर्मोपमेति,
धर्मापादानेनेयमुपमा अतो धर्मोपमेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह, साक्षादित्यादि साक्षात्
शब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यस्य साधारणस्य धर्मस्य आतात्त्विकस्य प्रदर्शनात् ज्ञानात् ।
अत्र इवशब्दप्रयोगश्रवणभावेणोपमानोपमेय-गतसादृश्य-लक्षणसम्बन्धप्रतीतिः श्रूयते,
उपमानोपमेयसाधारणधर्म-सादृश्यावाचकानां चतुर्णां प्रयोगात् पूर्णां चैयमुपमा ।
उत्तरश्लोके धर्मानुपादानाच्च लुप्तेति नव्यानां निन्दककरणम्, तत प्राचीनैरनङ्गीकृत-
मित्यनादृत्य गत्यङ्कता प्राचीनमतानुसारिण्येव भेदाः प्रदर्शिताः । तथा चादि, —

“यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽथवा ।

ते धर्मवस्तु प्राधान्याद्भवस्तूपमे उमे” ॥ इति ।

एवमन्वेषानपि दर्शयिष्यमाणभेदानां मूलमनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥

राजीवमिव तं वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

Here we have वस्तूपमा, for the साधारणधर्म is implied and
only compared objects are mentioned.

राजीवमिति । प्रतीयमानः गम्यमानः वाचकशब्देनाप्रतिपाद्यमान इत्यर्थः एकः साधारणः धर्मः मनोज्ञत्वादिकः यत्र सा, अतो वस्तुपक्षेव वस्तुनिरूपमानोपमेययोरे-
वोपादानेन यमुपमा वस्तु प्रमा । स्फुटसादृश्यानां साधारणधर्मप्रयोगमन्तरेणाप्यौ-
पम्यप्रतीतिमश्रवादिति भावः । धर्मस्य प्रतीयमानत्वञ्च शब्दबोधानन्तरं सादृश्य-
निर्वाहकतयापेक्षणीयत्वात्, नहि धर्मे विना साधर्म्यं सम्भवति । यत्र सादृश्य-
मस्फुटं तत्र धर्मोपादानमन्तरेण नोपमानिर्वाहः, यथा, “सकलकलं पुरम्”
इत्यादिप्रागुक्तश्लोके सकलकलमित्य शानुक्तौ नहि सुधांगुविम्ब-पुरयोर्लोकप्रसिद्धं
किमप्यस्ति, अतएवैदंविधस्थले उपमाया अनुचितायत्वदोषकवलितत्वं नगैरभि-
हितम्, यथा, “यथ्नामि काव्यशशिन्म्” इत्यादि । सकलकलितुपादानेनैव तु
तत्प्रतीतिः, तस्मादेवंविधस्थले न वस्तुपमायाः सम्भव इति विवेचनोपमं ॥ १६ ॥

तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।

सा प्रसिद्धि-विपर्ययासाद्विपर्ययासोपमेष्यते ॥ १७ ॥

Here we have विपर्ययासोपमा due to प्रसिद्धिपरित्य ।

विपर्ययसोपमामाह, तवेति । प्रसिद्धिविपर्ययासादिति, प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां
सुखादीनामुपमेयत्वं तदुत्कर्षकतयोपन्यासानां चन्द्रारविन्दादीनामुपमानत्वमिति
प्रसिद्धिः, तस्या विपर्ययासः वैपरित्यगः, अतुत्कर्षप्रतिपादनार्थं सुखादीनामुपमानत्वं
चन्द्रादीनामुपमेयत्वमित्यर्थः, तस्माद्विपर्ययासोपमाख्येयमुपमेयत्वार्थः, तथाहि आनननि-
वैत्यत्र इवान्तस्थोपमानत्वप्रतीत्या प्रसिद्धेविपर्ययासः । नव्यास्तु यत्र प्रसिद्धोपमानमपि
प्रस्तुतत्वात् प्रसिद्धोपमेयेनोपमीयते तत्र नोपमा किन्तु प्रतीणाख्योऽलङ्कार इत्याहुः,
यथाह विज्ञानाथः—

“प्रसिद्धस्थोपमानस्थोपमेयत्व प्रकल्पनम् ।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते" ॥ इति ।

यथा

“यत्स्वप्ने वसुमानकान्तिं सलिलं मग्नं तदिन्द्रोवरं

मेघेरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायातुकारौ शयो ।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-

स्वस्वाट्टश्याविनोदमावमपि मे देवेन न चय्यते” ॥ इति ॥ १७ ॥

तवाननमिवाभोजमभोजमिव ते सुखम् ।

इत्यन्योऽन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

अन्योन्योपमा is here defined each contributing to each other's excellence.

अन्योन्योपमामाह, तवेति । अन्योन्योत्कर्षशंसिनीति अभोजस्योपमानतया मुखस्योत्कर्षः मुखस्य उपमानतया अभोजस्योत्कर्षः, तच्छंसिनी तद्वोचिका, अवहयोरेव मुखोभोजयोः प्रस्तुतत्वं बोध्यम्, अभोजस्याप्रस्तुतत्वे तदुत्कर्ष-प्रतिपादन-प्रयासवैफल्यात् प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनार्थमेव गन्धकृता गुणालङ्कारनिर्देशनाभ्यनुष्ठानात् । ननु नूनगुणेनोपमेयेन उपमेयमानस्यापि गुणाधिकस्योपमानस्योत्कर्षः कथमिति चेन्न, अन्योन्यस्योपमानोपमेयत्वेन अनन्यसदृशत्वप्रतिपत्त्या तस्माभात् । इतीति इति इत्थं पूर्वार्धप्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः, तेन पर्यायेण उपमानोपमेयत्वलाभः तस्यैव वैचित्र्यातिशयजनकत्वात्, अतएव मुखमभोजञ्च तुल्यमित्यादौ परस्परस्योपमानोपमेयत्वप्रतीतावपि वैचित्र्याभावाद्वात्याः सम्भवः, पर्यायीपम्यैकवाक्ये न सम्भवतीति वाक्यद्वयगतत्वमस्या बोध्यम् । नव्यास्तु पर्यायीपम्ये उपमेयोपमेति नाम अलङ्कारान्तरमिच्छन्ति, यथाह विश्वनाथः “पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता” इति । अत्र आननं मुखमिति प्रकमभङ्गः प्राचां निरङ्कुशत्वात् सोढव्यः ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तिरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

We have नियमोपमा when any other साम्य is excluded.

नियमोपमाह, त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेत्येवकारव्यवच्छेदां नान्येन केन चिदिति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेः अन्यसाम्यव्यावृत्तिजनितवैचित्र्यात्, बह्वपमानसद्भावो हि प्रस्तुतस्य निकषे ख्यापयति तद्व्यावृत्त्या प्रकटतमेनैकेन साम्यप्रतिपादनं प्रकर्षातिशयमिति वैचित्र्यातिशयः ॥ १९ ॥

पद्मं तावत्तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥

अनियमोपमा arises when any definite or particular imitator is not mentioned.

नियमोपमानन्तरमनियमोपमां दर्शयति, पद्ममिति । पद्मं तावत्तव मुखमन्येति सदृशो करोति, अन्यच्च तादृशं पद्मवदतिसुन्दरं वस्तु चन्द्रादिकं तत्कारि त्वन्मुखा-नुकारि अस्ति चेदस्त्वित्यन्वयः । इति अस्मात् अनुकारकटं नियमाभावादित्यर्थः । अत्र पद्ममिति कटं पदं मुखमिति कर्मपदम् तेन च मुखस्योपमानत्वम्, तत्र एव वैचित्र्यातिशयः, वैपरोक्षे तु न तथेति प्रसिद्धोपमेयस्योपमानत्वे एवेत्युपमेति बोध्यम् ॥ २० ॥

समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्येव मुखं तव ।

ह्लादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

समुच्चयोपमा is here described (see Tika)—where सादृश्य is due to समुच्चय of two factors of उपमा ।

समुच्चयोपमानाह, समुच्चयोपमेति । कान्त्येव केवलं कान्त्या, चकारः समुच्चय-योक्तः, कर्मणा ह्लादनक्रियया च । अत्र गुणक्रिययोः, एवं केवलक्रियासमुच्चये अन्यसाधारणधर्मसमुच्चये समुच्चयोपमा ज्ञातव्या ॥ २१ ॥

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

इत्येव भिदा नान्येलसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

Here is the instance of अतिशयोपमा (see Tika) due to भिन्नाश्रय of मुख with चन्द्रमा ।

अतिशयोपमां दर्शयति, त्वय्येवेति । पूर्वार्द्धे मुखचन्द्रमतोर्विभिन्नाश्रयत्व-
प्रतिपादकम् । तद्यादियतोऽपि भिदा आश्रयत्वावहती मेदः, नान्या न गुणक्रियादि-
कृता, इति अस्मात् अतिशयोपमा । अतिशयः प्रस्तुतस्योत्कर्षाधिक्यं स च गुणक्रिया-
कारादिभिः सत्यपि महति मेदे नान्येत्यनेनाभिन्नत्वाध्यवसानप्रतिपाद्यः, ईदृशातिशय-
मेदान्तरेण नास्तीति तद्देशेऽव तयात्वेन व्यपदेशः । अत्र साम्यं वाचकशब्दा-
प्रयोगाद्व्यञ्जनयैव, व्यञ्जना च वक्तृभेदशब्दसचिवया मेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा,
न च रुचकष्वनिरयं भिन्नाश्रवत्वेन मेदस्य स्फुटतया प्रतिपादितत्वोत् । नापि व्यतिरेकः
उपमानादुपमेयस्याधिकृतायामतात्पर्यात्, तस्यादुपमेयैवमिति विवेचनोद्यम् ॥ २२ ॥

मथ्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकल्पनैः ।

पदमेऽपि सा तदस्यैवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उत्प्रेक्षितोपमा is here described (See Tika), for it is based
on सम्भावना ।

उत्प्रेक्षितोपमां दर्शयति, मथ्येवेति । मुखश्रीः मुखश्रीसजातीया श्रीरिति
निदर्शनागम्यमुक्तिः । विकल्पनेः आत्मश्लाघनैः, सा मुखश्रीः उत्प्रेक्षितोपमेति,
निरुक्तश्लाघा हि इन्दौ परमार्थतो नास्तीति केवलं, चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता ।
सम्भावना चोत्प्रेक्षा तन्मूलत्वादियमुत्प्रेक्षितोपमेत्यर्थः । अत्रापि साम्यं व्यञ्जना-
गम्यम् । एवमप्येऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्वेत्पदमं सुभु विभ्रान्तलोचनम् ।

तत्ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भूतोपमा ॥ २४ ॥

अद्भूतोपमा is instantiated here, due to अद्भूतत्व in the
comparison.

अद्भुतोपमां दर्शयति, यदोति । तत्-तदा । अद्भुतपमेति, विभान्तलोचनत्वादयो धर्मा मुखस्यैव तत्प्रतियोगिनी पक्षे तु तेषां सम्भवनया नियः सादृश्यद्योतनात् चमत्कारातिशय इतुपमाया अद्भुतत्वम्, तथा चोक्तम्,—

“यतोपमेयधर्माः सुरुपमानेऽधिरोपिताः ।

चमत्कारविधानाद्ये तामाहुरद्भुतोपनाम्” ॥ इति ॥

नव्यास्तु यद्यर्थश्लीनान्यधर्मस्यान्यत्र कल्पनेऽतिशयोक्त्यास्य मलङ्कारमिच्छन्ति । यदुक्तमतिशयोक्तिप्रस्तावे प्रकाशकता,—

निगौर्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परेण्यम् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत् यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमिति” ॥ २४ ॥

[इदमत्र द्रष्टव्यम्—सुधूशब्दस्य सम्बोधने “सुधू” इति अभियुक्तप्रयोगात् साधु । अतएव वामन आह “ऊङन्तादपि क्वचित् ऊङप्रश्नेः” इति । सुग्धबोध-कारोपि सूत्रितवान्, “सुधूदोषजम्बाधानाम्”] ।

शशीसुगत्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥ २५ ॥

He we have मोहोपमा (see Tika) due to भान्ति at the root.

मोहोपमाह, शशीति । त्वन्मुखं शशीति उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य अभिन्नत्वेन पूर्व्वे भनविषयोक्त्यद्वयार्थः अनन्तरं शशिनं दृष्ट्वा तन्मुख्याशया तन्मुखनिदमिति बुद्ध्या इन्दुमपि अनुधावामि द्रष्टुं स्पृष्टयानौत्यन्वयः । मोहोपमेति, मोहो भान्तिः इन्दोर्मुखत्वेन ज्ञानमित्यर्थः, तेन सादृश्ययातनादियं मोहोपमेत्यर्थः । उक्तञ्च,—

“प्रतियोगिनमारोध्य तदभेदेन कीर्तनम् ।

उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भान्तिमहचः” ॥ इति ।

एतेन नवीनैरङ्गीकृतस्य भान्तिमदलङ्कारस्य प्राचामुपमात्वेन संशय इति बोध्यम् । अत्रापि शशोति इति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या सोढव्यः ॥ २५ ॥

किं पदममन्तभ्रान्तालि किन्ते लोलैक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितौयं संशयोपमा ॥ २६ ॥

संशयोपमा is described here. It is संशय अलङ्कार of the morderners (see Tika).

संशयोपमाह, किमिति । दोलायते संशयानं भवति । संशयस्य हेतुरवधानालित्व—लोलैक्षणत्वयोर्विन्वातुविन्वता । संशयोपमिति-संशयस्य सादृश्यपर्यवसायित्वादिति भावः । इत्यस्य नवीनोक्तः सन्देहालङ्कारोऽपि प्राचामुपमेवेति न पृथङ्, निरूपयिष्यते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवीनैरलङ्कारत्वाभावात् गमादितं बोध्यम् ॥ २६ ॥

न पदमस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी युतिः ।

अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

It is a case of निर्णयोपमा (see Tika) due to some definite conclusion here.

निर्णयोपमाह, नेति । यस्यादिन्दुनिग्राह्यस्य इन्दुना कृतनियमस्य पद्मस्य इन्दुलज्जाकरी युतिर्नास्ति निगृह्यतस्य निग्राहकत्वाभावात्, अत इदं त्वन्मुखमेव एवकारात् पद्ममित्यर्थः । निर्णयोपमिति, उपमेयस्य निर्णयभङ्गात् सादृश्ययोतनादिति भावः निर्णयस्य च संशयोत्तरकान्तोन्त्वात् प्रथममिदं त्वन्मुखं वा पद्मं वेति संशयो बोद्धव्यः संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्यालङ्कारत्वात्, यदुक्तमपि-पुराणे, “उपमेयस्य संशय निश्चयान्निययोपमा” इति । यथा, शिशुपालवधे,—

“किन्नावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोऽखम्, खमवभासते तरुणाः ।

संशया चणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विज्जीकैर्देक-सङ्गवासिनां परोक्षैः ॥ इति ॥

अतय विद्ययाद्यादिभिरङ्गीकृतो निश्चयलङ्कारोऽप्युपमैव नालङ्कारान्तरम् इति बोध्यम् ॥ २७ ॥

शिशिरांशु-प्रतिस्पर्द्धिं श्रीमत्सुरभिगन्धि च ।

अन्भोजमिव ते वक्तुमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

Sleshopama is here instanced (see Tika), for here we have अर्थश्लेष ।

श्लेषोपमामाह, शिशिरांश्विति । शिशिरांशोः प्रतिस्पर्द्धिं विरीची यस्य तदित्यन्भोजमिव । वक्तुमिति तं शिशिरांशोः प्रतिस्पर्द्धिं नौ न्यकारजनिका यात्रीः तद्वत् । श्लेषोपमिति । अथ श्लेषपदम् अर्थश्लेषपरं शब्दश्लेषस्तु वक्तुमाणा-समानोपमाविषयः । अथ च प्रतिस्पर्द्धादि-शब्दपरिवर्त्तनेऽपि श्लेषत्वानपायादर्थश्लेष एव, शब्दपरिवर्त्तनासङ्गत्वे तु श्लेषस्य शब्दगतत्वं, यथोदाहरिष्यते । अथ अलङ्कारान्तरस्य श्लेषस्य सङ्गावेऽपि न तत्त्वेन व्यपदेशः श्लेषवैचित्र्यास्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्यो निलीनतया व्यपदेशकत्वाभावात्, प्रधानेन व्यवदेशा भवन्तीत्युक्तेः ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा, यथा ।

बालिवीद्यानमालियं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

समानोपमा arises when उपमा arises due to some similar adjectives (see Tika).

समानोपमामाह, सरूपेति । समानं वाच्यमेदाद्विग्रमपि श्रुत्येवैकमिव प्रतीयमानं रूपं तत्तद्वर्णात्मकं स्वरूपं यस्य तादृशो यः शब्दः तेन वाच्यत्वात् साधारणधर्मोपस्थाप्यत्वात्, यथा युगपज्जम्बूद्वयोपस्थापनद्वारा प्रतीयमानत्वात्, सा समानोपमिति, यत्र श्रुत्यशब्देन साधारणधर्मोपस्थितिः सा समानोपमेत्यर्थः, [कश्चित्

मरूपोपमिति पाठः]। शान्तिव युधतिरिव, सालकाननशोभिनीति, सालं स चूर्णकुलं
 आननं तेन शोभिनी इत्युपमानविशेषणम्, सालानां सज्जं वचाणां काननेन
 शोभिनी इत्यापमेशविशेषणम् । अथ भिन्नशोरप्युपमानोपमेशधर्मयोः समानशब्दवाच्य-
 त्वात् साधारण्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । इत्युच्चार्यशेषमूलत्वे श्लेषोपमा पूर्वमुक्ता
 शब्दशेषमूलकत्वं तु समानोपमेत्यनयोभेदः । एवञ्च पूर्वश्लोके 'शिशिरागपरिस्पृष्टं'
 इत्यत्र शब्दशेषः, 'श्रीमत् सुरभिगन्धि च' इत्युच्चार्यशेष इति केषाञ्चिन्निर्देशचनननवबो-
 धविकृन्मितम् ॥ २२ ॥

पदमं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

Here we have निन्दोपमा due to deprecation of standard
 उपमान ।

निन्दोपमानाह, पद्ममिति । बहुरजः बहुपरागम् अथच रजोगुणभूयिष्ठम्
 क्षयी कृष्णपक्षे क्षयिणः अथच क्षयरोगवान्, समानमपि गुणान्तरेण तुल्यमपि
 तवाननं ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां सोत्सेकम् अधिकं रजस्वजलक्षयित्वाभावात्
 सोत्सेकमित्यर्थः, (ताभ्यामिति विभागे पञ्चत्यन्तम्) । इति उपमान निन्दापूर्वकत्वात्
 निन्दोपमा । नचायं व्यतिरेकः साम्यमात्र-पर्यावसायित्वं न वाक्यस्य भेदे
 तात्पर्याभावात्, यत्र भेद एव तात्पर्यं तत्रव्यतिरेक इति वक्तव्यम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पदमश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः ।

तौ तुल्यो त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसापमोच्यते ॥ ३१ ॥

प्रशंसोपा has arisen here due to प्रशंसा of उपमान etc ।

प्रशंसोपमानाह, ब्रह्मण इति । उद्भवव्यवसायित्वेन उद्भवः उत्पत्तिस्थानम्
 सर्वजगतामुद्भवस्यापि ब्रह्मण उद्भवः, शम्भुना शिरसा नत्वज्ञान्तरेण धृत इति

पद्मचन्द्रयोर्महतो प्रशंसा तथा च प्रस्तुतमुखस्यापि प्रशंसोपमेयम् । किञ्च त्वन्मुखेन
तुल्याधित्वं मुखस्योपमानतया प्रसिद्धोऽमेयत्वविषयांसाद्विषयांसोपमापि, तदनयोः
सङ्करः । अत्र पद्म इति पुलिङ्ग पञ्चशब्दो न बहुभिः प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं पूर्ववत्
सङ्गनीयम् ; (पदमिति पाठः युक्तः) ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

Here is आचिख्यासोपमा (see Tika).

आचिख्यासोपमानाह, चन्द्रेणिति । आचिख्यासु अ ख्यातुमिच्छः, सः आख्याना
भिलापः गुणोवा दोषोवास्तु अनेन च हृदयभावप्रकटनया सारल्ययोजनाद्वान्ता-
तिशयः ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमितित्वयम् !

परस्परविरोधौति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

Here is विरोधोपमा due to apparent विरोध in उपमा (See Tika).

विरोधोपमां दर्शयति, शतपत्रमिति । शतपत्रं पदमन्, पदचन्द्रयोर्विरोधो
विभिन्नहालीन शोभाशब्दिलरूपः ताभ्यां सहाननस्य विरोधो मनोशलायो कवचत्ववत् पः,
विरोधस्य च सान्यपथ्यवसानादियं विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जङ्घ्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

प्रतिषेधोपमा arises due to denial (प्रतिषेध) of उपमान ।

प्रतिषेधोपमां दर्शयति, न जात्विति । प्रतिगर्जितुं विरोधं सदृशोभयितुमित्यर्थः यतः
कलङ्किनः तथा जङ्घ्यं शीतलस्य अथ च मूर्खस्य, सादृश्यप्रतिषेधेन तदतिशयोक्त्या-

देया प्रतिषेधोपमा । निन्दोपमायां प्रतिषेधो नास्तीत्यनयोर्भेदः, भेदतात्पर्यभावाच्च
व्यतिरेकात् ॥ ३४ ॥

मृगेक्षणाङ्कं ते वक्तुं मृगणैर्वाङ्कितः शशौ ।

तथापि सम एवास्ती नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

चटूपमा arises due to exhibition of चाटूक्ति वा प्रियोक्ति ।

चटूपमामाह, मृगेक्षणाङ्कमिति । मृगेक्षणाङ्कं मृगस्यावयवविशेषाभ्यामीक्षणाभ्या-
मङ्कितम्, मृगणैर्वाङ्कितः ईक्षणाद्यवयवसमुदायवता सम्पूर्णमृगशरीरेष्वैव चिह्नितः, सम
एव तुल्याङ्गादजनक एव, एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति, नोत्कर्षो नोधिको
ह्लादजनकः । चटूपमेति, चटुः प्रियोक्तिः तत्प्रतिपादितत्वाच्चटूपमा । अत्रोत्-
कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष इति विशेषोक्तिगमत्वतस्तदा वक्तव्यम्, अन्यथा सर्वत्राप्युप-
मानेर्देषु चटुसत्त्वाच्चटूपमालापनः ॥ ३५ ॥

न पदमं मुखमेवेदं न भृङ्गो चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

This is तत्त्वाख्यानोपमा—see Tika below.

तत्त्वाख्यानोपमामाह, न पदमिति । मुखे पदमत्वेन धानं प्रयुक्तिरियम् ।
विस्पष्टसादृश्यात् धमन्युदासेन सादृश्यस्य विशेषेण स्पष्टीकृतत्वात्, न ह्यसदृशे धानि-
र्भवति । तद्भाषानोपमेति । धमनिरासाद्ये धमविषयस्य तत्त्वकथनं तत्त्वाख्यानं
तत्प्रयुक्तत्वादेया तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायाः संशयः पूर्वकत्वम् अस्थान-
भान्तिपूर्वकत्वमित्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।

आत्मनैवाभवत्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

We have असाधारणोपमा for something extraordinary is
stated here.

असाधारणीपमामाह, चन्द्रेति । कान्तिम् अतिक्रम्य स्वकान्त्या निकटोक्त्य,
आत्मनैवाभवत्तुल्यमिति, चन्द्रारविन्दे एव सुखरूपमानतया जगति प्रसिद्धं, तत्कान्तेर-
तिक्रमे तु उपमानान्तरासम्भवादात्म-मावतुल्यत्वमित्यभिप्रायः । नव्यास्तु भिन्नयोर्द्वयोः
साध्यसुपमा, एकस्योपमानोपमेयत्वे त्वनन्वयाख्योऽलङ्कारः, इत्याहुः । नच उपमा
वा अनन्वयो वा भवतु एकस्योपमानोपमेयत्वमेव कथमिति वाच्यम्, अनन्यसदृशत्व-
प्रतिपिपादयिषया काल्पनिकमैदाभ्युपगमेन तस्य विवक्षितत्वात्, यथा, “आत्मानमात्मना
वेत्ति” इत्यादौ स्वमित्राभावादिकस्य परमात्मनो वेत्तृविशतत्वादिकमिति ।
असाधारणीपमेति, प्रतियोग्यभावात् साध्यस्यैकमावृत्तित्वेन साधारण्याभावादिति
असाधारणीपमासमाख्या ॥ ३७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

We get अभूतोपमा here, for something which had not happened is stated here (see Tika).

अभूतोपमामाह, सर्वेति । क्वचित् एकत्र स्थाने विधाया समाहृतः संगृहीतः
सर्वेषां पदमानां प्रभासार इव त्वदाननं विभातीत्यन्वयः । तादृशप्रभासारसमाहरणस्य
वस्तुतोऽभूतत्वादिसामभूतोपमां विदुः । अत्र इवशब्दस्य सम्भावनायुक्तत्वादिसम्भविष्य
प्रभासारमयत्वस्य सम्भाव्यमागत्वादुत्प्रेक्षेवेति बहवः, प्रभासारमयत्व-सम्भावनाया
पदमाननयोः साध्यप्रतीतिरूपमेवेति प्राञ्चः, एवञ्च यत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य धर्मिणः सम्भावना
तत्रैवोत्प्रेक्षा, यत्र तु धर्मस्य सम्भावना तथा च प्रस्तुताप्रस्तुतयोः साध्यप्रतीतिक्रमोपमेवेति
प्राञ्चामभिप्राय इति बोध्यम् ॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।

परुषा वागितो वक्त्रादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

It is असम्भावितोपमा for the उपमान here is असम्भव ।

असम्भावितोपमानाह, चन्द्रेति । अथ निःसरणक्रियाध्याहारात् अपादानपक्षमो-
क्षयम् । असम्भावितोपमेति उपमानयोरसम्भावितत्वेनोपमेयस्यासम्भावितत्व-प्रतीतिरिद-
मसम्भावितोपमा । किञ्चैकस्य बह्वपमान-सङ्ग्राहादित्यमात्र-बह्वपमापि ॥ ३८ ॥

चन्द्रनोद न-चन्द्रांशु-चन्द्रकान्तादि-शीतलः ।

स्यग्रस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बह्वपमा ॥ ४० ॥

बह्वपमा states something extra-ordinary by placing many
उपमान । It is मालोपमा of the moderners.

बह्वपमानाह, चन्द्रनोदकेति । पूर्वार्धे, “उपमानानि सामान्यवचनैः इति
कर्मधारयः । अथ एकस्य सपञ्चस्य शीतलत्वाय चन्द्रनादोनां बह्वनामुपमानतामुपमा-
सादित्यं बह्वपमा । नन्वेकैनेवोपमानेन शीतलत्वे पर्याप्ते उपमानान्तरोपादानमनर्थकं
स्यादित्यत् आह, अतिशयमिति, अतिशयं शीतलत्वव्याधिक्यम् तथा बह्वनां मधुरवस्तूनां
सम्मेलनादास्यादस्याधिक्यं तथा बह्वनामुपमानानां सम्मेलनादुपमेयधर्मस्याधिक्यमित्यर्थः ।
नव्यास्तु मालोपमामिमानाहुः ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धतम् ।

तव तन्वाङ्गि वदनमेतत्सा विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

It is विक्रियोपमा, for here प्रकृति and विकृति are stated as
equal.

विक्रियोपमानाह, चन्द्रेति । विक्रियोपमेति—अत उपमानभूतौ चन्द्रविम्ब-
पद्मगर्भौ प्रकृतौ, तावन्मुक्तौर्षमुद्धृतञ्च वदनं विकृतिः प्रकृतिविकृत्योश्च साम्यमख्ये वेति
विक्रियया उपमान-विकृतत्वे नेत्युपमा, यदुक्तमग्रे ये,—

“उपमान-विकारेण तुलना विक्रियोपमा” इति ।” अन्यत्र च—

“उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता ।

प्रकृतेर्विकृतेः सास्यात्तानाहुर्विक्रियोपमाम्” ॥ इति ॥

अत्रापि पूर्वं बह्वर्थात् कोऽपि तत्त्वतोऽन्तर्गते च यथा धर्मिणोः साम्यप्रतीतिक्रमः
च विद्यान्तरित्युपमाव प्रधानं न तत्प्रतीति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

✓ पुष्पागतप इवाङ्गीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।

विक्रमस्त्वय्यधाल्लक्ष्मीमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

Here is मालोपमा acc. to our author (see Tika).

मालोपमाह, पुष्पागतप इति । मालोपमेति यथा—मालायां पुष्पादीनां प्रथमस्य
द्वितीयेन द्वितीयस्य तृतीयेन तस्य च चतुर्थेनेत्येवं क्रमेण सन्वन्तथा अत्रापुपमान-
वाक्यघटकानामेकस्यापरेण तस्य च परेण सन्वन्तात् मालोपमासमाख्या, तथैव
आतपो यथा पुष्पं मूर्त्यै लक्ष्मीमादधाति, पूषा यथा अङ्गि, अहर्षया व्योम्नि,
तथा विक्रमस्त्वयि लक्ष्मीमादधति पुष्पीऽङ्गि, अङ्गय व्योम्नि सन्वन्तः एवं विन्यास-
चातुर्येणैव वैचित्र्यादिभ्यः, तेन च बह्वपमातोऽस्या भेदः अन्यथा उभयवाच्यमान-
बहुलात् पृथग्भेदकरणसङ्गतं स्यादित्यवधेयम् । न्यास्तु उभयवाच्य मालोपमात्वं
वदन्ति, तन्निरुक्तवैचित्र्य-विशेषानवलोकन-विजृम्भितम् । अत्र वासर इति प्रक्रमभङ्गः
पूर्ववत् सोढव्यः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यदुपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥

If in some वाक्यार्थ, another वाक्यार्थ is made equal then
we have वाक्यार्थोपमा ।

Here mark two kinds of वाक्यार्थोपमा due to एक इवशब्द or
अनेक इवशब्द । See slokas 44 and 45 (Infra) and Tika there.

वाक्यार्थोपमाह, वाक्यार्थेनैवेति । वाक्यार्थः विशेषणविशेष्यतामापन्नः पदार्थ-
समूहः तेन तादृशः कोऽपि प्राकरणिको वाक्यार्थः यदुपमीयते सा वाक्यार्थ-
योऽपमानोपमे यत्तादृशवाक्यार्थोपमेत्यन्वयः । इत्यत्र साङ्गेनाप्रस्तुत-वाक्यप्रतिपादितान्
अङ्गिना साङ्गस्य प्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्यसाङ्गिनः साम्यं वाक्यार्थोपमेत्यर्थः । इत

एव हि वैचित्र्यातिशयः, अन्यथा, व्योम्नि विधुर्भाति तथा भूम्नां सुखं तव इत्यादी वाक्यार्थयोर्विधुसुखयोः साव्याङ्गाकार्योपमात्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, विधुरिव सुखमित्यादाविव वैचित्र्याविशेषानुपलभ्यात् तस्मैव च भेदकत्वात् । सा चोपमा द्विधा, तव हेतुरेकानेकैवशब्दत्वादिति । अयम्भावः—यत् एकैकस्यैकैकस्मिन् साम्यस्यान्वयबोधे तात्पर्ये तत्र अनेकैवशब्दप्रयोगः । यत् तु विशिष्टस्यान्वयबोधानन्तरं पर्यालोचनया विशेषणानां साम्यप्रतीतित्वात् एकैवशब्दप्रयोग इति । साङ्गोपमायाञ्च प्रायेण कविभिरिवशब्दः प्रयुज्यते, अत इवशब्दघटितत्वमुक्तम् ॥ ४३ ॥

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशन-दीधिति ।

भ्रमङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥

तत्र एकैवशब्दप्रयोगे वाक्यार्थोपमासुदाहरति, त्वदाननमिति । अधीरं चञ्चले अक्षिणो यत्रतत । समासान्तः षच । आविः आविर्भवन्ती वह्निः किञ्चिन्नित्यमाणा दशनानां दीधितिर्यत्र तत्, आ ईषत् लट्याः केसराः किञ्चल्का यस्य । अत्र अक्षि-दशनदीधितिरूपाङ्गवतोऽङ्गिन आननस्य भ्रङ्गकेसररूपाङ्गवताङ्गिना पङ्कजेन माम्यमिति तस्य बहुपदार्थरूपवाक्यार्थगतत्वाङ्गाकार्योपमा । अत्र विशिष्टयोरेवोपमाभोपमेयत्वप्रतीतिरित्येकैवशब्दप्रयोगः । अत्र इवशब्दस्योपमानोत्तरं प्रयुक्तत्वनियम-लङ्घनं प्राचां निरङ्कुशलविजम्भितमिति ध्येयम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तन्वङ्गास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरस्यत ॥ ४५ ॥

अनेकैवशब्दप्रयोगे तामुदाहरति, नलिन्या इति । नलिनौ नलिनस्तम्बः नलिनसमूहः नलिनयुक्तं तङ्गागादिकं वा, पायं पायं पुनःपुनः पीत्वा, अरस्यतेति

भावेलङ् । अथ ददशष्टान्वयः प्रयुक्ता, तेन च तन्वङ्गादीनां प्रत्येकं नल्लिङ्ग-
दिभिः साम्यं शब्दबोधविषयोभवत् कमपि चमत्कारातिशयं जनयति, पूर्वोदाहरणे
तु विशिष्टरीूपमानोपमेययोः साम्यस्य शब्दबोधे जानि पञ्चाद्विशेषणानां पर्यालोचनया
साम्यप्रतीतिरित्ये कानिकेष शब्दप्रयोगकृतो भेदः ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोऽपि त्वादृशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

(Sl. 46-47) where some matter on hand is so depicted in two statements as to bring in similarity of another of the same nature, then the figure is प्रतिवस्तूपमा ।

N. B—(i) Again in slokas 48 etc. other varieties of उपमा are again being enunciated (which see from 48 to 50). sloka 51 enumerates the faults in उपमा showing also those faults that do not detract its merits and are in vogue among the poets.

(ii) Slokas 57 to 65 designate the words e. g. इव, वत्, वा, यथा समान, निम्न, सन्निभ, तुल्य etc that produce one or other variety of उपमालङ्कार ।

✓ (शृङ्गान्तदुर्लभेत्यादिव्याख्यानावसरेऽस्माकं शाकुन्तलीपि द्रष्टव्यम्) ।

प्रतिवस्तूपमामह, वसति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं वस्तु उपन्यस्य
उत्कर्षायापकर्षाय वा पूर्वे वाक्येन प्रतिपाद्य तत्समर्थनाय तस्य सधर्मणोऽ-
पस्तुतवस्त्वन्तरस्य न्यसनात् वाक्यान्तर्येण प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिरस्ति इवायमपि
व्यञ्जनया सादृश्यावगमो भवति इति हेतोः सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपनानत्वात्
प्रतिवस्तूपमेत्यन्वयः । तत्तद्धर्मण इति, सधर्मणः एकधर्मवत् इत्यर्थः, स च
धर्मः कथितपदत्वस्यदुष्टत्वाभिधानात् भिन्नवाचकतया निह्मणीयः, तदुक्तं
प्रकाशकता,—

* * * * * “प्रतिवस्तूपमा तु सा ।

सामान्यस्य द्विरकस्य यव वाक्यद्वये स्थितिः” ॥ इति ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति-हेतुमन्निगदैन प्रतिवस्तूपमाया नवोनैरुक्तमलङ्कारान्तरत्वं
प्रतिषिद्धं—साम्यप्रतीत्य । उपमात्वसम्भवेनालङ्कारान्तरत्वाभिरुपगमस्यानौचित्यात् ।
उदाहरति, यथेति । जायमानिषित्यस्योपलक्षकम्, जातेषु जायमानेषु च राजसु-
मध्ये एकोऽपि त्वादृशः तत्सदृशो नामोत्पन्नः । पारिजातस्येति, पारिजात-
पुष्पस्येत्यर्थः, यदा राज्ञोः शिर इत्यादिवद्भेदविवक्षया पठो, अत्र सदृशोनास्ति
द्वितीयोनास्तीति साधारण-धर्मो वस्तुत एक एव पौनरुक्तनिरासाय शब्दभेदेन निह्मिष्टः ।
इयं वैधर्म्यापि भवति, यथा,—

“चक्षुर्य एव चतुराशन्द्रिकापनकर्मणि ।

विनावक्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि” ॥ इत्यादि ।

अत्र चातुर्य-चातुर्याभावौ वाक्यार्थयोः साम्यं प्रयोज्यतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यदब्रु वन्ति स्मृता सेयंतुल्ययोगोपमा, यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्त्ति रक्षाये पुलोमारिभुं दो भवन् ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलीपास्त्वया नृपाः ॥ ६६ ॥

It is तुल्ययोगोपमा (see Tik.)—due to समानसम्बन्ध or तुल्ययोग of उपमान and उपमेय ।

तुल्ययोगोपमाभाह, अधिकेनेति । एकस्याः एकजातीयाया क्रियाया विधी करणे हीनं नूनगुणम् अधिकेन गुणाधिकेन समोक्त्य, [अथ उदरं पूयित्वा भुङ्क्ते इत्यादिषट्प्राक्कालि क्ता,] समोक्तुर्बन्निवर्त्यः, यदत्र वन्ति, यदित्यव्ययं सप्रत्ययं यत्र वैचित्तो यद्वैचित्तबोधायैत्यर्थः ब्रूवन्ति कश्चो वर्णयन्ति सा तादृशवैचित्र्यरूपा तुल्य-योगात् क्रियायामधिकहीनयोः समानसम्बन्धादुपमेयमिति तुल्ययोगोपमेयत्वयः । एक-जातीयक्रियाकरणेन प्रकृताप्रकृतयोः साम्यप्रतिपादनं तुल्ययोगोपमेयत्वयः । प्रकृतानान-प्रकृतानां वा एकधर्मसम्बन्धरूपा नवीनैरङ्गीकृता तुल्ययोगितात्वितो भिन्नैव स्वरूपमे-दात् । उदाहरति, यदिति । पुलोमारिः इन्द्रः दिवो रक्षाये जागर्त्ति, भवान् भुवो रक्षाये जागर्त्ति, तेन पुलोमारिणा असुरा हन्यन्ते, त्वया च सावलीपाः सर्गजा नृपा हन्यन्ते, इतीहजातीयाभ्यां जागरण हननक्रियाभ्यां हीनस्यापि प्रस्तुतस्य राज्ञोगुणाधिकेनेन्द्रेण साम्यवर्णनया प्रतिपादितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्ननुकरोतीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥

हेतूपमा is here, for हेतू of the साम्य is stated.

हेतूपमामाह, कान्त्यति । अथ कान्त्यादिभिर्हेतुभिश्चन्द्रादिसाम्यप्रतीतिरिति हेतूत्यापितात्वादिषा हेतूपमा ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

Difference of लिङ्ग and वचन or हीनता or अधिकाता of उपमान and उपमेय will not conduce to fault, if these produce no nausea (distaste) with the learned (see sl. 52 to 53 etc.)

इत्थं सप्रमिदामुपमां निरूप्य प्रसङ्गात्तदोषदोषेषुवक्तव्येषु तत्र,—

“हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदो विपर्ययः ।

असादृश्यासम्भवी च दोषाः सप्तोपमागताः” ॥

इति प्राचीनोक्तानां सप्तानां दोषाणां मध्ये खमते विपर्ययादि दोषतयस्योप-
मालक्षणे सादृश्यस्य उद्भूतत्वाविशेषणैर्वाप्राप्तावसरत्वं प्रदिपाय सम्प्रति सम्भाविनोऽ-
वशिष्टदोषचतुष्टयस्यापि दूषकत्वस्य सार्वत्रिकत्वं परिहरति, न लिङ्गवचने इति ।
लिङ्गवचने इति प्रथमादिवचनान्तम् । भिन्ने इति उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते
इत्यर्थः । हीनाधिकतापि वेति उपमानस्यैवेति बोध्यम्, उपमेयापेक्षया उपमानस्य
जातिगतप्रमाणगतञ्च नूनतमधिकत्वं वेत्यर्थः । उपमादूषणायालमिति, [अत्र तत्रेति
बोध्यम् उत्तरवाक्ये यत्वेति श्रूयताम् ।] यत्रोद्देश इति, उद्देशः प्रतीतिमात्र्यर्थम्
स च, लिङ्गवचनभेदस्थले साधारणधर्मस्थ उभायान्वयभावेन साम्यस्य सम्यगनिर्व्वा-
हान्, हीनतास्थले चोपमानस्याप्रकृतत्वज्ञानेन तदुपमितस्य प्रस्तुतसिद्धोत्कर्षानुप-
लब्धात्, अधिकतास्थले चाधिकोपमितस्य चुद्रीपमेयस्योपहसनोयत्वज्ञानाच्च, जायते ।
स च यत्र न भवति तत्र सन्तर्प्येतानि उपमादूषणाय अलं समर्थानि न भवन्ति ।
तथा हि लिङ्गवचनभेदेऽपि यत्र साधारणधर्मस्योभयान्वये वाधाभावः, हीनता-
धिकतयोश्च नात्यान्तिकत्वम्, तत्र न दोष इति, यथोदाहरिष्यते । नव्यास्तु काल-
गुरुष-विध्यादि-भेदस्याप्युपमादूषकतामाहुः । क्रमेण यथा,—

“काव्यमिष्ट्या तथोरासीद्भुजतोः शुद्धविशयोः ।

हिमनिर्गन्धं त्रयोशैविं चित्राचन्द्रमसोरिव” ॥ इति ।

अत्र चित्राचन्द्रमसोरभिस्रया न खल्लासीत अपि तु सर्व्वेदापि

भवति । “लतेव राजसे तन्वि” इति, अथ लता राजते त्वं राजसे इति । “चिरं जीवतु ते सुनर्माकण्डयो मुनिर्यथा” इति, अथ मार्काण्डेयमुनेर्जीवनं न खलु विधेयमिति । एतेषाञ्च दूषकत्वं स्फुटं प्रतीयमानमपि प्रायेण कविभिर्न गणितमिति ग्रन्थकृताप्युपेक्षितम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति षण्णोऽयं वक्त्रेण स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवाज्जिता ॥ ५२ ॥

लिङ्ग-वचन-भेदस्यानुदेगकरत्वं दर्शयति, स्त्रीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे गच्छतीति च तिङन्तपद-प्रतिपादस्य क्रियारूप-साधारणधर्मस्योभयवान्वयाल्लिङ्गभेदो न श्रौतृणां-मुद्देशं जनयति । एवमुभयान्वय-योग्यक्रियया वचनभेदस्य दूषकत्वाभावः यथा,—

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभूतः ।

दधतेऽपि परां शोभां तदीया विधन्ता इव” ॥ इति ।

अत्र धा-दध-धातुभ्यामेकवचन-बहुवचननिष्पन्ना दधते इति क्रियाश्चिद्वत्त्वे-नोभयान्वययोग्या । यत्र प्रकृतोचितलिङ्ग-वचन-पर्याय-शब्दान्तराभावात्प्रियतलिङ्ग-वचन-पदेरेव उपमानोपमेयभावोऽवश्यं विधेयस्तवागत्या व्यत्ययेनानुवयसिद्धौ नोद्देश इति दर्शयति, प्राणा इवेत्यादि । अत्र प्राणपदं समूहवाचकत्वात् नियतबहु-वचनान्तम्, धनपदञ्च नियतस्त्रीवल्लिङ्गम् । अनयोश्च प्रकृतोचित-लिङ्गवचन-पर्यायान्तरम-प्रसिद्धमन्त्रात् प्राणा यथा प्रियास्तायायं प्रिय इति, धनं यथा अजितं तथा विद्याज्जिता इति विपरिणामेनानुवयोऽगत्या कर्तव्य इति नोद्देशः, एवं “स लोहकारभस्त्रेव शस्त्रमपि न जीवति” इत्यादीनि महाकविप्रयुक्तानि बह्वेनाद-

विधानि द्रष्टव्यानि । तथा “चन्द्रेण तुल्यमनन्ताङ्गि सुखं त्वदीयं मत्कीर्तुक्षान्त-
पथोनिधित्तुङ्गिकारि” — इत्यादौ तुल्यादिशब्दप्रयोगे, “मधुरः सुधावदधरः” इत्यादौ
वदादितत्त्वितप्रयोगे, ‘चन्द्र इव सुखम्’ इत्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे वस्तुप्रमाणायां
एवंविधेऽन्यथापि च निङ्गवचनभेदस्यानुज्ञेयकरत्वं बोध्यम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

उपमानस्य हीनत्वाधिकत्वयोरनुज्ञेयत्वं दर्शयति, भवानिवेति । इवान्तर्लोप-
मानत्वनिश्चयमात्रं भवच्छब्दवाच्यो राजा अलोपमानम्, तस्य च मनुष्यत्वाद्देवराजापेक्षया
हीनत्वमस्यैव, परन्तु राज्ञो लोकपालांशसम्भूतत्वान्नात्यन्तं तदिति न श्रोतवृद्धि-
माकुलयति तथा, यथा “चण्डाल इव राजासौ संशयमेऽधिकसाहसः” इत्यादावति-
निकृष्टस्य चण्डालस्योपमानतायाम् । ननु विषय्यांसीपमायानस्यां वर्णनौघस्य राज्ञ
उत्कृष्टातिशयार्थमेवोपमानत्वप्रतिपादनं पर्यवसाने तूपमेयत्वमेव प्रतीयत इति
चेत्तर्हि—

‘उत्सङ्गितकुरङ्गोऽयम्वचनखलमध्यगः ।

विषुव्यांघ्र इवाभाति हन्तुं विरहदुर्वलान्” ॥

इतुदाहरणमत्र बोध्यम् । अत्र श्लिष्टविशेषणमहिम्ना निकृष्टस्यापि व्याघ्रस्योप-
मानत्वं नोद्देशं जनयति । एतच्च जातिगतन्यूनतायाम्, प्रमाणगतायान्तु, “वासवाशा-
सुखे भाति विषुदन्दनदिन्दुवत्” इतुदाहरणम्, अत्र विध्यपेक्षया चन्दनविन्दोः
प्रमाणगतन्यूनत्वेऽपि अस्ति कश्चिद्वचनकारातिशयः येन न्यूनत्वकृतोद्देशगतिरोच्यते ।
अलमिति । अत्र मनुष्यविशेषस्य नृपस्योपमानमंशुमान् जात्याधिकः, अधिकत्वे-

नैव चोपमानत्वम्, अन्यथा उपमया विलोपप्रसङ्गात् निरुद्धे नोपमोपमानतायां प्रस्तुतस्योत्कर्षप्रतीत्यनुपपत्तेः, तस्मादत्यधिकत्व एवोद्देशः, यथा “हरवन्नील-कण्ठोऽथ विराजति शिखावत्” इति, अत्र पक्षिणः शिखावत्स्यात्याधिको हर उपमानम्, एतच्चाधिकं जातिगतम् । प्रमाणगतत्वं ‘कुम्भाविव कुचाविव’ इत्यादौ, अत्र कुचापेक्षया कुम्भस्य नात्यधिकत्वमिति नोद्देशः । उद्देशश्च, “तालीफलमिदं भाति नीलं नोलाचलोपमम्” इत्यादौ, उपमानस्य प्रमाणस्योऽत्यधिकत्वात् ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव क्वचिद्द्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥ ५४ ॥

हंसीवः धवलश्चन्द्रः सरांसौवामलं नभः ।

महं भक्तो भटः श्वेव खद्योती भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

In sl. 52 to 53 no anxiety or apathy arises in the mind of the learned ; but nausea (उद्देशः) of the learned arises in sentences like “हंसीव धवलश्चन्द्र” as here in sl. 55.

पूर्वश्लोकादयि निरुद्धं गं स्वयमेव दर्शयति, इतिवभादाविति । सौभाग्यं न जहातिवेति, अत्र लिङ्गवचनभेदो हीनाधिकता चेति कर्तृपदसूक्ष्मम् । सौभाग्यं प्रस्तुतस्योत्कर्षे न जहाति न प्रतिद्वधाति । “यदोद्देशो न धीमताम्” (५१) इत्यत्र यवेत्यनेन क्वचिद्द्वेगोऽस्तीति सूचितम् । तद्दर्शनायाह, अस्तेवेति, क्वचित्प्रयोगे वाग्विदामुद्देशोऽस्त्येवेत्यान्वयः । हंसीवेत्यादि, अत्र प्रथमपादे उपमानोपमेयपदयोर्लिङ्गभेदः, द्वितीये वचनभेदः, तृतीये उपमानस्य जात्या न्यूनता, चतुर्थे चाधिकता, एतेषामुद्देशजनकत्वं पूर्वमुक्तम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ईदृशं वर्ज्यते सङ्गिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

The wise does not like such cases of उपमा ; but the learned themselves consider the causes herein for determination of merits and demerits (दोष) in these instances.

ईदृशमिति, सद्भिः निपुणकविभिः, तत्र क्वचिद्वर्ज्यत्वे च कारणम् उद्देशानुद्देश-
रूपम्, गुणदोषविचाराय मनोपिभिः प्राप्तवृद्धिभिः स्वयमेव चिन्त्यतामत्यन्वयः,
एतेन गुणदोषाः स्वयमेव सुवृद्धिभिर्ज्ञायन्ते, अतस्तृतीया माकलान् प्रदर्शनया ग्रन्थवृत्त-
लोकरणमप्रयोजनमिति दिश्यात्वमेव दर्शितमिति सूचयता स्वयं ग्यूनत्वं
परिहृतम् ॥ ५६ ॥

Now our author gives below some उपमावचक words:—

इव-वद्वा-यथा-शब्दाः समान-निभ-सन्निभाः ।

तुल्य-सङ्काश-नीकाश प्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्ष-प्रतिद्वन्द्वि-प्रत्यन्तौक विरोधिनः ।

सदृक् सदृश संवादि सजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥

प्रतिविम्ब प्रतिच्छन्द सरूप-सम-सम्प्रिताः ।

सलक्षण सदृक्षाभ सपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥

कल्प देशीय देश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधी अपि ।

सवर्ण-तुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥

समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।

स्पृष्टं जयति हृष्टि दृष्टति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्ष्यत्यस्रयति ॥ ६२ ॥

तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।

तेन साङ्गे निगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

तमन्वेत्यनुब्रूयति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥

तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।

उपमायामिमे प्रेक्ताः कवोनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

इतुपमाचक्रम् ।

उपमाचक्रणे प्रतीयत इत्यत्र प्रतीतिरभिधया लक्षणया व्यञ्जनया च भवतीत्युक्तम्,
तत्र वाचकादिशब्दान्निर्दिशति, इवेत्यादि । वदति तद्वतो वतिप्रत्ययः, स च 'तत्र
तन्मेव' इत्यनेन क्वचिदिवाच्ये विहितः, 'तेन तुल्यं क्रिया चदति' इत्यनेन
च क्वचित्तुल्याच्ये विहितः । वा इति शब्दस्योपलक्षकः तस्यापि सादृश्यवाचकत्वात्,
निभादयः केचित् समाप्तमध्यगता एव प्रयुज्यन्ते । कल्पदेशोद्यदेश्याः प्रत्ययाः,
अन्यूनार्थवादिनः अहोनार्थवाचकाः । समासश्चेति बहुव्रीहिः * कर्मधारयो-
पलक्षकः यथा शस्त्रश्यामा, पुरुषश्याम इत्यादी । शशाङ्कवदनादिविति, शशाङ्क-
सदृशं वदनं यस्या इति बहुव्रीहिः 'पूर्वार्धसम्बन्धोत्तरपदव्यादिना सदृशपदलोपः ।
[सम्बन्धे इत्यत्र संबन्धे इति सुष्णातोत्यत्र च पुष्णातीति क्वचित्पाठः] । तस्य
सुष्णाति सौभाग्यम् इत्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनया प्रौढीक्या सौभाग्यादि-भोपणादि-
सपेक्षतयैव सादृश्यप्रतीतिर्नान्येति सूचितम्, अतएव चैव धनं सुष्णातीत्यादौ न
साम्यप्रतीतिः । सर्वत्र तच्छब्द उपमानपरः । तुलां तेनाधिरोहतीति तेन सह
मानशब्दं स्वसमीकरणायाधिरोहति । ["तुला सादृशमानयो." ति मेदिनी],
नतुपमानम्, तथात्वे अधिरोहतीत्युपादानवैफल्यत्वात् तुलाशब्देनैव साम्यप्रतीतिः,
तद्योगे तेनैव तृतीयानुपपत्तेश्च, अतएवाव तुलोपमावर्जनात्पुन्याद्वैरित्यादिना

तृतीयाया अप्राप्तौ सहाय्य-विषयतया तृतीयेति गोशोचन्द्रस्य प्रथमो विफल इव प्रतिभाति ।
 प्रतिभाति । तच्छीलमित्येकम्, तच्छीलयति परिचिनोतीति तस्य शीलं स्वभावो यत्वंति
 वा विग्रहः नतु तस्येव शीलं यस्येति, तथात्वे सप्तमस्य बहुव्रीहिरतानेनैव
 सिद्धौ विशेषणीपादानमनर्थकं स्यात् । तन्निषेधेति उत्कर्षकचायां प्रवेष्टुं वारयति ।
 सादृश्यसूचकाः सादृश्यास्य बोधनाः वाचका लक्षका व्यञ्जकाश्चे-त्यर्थः, तत्र इवादयो
 वाचकाः, स्पष्टत इत्यादयो लक्षकाः, स्पर्शादिधातूनां सादृश्ये सङ्घेतितत्वाभावात्,
 तस्य सुष्णाति सौभाग्यमितादयो व्यङ्गकाः सूचकाः । सूचका इत्यात्र वाचको
 इति पाठस्तु न मनोरमः सर्व्वेषां वाचकत्वाभावतः । वाचकशब्देषु च इवादिप्रयोगे
 श्रौती, तुल्यादिप्रयोगे त्वाद्योतुप्रसामेदो नवीनेः प्रदर्शितः । उपमायामिमे इत्याद्यञ्च न
 सर्व्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते ॥ ५० ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

✓ उपमेव तिरोभूतमेदा रूपकमुच्यते ।*

यथा बाहुलता पाणिपदमं चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

(sl. 66). That is called रूपकानुसार where the difference
 of उपमान and उपमेय is done away with ; or one is
 identified with and ascribed on the other ; its varieties
 are illustrated up to sloka 96.

✓ [* वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिः इत्यादि अद्याकं शाकुन्तलेपि द्रष्टव्यम् ।]

अथ रूपकं लक्षयति, उपमेवैति । तिरोभूतः अप्रकटः सन्नपि प्रतिबन्धकल-
 संकोचात् स्वीत्तरकालीनेनाभेदेन निरुतप्राय इत्यर्थः, भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भेदग्रहो

यत्र तादृशी उपमेव सादृशमेव रूपकमुच्यते इत्यनुवयः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोः सादृश-
प्रतायजन्य-भेदप्रतीति-सद्वीचीनाभेदप्रतीति-जन्यवैचित्र्यं रूपकमितीर्थः । इयञ्चा-
भेदप्रतीतिराहाय्यरूपा, आहार्यत्वञ्च सत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाप्रयोज्यत्वं प्रतिबध्यताव-
च्छेदककोटावनाहार्यत्वस्य निवेशनीयत्वेन तादृशभेदप्रतीतिर्वाधाप्रतिबध्यत्वात् ।
सादृश्याच्च गौणसारोप-लक्षणागम्यं बोध्यम्, तेन गौणसाध्यवसान-लक्षणागोच्य-
सादृशसूत्रायामतिशयोक्तौ नातिव्याप्तिः, नापि चन्द्रसदृशं मुखं चन्द्र इत्यादौ
शब्दवाच्यसादृश—यद्येतराभेदपक्षेतिप्रसङ्गः, अपङ्गती तु “नेदं नभोमण्डल-
मम्बुराशिः” इत्यादौ न लक्षणाजन्य-सादृशप्रतीति-पूर्वकत्वसमेदाध्यवसानस्य, नूनं
मुखमिदं चन्द्र इत्याद्यनुत्पन्नायामपि न तथात्वं नाप्याहार्यात्मिकं सम्भावनायाः
इत्यन्वयः च निरुक्तदिशतिप्रसङ्गो निरसनीयः । प्रकृते मुखं चन्द्र इत्यादौ प्रथमं
लक्षणाया चन्द्रपदान् चन्द्रसादृशीपस्थित्या चन्द्रसदृशं मुखमित्यनुवयबोधः, तदनन्तर-
मेव च लक्षणाकृत्या व्यञ्जनया चन्द्रोमुखमितिभिन्नतया मुखचन्द्रयोः प्रतीतिः, साच
सद्य एव विद्वज्जनहृदयोन्मादकरं किमपि वैचित्र्यामुद्भावयति येन च सादृशप्रतीति
जन्यमुपमेवैचित्र्यं स्वकृत्तौ निश्चिप्यते, तस्य नातोपमारूपकयोः सादृश्यमिति
पूर्वमेवोक्तम्, इयञ्चाहार्यात्मिकाऽभेदप्रतीतिर्लक्षणायाः प्रयोजनभूता लक्षणाजनित
सादृशप्रकारकशब्दबोधानन्तरस्फुरणात् । उक्तञ्च प्रकाशकता, “भेदोऽपि
ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमस्य प्रयोजनम्” इति । लक्षणाजन्यसादृशप्रतीति-
नन्तरोत्पन्नया एव ताद्रूप्यप्रतीतिर्वैचित्र्यातिशय-जनकत्वादितदन्तर्धारत्वमिति स्पष्टीकृतं
कण्ठाभरणे यथा,—

“यद्योपमानशब्दानां गौणमतिव्याप्यशतम् ।

उपमेये भवेद्भूतिकृदा तद्रूपं विदुः” ॥ इति ।

शारीरकनोमांसाभाष्यव्याख्याने वाचस्पतिमिश्रेरपि उपमानशब्दस्वीपनेय-

इत्थौ गोणलक्षणाया हेतुत्वमुक्तं यथा, “अपि च परशब्दः परत लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्त्तते” इति । विश्वनाथस्तु रूपकादौ साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं रूपकस्य च गौणोद्भूतकत्वमाह, तत् स्ववचनद्वयेनैव प्रमादप्रतिपादनादुपेक्षणीयम् । उपमेवैतिवकारेण सम्बन्धान्तरव्यावृत्तिः, तेन आयुर्धृतमित्यादौ लक्षणाजन्यकार्यकारण-भावादिप्रत्ययेन भिन्नयोरभेदो न रूपकम् । रत्नाकरस्तु, सादृश्यप्रयुक्तः सम्बन्धान्तरप्रयुक्तो वा यावान् भिन्नयोः सामानाधिकरण्यनिर्द्देशः स सर्वोऽपि रूपकम्, सारोपलक्षणासूत्रकत्वम् तुल्यत्वेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्म्यस्यैव सम्बन्धान्तरप्रयुक्तस्यपि तादात्म्यस्य संग्रहतु-मीचिन्तात्, तस्माद्द्वारायह एवायं प्राचासुपमानोपमेययोरभेदो रूपकं न कार्य-कारणादिकयोरिति, इत्याह । अपरि, च कार्यकारणयोरभेदोहेत्वलङ्कारः, उपमानोपमेययोरभेदो रूपकम्, सम्बन्धान्तरवतोरभेदस्तु वैचित्ताजननान्नालङ्कारः, इत्याहुः । नवीनतरास्तु, रूपकस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमेव, तत्र सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं न तु गौणसारोपलक्षणाया शब्दप्रमाणगम्यम्, तत्र सादृश्यासा शब्दवेद्यत्वा-दुपमेव, अतएवाग्रेवे—

“उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु रूप्यते ।

गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तादृशः ॥ इति ।

अत्र दृष्टव्यं तन्म, तस्मात् सादृश्यास्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे एव रूपकम् । लक्षणास्थिति-तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगताऽप्यभेदबुद्धिरुदीच्यनोक्तया शाब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यास्य तत्काल एव प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीष्टे प्रवृत्तत्वात् तस्य नहि निर्बाधं लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिबन्दिनान्यथाकृतुं शक्यत, इति वदन्ति । इत्थं रूपकस्य सामान्यलक्षणमभिधाय तत्प्रमेदान् दर्शयन् तत्र समस्तव्यस्तशब्दगतत्वेन द्विविधस्य तस्य प्रथमं समस्तगतत्वमुदाहरति ।

यथेति, बाहुल्यतेत्यादि, बाहुरेव लता, पाणिरिव पद्मम्, चरण एव पद्मम् इति
 मयूरव्यंसकादित्वात् कर्मधारयः । अथ बाहुल्यतेत्यादि व्यासवाक्यवत् समान-
 वाक्येऽपि प्रथमं गौणलक्षणया क्त्वादपदान् तन्माहृताप्रतीतिः, तद्वशेन च
 समुन्निषन्त्या व्यञ्जनया ताद्रूपप्रतीतिरिति बह्ववः । नव्यास्तु, व्यन्तरूपकस्यैव
 गौणीमूलकत्वं न समल्लरूपकस्य, समल्लं त्वभेदप्रतीतिमात्रम् इति वदन्ति ।
 केचित्तु, बाहुल्यतेवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यनेन कर्मधारय-
 नामनन्ति, तत्र दाचिरम्, इवादिबत तादृशकर्मधारयस्यापि साम्यवाचकत्वेनोपमायाः
 सम्भवात् अतएवैवविधयल्ले साधकबाधकाप्रयोगे रूपकोपमयोः सादृश्यंमपीच्छन्ति,
 तदन्यतरप्रयोगे त्वन्यतरमेव, यथा सुखचन्द्रं चुम्बतोल्यादौ चुम्बनमुपमेशसुख एव
 नश्वरतोतुपमासाधकम्, तेनात्र सुखं चन्द्र इवेति उपमितिःसमानः । 'आन्तरं'
 मे ततो हन्ति सुखचन्द्रतव प्रिये' इत्यादौ तमोहन्नुपमानचन्द्रस्यैव धर्म इति
 रूपकस्य साधकम्, तेनात्र सुखमेव चन्द्र इति रूपकसमासः । सुखचन्द्रः
 शोभते इत्यादौ तु हयोरपि शोभासम्भवात् एकतरसाधक बाधकाभाविनोपमावपकयोः
 सङ्करः, तेनात्र सुखं चन्द्र इवेति सुखमेव चन्द्र इति च समानद्वयार्थम् ।
 एवं सुन्दरं वदनान्वुजमित्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगे उपमितिःसमासाभावात् सुन्दरमिति
 रूपकस्य साधकम्, तेन वदनमेवावुजमिति रूपकसमासः । येतु समानस्य
 वाचकतां नाङ्गीकुर्वन्ति तेषां नतं पुरुषश्चात्र इत्यादौ व्याघ्रादिनष्टे लाल्लणिकमिति
 लक्षणाजन्य सादृश्यावधानान्तरं तथोरभेदागोपे रूपकं सम्भवत्येव, परन्तु तदालङ्कारिक-
 धागाविरुद्धमेव मन्तव्यम् । प्रकृतं तु बाहुल्यतेत्यादौ निरुक्तयुक्ता सङ्करः एव,
 यथोदाहरणम्, "तव बाहुल्यता बाली पुष्पिता नखरश्रिया" इत्यादिकं बोध्यम्,
 अथ पुष्पितत्वम्प मानलताया एव धर्म इति रूपकस्य साधकम् ॥ ५४ ॥

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखाच्चिषः ।

वाङ्मलते वसन्तश्रीस्त्व' नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

In "fingers are like twigs" we get व्यस्तरूपक, but in "वाङ्मलते" we have समस्तरूपक, for it pervades all the words here

व्यस्तरूपकसदाहरति अङ्गुल्य इति । त्व' वसन्तश्रीरिति, नन्वस्फुटसादृश-
योर्नायिकावसन्तस्त्रियोः कथं विषयविषयिभाव इति सादृशार्थं तदुभयवृत्तिवस्तुनां
प्रथमं विन्वप्रतिविम्बतया विषयविषयिभाव' दर्शयति, अङ्गुल्यः पल्लवानीत्यादि,
अत्र वाक्यवयपि विषयविषयिणीवि'भित्रलिङ्गत्व-प्रदर्शनया रूपके लिङ्गमेदो न
दूषणायेति सूचितम् । कचिद्वचनमेदोऽपि यथा 'शास्त्राणि चक्षुर्नयम्' इत्यादौ,
अत्र शास्त्रणीति बहुवचनेन सकलशब्द-ज्ञानवत्त्व-ज्ञापनाच्चमत्कारातिशयः, अनेदं-
विधल्येति तु दोष एव, यथा मुखं पदमानीति ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्नीति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

इत्येतदिति-एतत् रूपकम् असमस्त-शब्दगतत्वादसमस्ताख्यम्, पूर्वरूपकं
वाङ्मलतेत्यादि-पूर्वश्लोक-प्रदर्शितरूपकं समस्तं समस्तशब्दगतत्वात् समस्तनामकम् ।
उभयगतत्वादुभयशब्दघटित-नामकमप्याह, स्मितमिति । समस्त—व्यस्तरूपकमिति,
मुखेन्दोरित्यत्र समासः, स्मितं ज्योत्स्नेत्यत्र च व्यासः ॥ ६८ ॥

ताम्राङ्गुलि-दलश्रेणि नखदीधिति-केसरम् ।

भ्रियते मूर्द्धि भृपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥

अङ्गल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पदमताम् ।

तद्योग्यस्थान-विन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

This is our authors's सकलरूपकम् and the moderners call it साङ्गरूपम् for all the parts enter into a रूपक here.

सकलरूपकमाह, तात्प्राङ्गुलीति । तामाङ्गुल्य एव दलानि तेषां त्रैणिर्यं तत्, नखानां दीवित्य एव केसरी यत्र तत्, दलादित्वं दलत्वादि, तद्योग्यस्थान-विन्यासादिति, तस्य पङ्कजधारणस्य योग्यस्थानं मूर्द्धा तस्य विन्यासात् शब्देन प्रतिपादनात्, यद्वा तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थाने मूर्द्धा धारणं पङ्कजस्यैवोचितमित्युपमानमावगतत्वादूपकस्य साधकम्, उपमेय च चरणेऽनन्तरादुपमाया साधकम्, पूर्वोक्तदिगा मङ्गर एव स्यादिति । सकलरूपकमिति, चरणस्य पङ्कजत्वेन रूपणे तदनुगुणतया चरणावयवेष्वपि पङ्कजावयवगणौ रूपणात् सकलरूपकता । इदमेव नन्याः साङ्गरूपकमाहुः, यथा दर्पणे,—

“अङ्गुलिनी यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत्” इति । उदाहृतञ्च, यथा,—

“रावणावगहकान्तमिति वागमतेन सः ।

अभिदृश्य मरुच्छस्यं हृणमेवस्तिरोदधे” ॥ इति ॥ ६८ ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डिस्फुरिताधरपल्लवम् ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माश्रयः कणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्य धर्माश्रयः पल्लोवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथा कृतमत्रास्यमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

Here is described अवयवरूपक by our author (see Tika).

अवयवरूपकमाह, अकस्मादेवेति । हे चण्डि कोपने स्फुरितः आकस्मितः

अधर एव पल्लवी दलं यव तत् तं मुखं मुक्ताकाराः चन्माश्रमां कणा एव
नञ्जय्यः कर्णिकोपरिस्थगुलिका इत्यर्थः, ता अकस्मादेव धत्ते इत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्येति । अथ पदे चन्माश्रःकणाम् मञ्जरीकृत्य मञ्जरीत्वोनारीत्ये
एवमधरं पल्लवीकृत्य च आस्यम् अवयविभूतं मुखन्तु नान्यथाकृतं विषयान्तराभिन्नतया
नारीपितम्, अतोऽवयवप्रत रूपकमित्यन्वयः । अवप्रस्तुते नृत्ति पदमन्वा-
रोपोऽर्थवशादवसेयः, अतएव इदमेकदेश-विवर्तिरूपकमित्याहुर्नव्याः, यथा दर्पणे,
“यव कस्यचिदार्धत्वमेकदेशविवर्तिं तत” इति ॥ ७२ ॥

वलिगतभ्रू गलङ्घुर्भ्रजलमालोहितेक्षणम् ।

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

Here we get अवयविरूपकम् ।

अवयविरूपकमाह, वलिगतेति । वलिगतध्रु वलिगतभ्रूयुगम् मदावस्थामिति,
इदः मद्योपयोग जनितावकारः, स च “सममोहानन्दसम्भेदो मद्योपयोगजः”
इत्युक्तम्, तस्य अवस्थां प्रादुर्भावम् । वदनपङ्कजमिति, इत्येव वदनमेव
पङ्कजमिति रूपकपरिग्रहे किं विनिगमकम् उपमानपङ्कजमात्रान्वयिधर्मात्तया
नुपादानात्, प्रत्युत वलिगतभ्रूवादीनामुपात्तानाम् उपमेयवदनमात्रसम्बन्धित्वेनो-
पमासाधकत्वादुपमेवाव भवितुमर्हतीति चेत्तर्हि वदनमन्वृजमिति व्यक्तमेव
पठनीयमिति ॥ ७३ ॥

अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।

आसीन्नमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

अविकृत्येति । अथ मुखाङ्गानि भूप्रभृतौनि अविकृत्य उपमानान्तराभिन्न

यथा नारोपा मुखेमेवारविन्दतां गमितं पङ्कजत्वेनारोपितमासीत्, अत्रोऽवयविनी
सुखभावश्चैव तादृगपङ्कजत्वेन रूपणादवयविरूपकमिदम् अत्र भुव उपमानं दलम्,
धर्मजलस्य सकरन्दः, लोहिनेक्षणस्य च परागपिञ्जरक्षमरोऽनुपात्तः, इदं निरङ्गरूपकमिति
नव्याः ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन सुग्धः सोऽपेयव जनो रागमयः हतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकञ्चेतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

शृङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरो ॥ ७६ ॥

Now here again our author subdivides अवयवरूपक ।
First we have it's एकाङ्गरूपक variety.

पूर्वोक्तावयवरूपकस्य भेदान् दर्शयन् प्रथममेकाङ्गरूपकभेदमाह, मदीति । एष
जनः सल्लक्षणः रागमयः अनुगागवहुलः अथ च लौहित्यमयः । एकाङ्गरूपकमिति
रक्तनेत्रोत्पलेन इत्यवैवारोपात्, मदपाटलगण्डेनेत्यत्र च तदभावादीकाङ्गभावपक्षेनेद-
मेकाङ्गरूपकाख्यानम् । एवमिति, अत्र, द्विप्रभृतीन्यप्यङ्गानिष्टं रूपयन्ति, तेन च
द्व्यङ्गरूपकं त्र्यङ्गरूपकमित्यादीनि नानान्यवयवरूपकस्य ज्ञेयानि । तेषु विशेषमाह,
योगायोगौ भिदाकराविति । योगः आरोपमाणानां परस्परं युज्यमानः सम्बन्धः,
अयोगः तदभावः, तौ भिदाकरो भेदकौ, द्विप्रभृत्यङ्गारोपेषु आरोपमाणानां परस्पर-
सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां युक्तरूपकस्य युक्तरूपकमिति च भेदद्वयमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं सुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्कृत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

अत्र प्रथमं युक्तरूपकमुदाहरति, स्मितिति । स्मितमेव पुण्यं तेनोज्ज्वलम्, लोलं नवं एव भृङ्गी यत्र तत् । अत्र मुखस्य अवयवयोरिव स्मित-नेत्रयोः पुण्यभङ्गाभिन्नतया रोपणादवयवरूपकम्, तदवयवत्वञ्चाश्रितम्, तथात्वञ्च स्मितस्य विद्यत एव । इतीति, पुण्यद्विरफाणां सङ्ख्या सम्भवता परस्परयोगेन पुण्ये पु द्विरफाणां मन्वन्त्यस्य युक्तत्वेनेत्यर्थः युक्तरूपकनामकमिदम् ॥ ७७ ॥

इदमाद्रंस्मित-ज्योत्स्नां स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायागादयुक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति, इदमिति । आद्रं सरसं स्मितमेव ज्योत्स्ना यत्र तत् । ज्योत्स्नोत्पलायोगादिति, ज्योत्स्नोत्पलयोरातोषमाणशोरयोगात् उत्पले ज्योत्स्ना-योगस्याभावादयुक्तरूपकमिदम् ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ३९ ॥

(Note the peculiarity of विषमरूपक in the Tika).

विषमरूपकमाह रूपणादिति ॥ अङ्गिनो रूपणात्, तथा अङ्गानां रूपणारूपणा-श्रयात् कश्चिदङ्गस्य रूपणात् (कश्चिदरूपणाच्चेत्यर्थः, आश्रयपदं भावसाधितम्,) एवं रूपणारूपणरूप-विषम्याद्विषमरूपकमिदम् ॥ ७९ ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्म खेन्दुना ।

नर्तितभूलतेनालं मर्द्दितं सुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

उदाहरति, मदरक्तेति—मुखेन्दुनेत्यत्र मुखस्याङ्गिनो रूपणम्, अङ्गयोस्तु

मूखोपोलयोर्मध्ये भुवि रूपम्, कपोलस्यरूपमिति वैयर्थ्यम् ॥ ८० ॥

हरिपाद शिरोलग्न-जङ्गुकन्याजलांगुकः ।

जयत्यसुरनिःशङ्क-सुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ७१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्वदीदृशम् ।

पादे तदर्पणादेतम् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

सविशेषणरूपकमाह, हरिपाद इति । शिरः पादस्य ध्वजस्य चायभागः, तत्र लग्नं जङ्गुकन्याया मन्दाकिन्या जलमेवांगुकं च तपटाखलं यस्य सः । असुरेभ्यो निःशङ्का बलिदमनाग्निर्भया ये सुराक्षोपामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुः हरिः वासनस्य पादः वामचरणः ॥ ८१ ॥

विशेषणेति, विशेषणसमग्रस्य विशेषविशिष्टस्य केतोः ध्वजस्य, विशेषणस्य शिरोलग्नोत्पादि, असुरनिःशङ्कोत्पादि च ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासुनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र सन्दर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

विरुद्धरूपकमाह, नेति । मानिनीं प्रति न यत्कभोक्तिरयम् । न मीलयति न सङ्गो वयति, अमुनां हरणायैवति, विप्रलम्भोद्दीपकत्वादिति भावः । ['कल्पते' इत्यत्र 'यस्मिन्' इति कचित् पाठः, यस्मिन् = यतते] ८३ ॥

अक्रियेति । चन्द्रस्य आरोप्यमाणस्य कार्याणि पद्ममौलिननभोऽवगाहनादीनि,
अन्यस्य आरोप्यमाण-चन्द्रमित्रस्य यमस्य कार्यम् असुहरणरूपम् । विरुद्धमिति,
उपमानाभिन्नतया रूपितस्योपमेयस्य उपमान-कार्यकरणमेवोचितम्, तदकरणात्
प्रत्याततदन्यकार्यकरणाच्च विशेषप्रतिभासादिरुद्धरूपकमिदम्, विशेषभावानौचित्य-
रूपः ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्यं ससुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ।

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः ।

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

हेतुरूपकमाह, गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्यम्, अचोभ्याशयत्वम्, गौरवं सारगालित्वम् ।
तृतीया पद्ममौ चायं हेतो ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरिति । क्रियते प्रसूते राजनि आरोप्यते । अत्र गाम्भीर्यादि
साधारणधर्माणां हेतुयोगदानेन ससुद्रावारोपणाहेतुरूपकमिदम् । विश्वनाथा-
दयस्तु एकस्य प्रसूतस्य गाम्भीर्यादि-विषयमेवेन अनेकधोक्तेखादुल्लेखालङ्कारोऽयम्
इत्याहुः ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगाहं भ्रमरप्रादर्थ्यसौरभम् ।

सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

श्लिष्टरूपकमाह, राजहंसोपभोगाहंमिति । राजहंसः नृपश्रेष्ठः पत्तिविशेषश्च,

भ्रमरः कामुकी भृङ्गश्च, “रात्रिं सप्तु कादम्बे कलहंसे दृपोत्तमे” इति “भ्रमरः कामुकी भृङ्गे” इति च भेदिनी । श्लिष्टरूपकमिति, साधारणधर्मस्व-द्योषनिष्पन्नत्वादिति भावः । साधारण-धर्मप्रयोगाच्चावनकमन्युजमिवितुप मिति समासाभावाद्गोपमागङ्गा ॥ ८७ ॥

इष्टं साधार्यवैधर्म्य-दर्शनादुपमामुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितीयं यथ ॥ ८८ ॥

अयमालोहितच्छाया मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सन्नद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

असमग्रोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥

When there is साधर्म्यं of आरोपमाण द्रव्य and आरोप विषय द्रव्य we get उपमारूपक ; and we get व्यतिरेकरूपक when there is वैषम्यं of the above two.

उपमारूपक-व्यतिरेकरूपके क्रमेणाह, इष्टमिति । गोपः गुणसम्बन्धादारोप्य-माण्यन्तादिः, मुख्यः आरोपविषयो मुख्यादिः, तयोः साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकं वैधर्म्यदर्शनाद्व्यतिरेकरूपकञ्च इष्टं कविभिरभिज्ञपितम् । क्रमेणोदाहरति, यद्यति । अयमिति, मदेन मद्यपाने अलोहितच्छायः किञ्चिल्लोहितकान्तिः, सन्नद्धः स्फुरन् उदयरागः उदयकालीनलौहित्यं यस्य तस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति समानरागवत्त्वात् स्पष्टं न तु सदृशीभवतोयत्यर्थः, तथा सतुपमाया विद्यान्तिधामतया प्राधान्यात् तथा निगीर्यस्य मुखचन्द्रमा इत्यत्र सतीपि रूपवैचित्र्यस्य व्यपदेशकत्वाभावेन भेदहरणानीचित्यात् चन्द्राभिन्नं मुखं चन्द्रसदृमिति प्रतीत्यसङ्गतेश्च । वस्तुतस्तु, ‘रक्तं’ तव मुखं चण्डि साक्षात् सन्ध्यान्दुमण्डलम्, इतरादाहरणमस्य बोध्यम्, अत्र रक्तत्वं मुख्यगोष्ठोसु खन्दुमण्डलयोः साधर्म्यमिति उपमारूपकमिदम् । उपमाया अप्रतीती कथमुपमारूपकमिति समाख्यालाभ इति न वाच्यम्, तस्य रूप्यरूपकयोः

साधर्म्यसङ्गारूपतया पारिभाषिकत्वात् । चन्द्रना इति—मसी देवैः पोयमानश्चन्द्रः
 शशत् असमयः असम्पूर्णः, यं मया पोयमानस्त्वन्मुखचन्द्रस्य पुनः शशदापूर्वमण्डलः
 इति मुख्यगौणोमुखचन्द्रमयोः सम्पूर्णत्वात्सम्पूर्णत्व-रूपैधर्म्य-प्रयोगादतिरेकरूपकमिदम्,
 व्यतिरेकस्यात्र उपमानादुपमेयश्लोकार्पणः । न च वक्ष्यमाणव्यतिरेक एवायमिति वाच्यम्,
 सादृश्यप्रतीतिपूर्वक-भेदपक्षेवसानाभावात्, यथा वक्ष्यति,—

“अन्वोपात्ते प्रतीते वा सादृश्यं वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते” ॥ इति ८७ ॥ ६८ ॥ ८० ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यमन्योपतापिनः ।

न ते सुन्दरि संवादीति तदाक्षेपरूपकम् ॥ ८१ ॥

आक्षेपरूपकमाह, मुखचन्द्रस्यति । इत्यमितिपदं वक्ष्यस्यास्य कमलसङ्कोच-
 नकृत-चन्द्रनिन्द-शोधकवाक्यानन्तर्ये सूचयति । इत्थं कमलसङ्कोचनेन अन्योपता-
 पिनः परपीडयितुः, यद्वा इत्थम् एवम् अतिमिदं श्लेषवैल्यर्थः अन्योपतापिनः सादृशविगृह-
 जनतापकस्य, चन्द्रस्य तत्र मुखचन्द्रस्य न संवादि न युज्यते सर्व्वेषामाह्नकत्वेन परपीडक-
 चर्चन्यासायोगादिति भावः । विलक्षणमेवेदं तन्मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यर्थः । आक्षेप-
 रूपकमिति, आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः तदुपदाननियत्त्वादाक्षेपरूपकमिदम् । न चायं
 व्यतिरेकः सादृश्यप्रतीत्यभावात् । न्याय्यपङ्क्तुः प्रस्तुतस्थानिषेधात् चन्द्रत्वस्यापेक्ष-
 माणतया प्रस्तुतत्वाभावात् ॥ ८२ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि मां निर्दहति निर्दयम् ।

भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

समाधनरूपकमाह, मुखेन्दुरपोति । अपिना निर्द्दहनस्यात्यन्तायोग्यत्वं सूचितम्,
तच्च खयं समाधत्ते, भाग्यदीपान्गमैवेति । नल्लघटनघटनायां भाग्यव्यतिभार इति
खयमुत्थापितानुपपत्तिसमाधानं सहकृतत्वात् समाधानरूपकानन्दम् ॥ ८२ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भूलतानर्त्तकी तव ।

लोलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ८३ ॥

रूपकरूपकमाह, मुखपङ्कजेति । मुहमव पङ्कजं तदेव रङ्गः नाञ्जालयः इति
समासद्वयम् । एवं नूरिव लता सेव नर्त्तकीति । रूपकरूपकमिति एकैकं रूपितस्याप्य-
परेण रूपणादिति भावः, यथा प्रथमं मुखस्य पङ्कजत्वेन रूपं ततश्च रङ्गत्वेन
रूपणमिति, एवंभूलतानर्त्तकीत्यत्रापि । इदञ्च समासगतमेव, व्यासे तु एकस्य
बहुभोरूपणे हेतुपादाने ‘गान्धीय्येण सुद्रोऽसि गौरवेणास पर्वतः’ (८५) इत्यादौ
हेतुरूपकं पूर्वमुक्तम् तदनुपादाने मालावर्गविरूपकमिति । यथा,—

“सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

जान्तः कार्मणकर्म, नर्म रक्षसमुत्तासनावावभूः ।

विद्या वक्रगिरा, विधेरनवधि प्रावीण्य-साक्षात्किया,

वाणाः पञ्चशिखोमुखस्य, ललनाचूडामणिः सा प्रिया” ॥ इति ।

रम्यमिति—यत्र बहुभोरूपणे रम्यता न भवति तत्र नेदम्, यथा, “नारोवाहुलता-
व्यालोपरिरम्भः कुतः सुखी” इत्यादि अत्र वाही लतात्वारोपे न कापि रम्यता,

अपकर्षप्रतिपादनस्यैव प्रस्तावत् प्रकृते तु मुख्यं पञ्चमत्वारोपेणोत्कर्षप्रतिपादनं
युज्यत एव ॥ ८३ ॥

नैतन्मुखमिदं पदमं न नेत्रे अभ्रमराविम्री ।

एतानि केसरागयेव नैता टन्ताच्चिषस्तव ॥ ८४ ॥

मुखादित्वं निवर्त्तय पदमादित्वेन रूपाणात् ।

उद्भाषितगुणोत्कर्षं तत्त्वापन्नवरूपकम् ॥ ८५ ॥

तत्त्वाभङ्गवरूपकमाह, नैतदित्यादि । मुखमिदं मुखत्वादि, निवर्त्तय
प्रतिषेधैव, पदादित्वेन पञ्चत्वादिना प्रस्तुतस्य रूपाणात् उद्भाषितः रूपकान्तरिभ्यः
स्फुटतया व्यञ्जितः गुणोत्कर्षः तादात्म्यारोपहेतुप्रस्तुतगुणाधिक्यं यत्र तत्र, अतएवेदं
तत्त्वस्य प्रस्तुतस्वरूपस्य अपङ्गवेन अप्रस्तुतस्वरूपारोपात् तत्त्वापन्नवरूपकम् ।
रूपकान्तरिषु सामानाधिक्य्यादिना उपसंख्यैपमानाभिन्नतया प्रतिपादनाद् यावान्
गुणोत्कर्षः अत्र तु प्रतिषेधपूर्वकारोपेण ततोऽप्यधिक इति महदयसवेद्यम् ।
नच अपङ्गुतिरेवेयं धर्मधर्मगतत्वेन इयोर्विमिन्नविषयत्वात्, रूपकैश्चास्मिन् प्रस्तुतस्य
धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरारोपः, अपङ्गुणो तु प्रस्तुतस्य धर्मप्रतिषेधेन धर्मान्तरारोप
इति, विभागशायमुदाहरण-दर्शनादवसीयते, तथाहि रूपकैऽस्मिन् नैतन्मुखमिदं
पदममित्यादौ मुखमिदं धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरस्य पदादिरारोपः । “न पञ्चेषुः
स्वरस्यनहस्रं पविणमिति” (३०४) इत्याहुनतुदुहरणे स्वरस्य धर्मिणः
पञ्चवाणताधर्मं प्रतिषिध्य सहस्रवाणतारूप-धर्मान्तरारोप इति बहवः । अन्ये तु,
सादृश्यप्रतीति-पूर्वकारोपोरूपकम्, अपङ्गुतिस्तु न तथा, प्रकृते प्रतिषेधेऽपि
सादृश्यप्रतीतिरस्यैव इत्याहुः । नव्यास्तु उभयवाप्यङ्गुतिमेव वदन्ति सत्यपङ्गु

रूपकाधीनात्, अतएव दर्पणकृता, “रूपकं रूपितारपो विषये निरपङ्गवे” इति,
निरपङ्गवे इति विषयविशेषणमुपन्यस्तम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ८६ ॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

In this way there is no limit of all the varieties of
रूपक and उपमा, so we have shown a few only (दिङ्मात्र),
the wise may infer other varieties not mentioned herein.

रूपकमुपसंहरति, न पर्यन्त इति । विकल्पाः किञ्चिद्वैचित्र्यालस्य भेदक-
त्वाः तेषां पर्यान्तः शेषसीमा । अनुक्तमिति, तथा हि परम्परितमपि रूपकभेद
एव, यथोक्तं प्रकाशकृता,—

“निधतारोपणोयः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत्त, परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा” ॥ इति ।

श्लिष्टवाचके यथा, “विहन्मानसहंस वैरिजनलासङ्गोचदोतद्युते” इत्यादि ।
भेदभाजि यथा “आलानं जयकुञ्जरस्य द्विषतां सेतुर्विषद्वारिधेः” इत्यादि । इदाद्या-
धिकारुद्वैगिष्टानपि, यथा, “इदं वक्तुं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः”—

इत्यादि । क्वचिद्वैधिककरणेऽपि यथा, “विदधे ननुपश्येणौमिह भूलतया विधिः”
इति । क्वचिद्वैधर्मेऽपि यथा—

“सौजन्याश्वमयस्य लो सुचरितालिख्यदुर्भासिगुण-

जातस्य कण्ठचतुर्दशो, सरलतायोः गन्धपुच्छच्छटा ।

दैरेषापि दुराशया कलियुगे राजाबली सेविता

तेषांशुलिनि भक्तिमात्रमुलमे सेवा कौशलम्” ॥ इत्यादि ।

एवमनेन भेदा नवोनैरुद्भाविता ज्ञातव्याः ।

“स्थितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मन ।

स्तनोपपोद्धमाह पः कृतो दूते पणस्त्वया” ॥

इत्यादौ नवोनैरुद्भाविताः परिणामस्तु न रूपकैश्चनर्यवितुमर्हति गौणलक्षणा-
मूलकत्वाभावात्, रूपकस्य च तन्मूलकत्वस्य प्रतिपादितत्वात्, तस्मादतिरिक्त एवाश-
मलङ्कारः वैचित्र्याविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वादित्यवधेयम् ॥ ८६ ॥

✓ जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना ।

सर्व्ववाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दोषकं यथा ॥ ८७ ॥

(Sl. 97) If in a sentence, some जाति, क्रिया गुण or द्रव्यवाचक पद adorns or embellishes the whole sentence then we get the figure named दोषक । Its varieties are illustrated up to sloka 115. In this connection our poet describes चावृत्ति अलङ्कार (अर्थावृत्ति पदावृत्ति and उभयावृत्ति) which is of the nature of दोषक (तत्सजातोय) (see Sl. 116-119).

✓ [भवन्ति नवाक्षरवः इत्यादि शाकुन्तलीयथा ।]

अथ दोषकं लक्षयति, जातीति । एकवचर्तिना प्रवचघटके कस्मिंश्चिदेकस्मिन् (आदौ मध्येऽन्ते वा) वाक्ये स्थितेन जाति-क्रिया-गुण-द्रव्यवाचिना ज्ञात्याद्यन्यतम-वाचकीन पदेन यदि सर्व्ववाक्योपकारः स्वर्य्यद्वारा वाक्यान्तरार्थान्वयस्योपपत्तिर्भवति तदा तं दोषकम् एकान्तापातिनोपि दोषवहाक्यान्तरोद्घोषकाख्यामलङ्कार

नाहुरित्यन्वयः । दीपो यथा एकदेशस्थितोऽपि देशान्तरीयपदार्थान् दीपयति,
तथैकवाक्यगतमपि जात्याद्यन्वयतमवाचकपदं काकाद्यिन्यायेनानुषङ्गेण तदादिमुख्यं-
नाम्ना चकारादिना वा वाक्यान्तरे परामृष्टं मन्स्वार्थद्वारा तदर्थान्वयं संपादयतीति ।
इत्यत्र एकवाक्योपात्तपदप्रतिपादस्य जात्याद्यन्वयतमस्य तत्रैव जनितानुवचयतया
निराकाङ्क्षापि पुनरनुपपन्नादिना वाक्यान्तरार्थान् 'वैतत्वं' दीपकमिति निर्गलितोऽर्थः,
'अतएव अस्मात्कालद्वारत्वं' यथाश्रुतानुवये शब्दाज्ज्ञाता स्यादिति बोध्यम् । प्रस्तुताप्रस्तु-
तयोरेकधर्मसम्बन्धरूपमपरैरङ्गीकृतं दीपकमप्यनेकवाक्यगतत्वे निरुक्तदीपक
लक्षणलक्षितमेव, यथा,—

“किवणाणं घणं णाभाणं फणमणो केसराइं सोहाणम् ।

कुलवालिभाणं त्यण्णा कुतो धेप्पन्ति अमिभाणम्” ॥ इत्यादौ ।

एकवाक्यगतत्वे तु भिन्नप्रकारमेव तदिति बोध्यम् । एवमुपमाकूपकयोः
साधारणधर्मस्त्रीभयानुवयित्वेऽप्यनुषङ्गादिपरामृष्टपदोपस्थाप्यत्वाभावाच्चातिश्यासिः । सर्व-
वाक्योपकार इति, जात्यादिपदं यस्य वाक्यस्थान्तर्गतं यत्र च परामृष्टं
तयोर्द्वयोर्वाक्ययोरुपकार इत्यर्थः, एतेन चैकस्मिन् वाकोऽस्य न सद्भाव इति
सूचितम् ॥ २७ ॥

पवनो दक्षिणः पणं जीर्णं हरति वीरुधाम् ।

स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥ ६८ ॥

एवं जात्यादिगतत्वेन चतुर्विधेऽस्मिन् प्रथमं जातिगतमुदाहरति, पवन इति ।
जीर्णमित्यनेन पवनस्य मान्दं सूचितम् । अत्र पूर्ववाक्योपात्तस्य पवनस्योत्तरवाक्ये

स एवेति तच्छब्देन परामर्शः, तेनैव च तदर्थान्वयनिर्व्याहः, पवनशब्दस्य बहुव्यति
वाचकत्वाज्जातिवाचक इति जातिदीपकमिदम् ॥ ८८ ॥

{ चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥ ८९ ॥

क्रियादीपकमुदाहरति, चरन्तीति । दन्तिनः दिक्करिणः, चक्रवालाद्रिः लोका-
लोकाचलः, कुन्दभासः शुक्लाः, गुणा यथासि, तव यथासि ब्रह्माण्डव्यापकानीत्यर्थः
अथ चकारिण परावृष्टायाः पूर्ववाक्यगत-चरन्तीतिक्रियाया उत्तरवाक्यगतेन गु-
णानिनाप्यन्वय इति क्रियादीपकमिदम् ॥ ८९ ॥

{ श्यामलाः प्राद्वेषेष्वाभिर्दिशो जीमूतपडङ्गिभिः ।
भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाङ्गल-राजिभिः ॥ ९० ॥

गुणदीपकमुदाहरति, श्यामला इति । प्राद्वेषेष्वाभिः प्राद्वेषुभवाभिः, "प्रा-
द्वेषः" इति शब्दप्रत्ययः, नवशाङ्गलराजिभिः नवदण्डहरिनीकतप्रदेशैः । अथ
भुवश्चति चकारिण पूर्ववाक्यगतस्य श्यामला इति गुणवाचकपदस्य परामर्श इति
गुणदीपकमिदम् ॥ ९० ॥

{ विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।
कापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्क्षयः ॥ ९१ ॥

द्रव्यदीपकमुदाहरति, विष्णुनेति । विक्रमस्थेन पादविचेपं कुर्वता, दानवानां

चलिप्रभृतोनाम्, देवतर्ह्यः इन्द्रादीनां शिशुः कुतोऽप्राप्नोता आसन्नित्यन्वयः ।
अत्र विशेषोक्तत्वाद्दिशुनेति द्रव्यपदम्, तस्य चोत्तरवाच्यं काकानित्यायाश्चतुषङ्गाया
परामर्श इति द्रव्यदोषकमिदम् ॥ १०१ ॥

✓ इत्यादिदोषकान्नुरक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित्तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

The four जाति, क्रिया गुण and द्रव्य may be in the beginning
(आदि) or मध्य or अन्त in a sentence. आदिदोषकः are already
stated before, and we are stating some मध्य or अन्त दोषक ।
(See below).

एवं जात्यादि चतुष्टयगतत्वेन चतुर्विधस्यास्य पुनरपि जात्यादिपदानामादि-
नध्यान्त-वाक्यगतत्वात् त्रैविध्यं दर्शयन्नाह, इत्यादीति । इतोऽपि चतुर्षु पूर्वश्लोकेषु
आदिदोषकानुरक्तानि परामर्शमान-जात्यादि-पदानामादिवाक्य-निर्दिष्टित्वात् । एव-
मित्यादि एवम्, आदिवाक्ये इव मध्यान्तयोरपि वाक्ययोर्दोषकानि कानिचिद्दर्शयि-
ष्यामः, कानिचिदिति ग्रन्थबाहुल्यभिया नत् सव्याख्येत्यर्थः । तद्यथेति, तानि
यदेत्यर्थः, तत् केषांचिद्दर्शनं यथेति वा ॥ १०२ ॥

✓ नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।

बध्नन्ति च पयोदेषु दृगो हर्षांश्चु गर्भिणीः ॥ १०३ ॥

नृत्यन्तीति । निचुलः स्थलवतसद्गुणः तस्योत्सङ्गे तलप्रदेश, गायन्ति केषांर्ध्वनं
कुर्वन्ति, हर्षांश्चु गर्भिणीः आनन्दान्तुपूर्णाः । अत्र कलापिन इति जातिपदं चकारेण
वाक्यान्तरेऽपि परामर्शम्, तच्च मध्यवाक्यगतमिति जातिगतं मध्यदोषकमिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दो गन्धवहः क्षारो वज्रिन्दुश्च जायते ।

चर्चा चन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

मन्द इति । चारः चाररसोदगारी क्लेशकर इत्यर्थः, चर्चा सजलवस्तुनां विधेय-
तद्रूपशब्दसम्पातः । तत्र जायत इति मध्यवाक्यगतया क्रियया सर्ववाक्यदीपन-
मिति क्रियागतं मध्यदीपकमिदम्, किञ्चात रूपकमपि, तदनयोः सङ्गरः । एवं
श्लोकद्वयेन जातिगतं क्रियागतञ्च मध्यदीपकमुपदाहृतम्, गुणद्रव्यगतान् मध्यदीपक-
स्वयमूहनीयम्, क्रमेण यथा,—

✓ “तड्द्विर्वारिवाहाणां योगः स्त्रीभिः प्रवासिनाम् ।

लताभिः पादवानाञ्च समायाते घनागमे” ॥ इति ।

अत्र योगः संयोगः सच गुणः मध्यवाक्यगतं च तेन सर्ववाक्यदीपनात्, णगतं
मध्यदीपकमिदम् ।

✓ “सुहृद्विश्वं संभृजति विभक्तिं च सुहृद्विरिः ।

सुहृद्वनाशं नयति बालक्रोडनकौतुकी” ॥ इति ।

अत्र हरिद्रव्यम्, तच्च मध्यवाक्यगतमिति द्रव्यगतं मध्यदीपकम् ॥ १०४ ॥

✓ जलं जलधरोन्नीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलञ्च तडितां दाम वलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकमुदाहरति, जलमिति । वलं सैन्यम्, तच्च जातिवाचकम् अन्तवाक्य-
गतञ्च सत् वाक्यत्रयेऽपि विधेयमिति जातिगतमन्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

✓ त्वया नीलोत्पलं कर्णेस्मरेणास्त्रं शरासने ।

मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमन्तदोपकसुदाहरति, त्वयेरि । मामिनीं प्रतुक्तिरियम् । अत्र कृतमित्यन्तवाक्यगतं क्रियापदं वाक्यवयेऽप्यन्वितमिति क्रियागतमन्तदोपकमिदम् । एवं गुणद्रव्यगतं स्वयमूढनीयम्, क्रमेण यथा,—

“इदमुन्मृशते विस्वं भानीस्तापयितुं जगत् ।

समैव हृदयं चण्डि सुखञ्च तव लोहितम्” ॥

अत्रान्तवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दोषयति ।

“सत्यं विद्मं सन्तपति सत्यं कथंति वै रसान् ।

तमांसि तु निहन्तीति प्रार्थनौद्योदयो रविः” ॥

अत्र रविरिति द्रव्यपदं सर्व्वाणि वाक्यानि दोषयति ॥ १०६ ॥

✓ शुक्लः श्वेताचिषो बृहद्गै पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

सच रागस्य रागोऽपि य्नां रतुतसवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदोषकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणो ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादोषकं मतम् ॥ १०८ ॥

Now is stated मालादोषक, for the दोषक here is dependent each on prior sentence and then form a garland or माला as it were (see Tika)

इदं जाल्यादिचतुष्टयस्यादिमध्यान्तवाक्यगत्वेन द्वादशविधं दोषकं प्रदर्श्य तत्रैव किञ्चित्किञ्चिद्वैचित्र्योद्भासनेन प्रमेदान्तराणि दर्शयन् सम्प्रति मालादोषकं दर्शयति, शुक्ल इति । शुक्लः पक्षः श्वेताचिषः चन्द्रस्य बृहद्गै भवति, स रागोऽपि तेषां रतुतसवश्रिय इत्यन्वयः । सर्व्वत्र बृहद्गै इत्यस्यानुषङ्गः ! इत्यादि दोषकत्वेऽपि बृहद्गै इत्यस्यानुषङ्गमानपदस्य आदिवाक्योपात्तत्वादादिदोषकत्वसङ्गावेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणो खोपकारकत्वेन पूर्व पूर्वमपेक्षमाणा वाक्यमाला उत्तरोत्तरवाक्यसमूहप्रयुक्ता, इत्यतो वैचित्र्यादिदं मालादोषकं मतमित्यन्वयः । इत्यत्र पूर्वपूर्वसापेक्षोत्तरोत्तरवाक्येषु जाल्याद्यन्यतमपदनुषङ्गो मालादोषकमिति लक्षणम् । तादृशानुषङ्गमानपदस्य सापेक्षवाक्यगतमनिष्ठमेवेति न नियमः वाक्यान्तरगतेनापेक्षतत्सम्भवात् । अतएव प्रकाशकता,—

“सांयनाङ्गननागतेन भवता चापि समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासोदितम् ।

कोदण्डेन शराः परेरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरनुना कीर्त्ता च लोकवयम्” ॥

इत्यत्र आसादितेति क्रियापदस्य निरपेक्षवाक्यगतत्वं ऽपि मालादीपकमङ्गी-
कृतम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वद्धंयन्ति बलाहकाः ।

कर्षयन्ति तु धर्मस्य मारुतोद्भूतशौकराः ॥ १०९ ॥

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

Here we have विरुद्धार्थ दीपक । See Tika.

विरुद्धार्थदीपकमाह, अवलेपमिति । कर्षयन्ति क्लृप्तं कुर्वन्ति, धर्मस्य
शीलस्य, मारुतोद्भूतशौकरा इत्युभयव हेतुः ॥ १०९ ॥

अवलेपेति । अवलेपपदेन बलाहकपदेन चेति वद्धं नाकर्णन क्रिययोः कर्मभूतेन
कटंभूतेन चत्यर्थः । क्रिये वद्धं नाकर्णनरूपे, विरुद्धे इति, अत्र अपिर्बोध्यः,
विरुद्धे असमानाधिकरणे अपौत्यर्थः, संयुक्ते समानाधिकरण्यं प्रापिते ।
अत्रायमर्थः, निरुक्तक्रियाद्वयफलभूतो इन्द्रिकासौ विरुद्धावपि एकस्मिन् कर्मण्य-
वलेपे वक्तव्यमानौ वर्णितौ, तत्फलकक्रियाद्वयैकस्मिन् कर्त्तरि बलाहके
वर्णितमिति, सम्बन्धिभेदाद्बलेपस्य विरोधप्रथमनन् विरुद्धक्रिययोस्तानयोरैकस्मिन्
अपि कर्त्तरि च सम्बन्धेन वैचित्र्य-विशेषोपलब्धाद्विरुद्धार्थदीपकमिदम् ।

इदञ्चादिदीपकम् आदिवाक्यगतयोः कर्मकर्तृपदयोर्वचनपवलाहकयोस्तत्परवाक्येऽनु-
पज्ञात् । तदपि चावलीपस्य गुणवाचकत्वादगुणगतम्, बलाहकस्य जातिवाचकत्वाज्जा-
तिगतञ्च, तदनयोः सङ्गरीऽयम् ॥ ११० ॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।

आदत्ते चाद्य से प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

Then we get एकार्थ दीपक here ।

एकार्थदीपकमाह, हरत्याभोगमिति । आशानां दिशाम् आभोगं विस्तारम्,
ज्योतिषां गणं गृह्णन्नक्षत्रसमूहम् ॥ १११ ॥

अनेकेति । अनेकशब्दोपादानात् उपात्तैर्हरति गृह्णाति आदत्ते इति विभिः
पदैरुपस्थाप्येत्यर्थः वस्तुतस्तु 'अनेकशब्दोपादानात् इति प्रथमान्त एव पाठः सम्यक्,
अनेकैः शब्दैः उपादानम् उपस्थापनं यस्याः सत्यर्थः, एकैव अर्थतोऽभिन्नेव
क्रिया जलधरावल्या अन्नवाक्यगतेन जलधरावलीतिकल्पदेन यतः दीप्यते मिथुं दान्वयः
क्रियते तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्याप्येकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । अनेक-
क्रियाणामेककारकत्वरूपं नय्यैरङ्गीकृतं दीपकस्त्वतो भिन्नमेव यथा.—

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे

मित्रा मनोभवशरेण तपस्विनौ सा ।

उत्तिष्ठति खपिति वासगृहं त्वदीय-

मायाति याति हसति श्वसति चणेन” ॥ इति ।

अवोल्यानादिक्रिया भिन्ना एव ॥ ११२ ॥

हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमाल-श्यामलत्विषः ।

दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गगजाः ॥ ११३ ॥

अत्र धर्मैरभिन्नानामभ्राणां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥

Here is श्लिष्टदीपक ।

श्लिष्टार्थदीपकमाह, हृद्येति । हृद्यः अनुवृत्तः गन्धवहः वायुर्यं तं इति जीमूत-
विशेषणम् । हृद्यं गन्धं मदसौरभं वहन्तीति मतङ्गजविशेषणञ्च ॥ ११३ ॥

अत्रेति । धर्मैरभिन्नानाम् अभिन्नधर्मवताम्, अभिन्नत्वञ्च धर्माणामेकशब्द-
प्रतिपाद्यत्वं वस्तुत एकरूपत्वञ्च, तत्र हृद्यगन्धवहा इत्यत्र प्रथमम्, अन्यत्र द्वितीयम्
धमणेनैव सम्बन्ध इति सामान्यलक्षणसङ्गमनार्थमिदम्, भ्रमन्तीतिक्रियाया वाक्यद्वयेऽपि
योजनात् । श्लिष्टार्थदीपकमिति—श्लिष्टयोः श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्यधर्मवतोरर्थयो-
र्जीमूतमतङ्गजयोः कर्तार्यमन्तीति क्रिययादीपनात् श्लिष्टार्थदीपकमिदम् श्लेषशब्द-
शब्दद्वये षोऽर्थश्लेषश्च बोध्यः । तत्र हृद्यगन्धवहा इत्यत्र शब्दद्वयं, अन्यत्रार्थ-
श्लेषः ॥ ११४ ॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिविधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

इति दीपकचक्रम् ॥

In this way, the learned may know other varieties of
दीपक as well.

दीपकमुपसहरति, अनेनैवेति । अनेन प्रकारेण ऐतित्तविशेषेण, शेषाणाम्

उक्तावशिष्टानां विकल्पानां भेदानां जात्यादीनां द्विवादिगतत्वेन समस्तदोपकानामावलि
संपुटप्रभृतीनाञ्चेत्यर्थः । तत्रावलिदोपकं यथा—

‘त्वमकस्त्व’ सोमस्त्वमसि पवनस्त्व’ इतिवद्-

स्त्वमापस्त्व’ व्योम त्वसु धरणिः त्वामा त्वमिति च’ । इत्यादि,

अवासीति क्रियया वाक्यावलिर्दीप्यते । एवमन्यदपि श्रेयम् ॥ ११५ ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दोपकस्थान एवेष्टमलङ्कारद्वयं यथा ॥ ११६ ॥

Here we get and describe आवृत्ति अलङ्कार which is like
दोपक (दोपकसजातीय) । See also Sl. 97.

अथ दोपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमाहृत्तालङ्कारं निरूपयति—अर्थावृत्ति-
रिति । अर्थः वाक्यान्तरीयपदप्रतिपाद्यः, तस्य आवृत्तिः वाक्यान्तरे तदर्थक-
पदान्तरयवणेन पुनरुपलब्धिरित्येकः, तथा पदस्य वाक्यान्तरीयस्य आवृत्तिर्वाक्यान्तरे
पुनरुच्चारणमिति द्वितीयः, एवमेकलोभयार्थपदयोरावृत्तिरिति तृतीयः, इत्यलङ्कारद्वयं
दोपकस्य स्थाने सम्भव एवेष्टम् । अयमर्थः—यत्र वाक्यान्तरे तत्तत्पदस्थानुपादानेऽपि
वाक्यान्तरीयपदस्थानुपपादना अन्वयनिष्ठाद्वादोपकसम्भवस्तत्रैव तदर्थकपदान्तरस्य
तत्पदस्यैव वा पुनरुपादानेऽयमाहृत्तालङ्कार इति, एतेन पदावृत्तेर्दमकादावतिप्रसङ्ग
परिहृतः, तत्र द्वितीयपदानुपादेन वाक्यान्तरीयपदानुवङ्गस्यायोग्यत्वेन विशचितान्व-
यानुपपत्तेः, योग्यत्वे वा निरुक्तविषयगतत्वनियमे नास्यापवादतया तद्वाचकत्वादित्य-
वगन्तव्यम् । ‘दोपकस्थानमेवेष्टम्’ इति पाठे तु दोपकस्य स्थानं स्थितिः
सम्भवो यत्रेति मनासः । भोक्तराजस्तु विविधाप्यावृत्तिर्दोपकस्यैव भेदः इत्याह यच्चा
दोपकभेदप्रस्तावे—

“अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावलो ।

संपुटं रसना माला चक्रवालश्च तद्विदा” ॥ इति ।

एतन्मते वाक्यान्तरौपःपदार्थयोर्वाक्यान्तरऽनुषङ्गादिना वा साक्षात्पुनः प्रयोगेन वाऽवगमो दोषकमिति । अत्रावृत्तिः अर्थपदयोः पुनरावर्त्तनम् । इव्यावृत्तिपदस्य श्रौगार्थ एव लक्षणमवगतव्यम् ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजष्ट्र माः ।

उन्मीलन्ति चकन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥ ११७ ॥

क्रमेणावृत्तिवयमुदाहरति, विकसन्तीति । कदम्बानि कदम्बसुकूलानि एवमन्यत्र, कन्दल्यः गुल्ममेदाः, कन्दलीशब्दस्य हरोतकादिपाठात् प्रसवेऽपि स्त्रीत्वम् । ककुभानि अर्जुनश्चसुकूलानि, प्राग्दोत्यधिकरणमत्र बोध्यम् । अत्र विकसन्तीत्यादि क्रियाचतुष्टयं विभिन्नस्वरूपमपेक्षितार्थमेवेत्यर्थं मेदास्येवावर्त्तनादर्थान्वृत्तिरियम् ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनाञ्चोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

उत्कण्ठयतीति, कलापिनां वृन्दम् उत्कण्ठयति स्तदिदृशया उदयोव करोति । यूनां मानसम् उत्कण्ठयति मेघस्योद्दोषकत्वादुत्सुकं करोति । अत्र पदमात्रस्यैवावृत्तिर्नित्यं स्यात्, द्वयोर्विभिन्नार्थकत्वात् ॥ ११८ ॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।

विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११९ ॥

इत्यावृत्तिगणः ।

जित्वेति । अवरोधेनः अन्तःपुरिकाभिः, दिवं गत इति युद्धनरणादिति भावः । अव विहरतीति पदस्य तदर्थस्य चोत्तरवाक्ये आवृत्तिः, वाकाददेषि द्वयोरेकार्थत्वादितुभयावृत्तिः । नच तथात्वे कथितपदत्वदोषापात इति वाच्यं तस्योद्देश्य-प्रतिनिर्द्देश्य-व्यतिरिक्त-विषयत्वात्, उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यतायान्तु प्रतुलैक-शब्दप्रयोगश्चैव युक्तत्वात् । यथा “उदेति सविता तावन्नाम एवास्तमेति च” इत्यादि । उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यत्वञ्च, एकोद्देशेन विधेयस्य उद्देश्यान्तरदपि विधेयत्वम्, एकविधेय-समुद्दिष्टस्य विधेयान्तरदप्युद्देश्यत्वम्, एकविधेयसमुद्दिष्टस्य उद्देश्यान्तरे विधेयत्वम् इति विविधम्, प्रकृतं च राजोद्देशेन विधेयस्य विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्व-मित्युद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यत्वमिति युज्यत एवेकशब्दप्रयोगः ॥ ११८ ॥

✓ प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्तै काव्यापेक्षया त्रिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ १२० ॥

(Sl. 120) अवरोधकार is seen there where there is apparently प्रतिषेधोक्ति of the matter in hand (अव प्रतिषेधोक्ति-मात्रं न तु वस्तुतः प्रतिषेधः वा निषेधः—see our Sak under स्वमुखनिरभिलाषः in Act V). It is usually of three varieties due to three principal times or काल i.e. if the प्रतिषेध is with reference either of भूत, वर्तमान and भविष्यत् । But in fact it is of innumerable variety due to various types of प्रतिषेध । Some instances only are exemplified up to sl. 168.

अथाक्षेपं लक्षयति, प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य उक्तिरुक्तिनामं ननु वस्तुतः प्रतिषेध, तात्त्विकप्रतिषेधस्य वैचित्र्यजनकत्वेनालङ्कारत्वाभावात् प्रतिषेधाभास आक्षेप इत्यर्थः, प्रतिषेधोक्तिश्च विश्वविवचानियम्यतेति बोध्यं, तत एव हि वैचित्र्यातिशयः, प्रतिषेधस्य दृष्टार्थस्येव, अनिटप्रतिषेधे वैचित्र्याभावात्, सर्व्वज्ञैतदुक्तमार्येयं यथा, “प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधत्तया । तनाक्षेपं ब्रूवन्ति” इति । उक्तिरिति प्रतिपादनमित्यर्थः, ननु वाचकशब्देनाभिधानं, व्यञ्जनादिनापि प्रतिषेधप्रतीतिराक्षेपत्वाभिरुपगमात् । अन्याध्यवसानाभावाद्वाक्यापङ्गतावतिप्रसङ्गः । स चाक्षेपस्ये-
काव्यापेक्षया प्रतिषेध्यमानत्रे कालिकवस्तुगतत्वं न ह्यक्षेपं मानवत्ति-अभाषवस्तूनां प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः, प्रथमं विधा भवति । नव्यास्तु प्रतिषेधकत्तः स्तौक-
स्वपक्ष्यमाणयोरेव प्रतिषेधोक्तिराक्षेपो न वस्तुसामान्यस्येत्याहुः । तत्रैव विध्यञ्चेतत्
स्थूलमेददृष्ट्या, वस्तुतत्त्वस्यासङ्गयत्वमेवेत्याह । अथेति, आक्षेप्याः प्रतिषेध्यालोपां
मैदाः धर्म्यव. र्म्यजायं कारणद्वयलोपाभावादनन्तप्रतियोगिकलोपाक्षेपस्य पुनरनन्तता
असङ्गेयत्वमित्यन्वयः ॥ १२० ॥

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेपुभिः ।

इत्यसम्भाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

इत्यनङ्गं जयायोगवृद्धिर्हेतुबलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

क्रमेण द्विविधनाचेपमुदाहरति । अनङ्ग इति । पुष्पैररविन्दादिभिः,

यदुक्तम्—

‘अरविन्दमशोकश्च दूतश्च नवमल्लिका ।

नोलोत्पलश्चपञ्चैते पञ्चराणस्य सायकाः’ इति ।

असम्भाव्यमिति अनुपपत्त्या अविश्वसनीयमित्यर्थः, तथाहि विजेता तावदङ्ग-
रहितः, वाणाय पञ्चैव, न च पुष्पाणि न त्वायसाः, विजेतयश्च विष्णुं ब्रह्मन्नादि
धीरवीरपूणे समस्तं जगदिति सर्वथा विजयोऽन्यद्देय इत्यनुपपत्तिस्थितोक्तं विजया-
सम्भाव्यत्वं प्रतिषेधति, अथवेति—वस्तूनां शक्तयः कार्यं सम्पादनयोग्यताः विचित्राः
दुर्वोधाः, अन्वययतिरेकादिना तर्कयितुमशक्या इत्यर्थः । तस्मात् सम्भवत्येवानङ्गस्य
उपपत्त्याकरणकविश्वविजय इत्यसम्भाव्यत्वबुद्धेः प्रतिषेधः ॥ १२१ ॥

अत्र वृत्ताक्षेपं सङ्गमयति । इत्यनङ्गेति । प्रवृत्तैव दुर्वारस्यानुपपत्त्या
पूर्वमुत्पन्नैव, अनङ्गजयस्यायोगोऽसम्भाव्यत्वं तस्य बुद्धिः, हेतुवत्तात् वस्तुगतानां
विचित्रत्वरूपकारणमहिम्ना इह यदाक्षिता प्रतिविद्धा स ईदृशो वृत्ताक्षेप इत्यन्वयः ।
अत्र वाचकशब्दाप्रयोगात् प्रतिषेधो व्यक्त एव, विशेषणैव जनभावस्य कामपरतन्त्रता,
तत् प्रतिपादनेच्छेयं वाक्यस्यास्य प्रयोगात्, एवमन्वयापि बोध्यम् ॥ १२२ ॥

कुतः कुबलयं कर्णं करोषि कलभाषिणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

स वर्त्तमानाक्षेपोऽयं कुब्जं त्येवासितोत्पलम् ।

कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटूकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥

कुत इति । कुबलयं नीलोत्पलं, करोषि धारयसि, अपर्याप्तमसमर्थम्,
अस्मिन् कर्मणि कर्णं शोभासम्पादने । अत्र कर्णे कुबलयकरणस्य कुत इत्यनेन
केमर्थं न प्रतिषेधः, न कुब्जित्यर्थः ॥ १२३ ॥

स इति । सोऽयं वर्त्तमानाक्षेपः, यतोऽसितोत्पलं कर्णे कुब्जं त्येव काचित्,
एवं कुत इत्यादिवाक्यान्, प्रियेण रुध्यते प्रतिषिध्यते, इति हेतुहेतुमद्भावेनान्वयः ।

अत्र कुर्वन्त्येवेत्येवकारेण न तु कृत इति न वा करिष्यतीति प्रतिषेधस्य करणसमान-
कालोपताप्रत्यायनया वर्त्तमानप्रतिघोः गत्व' सूचितम् । विशेषश्चात्र अपाङ्ग-
कुवलययोरतिसाम्यप्रतिपादनेन नायिकासन्तोषणम् ॥ १२४ ॥

सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ ! लप्स्यसे ।

अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥

सोऽयं भविष्यादाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।

कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत् ॥ १२६ ॥

सत्यमिति द्रष्टुमिति, आदिर्भियुक्तादक्रियार्थाच्चेति तत्तुम् । दर्शनमित्यर्थः,
मां द्रष्टुं न लप्स्यसे न द्रष्टव्यमित्यर्थः, तत् कृत इति चक्षुर्विशिनष्टि, अन्येति,
अन्यस्याः चुम्बनेन सङ्क्रान्ता तदधरतः सङ्क्रमिष्यन्ती या लाक्षा तथैव रक्तेन
लोहितौभविष्यता अथवानुरक्तौभविष्यता । अत्र लप्स्यस इति प्रधानक्रियाया
भविष्यत्कालबोधकत्वात् सङ्क्रान्तेति रक्तेति रक्तान्तक्रियाद्वयस्यापि भविष्यत्काल-
बोधकत्वमेवाप्रधानत्वात्, तदुक्तं जमरनन्दिना, कदादिभिक्षिण्य वा विहितं कर्तृत्वा-
द्युक्तत्वादि च कालविशेषश्च परस्परनापाकाङ्क्षाविरोधेन प्रधानत्वोक्तिर्वाधाते
इति ॥ १२५ ॥

सोऽयमिति । कतिमनस्विनी सुप्रशस्तमनस्का सुनिपुणेत्यर्थः । अपाङ्गी
नायिकान्तरानुरागरूपः, अरुन्ध प्रतिषेधः, अत्र सत्यं ब्रवीमीत्यादिवाक्यभङ्गा नायकस्य
वर्त्तिष्यमाणनायिकान्तरानुरागस्य प्रतिषेधान् वृत्तिष्यमाणोच्यते । विशेषश्चात्र
नायकस्य चिरं स्वयमेव स्थापनम् ॥ १२६ ॥

तव तन्वङ्गि ! मिथैव रुद्धमङ्गेषु माद्वैवम् ।

यदि सत्यं मृदूनेव किमकाडे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

धर्माक्षिपोयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमाद्वैवम् ।

कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

Showing main three varieties of आक्षेप, our author also states धर्माक्षेप here to show that other varieties of आक्षेप are also possible.

इत्यमाक्षेपस्य स्थूलनिदवयं दर्शयित्वा, आक्षेप्यभेदानगत्यादनन्ततत्त्वेन तदप्र-
भेदानानशक्वनिरूपणत्वमुक्तापि शिष्याणां किञ्चित्प्रकारोपदेशाथे कतिचिदभेदान्
दर्शयति—तवेति । मृदून्वेवैव अङ्गानोति विरोधेन । अकाण्डे निष्कारणं
रुजन्ति तापयन्ति । मृदूनां तापकत्वासम्भवात् तात्त्विकभेदां माद्वैवमिति
प्रतिषेधः ॥ १२७ ॥

धर्माक्षेपोऽयमिति । तद्विरोधिना माद्वैवविरोधेन । कर्मणा तापदान-
क्रियया ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नवेत्येष विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्माक्षिपोऽयमाक्षिप्तो धर्मो धर्मो प्रमाद्वयम् ।

अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्रयं विवक्षता ॥ १३० ॥

Here again we get धर्म-आक्षेप, for धर्मो (नायिका) is आक्षिप्त
by denying the धर्म entitled the प्रमा (See Tika).

धर्माक्षेपमाह, सुन्दरीति । अत्र अस्ति विद्यते इति चाध्याहार्यम् ।
सुन्दरीत्यस्य नायिकेत्यर्थः, ननु सौन्दर्यं वदतीति तथात्वे सौन्दर्यधर्मस्यैव प्रतिषेधेन
धर्माक्षेप एव स्यात् । ततश्च एवमन्वयः, अत्र सा सुन्दरी नायिका विद्यते न वा

इतिव श्शयः एवेति शेषः । विवेकः—नायिका विद्यत इति निश्चयः पुनः केन कथं जायते । वस्तुतस्तु 'सा सुन्दरीयमिति' इतिव पाठो लिपिकरप्रमादादन्यथा जातः, सङ्गतत्वात् । यथाश्रुते संशयप्रदर्शना निष्प्रयोजना, अन्वयश्च न सम्यक् सङ्गच्छत इति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षविषयं कथमपलपस्येत्यत्र, प्रभामात्रमिति, हि यतत्तरलं चञ्चलं समन्तात् प्रसरदित्यर्थः प्रभामात्रं दृश्यते ननु तस्याः प्रभावा आश्रयोऽधिकरणं नायिकेति, नहि प्रभामात्रस्य प्रत्यक्षेण तदाश्रयनायिकासङ्गावः शक्यते ज्ञातुं, प्रभायाः प्रतिनियताश्रयत्वाभावात् तस्मान्नायिकानिश्चयोदुरुपपाद इति प्रभारूपधर्मे संस्थाप्यैव तद्विनिर्भूताया नायिकाया एव प्रतिषेधाद्वर्त्याच्चेपः ॥ ॥ १२८ ॥

अत्र धर्मिणः प्रतिषेधं सङ्गमयति । धर्त्याच्चेपोऽयमिति । अत्रायर्थं रूपं प्रभाविषयवर्णनेन नायिकायाः सौन्दर्यातिशयं विवक्षता प्रतिषिपादयिषता चाटुकारेण प्रभाह्वयं धर्ममनुज्ञादैव अनुमत्यैव अप्रतिषिध्यैवेत्यर्थः यद्यस्माद्वर्मा नायिकारूप आक्षिप्तस्माद्वर्त्याच्चेपोऽयमित्यन्वयः ॥ १२९ ॥

चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

भ्रुवौ च भुग्नौ न तयाप्यदुष्टस्वास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

स एष कारणाच्चेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निषिद्धोऽत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

This is कारणाच्चेप (see Tika) due to कारण here.

कारणाच्चेपमाह—चक्षुषो इति । रज्येते स्वयं रक्ते भवतः । अदुष्टश्च नायिकान्तरानुरागादिरूपदोषाभाभवतः । प्रधानमिति साक्षाज्जनकत्वान्मुख्यमित्यर्थः तादृशजनकत्वञ्च स्वापराधस्यैव, चक्षुरागादीनान्तु कोपव्यञ्जकानामपराधीभावनद्वारा

परम्परया, एतेन प्रधानकारणाभाव एव कारणाक्षेपस्य विषयः अप्रधानकारणाभावस्तु
वक्ष्यमाणविभावनाया इति सूचितम् । अन्यथा द्वयोरपि समानविषयत्वेन भेदव्यवस्था-
यामनल्पः प्रयासोभवेदिति बोध्यम् । किञ्चात्र न भयमस्तीत्यनेन भयरूपकार्य-
प्रतिषेधात् कार्याक्षेपोऽपीति द्वयोः सद्विरोऽयम् । शुद्धोदाहरणम् ।—

अस्माकं सखि वससी न रुचिरे यैवेयकं नोऽञ्जलं
नो वक्रो गरिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किन्त्वनेऽपि वाना वदन्ति मुभयोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमिथता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

इति । अत्रोत्तराद्व्यञ्जस्य वशीभूतपतिरूपकार्यस्य वासीरुचिरत्वादि-
रूपकारणानेवाचिन्तानि ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

दूरं प्रियतमः सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टायफुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥ १३३ ॥

कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्यनिवर्त्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

As the कार्य only i.e., death is denied here by stating the
cause thereof in the shape of advent of cloud, this is
कार्याक्षेपः ।

कार्याक्षेपमाह, दूर इति । सोऽयमिति प्रथमिच्छया जलदागमस्य प्रसिद्ध-
दुःखदत्तं सूचयति । जलदागमः प्राङ्मृत्कालः कथमस्यागमनं शतमित्यवाह
दृष्टायेति, अत्र चद्वयं फुल्लनिचुलदर्शनमरणभावयोः सामानाधिकरण्यं बोधयति,
एतच्चासम्भवमित्याह—किं न्विदमिति, इदं निरुक्तसामानाधिकरण्यं, किं न
अव्यसम्भवमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

कार्याच्चेप इति । निवर्त्तनात् प्रतिषेधकचनात् । तत्कारणमिति—तत्
विरहिभारकत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः, नतु तस्य कारणमित्यर्थः, उपन्यसेति ज्ञानक्रिया-
घटितस्योत्तराङ्गस्य योजनया पूर्वार्द्धरूपत्वेन तदन्तर्वात्तना तच्छब्देन मरणपरा-
मर्शसम्भवात् । एतेन च प्रसिद्धकारणोपन्यासेन कार्याभाववर्णनेऽयं कार्याच्चेपः,
अप्रसिद्धकारणोपन्यासेन तु विशेषोक्तिरिति द्वयोर्भेदोऽपि प्रतिपन्नः, कारणस्य
प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभ्यां भेदस्य सुवचत्वादित्यथा तदर्थे दुरवस्था खादिति ध्येयम् ।
वस्तुतस्तु निवर्त्तनादित्यत्र निवर्त्तनमिति तदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक् । एतत्पाटे
तु विशेषोक्तितोभेदाय कारणपदस्य प्रसिद्धकारणपरत्वं वक्तव्यम् ॥ १३४ ॥

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्क्याऽत्र ते ॥ १३५ ॥

इत्यानुज्ञामुखेनेव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।

मरणं सूचयन्त्यैव सोऽनुज्ञाच्चेप उच्यते ॥ १३६ ॥

This is अनुज्ञाच्चेप, for here going away of the beloved is checked by way of giving apparent permission for यात्रा ।

अनुज्ञाच्चेपमाह, न चिरमिति । यात्रा विदेशगमनम् । न चिरं तापायेति—
विरहवेदनया ऋटितमरणसम्भवेन चिरजीवनाभावादिति भावः । अत्र यात्राशाम् ।
आशङ्क्येति मदीयचिरतापस्येति शेषः ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञेति । अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमतिद्वारेणैव नतु निषेधार्थकशब्दादिना ।
गतिराक्षिप्यत इत्यत्र हेतुः मरणं सूचयन्त्येवेति अनिष्टस्य विधेयत्वासम्भवेन
प्रतिषेधपर्यवसानादिति भावः । अनुज्ञाच्चेप इति—नन्वाच्चेप्यभेदानन्त्यादनन्त-
तुक्तेराच्चेपभेदेनैव व्यपदेशो युज्यते । कथमत्रानुज्ञाच्चेपेति व्यपदेश इति चेन्न,
आच्चेपभेदानां भेदकरणं प्रतीत्य तत्र हेतुत्वस्योक्तत्वात्, नतु व्यपदेशं प्रति,

अपदेशस्तु आचो पोल्यापक्रानुज्ञादिनापि भवतीति बोधाम् । नन्यास्तु एवंविधस्यैव
विध्याचोप इत्याहुः ॥ १२६ ॥

धनञ्च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि ।

न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्म गाः ॥ १२७ ॥

इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।

प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाच्चेप उच्यते ॥ १२६ ॥

This is प्रभुत्वाच्चेप (see Tika) due to implied प्रभुत्व ।

प्रभुत्वाच्चेपमाह, धनञ्चेति । चकारो भिन्नक्रमे सुखमित्यनन्तरं योज्यः ।
यद्वा सुखमनावासेनेत्यर्थः, लभ्यमिति विदेशे इति शेषः, तथा वर्त्मनि क्षेमञ्च
विदेशगमनवर्त्मापि निरुपपन्नमित्यर्थः । तथा न च मे प्राणसन्देहः, तव धनलाभा-
दिना त्वरितागमनसम्भावनया वा प्राणान् धारयिष्याम्येत्यर्थः । तथापि धनलाभादि-
सङ्गावैऽपि मांश्च गाः देशान्तरं मा गच्छ ॥ १२७ ॥

इत्याचक्षाणयेति । इत्यस्मिन् श्लोके, प्रियस्य यात्रायाः अनुबन्धिनोऽनुकूलार्थ-
अवश्यकर्तव्यता बोधकानित्यर्थः, हेतून् धनलाभादीन् आचक्षाणया उपन्यस्यन्त्यापि,
[अत्र प्रत्याचक्षाणयेति पाठस्तु न सम्यक्] रुद्धो गमनाद्विवारितः प्रिय इति
शेषः । अत्र हेतुसङ्गात्वादवश्यकरणीयमपि गमनं प्रभुत्वेनैवाचितमित्याच्चेपस्य
प्रभुत्वप्रयुक्तत्वात् प्रभुत्वाच्चेपः । न चात्र हेतुपन्यासेन अवश्यकर्तव्यतयाभ्यनुज्ञातस्य
गमनस्य प्रतिषेधे विरुद्धहेत्वन्तरानुपादानात् निर्हेतुत्वदोषापात इति वाच्यम्, अनुरक्त-
नायिकाया नायकविदेशगमनाभ्यनुज्ञानस्य हेतुसार्धाधतस्यापानभिमतत्वेन प्रमुखत्व-
द्रूपतया तत्प्रतिषेधाप्रतिबन्धकत्वात् स्वतःसिद्धायमानस्य च प्रतिषेधस्य विधानस्यानु-
वादरूपतया हेत्वपेक्षाभावाच्चेति बोध्यम् ॥ १२८ ॥

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्वला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्त्रावस्था तु निविदिता ॥ १३८ ॥

आसावनादराच्चेपो यदनादरवद्वचः ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥

This is अनादराच्चेप for beloved's departure is stopped by stating अनादरयुक्त वाक्य ।

अनादराच्चेपमाह, जीविताशेति । जीविताशा बलवतीति तव सान्निध्येन त्विर' जीवितुमिच्छामि, तव विदेशगमने तु मरिष्यामीतिध्वनिः । स्त्रावस्था त्वद्देश-
गमननिवन्धनमरणरूपा ॥ १३८ ॥

असाविति । अनादरवद्वचः गच्छ वा तिष्ठ वैन्यास्यावहाक्यम् । रुन्धत्या,
जीविताशा बलवतीति वाक्यव्यञ्जस्वमरणप्रतिपादनेन प्रतिषेधन्या ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वाचनाच्चेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।

स्त्रावस्थां सूचयन्त्येव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

This is आशीर्वादाच्चेप, for here कान्तयात्रा is prohibited by stating her own condition by way of benediction in भूयात् ।

आशीर्वाचनाच्चेपमाह, गच्छेति । ममापि जन्मेति, तव गमनानन्तरमेव मरिष्यामि, मरणानन्तरं चावश्यं जन्म भवेत्, तच्च त्वदीयगतव्यदेशे भवतु, तथा सति पुनः त्वद्दर्शनं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वाचनाच्चेप इति । आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वादप्रकाशनद्वारा,
आशीर्वादस्य पन्थानः सन्तु ते शिवा इत्यनेन । यदा आशीराशंसा साच प्रियायंस्व

प्राप्तीच्छारूपा, तस्य वादः मनापीत्याद्युत्तराद्धेन प्रकाशनं, तद्वारिणैव स्त्रावस्थां
भाविमरणरूपां सूचयन्त्या सत्या यात्रा निषिध्यत इत्योशीर्वाचनस्य भाविस्त्रमरण-
सूचनद्वारा प्रिययात्राचेपकत्वादाशीर्वाचनान्ते पोथम् ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते, काप्यन्या मृग्यतां त्वया ।

अहमद्यैव रुद्धास्मि रुन्नापेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥

इतिप्रप परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नया ॥ १४४ ॥

This is परुषाक्षेप for कान्तगमन is checked by harsh words.

परुषाक्षेपमाह, यदीह । काप्यन्या प्रियतमा मृग्यतामन्विष्यतां । ननु
त्वमेवैका मे प्रियतमा, किमन्येत्यत्राह, अहमद्यैवेत्यादि, रुन्नापेक्षेण हिद्रानु-
सन्वायिना । रुन्नान्वेवमृत्युनेति क्वचित्पाठः । रुन्नात् तव विदेशगमनरूपं
हारम्, रुद्धास्मि आक्रान्ता भवामि ॥ १४३ ॥

इतिप्रप इति । परुषाक्षरपूर्वकं, काप्यन्या मृग्यतामिति अद्यैव सत्यना
रुद्धास्मीति कठोरवाक्यप्रयोगपुरःसरम् । प्रेमनिघ्नया प्रणयमात्रावलम्बनजीवनया ॥ १४४ ॥

गन्ता चेन्नच्छ तूर्णं, ते कर्णौ यान्ति पुरा रवाः ।

आर्त्तबन्धुमुखोद्गर्गाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥

साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।

प्रियप्रयाणं, साचिव्यं कुर्वतेवानुगताया ॥ १४६ ॥

This is साचिव्याक्षेप (see Tika) due to साचिव्यकरण ।

साचिव्याक्षेपमाह, गन्तेति । गन्ता भाविगमनवान्, भविष्यति लुट ।

कथमियं ते मां गमयितुं त्वरेत्यवाह—कर्णावित्यादि, रवाः सन्यरणवीथका वर्णा ते कर्णौ पुरा यान्ति यास्यन्ति, पुरायोगे भविष्यति लट् । यतः प्रयाणपरिपन्थिनो यात्राप्रतिकूलाः ॥ १४५ ॥

साचिव्याचोप इति । साचिष्यं कुर्वन्तेऽव तूष्णं गच्छेत्यनेन प्रयाणे स्वसहायतां दर्शयन्तेऽव यत् प्रयाणं प्रतिबिध्यते स्वनरणद्योतनया निवार्यते अत एव साचिव्याचोप इत्यन्वयः ॥ १४६ ॥

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं, मत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागा इति, करोमि किम् ॥

यत्राक्षेपः स यत्रस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४७ ॥

For यत्राक्षेप here see Tika.

यत्राक्षेपमाह, गच्छेतीति । त्वत्प्रियं धनलाभादि-प्रयोजकत्वाच्चवानुकूलं गच्छेति पदमहं वक्तुमिच्छामि, किन्तु मत्प्रियैषिणी मागा इति वाणी मम मुखाग्निरिच्छति, किं करोमीत्यन्वयः । अथ मत्प्रियैषिणीत्यनेन तव गृह एव चिरस्थानं मम प्रियं, तत् सर्वथा मागच्छति ध्वनिः ॥ १४७ ॥

यत्राक्षेप इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेतिगमनविधानरूपे कृतस्य कृतस्यापौत्यर्थः, यत्रस्य विपरीतं यत् फलं मागा इति वाणोनिःसरणरूपं तस्योत्पत्तेर्हेतोः (अनर्थक्यो-पदर्शनात्) गमनेऽनर्थसम्भावनासूचनात् गमनमाक्षिप्तमिति सोऽयं यत्राक्षेप इत्यन्वयः ॥ १४८ ॥

क्षणं दर्शनविघ्नाय पक्षस्पन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

सोऽयं परवशाक्षेपो तत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते यात्रेत्यन्यायस्योपदर्शनात् ॥ १५० ॥

See here also Tika for परवशाक्षेप ।

परवशाक्षेपमाह, क्षणमिति । प्रयाणेऽनुज्ञां प्रार्थयन्तं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । क्षणं व्याप्य दर्शनस्य विघ्नाय प्रतिबन्धकाय । (क्वचित् क्षणदर्शनेति समल एव पाठः) । पक्षस्पन्दाय कुप्यतः पक्षस्पन्दमसहमानस्य प्रेम्नः प्रयाणं स्वीयविदेशथां ब्रूहि निवेदय । (प्रेम्न इति कर्मत्वाविवक्षयां सम्बन्धविवक्षया पठ्य, प्रेम्नामनुज्ञापयित्यर्थः) । ननु त्वामिवानुज्ञापयामि किं प्रेम्नोऽनुज्ञापनयेत्यत्राह, मयेत्यादि । यतो मया तस्य प्रेम्नो यदभिमतं तदेव ममाभिमतम्, तव प्रयाणं प्रेम्नोऽभिमतञ्चैतदनुष्ठेयताम् नात्र प्रतिकूलमिष्ये, परन्तु क्षणविक्षेपादसहिष्णुता प्रेम्ना तन्नानुमंस्वते इति भावः ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । प्रेमपरतन्त्रया स्वस्य प्रेमपरवशत्वं प्रतिपादयन्त्या सत्या इति अनेन पूर्वोक्तिप्रकारेण अन्यायस्य प्रेमानुमतिग्रहणस्य उपदर्शनात् यात्रा निषिध्यत इति सोऽयं परवशाक्षेप इत्यन्वयः । ("तस्यायंस्वैव सूचनात्" इति क्वचित्सुतुर्थपादः, तव तस्यार्थस्वैव सूचनात् पक्षस्पन्दाय कुप्यत इति प्रेमविशिष्येण व्यञ्जनादित्यर्थः) ॥ १५० ॥

सहिष्येविरहं नाथ देह्यादृशोञ्जनं मम ।

यदत्तनेतां कन्दर्पः प्रहृत्तुं मां न पश्यति ॥ १५१ ॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपबध्यते ।

पतुः प्रस्थानमित्याहुरुपायाक्षेपमीदृशम् ॥ १५२ ॥

Here is depicted उपायाक्षेप (see Tika).

उपायाक्षेपमाह, सहिष्ये इति । अदृश्याञ्जनम् अदृश्याञ्जनकसिद्धकञ्जल-
विशेषम् मल्लम्, यदक्तनेवां येन अञ्जनेन अक्ते कृदिते नेत्रे यस्यास्ताम्, पश्यति
पश्येत, तव प्रयाणीयमे कन्दर्पप्रहारशङ्के व परं मां व्याकुलयति, सा यदि निवार्येत
तर्हि विरहे चतितस्तुमुखेन गम्यतामित्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करमिति । दुष्करं दुर्घटम्, जीवनोपायं कानप्रहारनिवारकसिद्धाञ्जनदान-
रूपम्, उपबध्यते तादृशाञ्जनदानावभावात् प्रतिषिध्यते ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तौ व प्रयामीति वाणी वल्लभ ते सुखात् ।

अथतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

रोषाक्षेपोऽयमुद्रिक्तस्ते हनिर्यन्त्रितात्मना ।

संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥ १५४ ॥

Here आरब्ध प्रयाण is prohibited by an enraged lady
lover, so we have रोषाक्षेप ।

रोषाक्षेपमाह, प्रवृत्तौ वेति । अथ एवकारेण क्तप्रत्ययेन चातिविषमयो ध्वन्यते,
ईदृशे प्रेम्नि तव सुखात् प्रयामीति वाणी निःसरणमतिविषमयोऽर्थं सर्व्वं या
प्रेमानुरोधस्त्वया शिथिलीकृतः, तस्मादिदानीं मन्दप्रेम्णा अथतापि गच्छतापि त्वया किं
मम प्रयोजनमस्तीत्यन्वयः । (अथतापि, इ गतावित्यस्य परस्मैपदिनी भौवादिकस्य
शतरि रूपम्) ॥ १५३ ॥

रोषाक्षेपोऽयमिति । उद्रिक्त उद्रेकं गतो यः स्नेहः प्र म तेन नियन्त्रितो

विवशीकृत आत्मा मनो यत्नाः सा तथा अतएव संरब्ध्या अयताशीत्यादिना प्रकाशित-
रोपया सत्या, विशदस्य प्रेम्णः खलितमविषयं हि भवतीति प्रेममङ्गे युज्यत
एव रोपः ॥ १५४ ॥

सुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरिणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराच्या यन्मृच्छाक्षेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

Here is मूर्च्छाक्षेप, यात्रा निवारण (prohibition of departure) is
due to मूर्च्छा of the ladylove.

मूर्च्छाक्षेपमाह, सुग्धति । बुद्धा मूर्च्छापगनात् प्राप्तसंज्ञा, बुद्धेति कान्तपाठे
संज्ञा लब्धा । 'श्लोकद्वयमिदं' न बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, अधिकन्तु प्रविष्टमिति ।
सङ्गतमिति चात्र गृहीतम् ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

नाप्लातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषां दीर्घिकास्त्रे व विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यावर्त्तय कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

This is अनुक्रोशाक्षेप, for here is stated शोच्यावस्था very closely
by saying that lotuses in the banks of your enemies pools
are dried up etc.

अनुक्रोशाक्षेपमाह, नाप्लातमिति । मधुनि मदी । त्वद्विषामित्यत्र काकाक्षि-
न्यायात् स्त्रीभिरित्यनेन दीर्घिकास्त्रित्यनेन च सम्बन्धः । विशीर्णमिति अनुकृततया
परिणामेन शुष्कतासुपगतमित्यर्थः, द्विषां पलायनादिति भावः ॥ १५७ ॥

अस्रविति । उत्पले सानुक्रोशमिव सकरणमिव यथा स्यात्तथा तद्भूतपलस्य

योग्यं कर्म स्त्रीजनकटं काष्ठाणादितं व्यावर्तय प्रतिषिध्य शीघ्रावस्था अनुपयोग-
पूर्वकं विशीर्णता तस्या उपदर्शनात् अभावानुक्रोशाच्चेप इत्यन्वयः । आच्चेपस्यानु-
क्रोशजनकत्वादनुक्रोशाच्चेप इत्यर्थः, वस्तुतस्तु नीलोत्पलानुक्रोशेन त्वद्विषयत्वं न
सन्तीत्वाच्चेपसूचनादनुक्रोशाच्चेपः, व्यपदेशकस्य व्यपदेश्यं प्रति साक्षात्परस्परया वा
हेतुलसङ्गावस्थौचित्यादिति धेयम् । ('इत्यानुक्रोशनाच्चेपः' इति क्वचित्, क्वचिच्च
'सानुक्रोशोऽयमाच्चेपः' इति पाठः) ॥ १५८ ॥

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति मुखेन्दुराक्षितो गुणान् गौणेन्दुवर्त्तिनः ।

तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाच्चेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

This is श्लिष्टच्चेप, for आच्चेप here arises due to श्लिष्टशब्द or श्लेष
(double meaning) in some words.

श्लिष्टाच्चेपमाह, अमृतात्मनीति । अमृतात्मनि अमृतसिंहात्मा अन्नादकलरूपं यस्य
तस्मिन्, अन्यत्रामृतमयि, तथा पद्मानां द्वेष्टरि सङ्कोचके, तथा स्निग्धे तारके
चक्षुःकानीनिके यस्य तस्मिन्, अन्यत्र स्निग्धाः प्रेमास्पदानि तारका अश्विन्यादयो
यस्य तस्मिन्, अश्विन् मुखेन्दौ सुखरूपे चन्द्रे सति अपरेन्दुना किं, स मा
तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ १५९ ॥

इतीति । तत्समान् मुखेन्दुगुणसङ्गान्, सादृश्यत्वाच्च श्लिष्टे कश्चिदप्रतिपाद्यत्वम्,
गौणेन्दुः गौणलक्षणवेन्दुपदप्रतिपाद्यं सुखं तद्वर्त्तिनी गुणान् अमृतात्मतादीन्
दर्शयित्वा सुखेन्दुः आक्षितः निष्प्रयोजनत्वेन प्रतिषिद्धः । श्लिष्टाच्चेप इति श्लिष्टपद-
प्रतिपाद्य-धर्मदर्शन-पूर्वकत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

अर्थो न सम्भृतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।
न तपः सञ्चितं किञ्चिन्नतश्च सकलं वयः ॥ १६१ ॥
असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
अर्थार्जिनादेर्व्यावृत्तिदर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥

This is अनुशयाक्षेप, for अनुशय is shown here.

अनुशयाक्षेपमाह, अर्थ इति । अर्थो धनं कश्चित् सुवर्णरजतभूत्याद-
न्यतमः ॥ १६१ ॥

असाविति । अनुशयोत्तरं सांशयं यथा तथा यस्मादर्थार्जनादेः व्यावृत्तिः अभावो
दर्शिता अतोऽसावनुशयाक्षेप इत्यन्वयः ॥ १६२ ॥

किमयं शरदम्भोदः किं वा हंसकदम्बकम् ।
रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥
इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यन्निवर्त्तयति ।
धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

We have संशयाक्षेप here (see Tika), for संशय (doubt)
disperses here.

संशयाक्षेपमाह, किमयमिति । शरदम्भोदः शरत्कालीनः श्वेतो मेघः,
हंसकदम्बकं शरत्समयान्मानसादागच्छतां हंसानां श्रेणी, नूपुरसंवादि नूपुरशिञ्जित-
सदृशम् ॥ १६३ ॥

इत्ययमिति, अस्पृष्टघनजातिना मेघेभ्यो व्यावृत्तेन हंससुलभेन हंसमावगमिना
धर्मेण नूपुरसंवादिरुतेन । संशयो यन्निवर्त्तयति इति, संशयस्याक्षेपः इति षष्ठौतत्-
पुरुषः ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते न शाम्यति ।

कदा वा दृश्यते तस्मिन्दीर्घस्य हविर्भुजः ॥ १६५ ॥

अयमर्थान्तराक्षेपः प्रकान्तो यन्निवार्यते ।

विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनान्ततत्सधर्म्मणः ॥ १६६ ॥

This is अर्थान्तराक्षेपः, for the matter चित्र here is established by stating another of similar nature (see Tika also).

अर्थान्तराक्षेपमाह, चित्रमिति । आक्रान्तविश्वोऽपि विश्वं व्याप्नोति ते विक्रमः प्रतापो न विरमति एतच्चिदम् अद्भुतमित्यन्वयः । अर्थान्तराक्षेपस्यास्य चित्रत्वं प्रतिषेधति, कदा वेति । कदा वा नैवेत्यर्थः ॥ १६५ ॥

अयमिति । तत्सधर्म्मणः विक्रमसदृशस्य अर्थान्तरस्य उदीर्घवक्त्रेऽप्य-
भावरूपस्य दर्शनात् दर्शनतः, शिङ्खलनिदम्, प्रकान्तः प्रस्तुतः चित्रमितिपद-
प्रतिपादो विस्मयो यन्निवार्यते अतोऽर्थान्तरस्य प्रकृतस्याक्षेपादर्थान्तराक्षेपोऽयम् ।
॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददातीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।

अनयेव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्य ऊहितुम् ॥ १६८ ॥

इत्याक्षेपचक्रम् ॥

This is हेत्वाक्षेपः, for राजसूय is denied by stating that the suitors think the दान as their own share. Similarly other type of आक्षेप may be inferred.

हेत्वाक्षेपमाह, न स्तूयसे इति । स्वमेव मत्वा स्वस्य स्वत्वात्पदमेव उवाच, एतेन दातुरीदार्यातिशयो ध्वनितः १६७ ॥

इति वमादिरिति । स्वमेवेत्यादि-हेतूपन्यासेन प्रस्तुतस्य नरेन्द्रस्य वस्तुना पादोत्पत्तेरिति पोऽयम् ।
पूर्वमुक्तः कारणाच्च पस्तु कारणस्यैवाच्चैषो नतु कारणेनाच्चैषो इति नानाधीरेककल्पम् ।
विकल्पो-भेदः ॥ १६८ ॥

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

(Sl. 169) That is called अर्थान्तरन्यास where the matter in (or on) hand (प्रस्तुतवस्तु) is justified by another वस्तु of a similar type. It is principally divided into 8 types as (1) विश्वन्यासो, covering all, (2) विशेषस्य, covering some, (3) शेषाविशेष (4) विरोधवान्, (5) अयुक्तकारी (6) युक्तात्मा (7) युक्तायुक्त (8) विपर्यय, and are explained by illustrations up to sloka 179. (See sl. 170-71).

आपरितोषाद्धिदुषामित्यादि अप्पाकां शाकुन्तले द्रष्टव्यम् ।

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति, ज्ञेय इति । किञ्चन किमपि वस्तु वाक्यार्थं प्रस्तुत्य प्रकृतत्वे नोपन्यस्य, तस्य प्रस्तुतवस्तुनः साधने अप्रामाण्यासम्भव-शङ्कानिरासाय सोपपत्तिकत्व-सम्पादने समर्थस्य अन्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्य वस्तुनो वाक्यार्थस्य यो न्यासः सोऽर्थान्तरन्यासो ज्ञेय इत्यन्वयः ! अत्र प्रस्तुतेति क्ताप्रत्ययेन प्रथमं समर्थनोपपत्ति-प्रस्तुतस्यो-पन्यासः पश्चात् समर्थकस्याप्रस्तुतस्येत्याशयतम्, एतच्च प्रायिकं बेपरीत्यस्यापि दर्शनात् यथा शिशुपालवधे—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभक्तुं रभूत्र पतिष्यतः करसदृश्चनपि ॥”

अत्र सन्ध्यावर्धनस्य प्रस्तुतत्वादुत्तरार्द्धं वाक्यार्थः समर्थनोद्यः पूर्वार्द्धं वाक्यार्थस्तु समर्थकः । भोजराजसूत्र्यं विपरीतार्थान्तरन्यास इत्याह । इत्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थस्याप्रस्तुतवाक्यार्थेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति लक्षणं बोधायनम् । अत्र च समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव आदरणीयः, स च क्वचित् साधर्म्येण च भवति । तदुक्तं प्रकाशकृता—

“सामान्यं वा विशेषो वा तदनेन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा” इति ।

केचित्तु कार्य-कारणयोरपि समर्थ्य समर्थकत्वेऽर्थान्तरन्यासमाहुः यथा,

‘पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धारयेनां

त्वं कूर्मराज तदिदं दितयं दधीषाः ।

दिक्कञ्जराः कुरुत तत्तृत्तये दिधीषां-

मार्थः करोतु हरकामुं कमाततज्यम्’ ।

अत्र कारणभूतं हरकामुं काततज्योत्करणं पृथ्वीस्थे यैरादिः कार्यस्य समर्थकम् ।

“सहसा विदधोत न क्रिशमविवेकः परमापदां पदम् ।

हणते हि विसृष्टाकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

इत्यत्र सम्यहरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विच्छेदकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । अथन्तु वक्ष्यमाणहेतुलङ्कार एवेत्यन्ये । यत्र तु वाक्यार्थयोर्न सामान्यविशेषभावो न वा कार्यकारणभावस्तत्र साधारणधर्मयोरधिभ्रान्ते प्रतिवक्षूपमा, भिन्नयोस्तयोर्द्विग्वानुबन्धत्वे दृष्टान्त इति बोध्यम् । अत्र मेव यथा—

“वन्यासि वैदर्भिं गुणैरुदारेयं वा समाकृत्य नैपथोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदध्वनिमुत्तरलीकरोति ॥

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैवेति प्रतिवक्षूपमा ।

“अधिदितगुण्यापि सत्कविभणितिः कणैषु वनति मधुधारात् ।

अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृगं मालतीमाला ।”

अत्र कणै मधुधारावमनस्य निवहरणस्य च साम्यमेव नत्वैकहृदयमिति दृष्टान्तः ॥ १६८ ॥

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालौषां रूपव्यक्तो निदर्शयते ॥ १७१ ॥

एवमर्थान्तरन्यासस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा समर्थकार्यभेदेन कतिचिद्भेदान् दर्शयन्नाह, विश्वव्यापीति । विश्वव्यापी सर्वत्र सम्भवयोग्यः, विशेषस्थः असर्वविषयः, श्लेषाविद्धः श्लेषविशेषणसम्पन्नः, विरोधवान् त्रिरुद्धधर्मद्वयवान्, अयुक्तकारी स्वभावत एवासत्कार्यकर्ता, युक्तात्मा औचित्येन युज्यमानस्वरूपः, (युक्तार्थ इति कविष्याठः) ।

युक्तायुक्तः युक्तोऽप्ययुक्तकारि, विपर्ययः अयुक्तकार्यादिव्रितयविरोधः अयुक्तः

सन्नयुक्तकारौत्वर्थः, एते चाष्टविधाः समर्थकार्यभेदाः । आदिना भोजराजादुक्ता-
नामनोकप्रत्यनोकादीनां यद्वणम् । एषाञ्च योगार्थबलादेव लक्षणलाभ इति
लक्षणमकृत्यैवोदाहरणानि दर्शयन्नाह, उदाहरणमालेपमिति । रूपव्यक्तौ स्वरूप-
प्रदर्शनाय ॥ १७० ॥ १७१ ॥

भगवन्तो जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि ।

पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥

क्रमेणोदाहरति, भगवन्ताविति । भगवन्तौ ऐश्वर्य्यवीर्याद्यतिशयवन्तौ,
जगन्नेत्रे जगत्प्रकाशकौ । नियतिरिति, अत्र ब्रह्मादिकौटपर्व्यन्तानां नियत्यधीनत्व-
मिति समर्थकश्चतुर्थपादार्थो विश्वस्थापो, तेन च सामान्येन पादतयगतविशेषार्थः
सोपपत्तिकः कृतः ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परोतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभोमहतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

पयोमुच इति परोतापमिति, 'प्रादेर्घणि बहुलम्' इति दीर्घः । आत्मलाभः
शरीरपरिग्रहः अत्र महतामेवैतादृशो रीतिर्न प्राणिमःवस्येति विशेषण्यता । अत्रापि
सामान्येन विशेषसमर्थनम् ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।

ननु दाक्षिण्यसम्पन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

उत्पादयतीति । दाक्षिण्यसम्पन्नः दक्षिणदिगागतः, अथच सारख्यादिगुणवान्,

इति श्लोकावष्टम्भेनैवोत्तरार्द्धार्थः समर्थक इति श्लोकाविद्, अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषता ॥ १७४ ॥

जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः ।

अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

जगद्भिति । मलिनोऽपि कलङ्कितोऽपि, अनुगृह्णाति अनुगृह्णीष्यतीति, सदोषोऽपि दूषणवानपि, द्विजेश्वरः ब्राह्मणश्चेष्टः, निशाकरस्यापि द्विजराजत्वेन सामान्यरूपोऽयं समर्थकः । एष च सदोषत्वानुगृह्णीष्यकारकत्वरूप-विरुद्धधर्मद्वयवान्, नहि सदोषा जना उपकुर्वन्तीति विशेषात् । अत्र सदोषोऽपीतिपदस्य सुरादिरपि सदूषणोऽपीत्यर्थद्वयेन श्लेषसम्भवात् श्लेषाभिहितत्वाभावेऽतिसम्भवेः तत्र कश्चिद्, तादृशश्लेषस्य प्रकृतानुपयोगित्वेनानभ्युपगमत् मलिनत्व-सदूषणत्वयोरेव समर्थसमर्थकयोः साधर्म्यात् ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात्कण्ठान्निर्गतोऽप्यलीनां ध्वनिः ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमोहशम् ॥ १७६ ॥

मधुपानेति । मधुपानेन कलात् मुखरात कण्ठान्निर्गतोऽपि तादृशकण्ठनिर्गत-त्वामधुरोऽपीत्यर्थः, कामिनां विरहिणाम् । पापमोहशमिति, इदृशं सुखदवस्तु-नोऽपि दुःखदत्वसम्पादकम् । अत्र सामान्यस्य पापरूपसमर्थकार्यस्य मधुरस्यापि ध्वनरध्वनेः कटुत्वसम्पादनादयुक्तकारिता ॥ १७६ ॥

अयं मम दहत्यङ्गमश्वोजदत्तसंस्तरः ।

हुताशनप्रतिनिधिर्दाह्यात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

अयमिति । अम्भोजदलसंस्तरः अम्भोजदलकल्पिता शय्या । नैतदयुक्तमित्याह,
हुताशनप्रतिनिधिरिति । दाहः तापकता आत्मा स्वभावो यस्य सः । अत्र हुताशन-
प्रतिनिधिर्दाहकत्वस्वभावोयुक्त इति समर्थकस्य युक्तात्मता ॥ १७७ ॥

चिणोतु कामं शोतांशुः किं वसन्तो दुनूति माम् ।

मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसाम्प्रतम् ॥ १७८ ॥

चिणोल्लिखि । चिणोतु हिनस्तु, शोतांशोः कञ्छत्वात् परहिंसनं युक्तमित्यर्थः,
वसन्तः पुनः किं कथं दुनूति नैतत्तन्वायमिति सामान्यार्थेन द्रष्टव्यमिति मलिना-
चरितमिति, मलिनीन कलङ्किना अथच पापिना, सुरभेः विख्यातस्य अथच वसन्तस्य
(तथाच, “मधौ कामदुघायाच्च विख्याते सुरभिर्वयो ” इति कोपः) । असाम्प्रतम्
अयुक्तम् । अतोत्पन्नकर्मकरणात् युक्तायुक्ताता, किञ्चात्र मलिन-सुरभिश्चयोर्यो-
स्मिष्टत्वात् शेषाविहतापि, तदनयोः सङ्करः ॥ १७८ ॥

कुसुदान्यपि दाहाय किमयं कमलाकरः ।

नहोन्दुग्धोष्णेषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ।

कुसुदान्यपीति । अपिना शोतांशुबोधितत्वेन शोतलानां दाहकत्वमत्याश्चर्यमिति
ध्वनितम् । किमयमिति, जगद्दाहकसूर्यबोधितत्वेन दाहकभावस्य विरहिजनदाह-
कत्वं नाश्चर्यमत्यर्थः । कमलाकरः कमलानीत्यर्थः । कुसुदानीति प्रकृतात् ।
नहोन्दुग्धोष्ण्यिति । गृह्यः पचः (“पदपचपरतन्त्रेषु यद्वा ” इति क्यप) । अत्र

अयुक्तस्यैवायुक्तकर्म्मकरणमिति अयुक्तकारि, युक्तात्म, युक्तायुक्तादिव्रतयादप्यर्थः ।
एतानि साधर्म्येणोदाहरणानि, वैधर्म्येण यथा,—(यतः साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति
प्रागुक्तम्) ।

“इत्यसाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयम् ।

शास्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥” इति ।

अवाराधनापकारयोः समर्थ-समर्थकधर्मयोर्विरोधित्वम्, प्रदेशस्यतात्प्योऽयं सेदः
दुर्जनस्य सार्वत्रिकत्वाभावात् ॥ १७८ ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

(Sl. 180) That is called व्यतिरेकाखण्डार, where the
Similarity of उपमान and उपमेय got either from words or
inferred from meanings, end in the excellence (उत्कर्ष) of
उपमेय ॥ N. B.—Usually the उपमान excels the उपमेय in
merits, but in व्यतिरेक the order ends in reversivity, the
उपमेय outruns the उपमान in merits etc.

अथ व्यतिरेकं लक्षयति, शब्दोपात्त इति । दशोर्वस्तुनोः उपमानोपमेययोः
सादृश्ये शब्दोपात्तसाधारण-धर्मबाचकशब्दप्रयोगेण भ्रुटितिबोधिते, तथा प्रतीते वा
साधारणधर्मबाचकस्यानुपादानात् धर्मालोचनयावगते वा सति, तत्रेति—‘न तत्र
करुणा हित्, इत्यादिवत् षष्ठ्यर्थे’ समी, तयोस्त्वर्थः, तयोरुपमानोपमेययोः

यद्भेदकथनं केनचिदसाधारण-धर्मान्तरेण। प-मानादुपमेयस्योत्कर्षायापकर्षाय वा वैधर्म्य-
प्रतिपादनं स व्यतिरेकः कथ्यते इत्यन्वयः। असाधारण-धर्मान्तरञ्च उत्कर्षापकर्ष-
हेतुभूतम्, तच्च क्वचिदुपात्तं क्वचिदनुपात्तञ्च भवति, तेन व्यतिरेकस्य भेदचतुष्टय-
मन्येरुक्तं ज्ञेयम्, तथाहि, “अकलङ्कं सुखं तस्या न कलङ्को विधुर्यथा” इत्यादौ
अकलङ्कत्व-कलङ्कित्वरूप हेतुद्वयोपादानादेकः, प्रत्येकानुपादानात् द्वौ, समुदायानुपा-
दानादेक इति चत्वारोभेदाः। भेदकयनञ्च क्वचिन्नजादि-वाचक-प्रयोगेण क्वचिद्विरुद्ध-
धर्मोपादानमात्रेण शाब्दं सम्भवति, क्वचिच्च पर्यालोचनागम्यम्, एतच्च वक्ष्यमाणो-
दाहरणेण स्पष्टोभविष्यति। इत्युच्योपमानादुपमेयस्योत्कर्षोऽपकर्षो वा वैचित्र्य-
विशेषजनकतया प्रतिपाद्यमानोव्यतिरेक इति लक्षणम्, तत्रोत्कर्षव्यतिरेकस्य
वक्ष्यमाणोदाहरणानि, अपकर्षव्यतिरेकस्य यथा,—

“चीणः चीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम्।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्तिं यातनु” ॥

अत्रोपमेय-यौवनस्योपमानचन्द्रापेक्षयापकर्षः। यथा वा—

“हनुमदाद्यैर्वंशसा मया पुनर्दिष्टां हसैर्दौत्यपथः सितीकृतः”।

अत्र यशस्विहनुदाद्यपेक्षया दौत्यफलासम्पादकतया नलस्यायशस्वित्वादपकर्षः।

॥ १८० ॥

धैर्य्यलावण्यगाम्भीर्य्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः।

गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु वपुषे वेदश्रेण ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्म्मणैकत्ववर्त्तिना।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

इत्थं व्यतिरेकस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा बहुभेदस्यास्य प्रथमं शब्दोपात्तसादृश्य-
प्रभेदान् क्रमेण दर्शयन्नेकव्यतिरेकमाह धेय्येति । धेय्यं पाण्डित्यम् अनुलङ्घित-
वैलत्वञ्च, लावण्यं सौन्दर्यं खवणात्तज्जलमथत्वञ्च, गान्धीय्यं दुर्विधाशयत्वं
गभीरत्वञ्च, गान्धीय्येत्यत्र माहात्म्यमिति क्वचित्पाठः, तत्र माहात्म्यं महाशयत्वं
विपुलत्वञ्च । भेदस्त्विति, भेदोवैधर्म्यम्, ईदृशेन अतिसुन्दरकरचरणादिमता । अत्र
धेय्यादिसाधारण-धर्मप्रयोगात् सादृश्यं शब्दम् उपमेयमावर्तिने च शब्देन
विलक्षण-वपुष्मत्व-धर्मेणाप्रस्तुतात् समुद्रात् प्रस्तुतस्य राज्ञ उक्तकर्मः ॥ १८२ ॥

इत्येकेति । इति अखिन् स्त्रीके एकत्ववर्तिना एकस्मिन् उपमेये एव वर्त्तमानेन
धर्मेण सुन्दरवपुष्मत्वरूपेण उभयवर्तिन उपमानोपमेयनिष्ठस्य भेदस्य उक्तकर्षापकर्ष-
वैधर्म्यस्य उपमेयोत्कर्षस्य चैत्यर्थः प्रतीतिविषयघातेः प्रतीयमानत्वाद्देतोरयमेक-
व्यतिरेक इत्यन्वयः । अत्र विषयपदं विषयत्वपरम् । एकमात्र-निष्ठधर्मेणोभयोर्मिथो-
व्यतिरेच्यमानत्वादिकव्यतिरेक इति वर्त्तुलार्थः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेली गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसङ्गाशस्त्वन्तु चामोकरदुःप्रतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

कार्णां पिशङ्गता चोभौ यत्पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

उभयव्यतिरेकमाह, अभिन्नवेली । अभिन्नवेली अनुलङ्घितमर्यादौ, असी
अम्बुराशिः अञ्जनसङ्गाशः श्यामत्वान्मलिनः, त्वन्तु चामोकरदुःप्रतिः सुवर्णकान्तिः ।
अत्र भवानिति त्वमिति च प्रक्रमभङ्गः सोदव्यः ॥ १८३ ॥

उभयेति । अत्रोपमानोपमेयोभयगतावेव निकर्षोत्कर्षणोभकौ अश्वनसङ्गाण्व-
चामीकरदातित्व-रूपभेदकावृत्तान् विनाभयव्यतिरेकोऽयम् ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्व्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयन्तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

साचेपश्च सहेतुश्च दर्शयते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमाह, त्वमिति । दुर्व्वारावित्यादि, दुर्व्वारत्वम् अनभिभवनीयत्वम-
वाच्यं पूरत्वञ्च, सत्त्वं गुणविशेषस्तमि-प्रभृतिजन्तुश्च, तेजः प्रतापोवाङ्वाग्निश्च,
जडात्मा जलमथत्वात्-शीतलस्रभावोमुख्यं, पटुः तौघी निपुणश्च ॥ १८५ ॥

स एष इति । श्लेषरूपत्वात् जडात्मैति-पटुरिति-श्लिष्टभेदक-वर्गद्वयसम्पादित-
त्वात् । न चात्र दुर्व्वारावित्यादि-साधारण-विशेषणानामपि श्लिष्टत्वेन सश्लेषत्व-
मस्येति वाच्यम्, तादृशविशेषणानां सादृश्यनिर्व्वाहकतया शब्दार्थान्यतर-श्लेषाव्यभि-
चारित्वेन सर्व्वेतापि सश्लेषत्वापत्तेः, तस्मादभेदकविशेषणस्यैव सश्लेषत्वेन सश्लेषत्व-
व्यपदेशः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्कर्षकापकर्षक-विशेषणद्वयस्यैव श्लिष्टत्वम्,
क्वचिदेकतरनिष्ट-विशेषणस्य श्लिष्टत्वेऽप्ययं भवति, यथा एतत्तत्पदस्यैव 'तथापि
भवतः कचो जडात्मा नायमर्हति' इत्यातराङ्गपाठे, अत्रोपमानमावगतं जडात्मैति
श्लिष्टविशेषणम् । इत्थं भेदकविशेषणस्यैव कगतत्वेनोभयगतत्वेन श्लिष्टत्वेन च
भेदवयमुक्त्वा पुनरपि भेदद्वयमाह, साचेपश्चेति । आचेपः विरुद्धधर्मात्तयोपन्यासेन
सादृश्यप्रतिषेधः तत्पठितः, सहेतुकः हेतूपन्यासेन साध्यमानः, हेतुश्चात्र हेत्वर्थविक्रित-

पञ्चम्यादिविभक्तपद-प्रतिपाद्यरूपः, अतएव हेतुविशेषणप्रयोगे न सहेतुकव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनोमकरालयः ॥ १८७ ॥

क्रमेणोदाहरति, स्थितीति । अत्र मलिनत्वरूप-विरुद्धमन्प्रयुक्त-सादृश्याक्षेपेण प्रस्तुतस्थीतकर्म इति साक्षोपव्यतिरेकः नचाक्षेप एवायमिति वाच्यं तस्यावाङ्गतया व्यपदेशकत्वाभावात् ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजङ्गानां शेषस्त्वत्तो निक्लृप्यते ॥ १८८ ॥

वहन्नपीति । भुजङ्गानां सर्पाणाम्, अथच विटानाम्, निक्लृप्यते निक्लृष्टो-भवति । त्वत्त इति “सार्धादधीयते” इत्यादिः पदपादानसंज्ञकस्याऽपि कर्तृत्वविवक्षया निक्लृप्यत इति कर्मणि प्रयोगः । अत्र भर्तृभावादिति पञ्चम्यन्तपद-प्रतिपाद्येन हेतुना प्रस्तुताप्रस्तुतयोक्तकर्म-निकर्षबोध इति सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

शब्दोपादान-सादृश्यव्यतिरेकोऽयमोदृशः ।

प्रतीयमानसदृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

Thus we have shown व्यतिरेकं where सादृश्यं is शब्दोपादानं, now its variety is being shown where there is प्रतीयमानसादृश्यं ।

इत्थं शब्दोपादान-सादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं दर्शयन्नाह, शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारणधर्मप्रतिपादक-परलोपादानेन यत् सादृश्यं

तत्पूर्वकोव्यतिरेक ईदृशः निरुक्तस्वरूपः, शब्द उपादानं प्रतिपादको यत्
 तादृशं सादृशं यतीति केचित् । प्रतीयमानेति, प्रतीयमानं साधारणधर्मा-
 प्रयोगेऽपि सामर्थ्यादवगम्यमानं सादृशं यत्र सः साधारणधर्म-प्रयोगाभावेऽपि प्रसिद्ध-
 सादृशयोरुपमानोपमेययोर्भेदकथनरूप इत्यर्थः, तादृशो व्यतिरेकोऽप्यस्ति सम्भवति,
 सोऽप्यभिधीयते अनन्तरमेव दर्शयते ॥ १८१ ॥

त्वन्मुखं कमलञ्चेति हयोरप्यनयाभिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १८० ॥

अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १८१ ॥

त्वन्मुखमिति । इतोऽतः भिदाया विशेषणम् एषेत्यर्थः, जलसंरोहि सलिलोत्-
 पन्नम्, त्वदुपाश्रयं त्वन्मावनिष्ठम्, निभिन्नोपादानत्वात्त्वन्मुखकमलयोर्भेद इत्यर्थः ।
 अत्र साधारणधर्माप्रयोगान्मुखकमलयोः सादृशमशब्दमापि प्रसिद्धत्वात् प्रतीयते ॥
 ॥ १८० ॥

अभ्रूविलासमिति । अस्पृष्टमदरागम् अप्राप्तमद्यपानकृतलोहित्यम्, मृगेक्षणं
 मृगस्य चक्षुः, तद्गुणभूषितं तैर्भ्रूविलासादिभिर्गुणैरलङ्कितम् । अत्रापि विरुद्ध-
 धर्मभाव-प्रयोगात् सादृशमायम् ॥ १८१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

सादृशव्यतिरेकस्य पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १८२ ॥

उदाहरणद्वयदर्शनस्य प्रयोजनं दर्शयति, पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन्
 तन्मूलमित्याद्याहरणे, भेदभावोक्तिरिति नतु प्रस्तुतस्योत्तरपर्योक्तिरित्यर्थः, उत्कर्ष-
 बोधकैधर्म्यानुपादानादत्रोत्कर्षस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः । भेदभाव कारण-
 भेदरूपः, उक्तञ्च, “अथमेव हि भेदोभेदहेतुत्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च”
 इति । नच जलसंरोहीत्यस्य जडसंरोहीतिश्चित्तया जडोपादानात् कमलान्
 अजडोपादानस्य मुखस्योत्कर्षः शब्दादेवोपस्थित इति कथं भेदभावोक्तिरित्या-
 क्तुमिति वाच्यम्, तात्पर्याभावेन जलपदस्य जडार्थबोधकत्वाभावात्, (वस्तुतस्तु
 ‘जलसंरोहि इत्यत्र नौरसंरोहि’ इतिव पठनीयम्) । अस्मिन्निति—अस्मिन् अनन्तरोक्ते
 अभूविलासमित्यादिपदे, आधिक्यदर्शनेनम् उपमानोपमेयनिकर्षोत्कर्षबोधक
 विशेषणरूपमेयस्योत्कर्षेण तत्रातिपत्तिः नतु साधारणविशेषणमहिम्ना सादृश्य-
 प्रतिपत्तिरिति । भेदभाव द्वयोर्विरुद्धधर्मवत्तया प्रतीयते नतु स्फुटशब्देनाभि-
 धीयते । इत्थं विरुद्धधर्मप्रयोगेण नञादिवाचकशब्देन वा स्फुटभेदव्यतिरेकं
 प्रदर्शय सादृश्यधर्ममात्रप्रयोगेणास्फुटभेदव्यतिरेकं दर्शयति, सदृशव्यतिरेकश्चेति,
 सदृशेन सदृशधर्ममात्रप्रयोगेण व्यतिरेकः आधिक्यं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः ॥
 ॥ १८२ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमङ्गमरमभोजं लोलनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १८३ ॥

For the subdivisions of सदृशव्यतिरेक see Tika below.

सदृशव्यतिरेकोऽपि सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेन प्रतीयमानत्वेन च द्विविधस्तत्र
 शब्दोपादानसादृश्यभेदमुदाहरति, त्वन्मुखमिति । फुल्लत्वं स्मितशोभितत्वं विकसित-
 त्वञ्च । अत्र फुल्लत्वसुरभिगन्धितयोः साधारण्यात् सादृश्यं शब्दोपात्तम् ।

अमदिति, अमद्भ्रमरत्वं लोचनेदत्तञ्च सुखधर्मद्वयमसाधारणमपि विम्बानुविम्बतया
सदृशमेव नतु विरुद्धम्, तेन च सुखपुण्डरीकयोर्भेदः प्रतीयत एव, परन्तु विरुद्ध-
धर्मोपादानेन यथा स्फुटतरः, नात्र तथा, इति युज्यत एव भेदविधानम्, अत्र
अमरापेक्षया नेत्रस्योत्कर्षः पर्यालोचनया प्रतीयत इति सुखस्याधिक्याल्लक्षण-
समन्वयः ॥ १८३ ॥

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसोहंसाऽयं तोयभूषणम् ।

नभानक्षत्रमालोदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १८४ ॥

प्रतीयमान-शीक्तादि-साम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धयोश्च भेदोऽस्मिन् वियदम्बरोः ॥ १८५ ॥

पूर्व्वत्र शब्दवत्साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

भृङ्गनेत्रादि तुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १८६ ॥

प्रतीतसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति, चन्द्र इति । इदमिति काकाचि-
न्यायात्रयः पयसोर्विशेषणम् । ('नभो नक्षत्रमालोदमिदमुत्फुल्लकुमुदं पयः' इत्यपि
कचिष्ठाठः) ॥ १८४ ॥

अत्र प्रतीयमानसादृश्यत्वं सदृशव्यतिरेकत्वं सङ्गमयति, प्रतीयमानेति । अस्मिन्
पद्ये प्रतीयमानं वाचकाभावेऽपि प्रसिद्धत्वादवगम्यमानं यत् शीक्तादि, आदिना
सितपद्मशीमितत्वादीनां ग्रहणम् तेन साम्यं ययोस्तादृशयोश्चन्द्रहंसयोरुपमानोपमेय-
भूतयोः, तथा प्रतीता शुद्धिर्विम्बानुविम्बत्वबोधिका स्वच्छता ययोस्तथाविधयोर्विद्य-
दम्बरोश्चाश्रयतया उपमानोपमेय-धर्मभूतयोरित्यर्थः, भेदः कृतः प्रदर्शित इत्यन्वयः ।

अयमर्थः, साधारणधर्माप्रयोगात् प्रतीयमानसादृश्यव्योच्येन्द्रहंसयोः स्वच्छतासा-
धर्मोण सदृशाभ्यां विद्यदम्भोरूप-विभिन्नधर्माभ्यां व्यतिरेचनं प्रदर्शितमिति प्रतीय-
मानसादृश्य-व्यतिरेकस्य सदृशव्यतिरेकाख्योभेद इति । अथ पूर्वार्हान्ते विद्यदन्ध-
सोरिति, उत्तरार्हान्ते चन्द्रहंसयोरिति पाठो न मनोरमः ॥ १८५ ॥

पूर्वमेवेति । पूर्ववत् + तन्मुखमित्यादिश्लोके शब्दवत् शब्दविशिष्टं साध्यं
फुल्ले इति सुरभिगन्धिनी इति च साधारणधर्मबोधकशब्दाभ्यां मुखपुण्डरीकयोः
सादृश्यं प्रतिपादितमिति शब्दोपादानसादृश्योऽयं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः । उभयत्र
सदृशव्यतिरेकत्वं सङ्गमयति, उभयवापीति । उभयवापि श्लोकेऽपि तुल्यं कृष्णत्वा-
दिना स्वच्छत्वादिना च प्रणिधानगम्यसादृश्यम्, भङ्गनेवादि-आदिना विद्यदम्भसोर्ग्र-
हणम्, भेदकम् उपमानोपमेययोर्भिन्नत्वप्रतिपादनेन निकर्षोत्कर्षबोधकम्, तत्
तस्मात् सदृशव्यतिरेकतेत्यन्वयः । अन्ये तु एवंविधस्थले उत्कर्षानेककर्षयोः स्फुटप्रती-
तेरभावात् तस्या एव च व्यतिरेकव्यपदेशस्य जीवातुभूतत्वाच्च व्यतिरेकत्वसुचितम्,
किन्तु धर्मयोर्विस्वानुस्वात्वादुपमाध्वनिरेवायमिति वदन्ति ॥ १८६ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमवार्थसूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १८७ ॥

सजातिव्यतिरेकोऽयं तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत् ॥ १८८ ॥

इति व्यतिरेकचक्रम् ।

सजातिव्यतिरेकमाह, अरत्नालोकेति । दृष्टिरोधकरमिति, दृष्टिः चक्षुर्ज्ञानच,

तमः मोहोऽन्धकारश्च, श्लेषवशादेव तमःपदेनोमानोपमेयभूततमोद्वयप्रतिपादनात्
 सामान्यलक्षणसमन्वयः, व्यञ्जनया उपमानतमःप्रतीतिरेव व्यतिरेक इति केचित् ।
 अथ दृष्टिरोधकरमिति विज्ञेयम्, उभयवृत्तित्वात् सादृश्यं शाब्दम्, अथवा लोकोक्ता-
 दिविशेषणद्वयचोपमेयभाववृत्तित्वाद्देकम् एतदेव द्रष्टव्यं सजातिव्यतिरेकीयमिति,
 समाना जातियंस्य स मजातिः सजातितोव्यतिरेचनं सजातिव्यतिरेक इत्यर्थः ।
 इदं प्रस्तुतं योवनप्रभं तमः, तमोजातिः ज्ञानप्रतिधन्वत्कारूप तमस्त्व-धर्मवतोऽप्रस्तुत
 तमःसामान्यस्य दृष्टिरोधितया दृष्टिरोधिरूपसाधारणधर्म-स्त्वन्वयतयातुल्यम्, तथा
 अन्यैः अथवा लोकेत्याद्यसाधारणधर्मोभिन्नञ्च कृत्वा यददर्शितं सजातिव्यतिरेकी-
 यमित्यन्वयः । अथ अन्यैरिति बहुवचनेन अहोरात्रवृत्तित्वादीनां पारदृष्टः अन्यथा
 विरुद्धधर्मद्वयस्यैवोपादानाद्विषयचनानुपपत्तेः । भिन्नमित्यनेनान्वये च तमोजातेरित्यस्य
 विपरिणामेन पञ्चम्यन्तता ज्ञातव्या, अन्ये तु तम एव तम इति श्लिष्टरूपकमिदं
 विरुद्धधर्मोपादानादधिकादद्वैतिव्यम् इत्याहुः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्कञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वभाविकत्वं वा विभाव्यम् सा विभावना ॥ १६९ ॥

(Sl. 199) That is called विभावना, where some result or effect occurs in spite of the absence of the well known cause, due to some other natural cause or cause deducible, by close study—(see illustrations later on).

(शकुन्तले “इदं किलाव्याजमनोहरम्—इत्यादि द्रष्टव्यम्) ।

विभावना लक्षयति, प्रसिद्धेति । यत्रेति कैचित्रेण इत्यर्थः । प्रसिद्धस्य

सामान्यतोक्तोक्तविख्यातस्य नतु तात्त्विककारणतापन्नस्य हेतीत्याश्रित्या असङ्गाव-
प्रदर्शनेन यत्किञ्चित् अतिगूढं कारणान्तरं यत्र वैचित्त्यं विभाव्यं फलोत्पत्तौपपत्त्या
निपुणाभिनिवेशनानुसन्धानीयम्, यथा स्वाभाविकत्वम् वा निपुणानुसन्धानेनापि
कारणान्तराप्रतीतिः फलस्य स्वतःसम्पद्यमानत्वं वा विभाव्यम्, सा द्विविधेचित्त्यरूपा
विभावनेति योजना, इत्यत्र विना प्रसिद्धहेतुसुत्पन्नस्य फलस्य गूढकारणान्तरविभा-
वनजन्यं कारणान्तरानुपपत्त्या नैसर्गिकत्वान्तरजन्यं वा वैचित्त्यं विभावनेति
लक्षणम्, ततश्च कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यतेऽस्यामित्याधकरणप्रत्यायानो
योगरूढोऽयं विभावनाशब्दः, अलङ्कारसंज्ञानां प्रायेण योगरूढत्वात् । नव्यास्तु
कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णनं विभावनेत्याहुः तत्र विभावनेतसंज्ञाया नान्वयतेति
नेतत् सम्यक् । अत्र कारणान्तरञ्च क्वचिच्छाब्दम्, यथा—

“अनायासकृतं मध्यमशङ्कनतरले दृश्यौ ।

अभूयणमनोहारि वपुर्ऽयसि सुध,व.” ॥ इति

अत्र वयोरूपं कारणान्तरमुक्तम्, तस्य च कारणतयाऽनिर्देशाद्विभाव्यत्वम् ।
क्वचिदर्थम् यथोदाहरिष्यते “अपीतचौवकादम्बम्” इत्यादि, अत्र शरत्काल-
रूपकारणान्तरमनुपात्तं विभावनीयम् । स्वाभाविकत्वमपि क्वचिच्छाब्दं यथा, “वक्र-
निसर्गसुरभि” इत्यादि, क्वचिच्चायं यथा, “अनञ्जितासिता दृष्टिः” इत्यादि ।
प्रसिद्धकारणाभावश्च क्वचिच्छाब्दः, यथा अपीतचौवेत्यादि, क्वचिच्चायं यथा वक्रम्
निसर्गेत्यादि । यत्र तु कारणविरुद्धसङ्गावेन कारणाभावप्रतिपादनं तत्रापीयं भवति
परन्तु नष्कुटतरा, यथा,

“यः कौमारहरः स एव हि वरता एवचैवचपा-

स्ते चोन्मोलितमालतौसुरभयः प्रोढाः कदम्बानिलाः ।

सा चेवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ ।

रेवारोधसि वेतसःतरुतले चेतः समुत्कण्ठते' । इति

अवोत्कण्ठारूपकार्यस्य प्रसिद्धहेतूनां पत्यभावादीनामभावोक्तिरुद्धेन पत्यादि-
सद्भावेन प्रतिपादित इति नात्र स्फुटत्वमस्याः अतएवात्र प्रकाशकता, अत्र स्पष्टो
न कश्चिदलङ्कार इत्युक्तम् ॥ १८६ ॥

अपोतचीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥

अत्र कारणान्तरविभावनामुदाहरति, अपोतेति । अपोताः मधून्यपोतवन्तोऽपि
चोवा मत्ताः कादम्बाः कलहंसा यत्र तत् । अपोतेति, भोजनाद्येत्वात् पिवतेः
कर्त्तरि क्तः । तथा असंमृष्टमपि अमलाम्बरं यत्र तत् अप्रसादितं कतकादिना
प्रसादमप्रापितमपि शुद्धं स्वच्छमम्बु, यत्र तत् । अत्र पानं चीवत्वस्य, प्रसादनं
शुद्धत्वस्य, प्रसिद्धं कारणं तदसद्भावेऽपि चोवत्वादिक्रान्तीत्पत्तिरिति प्रसिद्धकारणाभावः
शब्दः, तादृशफलोत्पत्तिय प्रसिद्धकारणाभावेऽप्युपनिबध्यमाना प्रसुखलद्रूपतया
कारणान्तरमपेक्षत इति शरतकालरूपं कारणान्तरं विभावयति, तदन्वाये कारण-
न्तरम् ॥ २०० ॥

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिभ्रूरनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

स्वाभाविकत्वविभावनामुदाहरति, अनञ्जितेति । अनञ्जिता अञ्जनेनालिप्तापि

दृष्टिः असिता श्यामला, तथा अनावर्जिता अनाकृष्टकोटिद्वयापि भूः नता वक्रा, अरञ्जितो लाचादिभौरागनप्रापितोऽपि अधरोऽरुणः । अत्र अञ्जितत्वमधितत्वस्य, आवर्जं न स्यतायाः, रञ्जितत्वमरुत्वस्य प्रसिद्धकारणम्, तन्निवृत्तावपुत्पद्यमानमसित-
त्वादिकाद्यै दृष्टकारणान्तराभावादिधिनिर्यतत्वरूपस्वाभाविकत्वं विभावयति, तच्च
स्वाभाविकत्वमिह गम्यम्, प्रसिद्धकारणाभावश्च शाब्दः ॥ २०१ ॥

यदपोतादिजन्यं स्यात् चीवत्वादन्यहेतुजम् ।

अहेतुकञ्च तस्यैव विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २ २ ॥

उदाहरणद्वये निरुक्तलक्षणद्वयं सङ्गमयन् कारणाभावे कथं कार्योत्पत्तिरिति
विरोधं वारयति, यदपोतादीति । पोतंपानं भावे क्तं, आदिना उत्तरद्वौकगता-
जामप्यनञ्जितत्वादीनां परिरुहः, एवं चीवत्वादीत्यादिना असितत्वादोनाम् ।
अपोतादिजन्यं पानाद्यजन्यं किन्तु अन्यहेतुजं शरत्कालरूपकारणान्तरजन्यम्,
तथा अहेतुकञ्च कारणमन्तरेण स्वतःसिद्धञ्च यत् चीवत्वादि स्यात् भवति तस्यैव
विवक्षा इत्यतोविरुद्धता व्यभिचाराभाव इत्यन्वयः । अयमर्थः, दणारणिन्यायेन
प्रत्येकपथोक्तकारणतायां व्यभिचारापत्त्या कार्यगतं वैजात्यमवश्यमङ्गीकरणीयम्,
ततश्च प्रकृते पानादिजन्यं चीवत्वादिकमन्यत् शरत्कालजन्यमन्यदिति पानादि-
कारणाभावेऽपि शरज्जन्यं विजातीयमिदं चीवत्वादिकम्, तस्मान्न व्यभिचारसम्भवः,
एवमञ्जनलेपादि लौकिककारणजन्यमसितत्वादिकमन्यत् स्वभावसिद्धाद्यदिति
नात्रापि व्यभिचारश्चेति, वैचित्र्यान्तु विभिन्नाजानमपि चीवत्वादीनामेकताध्यवसानेन
पक्षो असत्यपि कारणे कार्यमिति समत्कारोदयादिति विवेचनीयम् ॥ २०२ ॥

वक्त्रं निमग्नसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्ताऽसुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्त्तितः ।

उक्तञ्च सुरभित्वादिफलं तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

इति विभावनाचक्रम् ॥

शब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति, वक्त्रमिति । निसर्गेण स्वभावेन, नतु केनापि कर्पूरादिगन्धवस्तुना सुरभिः । अव्याजिन अकपटेन सुन्दरम्, नतु वसनाभारणादिना कृत्रिमसौन्दर्यवत्, अकारणरिपुः विरोधादिकारणं विनैव विरहिण्यां तापकारी, एवं निर्निमित्तऽसुहृदिति । अत्र सुरभित्वादौनां स्वाभाविकत्वं निसर्गादिपदबोध-मिति शब्दमेव । नन्वत्र प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्यभावात् कथं लक्ष्यसमन्वय इत्यवाह, निसर्गादिपदैरिति । साक्षात् नञादिवाचकशब्दवत् । सुरभित्वादिफलं सुरभित्वादि फलस्य स्वाभाविकत्वम्, उक्तञ्च बोधितञ्च । निसर्गादिपदानि हेतुसद्भावं निवर्त्तयन्ति, सुरभित्वादिफलस्य च स्वाभाविकत्वं बोधयन्तीत्यर्थः । तत् तस्मात् कारणाभावफल-स्वाभाविकत्वयोः, प्रतीतत्वादित्यर्थः, सा निरुक्तलक्षणा विभावना तत्र वर्त्तत इत्यन्वयः । (तत्सा इत्यत्र तस्मादिति क्वचित् पाठः) ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

उक्तिः संचेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

(यथा शान्तेरितपञ्चवाङ्मूलोभिरित्यादि शाकुन्तले) ।

(Sl. 205) we get समासोक्ति there where, the subject

matter on hand implies and points to another subject of similar nature by implication due to व्यञ्जना (उक्तसंचेपरूपत्वात् समासोक्तिः) ; one being उपमानभूत of another.

अथ समासोक्तिं लक्षयति वस्त्विति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं वस्तु अभिप्रेत्य चमत्कारित्व-प्रतिपिपादयिषया व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमिल्लभ्य तत्तुल्यस्य तदुपमान-भूतस्यान्यवस्तुनः कस्यचिदप्रस्तुतस्य उक्तिः शब्देन प्रतिपादनं सा समासोक्तिरित्यन्वयः । शक्त्या प्रतिपादनापेक्षया व्यञ्जनया वस्तुनः प्रतिपादनं हि चमत्कारविशेषं जनयति, यदुक्तं ध्वनिज्ञता 'वाच्योऽर्थो न तथा स्वदते प्रतीयमानः स एव यथा' इति । संज्ञावीजमाह, संचेपरूपत्वादिति, समासः संचेपः, संचेपस्य एकस्य प्रयोगेणोभयप्रतीतिः, प्रकृते च प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोरेकस्याप्रस्तुतस्य प्रयोगेण प्रस्तुतस्यापि प्रतिपत्तिरिति, एतेनोपमानाच्छाब्दादतिसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः समासोक्तिरित्यर्थः । तदुक्तं भोजराजन,

“यदोपमानादेः तदुपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रसिद्धेष्तामाहुः समासोक्तिं ननीषणः ॥

प्रतीयमाने वाच्ये वा सादृश्ये सोपजायते ।

ज्ञाघां गर्हामुमे नोमे तदुपाधीन् प्रचक्षते ॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्त्यसावपराव्यक्ति तुल्यातुल्यविशेषणा ॥

संचेपेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरित्यं ततः ।

सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरभयोक्तिश्च कथ्यते” ॥ इति ॥

वस्तुतस्तु समासोक्तावस्यामुपमानस्यैव वाच्यत्वमुपमेयस्यैव गम्यत्वमिति न

नियमः उपमेयादुपमानप्रतीती तदमुपगमस्यौचित्यात्, यथा,

“व्याधूय यद्वसनमम्बु जलोचनाया

वचोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

शान्तिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्मात्

धन्यसूत्रमेव मलयचलगन्धवाह” ॥ इति ।

अत्र शब्दस्य मलयानिलस्योपमेयत्वं गव्यस्य च दृढकासुकस्योपमानत्वमिति
अतएवाग्नेये उपमानमुपमेयं वानन्तर्भाज्यैव लक्षणं कृतम्, यथा—

“यवौक्ताद्भ्यन्तेऽन्योर्थस्तत्समानविशिष्यः ।

सा समासोक्तिरुदिता संचे पार्थतया वृधैः” ॥ इति ।

नव्यास्तु, प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीती समासोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुत
प्रशंसा इत्याहुः । वाचेऽप्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्तिरिति
विश्वनाथादयः । स्वमते समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोर्भेदमप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणं
(२८८) विविचयिष्यामः ॥ २०५ ॥

पिबन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।

अप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुञ्जलम् ॥

इति प्रीट्ठाङ्गनावहरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्याश्चिदिह वालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

अत्र वाक्याद्वाङ्मयप्रतीती तयोः कार्यलिङ्गविशेषणानामन्यतमस्य सार्वं हेतुरिति

प्रथमं कार्यसामेऽ उदाहरति, पिवन्निति । असन्नसौरभ्यम् असन्नातमधुगन्धम् ।
लक्षणं सङ्गमयति, इतीति । इतोह इत्यखिन् पदेऽ, बाजायाम्, अनुद्भिन्नधीवनायाम्
इच्छावृत्तिः सुरताभिलाषप्रवृत्तिः, विभाव्यते कार्यसामेऽन व्यज्यते । अवाप्रस्तुतस्य
धमरस्य कार्यं फुल्लपङ्कजमधुपान-पूर्वकपङ्कजकोरक-मधुपानेच्छा, प्रस्तुतस्य
कामुकस्य च प्रौढाङ्गना रतिनीलापूर्वक-वालासुरतेच्छा, तयोश्च विस्वानुविस्वतास्ये-
वेति साम्यमेव, तेन चाप्रस्तुतादधमरान् प्रस्तुतस्य कामुकस्य प्रतीतिः ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

[For सौरभ्य here and सौरभ in Ch. III etc see notes at the end].

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

For its varieties here, see Tika.

विशेष्यसात्यनिबन्धनां समासोक्तिं दर्शयन् विशेषणानाच्चाभिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन
च मेदइयमाह, विशेष्येति । विशेष्यमात्रं विशेष्यपदमेव भिन्नं श्लेषानवष्टभादेक-
मात्रबोधकं यत् सा । मात्रपदादविशेषणभिन्नत्ववृत्ताः । अपिना पूर्वोक्त-
कार्यसात्य-समासोक्तिसमुच्चयः । विशेष्यपदस्य श्लेषत्वे तु द्वयोः प्रस्तुतत्वे
श्लेषालङ्कारः, एकस्य तथात्वे तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरिति बोध्यम् । तुलीति,
तुल्याकारं श्लेषावष्टम्भेन वाच्यव्यङ्गीभय-धर्मबोधकं यत् सेतेका, अत्र श्लेषवशा-
देकाकारशब्दप्रतिपाद्यत्वेन विशेषणधर्माणां साम्यम् । अपराप्यस्तीति, अवापि
विशेष्यमात्रभिन्नेत्यनुषज्यते । भिन्नम् एकमात्रगामि अभिन्नम् उभयगामि च विशेषणं
यत् सा । भिन्नविशेषणस्य तु व्यङ्ग्यधर्मेण विश्वप्रतिबिम्बतया साम्यम्, इत्यञ्च
श्लेषविशेषणा श्लेषाश्लेषविशेषणा चेति द्वौ मेदावित्यर्थः । श्लेषस्याव शब्दगतीऽर्थ-
गतयेति द्विविधो बोध्यः, तेनापदैरङ्गीकृत विशेषणसाधारण्यगर्भमेदान्तरं पृथक्जन-
यन्त्यम् अर्थश्लेषावष्टम्भविशेषणसौव साधारण्यात्, यथा—

“निसर्गसौरभोद्भूतश्चन्द्रसङ्गीतशालिनी ।

उदिते वासराधीशे स्मरे राजनि सरोजिनी” ॥

अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणं साधारणं तेन च नायिकाप्रतीतिः । केचित्
श्रीपद्मगर्भत्वेन च विशेषणसाम्यं भवति, श्रीपद्मगर्भत्वञ्च उपमा-
तत्सङ्गरगर्भत्वरूपं, तेन च विशेषणसाम्या मेदतयान्तरं ज्ञातव्यम्—इत्याह—
तत्र रुचिरं, तथाविधस्यैव एकदेशविवक्षुं पमा-तादृशरूपकयोरेवाङ्गीकारस्योचितत्वं
अन्यथा,

ऐन्द्रं धनुं पाण्डुपयोधरेण शरद्वधनाद्रं नखचताभम् ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्गमिन्दुं तापं रवेरप्यधकां चकार” ॥

इत्यादावाद्रं नखचताभैन्द्रधनुर्धारणरूपविशेषणस्य नायिकाया . असम्भवेन
विशेषणसाम्याभावात् कथं नायिकाप्रतीतिः, तस्मादिवमादावेकदेशवर्तिन्यापक्षे
एवम्—

“लावण्यमधुभिः पूर्णमारुमस्याविकस्तरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः क्लृप्तं पीयते” ॥

इत्यादावेकदेशविवर्तिन्यारूपकमेव ॥ २०८ ॥

रुद्रमूलः फलभरैः पुष्पान्ननिशमर्थिनः !

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छायः स्थैर्यवान् देवादिषु लब्धो मया ह्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद्ब्रह्मत्विनोपवर्णितः ।

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्व्वान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

क्रमेणोदाहरति, रुद्धमूलइति । रुद्धं प्रसिद्धं मूलं शिफा, अन्यत्र मूलधनं यस्य सः, फलभरैः शस्यातिशयैः, अन्यत्र धनलाभैरर्द्धिनः पुण्यं, सान्द्रा बहुला ज्ञाया आतपाभावः, अन्यत्र कान्तिर्यस्य सः, सोऽयं प्रसिद्धः । अत्र मूलादिशब्दानामनेकार्थत्वेन विशेषणानामभिन्नत्वम्, तथाच नेदिनौ, 'मूलं शिफाद्ययोः मूलं वित्तेऽन्तिके वा' इति, 'फलं जातोफले शरीरं हेतूयं वाटिलाभयोः' इति, 'ज्ञाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बाक्योषितोः । पालनोत्कीचयोः कान्ति-मच्छीभापङ्क्तिषु श्रियाम्' इति च । महावृक्षपदन्वकार्थमेवेति वाच्यव्यङ्ग्यं वाक्यार्थयोर्विशेष्यं भिन्नमेव ॥ २०८ ॥

अनल्पेति । अनल्पो विटपस्य शाखाविकारस्य आभोगः पूर्णता यस्य सः, फलानां शस्यानां पुष्पाणाञ्च समृद्धिः प्राप्तुमर्हति विद्यते यस्य सः । अत्र पुष्पसाहचर्यात् फलपदस्य शस्यमाववाचकत्वेनैकार्थत्वमेव । सुच्छायः पल्लवने-विद्यादधिकातपाभावः, अन्यत्र शोभनकान्तिः, स्थैर्यम् अविचलितमूलत्वम्, अन्यत्र सत्यपि विघ्ने व्यवसायादचलनम्, तद्वान्, देवात् भाग्यात् ॥ २१० ॥

उभयवेति । उभयत्र पदद्वये, कश्चित् प्रस्तुतः पुमान्, वृक्षत्वेन उपमान-भूतवृक्षस्योपमेयत्वेन, उपवर्णितः विशेषणसाधारण्योत्थापितया व्यञ्जनया बोधितः, पूर्व्वत्र पदे सर्व्वे धर्माः विशेषणभूताः साधारणाः श्लिष्टपदप्रतिपाद्यत्वेनैक-रूपत्वादुभयान्वयित्वेनाभिन्नाः, अन्यत्र परत्र पदे तु द्वयं सुच्छायत्वस्थैर्यवत्त्वधर्मयोः

युगलं श्लिष्टपदप्रतिपाद्यत्वादभिन्नम् । विटपफलपुष्पाण्यन्ते कार्यपदप्रतिपाद्यत्वाद्भिन्न-
त्वमेव, तेषां साधारण्यन्तु प्रतीयमानपुरुषगतेस्तत्त्वज्ञातोद्यधर्मेः सह विश्वप्रति-
विम्बतयेति बोध्यम्, अन्यथा तेषां व्यञ्जनानुदयापकत्वेनापुष्टत्वदोषापत्तेः । अथ
चरममेदो वेचित्वाविशेषाजनकत्वान्नैरूपेचितः ॥ २११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गा निसर्गमधुराशयः ।

अयमभ्योनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यते ॥ २१२ ॥

इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मानिवर्त्तनात् ।

समुद्रेण समानस्य पंक्तौ व्यापत्तिस्तुचनात् ॥ २१३ ॥

अभिन्नविशेषणसमासोक्तौ 'इदमूलः' (२०६) इत्याद्युदाहरणप्रदर्शनेन विशेष-
णानां तात्त्विकत्वं प्रतिपादितम्, सस्पति विपरीतधर्मारोपेण भेदान्तरं दर्शयन्,
दाहरति, निवृत्तेति । निवृत्तः व्यालानां मर्षणाम्, अत्र खलानां संसर्गो
यस्यात् सः, तथा निसर्गेण मधुराशयः सुखादुज्जलाधारः, अन्यत्र सदयद्वयः,
कालेन समयविशेषेण, अन्यत्र यमेन, परिशुष्य निजं लीक्रियते । अत्र व्यालसं-
सर्गित्वलवणाशयत्वे एवाभ्योनिधेः पूर्वसिद्धधर्मो तन्निवर्त्तनेन तद्विपरीत-
व्यालसंसर्गाभाव-निसर्गमधुराशयत्वधर्मो वाच्यभ्योनिधावारोपितौ, व्यङ्गे च
तात्त्विकावित्यभिन्नौ, ततश्च प्रस्तुतेषु विशेषप्रतीतिरित्यपूर्वसमासोक्तिरियम्,
एतएव सङ्गमयति, इत्यपूर्वति । अपूर्वत्वे हेतुः पूर्वधर्मनिवर्त्तनादिति,
पूर्वधर्मो पूर्वसिद्धधर्मो व्यालसंसर्गलवणाशयत्ववत् तथोनिवर्त्तनात् अपलापान्
तदपलापेन तद्विपरीतधर्माध्यासादित्यर्थः । समासोक्तिमहावे हेतुः समुद्रेणे-

त्यादिः । इत्थं कार्यविशेषणयोः साधारण्यकृतभेदा दर्शिताः । लिङ्गसाधारण्य-
भेदो यथा—

“असमातजिगोषस्य स्त्रोचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत् कृतस्त्रं नो मग्ध्यां भजते रयिः” ॥

अवोत्तराहं स्त्रीषु लिङ्गसाधारण्येन नायकनायिकाप्रतीतिः, एवमन्यऽपि समा-
सोक्तिभेदा भोजराजादिभिरुक्तास्तेषां प्रवक्ष्येपु ज्ञातव्याः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

(Sl. 214) When there is hyperbolic उत्कर्षोक्ति
statement surpassing natural limits (लोकसीमातिवर्त्तिनी) of a
particular subject on hand, then there is the अलङ्कार called
अतिशयोक्ति । It is one of the most excellent figure of
speech (अलङ्कारोत्तमा) ।

अथातिशयोक्तिं लक्षयति, विवक्षेति । विशेषः प्रस्तुतवस्तुन उत्कर्षः तस्य
या लोकसीमातिवर्त्तिनी लोकमर्यादातिरिक्ता अत्याधिकेत्यर्थः, विवक्षा उक्तिः
भङ्गा प्रतिपादनमित्यर्थः, असावतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः । विवक्षेति स्वार्यं
सन्, इच्छाया अलङ्कारत्वाभावात् । विवक्षाया लोकसीमातिवर्त्तित्वञ्च परम्परया
विशेषस्यैव लोकसीमातिवर्त्तित्वेन प्रतिपादितस्य चमत्कारजनकत्वात् । स्पष्ट-
मुक्तमाश्रये—

“लोकसीमातिवृत्तस्य वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् ।

भवेदतिशयो नाम सम्भवोऽसम्भवो द्विधा” ॥ इति ।

वस्तुधर्मस्य प्रस्तुतवस्तुनो गुणाद्याधिक्यकृतोत्कर्षस्यैत्यर्थः । (कचिच्च “लोकसीमातिवृत्तिर्न” इतिव पाठः) । इदञ्च प्रस्तुतवस्तुनोऽत्यधिकोत्कर्षोक्तिरतिशयोक्तिरिति लक्षणम्, अतिशय उत्कर्षस्तस्योक्तिरित्यन्वयता । एवञ्च लोकसीमातिवृत्तित्वस्य विषयएवान्वयात् प्रस्तुतवस्तुनि चानन्वयात् नातकान्तिगुणवत्त्वाभावशङ्का प्रस्तुतवस्तुन एव तथालं कान्तिमत्त्वायोगात्, वार्त्ताभिधानादावेव वा कान्तिसङ्गावनिधमेनान्वय तदभावे दोषाभावात् । एवमपि वक्ष्यमाणोदात्तेनास्या न समानविषयत्वम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षातिशयप्रतिपादनञ्चाप्रस्तुताभेदाध्यवसानादिना अतिशयोक्तिं प्रशंसति, अलङ्कारोक्तमेति, सर्व्वालङ्कारजीवानुभूतत्वात् वर्णनीयार्थोत्कर्षातिशयबोधकत्वेन चमत्कारविशेषजनकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २१४ ॥

मल्लिकामालभारिण्यः सर्व्वोङ्गोणाद्र्चन्द्रनाः ।

क्षीमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २१५ ॥

उदाहरति, मल्लिकेति । मालाशब्दस्यैकदादित्वात्तदन्तस्य चेति क्रुशः । इदञ्च सामान्यालङ्कारमिच्छन्त्यने । अत्र ज्योत्स्नेव वर्णनीयत्वात् प्रस्तुता, तस्याः अतिमा मल्लिकामालादिकृतनायिका अतिमाभिन्नतया वर्णनादत्यधिकत्वेन प्रतीयते, यदा ज्योत्स्ना रजन्या तादृशभिसारिकाणामलक्ष्यत्वस्यासम्बन्धेऽपि तत् कल्पनात् प्रस्तुतज्योत्स्नायाः अतिमोत्कर्षः प्रतीयते ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संशयातिशयादीनां व्यक्ती किञ्चिन्निदर्शयते ॥ २१६ ॥

अत्र लक्षणं सङ्गमयति, चन्द्रातपस्येति । चन्द्रातपस्य प्रस्तुतव्योत्पत्त्या उत्कर्षवत्तया उत्कृष्टप्रतिपादनाय बाहुल्यं ग्राह्यमुक्तम् अभिसारिकाणां तादृश्वेतिच्चासङ्गाभिन्नत्वप्रतिपादनेन सत्यपि लक्ष्यत्वऽनलक्ष्यत्वप्रतिपादनेन वा बोधितनैवत्यः । भेदान्तराणि प्रदर्शयन्नाह, संशयेत्यादि । संशयेनातिशयः प्रस्तुतोक्तः, आदिन निर्णयादिपरिग्रहः, व्यक्ती प्रकाशनाय, निमित्ते सप्तमो । किञ्चित् भेदान्तरमन्यबाहुल्यमिया नतु बहवो भेदा इत्यर्थः ॥ २१६ ॥

स्तनयोज्जनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥ २१७ ॥

स्तनयोरिति । स्तनयोरतिस्थूलयोः, एवं जघनस्यातिस्थूलस्य, अपिभिन्नक्रमे, मध्ये वक्तमानमपि, आपना सन्देहासम्भवः सूचितः । तथापि मध्यस्यातिक्रमत्वेन सम्यगलक्ष्यत्वात् सन्देहावतारः । अत्र तथाविध-संशयस्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकल्पनेन मध्यस्य कृशत्वातिशयः प्रतिपादित इति संशयातिशयोक्तिरियम् ॥ २१३ ॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति, निर्णेतुमिति । तव मध्यम् अस्तीति निर्णेतुं

शक्यम्, अन्यथा मध्यसङ्गाव' विना पयोधरभरस्थितिर्नोपपद्येत, निरवलम्बनस्य
 गुरुवस्तुनः स्थितेरसम्भवादित्यन्वयः । ("अन्यथानुपपत्तौैव पयोधरभरस्थितेः" इति
 कचित् पाठः) । अत्र निरलम्बन-पयोधरभर-स्थित्यनुपपत्ति-कृतमध्यास्तित्वनिर्णयस्या-
 सम्बन्धेऽपि तत्कल्पनेन मध्यस्य क्लृप्त्वातिशयोक्तिनिर्णयातिशयोक्तिरियम् ॥ २१८ ॥

अहो विशालं भूपाल भुवनवितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ २१९ ॥

आश्रयाधिकातिशयोक्तिमुदाहरति, अहो इति । अहो अह, तमत्यन्तमित्यर्थः
 मातुमशक्योऽपि । अत्राश्रयभूतस्य भुवनवितयस्याधिकाप्रतिपादनेन आश्रितस्य
 यशोराशेराधिक्योक्तेराश्रयाधिकातिशयोक्तिरियम् । अतएवात्र अधिकालङ्कारमिच्छन्ति
 नव्याः । एवमस्यां प्रस्तुतस्य निगरणेनाप्रस्तुताध्यवसानादुत्कर्षोक्तौ चमत्कारातिशयः,
 यथा,—

लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः

स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुवलयान् ।

धुमीते बभूव कं तिष्ठकुसुमजन्मापि पवनो

बहिर्द्वारे पुष्पं परिणमति कस्यापि क्लृप्तम् ॥

अथ सुखादीनां निगोर्णानां हिमकराद्यध्यवसानेनोत्कर्षातिशयः । नव्यास्तु
 कार्यकारणयोः पार्स्वापर्यविपर्ययेऽप्यतिशयोक्तिमिच्छन्ति, यथा,

“हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभलोचनविषयं त्वया भजता” ॥

इत्यादौ । स्वमतेष्व वक्तव्यमाणहेत्वलङ्कार (३३५) एव ॥ २१८ ॥

अलङ्कारान्तराणामपेक्षमाहुः परायणम् ।

वागीशमहितामुक्तिप्रिमामतिशयाह्वयाम् ॥ २२० ॥

इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अस्या अलङ्कारोत्तमत्वं व्याकरोति, अलङ्कारेति । वागीशमहितां ब्रह्मस्यतिनापि प्रशंसितां वाच्येक्यादिमहाकविभिरादृतां वा इमाम् अतिशयाह्वयाम् उक्तिम् अतिशयोक्तिम् अलङ्कारान्तराणामपि एकम् 'अद्वितीयं' परायणम् अवलम्बनम् आहुः प्राक्तननिवन्धकर्तार इति शेषः । प्रस्तुतीकर्षातिशयरूपाया अस्या एव वैचित्र्याहपत्वात् सर्वव्याप्यमिचारित्वाच्च अलङ्कारान्तराणामुपजीव्यत्वम्, एतदभावे च वैचित्र्याभावेन विद्यमानानामप्युपमादौना नालङ्कारत्वम्, यथा 'गौरिव गवय इत्यादौ' । यदुक्तम्,

“सैव सर्व्वेव वक्रोक्तिरन्यर्थो विभाव्यते ।

यत्रोऽस्यां कविना कार्य्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना” ॥ इति ।

अन्यच्च,

क स्थाप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।

प्रायेणामौ अलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तितः” ॥ इति ।

एवं सर्व्वत्रैवातिशयोक्तिसङ्गादेऽपि वैचित्र्यान्तरालङ्कारान्तरव्यपदेशः, वैचित्र्यान्तरामावे त्वतिशयोक्तिव्यपदेश इति बोध्यम् । अलङ्कारान्तराणामपीत्यपिना उक्तो-
दाहरण-गतालङ्काराणां समुच्चयः, तथाहि 'मल्लिकामालभारिण्यः' (२१५) इत्यादौ

सानान्यम्, 'स्तनयोजंघनस्यापि' (२१७) इत्यादी सन्देहः, 'निर्णेतुं शक्यमस्ति' (२१८) इत्यादी निश्चयः । संशयनिश्चययोरुपमानोपमेय-विषयकत्वाभावेऽप्य-
लङ्कारत्वं बहुभिर्वैचित्र्यजनकत्वादङ्गीकृतम् । अङ्गो विशालमित्यादावधिकम् एतं
चालङ्कारा अन्यैरङ्गा ज्ञातव्याः ॥ २३० ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्यैतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २२१ ॥

(Sl. 221) The learned ones declare उत्प्रेक्षा (surmise) there where some other thing is attributed, stated, to another of a natural one (be it of an animate or inanimate one in nature).

(कृष्णसारि ददृशुश्चुरित्यादि शाकुन्तले यथा) ।

अथोत्प्रेक्षां लक्षयति, अन्यदेवेति । चेतनस्य इतरस्य अचेतनस्य वा प्रस्तुत-
विषयस्य अन्यथा स्वाभाविकत्वेनैव स्थिता वृत्तिः गुणक्रियादिवर्त्तनं यथावत् स्वरूपञ्च,
अन्यथा प्रकारान्तरेण अप्रस्तुतस्वरूपत्वेनच यत्र वैचित्र्यं यद्वैचित्र्यबोधायित्वर्थः,
उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते तां तादृशवैचित्र्यरूपासुतप्रेक्षां विदुरित्यन्वयः । अधि-
करणसाधनोऽयमुत्प्रेक्षोऽब्धः । (यत्त्विति पाठे तु क्रियाविशेषणं तदा भावसाधनः) ।
तदुक्तं प्रकाशकता, 'सम्भावनामथोत्प्रेक्षेति' । सम्भावना चोत्कटकोटिकः संशयः,
अप्रस्तुतकोटिरुत्कटत्वञ्च प्रस्तुतकोटिनिर्गण्येन, निर्गण्यञ्च क्वचिदुपात्तस्याप्यधिकरणेन
च । यदुक्तम्—

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अधःकरणमावेषे निगोर्णत्वं प्रचक्षते” ॥ इति ।

उपमेये उपमानसम्भावनेनोत्प्रेक्षेति नव्यैरुक्तम्, तत् प्राचीनानामनभिमत-
मित्यये स्फुटीभविव्यति । अस्माद्योत्प्रेक्षणोपार्थानां जाति-क्रिया-गुण-द्रव्यात्म-
कत्वेन तेषाञ्च भावाभावाभिमानेन जात्यादिवयस्य च स्वरूप-फल-हेतुरूपत्वेन द्रव्यस्य
स्वरूपमात्रगत्वेन च उत्प्रेक्षानिमित्तस्य गुण-क्रिया-रूपत्वेन एवं प्रकारान्तरेण च
वङ्गवो मेदा अन्यैरुक्ता गन्धगौरवभियाव नोक्ताः स्वयमनुसन्धातव्याः ॥ २३१ ॥

मध्यन्दिनाकंसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मानुरङ्गसुखतः ॥ २२२ ॥

स्नातुं पातुं विसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२३ ॥

“चतनस्येतरस्य वा” इत्युक्तम्, तव चेतनवत्तुत्प्रेक्षासुदाहरति, मध्यन्दि-
नाकैति । मार्त्तण्डगृह्याणि सूर्यस्य पञ्चानु, ‘पदपञ्चपरतन्त्रेषु यङ्’, इति क्वप् ।
उङ्गुत्तुम् उन्मूलयितुम्, अत्र सूर्यतप्तस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थकतया स्थिता
सरस्यवगाहनक्रिया सूर्यपञ्चपद्मोद्धारणार्थकत्वेनोत्प्रेक्षिता, तवच मध्यन्दिनाकं-
सन्तप्त इति मध्यन्दिनाकंकटंक-सन्तापक्रिया निमित्तम्, मन्ये इति पदम्
उत्प्रेक्षाद्योतकम्, उत्प्रेक्षाविषयश्चात्र तद्वैरनिष्क्रयावगाहनमुपात्तम् । किञ्चात्र
सन्तापकस्य सूर्यस्य प्रतीकाराशङ्कनं गजेन सूर्यपञ्चपद्मोद्धारणादभ्यैरुक्तः प्रत्यनी-
कालङ्कारोऽपि । यदुक्तम्,—

“प्रत्यनोकमशक्तं न प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदोयस्य तिरस्कारस्तस्ये वीतकपसाधकः” ॥ इति ।

तदनयोः सङ्करः ॥ २२२ ॥

अथ लक्षणं सङ्गमयति । ज्ञातुमिति, दंरनिष्क्रयाय सन्तापकत्वाद्देरिणः
सूर्यस्य प्रत्यपकाय ॥ २२३ ॥

[For मध्यन्दिन here see notes at the end].

कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।

इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥ २२४ ॥

अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरशुभिरुत्पलम् ।

स्पृश्यते वा नवेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२५ ॥

अचेतनहृत्पत्रं चासुदाहरति, कर्णस्येति । इदम् कर्णोत्पलं मम आयतिः
दोषता तस्या विरोधिनी निवारकस्य कर्णस्य भूषणम् इति अस्मादधेतोः । प्राय
इत्पत्रं चाद्योतकम् । दृष्ट्या चक्षुषा विलङ्घ्यते स्वांशुसम्पर्केणोत्साध्यं त इव ।
अवाचेतनायादृष्टेरशुनां सन्निहितत्वेन कर्णोत्पले स्पर्शाख्यो गुणः कर्णोत्पलोत्सार-
णत्वेन संभावितः, स चादानुपात्तः ॥ २२४ ॥

अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्या आकर्षात्कविशान्तायाः, स्पृश्यते वा नवेत्यनेन
असन्नपि विषयश्चमत्कारप्रतिपिपादयिषया विषयिणा केनचित् कविभिरुत्प्रेक्षणीयो
भवतीति सूचितम् । एवमुदाहरणद्वये चेतनाचेतनयोः प्रस्तुतयोः क्रियागुणौ चतुर्प्रे-
क्षाविषयो । प्रस्तुतस्वरूपस्य विषयत्वं यथा—

“कसः कुरङ्गकदम्बश्चलचैलाचलो भाति ।

सपताकः कनकमधो विजयलम्भः स्मरस्त्रेव” ॥

अत्र प्रस्तुतस्यो गो. स्वरूपमेव विषयः नतु गुणादिः, विषयोच विजयलम्भः नच्येमुपमा स्मरसन्ध्याविजय-कृष्णप्रसिद्धत्वे नोपमानत्वाभावात् प्रसिद्धत्वाच्च तथात्वात्, उपमाद्योतकैवशब्दस्य चोपमानोत्तरत्वनियमेनात्र तदभावात् सम्भावनाया एव स्फुट-प्रतीयमानत्वे नोपम्यप्रतीतिरभावाच्च । इयञ्चोत्प्रेचा द्योतकाप्रयोगेऽपि क्वचिद्विवा-यथा—

“तत्त्वज्ञाः क्षनयुग्मेन सुखं न प्रकटोक्तम् ।

हाराय गुणिनं स्थानं न दत्तमिति लज्जया” ॥

अत्र क्षनयोरचितनतया लज्जाया अममवेन लज्जयेवेत्प्रेचा, इयं प्रतीयमानोत्प्रेचेत्याहुर्विश्वनाथादयः ॥ २२५ ॥

“लिम्पतौव तमोऽङ्गानि वर्णतौवाञ्जनं नभः ।”

इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेचालक्षणाञ्चितम् ॥ २२६ ॥

केषाञ्चिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।

नोपमानं तिङन्ते नेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २२७ ॥

उत्प्रेचा लक्षण is seen in ‘लिम्पतौव तमोऽङ्गानि’ । Some how-
ever take it as उपमा due to इव (इवश्रुति) ; but उपमान is not
seen with इव in तिङन्त words.

मन्ये गङ्गे इत्यादि पदप्रयोगेऽप्युत्प्रेचा, इवप्रयोगे तु सर्व्ववाप्युपमैवेति प्रत्ययभेद-
पर्यन्तमन्यरा ऋजुधियः, उपमये उपमानस्योक्तः संशय उत्प्रेचेत्यन्यं, मतद्वयञ्च
तद्द्वयग्राह, लिम्पतावेति । श्लोकादमिदं भासस्य चारुदत्ते तथा सृञ्चकटिके । अस्यो-

नरादं नु—‘असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता’ इति । इतीदमपीति प्राचान-
पद्यादं सपौल्यः । भूयिष्ठम् अतितराम् नत्वांशिकत्वेन, उत्प्रेक्षालक्षणांश्चि-
मिति । तथाहि अचेतनस्य तमसो व्यापनरूपो विषयो क्षेपनत्वेन सम्भावितः, एवं
वर्षतोवाञ्जनं नभ इत्यत्र निरालोकप्रवृत्ततमसः सत्पातो नभःकटं काञ्जनवर्षणत्वेनेति,
उभयत्र विषयस्यानुपादानम् ॥ २२६ ॥

केपाच्चिदिति । केपाच्चित् ऋजुधियां नतु सर्व्वेषाम्, उपमाभान्तिः श्रोतृप-
मालङ्कार इति धनः, तत्र हेतुः इव्युत्प्रेति, कमलमिव मुखमित्यादाविव श्रवापीव-
शब्दश्रोपमाद्योतकत्वादिति भावः । नन्वश्रोपमाप्रतीतिरुक्तत्वात्केशवाक्तां कथं भान्ति-
रित्यत्राह, नोपमानमित्यादि । तिङन्तेन तिङन्तपदप्रतिपादिन उपमानं कृत्वा
कस्यचित् प्रस्तुतश्रोपमिति न भवति, तिङन्तपद-प्रतिपादस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैवोप-
मानत्व-सम्भावदित्याशङ्कितम् । ज्ञाताः प्रामाणिका भाष्यकारादयः तेषां भाषितं
वचनम् अतिक्रम्य अनालोच्य उपमाभान्तिर्जायते इत्यन्वयः । तदुक्तम्—

‘सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते” ॥ इति ।

अयमाशयः, प्रकृते हि उपमानोपमेयतायामुपमेयस्य वर्णनोद्यत्वेन शब्दोपात्त-
स्यावश्यकतया अनुपात्तस्य प्रस्तुतस्यापि व्यापनश्रोपमेयत्वाभावेनोपात्तस्य तमस एव
तथात्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् तस्य लिप्यतीति तिङन्तार्थउपमानमिति यदुक्तम्
तत्तिङन्तार्थस्य साध्यत्वेनोपमानत्वाभावस्य प्रामाणिकवचन-प्रतिपन्नत्वादविचार-
विजम्बितमिति ॥ २२७ ॥

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतस्तुल्यधर्मसंज्ञासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

उपमान-उपमेयत्व is due to तुल्यधर्म ।

But in लिम्पतोव, there is no such उपमानधर्म due to वचनप्रमाण-विरोध and युक्तिविरोध ।

इत्युपमानुपगमे वचनप्रमाणविरोधं प्रतिपाद्य अत्र युक्तिविरोधनपि दर्शयति, उपमानोपमेयत्वमिति । तुल्यधर्मव्यपेक्षया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानगुणादिरूप-धर्म-सापेक्षतया उपमानोपमेयत्वं भवति । अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति । प्रकृतं तदभावं दर्शयति, लिम्पतेरिति । लिम्पतेः लिम्पतोति तिङन्तार्थस्य पदस्यापि नामत्वानुकारणात् पठौ । लिम्पतेः लिपधातोः इत्यर्थस्तु न सम्यक्, वर्णात्मकस्य घातोरन्वकारोपमानत्व-स्यान्वेनापि वक्तुमयोग्यत्वात् । धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते इति न कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् तमोलिम्पत्यर्थयोः साधारणधर्माभावात् कथमुपमेयोपमानभाव इति ॥ २२९ ॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ।

सएव धर्मा धर्मी चेत्तुल्यधर्मोऽपि न भावति ॥ २२६ ॥

ननु तमोलिम्पत्यर्थयोर्लेपनमेव साधारणधर्मास्तु तमसोऽप्यावरकतया गौण-लेपनयत्वात् धर्मयोर्विष्वप्रतिविम्बतया च साधारण्यभ्युपगमादित्याशङ्काह, यदीति । यदि लेपनमेव इष्टं साधारणधर्मतयाभ्युपगतं, तर्हि लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रति-पादः अपरः विशेष्यतानापन्नो धर्मिभूतोऽर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः, वैयाकरणनये व्यापारस्यैव विशेष्यतया तिङन्तपद-प्रतिपाद्यत्वात्, तदुक्तम्—

“फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम्” ॥ इति ।

तथाच बोधः, देवदत्ताद्याशयक-लेप्यसंयोग-फलकलेपनमिति । एवञ्चात्र धर्म्य-
न्तराप्रतीतेर्लेपनस्यैव धर्मित्वं नतु धर्मत्वमिति । अत्रापि लिप्यतिरिक्त्यनुकरणे
प्रथमा । ननुप्रामाणिकप्रयोगेऽस्मिन्प्रपदप्रतिपादिताया उपमाया निर्वाहणस्यावश्य-
कतया एकस्यैव लेपनव्यापारस्य धर्मित्वं धर्मित्वमास्तु, यथा अनन्वयोपमाश-
मेकस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्चेत्यत्राह, स एवेति । स एव लिप्यतिपःप्रतिपाद-
लेपनव्यापार इत्यर्थः । उन्मत्तोऽपीति, उन्मत्तैरप्येकस्मिन्नेकस्य धर्मित्वं
धर्मित्वञ्च नोच्यते, का कथा सहृदयानाम्, अनन्वयोपमायान्तु एकस्योपमानोपमेयत्व-
मनन्यसदृशत्व-प्रतिपदनाथं वैचित्र्यम् । इदन्तु नितान्तनिवृद्धित्वविलसितम्,
तस्मादत्र धर्माभावात् सैव दुरवस्था जागृकैति भावः ॥ २२६ ॥

कर्त्ता यदुपमानं स्थान्नागभृतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्ययो नालमन्यदपेक्षितम् ॥ २३० ॥

यदि नाम धर्मित्वमेव लेपनव्यापारस्य, कर्त्तुरप्यशयतिङ्ग प्रतिबोधितत्वात्तेनै-
वौपम्यनिर्वाहो जायतामित्यत्राह, कर्त्तेति । कर्त्ता तिङ्प्रतिपादो व्यापाराश्रयः यदि
उपमानं स्यात् तमस उपमानत्वेनोच्येत, तर्हि तदपि न सम्यगिति
शेषः । यतः असौ कर्त्ता क्रियापदे लिप्यतीतिक्रियापदेन विशेष्यतया
प्रतिपादो लेपनव्यापारे न्यग्भूतः उपसर्जनोभूतः, तिङर्थस्तु विशेषणमित्याहुः,
लेपनव्यापारे विशेषणतयान्वितस्य कर्त्तुः कथमुपमानतया तमसा सद्धान्वयित्व-
मिति भावः । नन्वस्तु नाम कर्त्तुः स्वव्यापारे विशेषणतयान्वितत्वम्
एकवान्वितस्याप्यन्यवान्वितत्वस्य बहुषु दशनादित्याशङ्काह—स्वक्रियेति,
स्वक्रिया स्वाशयक-लेपनव्यापारस्तस्याः साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोध

इत्यर्थः तत्र अयः व्यापृतः प्रकारतामापन्न इति यावत्, तादृशः सन्
अन्यत् पदार्थान्तरम् अपेक्षितं स्वप्रकारकान्वयबोधे विशेषत्वेनाकाङ्क्षितं
पदार्थान्तर-विशेष्यकबोधे पुनः प्रकारो भवितुमिति यावत्, नालं न
समर्थः । अयमभावः—एकवान्वितस्यान्यतान्वितत्वं युज्यतएव, परन्वेकव
विशेषणतयान्वितस्यान्यतापि विशेषणतयैवान्वयो न युज्यत इति, प्रकृति तु
स्वव्यापारे विशेषणतयान्वितस्य कर्त्तृरूपमानत्वाभ्युपगमे उपमेये तमस्यपि
विशेषणत्वेनैवान्वितत्वमभ्युपेयमिति नैतद्युज्यतएव । एतदेवोक्तं दौधितिकृता
‘इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत विशेषणत्वेनान्वयायोगात्’ इति, तस्मान्नाव
कर्त्तृरप्युपमानत्वमिति भावः ॥ २३० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

अङ्गानोति न सम्बद्धं सोऽपि मृग्यः समोगुणः ॥ २३१ ॥

ननु माभूद्रापरविशेष्यकान्वय-बोधतादि-वैधाकरणनये कर्त्तृरूपसंज्ञतयोप-
मानत्वं प्रथमान्त-मुख्यविशेष्यकान्वय-बोधत्वादितार्किकमये तु स्यादेवेत्या-
शङ्काह, य इति । योलिम्पत्यमुना तुल्यमिति । अत्र यदद-पदयोः प्रयोग
उपमानोपमेयभावस्फुटीकरणाय, वस्तुतस्तु निपनकर्त्तव्यं तम इतीव बोधः,
अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतप्रयोगे च यददसोरनुपादानात् उपात्तशब्दार्था-
नामेव शाब्दबोधविषयत्वनियमात् । इत्यपि शंसत इति, अत्र नते
इत्यध्याहार्यम्, इति शंसतो वदनी नतेऽपीत्यर्थः । अङ्गानोति न
सम्बद्धमिति । अङ्गानोति कमंपटं न सम्बद्धम् उपमेयतमः कर्त्तृक-तदन्वयो-
पयोगि-क्रियान्तराभावादुपमेयांशेऽन्वितं न भवति । नन्वङ्गकर्मक-लिपनकर्त्तव्यं

तम इतेष्व बोधोऽस्तु किमङ्गनीत्यस्योपमेय-तमस्यनन्वितत्वं-चिन्तनेनेत्यत्राह-
 सोऽपि सृग्यः समोगुण इति । सोऽपि कर्मतापन्नाङ्गूपो गुणोधर्मोऽपि
 समः साधारणत्वेन सृग्योऽन्वेष्टव्यः अवश्यं वक्तव्य इत्यर्थः, अन्यदा
 साधारण-धर्माप्रयोगेण-साधर्म्याप्रतीतिः कथनुपमानोपमेयभाव इति भावः । तमो-
 गुण इति पाठे तमोगुणः तमोधर्मत्वेन सृग्यः इत्यन्वयः । नचात्र-
 कर्मकलिपनमेव इयोः साधारणधर्मोऽस्तु तस्य चोपमानांशे मुख्यवमुप-
 मेयांशे तु गौणत्वं विस्वानुविस्वतयापि धर्मस्य साधारणस्याभ्युपगमादिति
 वाच्यम्, तादृशलिपनस्योपमानकर्तृपसर्जनत्वेन उपमेयतमस्यनन्वययोगात्
 अपिच साधारणा हि गुणक्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनान्वयबोध-
 विषयतामापदन्ते पथोलोचनया तूपमानगतत्वेन लिपनस्यानन्वयबोध इत्युप-
 मानता-वच्छेदकतथोपमानशरीरत्वमेव नतूपमानोपमेययोः साधारणधर्मत्वमिति
 विवेचनीयम् ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्तामिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिम्पती लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

ननु माभूदत्र लिपनस्य साधारणधर्मत्वं धर्माप्रयोगाङ्गुतोपमेयमश्वत्वं
 वाह, यथेन्दुरिवेति । इति अत्र कान्तिः साधारणधर्मभूतं सौन्दर्य-
 यथा प्रतीयते वाचकाप्रयोगेऽपि सुन्दरत्वेन प्रसिद्धेन्दोरुपमानत्वाद्भवति, त-
 लिम्पती लिम्पतिपद-घटितप्रयोगे लिपनकर्तृभूतमाने सतीति वा लि-
 तेरिति पाठे तु लिम्पतीतुपमानपदप्रयोगादित्यर्थः । लेपनादन्यत्
 मितिप्रयोगकसाधारणधर्मान् न प्रतीयते, उपमानतावच्छेदकतया शायमा-

लेपनस्य तु उपमानमात्रान्वितत्वात् साधारणधर्मत्वमिति पूर्वमेवोक्तम् ।
अथभावः—साधारणधर्माप्रयोगेऽपुनरिति रश्च, पगम्यत एव, परन्तु तद्वीपमेवो-
पमानयोः स्फुटसादृश्यत्वमपेक्षणीयं 'यद्येन्द्रिव ते वक्त्रम्' इत्यादौ, प्रकृते
तु तमोलेपनकर्तृनां तथात्वमिति साधारणधर्माभावात्तद्वीपमासम्भव इति ॥ २१२ ॥

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकट'कः ।

अङ्गकर्मा च पु'सैवमुत्प्रेक्ष्यत इतौप्यताम् ॥ २१३ ॥

इत्थं विपक्षमते दीपदानमुपसंहरन् स्वमतं द्रष्टयति, तदुपेति ।
तत् तस्मादेवमुपमाभ्युपगमस्य सदोषत्वादित्यर्थः, अङ्गकर्मा तथा ध्वान्त-
कट'को लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रतिपाद्या लेपनक्रिया पु'सा कविनिषङ्गेन
वक्त्रा उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति द्रष्टव्यताम् अकामिनाप्यङ्गीक्रियतामित्य-
श्वयः, । ननु विषयाभावे विषयिभूतायास्तथाविधविशिष्ट लेपनक्रियायाः
कथमुत्प्रेक्षणीयत्वं संशयविशेषरूपाया उत्प्रेक्षाया कोटिद्वयविषयकत्वनि-
यमादिति विषयं दर्शयन् विषयिभूतं लिम्पतिं विशिष्टं उपश्लेषणार्थं
इति । उपश्लेषणं तमःकट'कव्यापनम् अर्थः स्वविषयिकोत्प्रेक्षाया
विषयो यस्य सः । अयमर्थः, प्रस्तुतोऽर्थस्तत्तद्विषयः, तत्र सम्भाव्यमानो
ऽध्यवसायमानो वाऽप्रस्तुतोऽर्थो विषयी, प्रकृते तमः कट'कोऽङ्गव्यापनमुत्
प्रेक्षायाविषयः तादृशलेपने विषयीति, ततश्चात्र प्रस्तुतं तमोव्यापनं
तादृशलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते न तूपमानेन तेनोपमीयते इति । (उत्प्रेक्षात
इत्यत्र क्वचित् उत्प्रेक्षितं इति क्वचित्प्रचित इति पाठद्वयं न
सम्यक्) ॥ २१३ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो ननमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः ॥ २३४ ॥

इतुःउत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

Like the word इव, मन्ये, शङ्के etc. too declare उत्प्रेक्षा ।

ननु साभूदलोपमा, इवप्रयोगे कथमुत्प्रेक्षापीत्यवाह, मन्ये इति । व्यज्यते
योज्यते, तादृशः उत्प्रेक्षादीतकः । दीप्तकाप्रयोगे तु अन्वयबोधानुपपत्त्या सम्भाव-
नीत्यानि प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति पूर्वमुक्तम् ॥ २३४ ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचासुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधा तथा ॥ २३५ ॥

(Sl. 235 etc.) In these slokas Dandin describes the अलङ्कार,
(1) हेतु with its varieties—कारकहेतु, ज्ञापकहेतु etc that which
creates or indicates something. (See ahead) । (2) सूक्ष्म ।
(3) लव and क्रम though not accepted by the old or Bhamaha
etc. In सूक्ष्म अलङ्कार some सूक्ष्मार्थ is indicated by आकार (outward
features) or इङ्गित internal desire. In लव or लेश the main
thing is partially (लेशेन) stated or described. In क्रमालङ्कार
the अलङ्कारपदार्थ is respectively and in order mentioned after
the उद्दिष्टपदार्थ । (See also Tika and illustrations here head).

‘हेतुः सूक्ष्मलवः क्रमः’ (ch. 2 Sl. ५) इत्यनेनोद्दिष्टानां हेतुसूक्ष्मलवानामलङ्कार-

रत्नं भामहप्रभृतयो नेच्छन्ति यथा, —

‘हेतुश्च सूक्ष्मलेशो च नालङ्कारतया मताः ।

समुदायाभिधेयस्य वक्रोक्तानभिधानतः’ ॥ इति ।

तेषामयमभिप्रायः निहेतुताया दीपत्वाभिधानाद् हेतुमद्भावोऽन्वयोपयोगितया
सुतरामपेक्षनीय इति नालङ्कारत्वम् । एवमङ्गीताकाराभ्यामभिप्रेतार्थप्रत्यायने
वाच्यस्य कश्चिन्मत्कार इति सूक्ष्मस्यापि नालङ्कारत्वम् । तथा स्वयमेव प्रकाशि-
तस्य पुनर्निगूढनेऽपङ्गतिरेव किं पृथग्लेशस्यलङ्कारत्वमिति, इदमनुभवसिद्ध-
वैचित्र्याविशेषानवधोषनिवन्धनं प्राचीननिबन्धविरुद्धञ्चेति मतमेतत् कठाक्षयन् तथाणा-
मेकव निर्देशपूर्वकंवैचित्र्याविशेषात्कत्वादलङ्कारीतमत्त्वमाह, हेतुश्चेति । लेशो
लवर्षञ्जयोद्देशवाक्ये उक्तः । उक्तमभूषणं गतु भूषणभावम् । उक्तमेति विपक्षा-
णामसद्बुद्धयत्वं प्रतिपादनाय, यस्मिन्तमालङ्कारत्वं तस्यालङ्कारत्वं सिद्धमेवेति भावः ।
तत्र प्रथममुद्देशकमप्राप्तत्वाद्भिरूपणोपस्य हेत्वलङ्कारस्य अतिप्रसिद्धत्वाच्चक्षणमनभिधाय
मेदानीं दर्शयति, कारकाज्ञापकाविति । लक्षणान्तूक्तमात्रेये—

“सिधाधिविशिताथस्य हेतुर्भवेति साधकः ।

कारकोऽज्ञापक इति द्विधा सोऽप्युपजायते ।

प्रवर्तते कारकाख्यः प्राक् पश्चात् कार्यजन्यतः ।

पूर्वः शेष इति ख्यातस्तयोरेव विशेष्यता ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियमकात् ।

अविनाभावनियमादविनाभावदर्शनात् ।

ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्वेदा पूर्वोक्तदर्शनात्” ॥ इति ।

एवञ्च सिपाधयिधितार्थसाधकोहेतुरिति लक्षणम् । सिपाधयिधितोऽर्थश्च क्रिया-
दिरूपं वस्तुज्ञानञ्चेति द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः, द्वितीयस्य ज्ञापक
इति । कारकज्ञापकयोर्लक्षणमुक्तं भोजराजेन,

“यः प्रगतिं निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिश्चान्तराविशन् ।

उदासीनीऽपि वा कुर्यात् कारकं तं प्रचक्षते ।

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञारक्य सः” ॥ इति ।

अनथोरपि प्रमेदा बहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याह तौ चानेकविधाविति ।
अनेनैव हेत्वलङ्कारेणान्येरुक्तस्य काव्यलिङ्गस्य, कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्यानु-
मानस्य च संयुक्त इति न ते पृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्तु हेतुहेतुमती-
रभिन्नतयोपन्यासी हेतुरित्याह यथा ‘अभेदेनाभिधा हेतुहेतोर्हेतुमता सह’
इति । अथच हेतुः स्वमतेऽतिशयोक्तिरेव ॥ २१५ ॥

अयमान्दोलित-प्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्व्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २१६ ॥

प्रीतुत्पादनयोग्यस्य रूपस्यातोपलब्धं हणम् ।

अलङ्कारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २१७ ॥

Here we have कारकहेतु (see Tika).

अत्र कारकहेतुमुदाहरति, अयमिति । आन्दोलिताः मन्दं मन्दं चालिताः
प्रौढा वसन्तर्त्तोः परिणामिन बहलौमूताः, (अप्रीदेति पाठे वसन्तप्रारम्भे षाडुरप्राया

इत्यर्थः,) चन्दनदुष्पाणां पल्लवा येन सः । अनेन मलयमारुतस्य मान्यं
सौगम्यं शैत्यञ्च प्रतिपादितम् । अत्र मलयमारुतः प्रीतुत्पादनक्रियायाः
कारकः, तस्य चान्दोलितेत्यादि विलक्षणविशेषणविशिष्टतया निर्देशात्मका-
रातिशयः सङ्गद्यद्दद्यानुभवसिद्ध इत्यलङ्कारता । अन्यथा न तथात्वमिति, यथा
गौरतरि मृगो धावतीत्यादौ । विपक्षणान्त्वव स्फुटमपि प्रतीयमानवैचित्र्यनप-
श्यतां गजनिर्मौलिवैवेति तदेवाह, प्रीतुत्पादनेति । रूपस्य कतुं स्यादधि-
विशिष्टस्वरूपस्य उपद्रव्यं वैचित्र्यजनकतथोपन्यासः । अलङ्कारतयोद्दिष्टमिति
वैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वादिति भावः । इदञ्चोत्पादनक्रियायाः प्रवृत्तावुदाहृतं
निवृत्तावप्येव मुदाहृत्यैवमित्याह, निवृत्तावपीति । तत्समं क्रियाप्रवृत्तिसमानम्,
यथा—

‘सुखे तव सुखामोदलोलुपो मधुपो धमन् ।

कर्णिकाकमलं फुल्लमपि नाभिसरत्ययम्’ ॥

अत्राभिसरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रयुक्तावुदासोनतायाञ्च बोध्यम् ॥ २३६ ॥

२३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्भरान् ।

पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवभूतो हि मारुतः ।

विरहज्वरसम्भूत-मदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

पूर्वोदाहरणे प्रीतुत्पादनक्रियायाः साधकस्य हेतुत्वं दर्शितम्, तत्

किं सर्वत्र क्रियाया एव साधको हेतुरिति शङ्का निरासन्न, दाहरणान्तरं दर्शयति, चन्द्रनेति । चन्दनारण्यम्, आधूय ईषत्कम्पयित्वा, एतेन सौगन्ध्यं मान्याच्च प्रतिपादितम्, स्पृष्टा मलयानभरानित्यनेन च श्रेयम् । अभावाद्यध्वंसाय इत्यर्थः ॥ २३८ ॥

अभावेति । एवम्भूतः सौगन्धादिगुणयुक्तः, तेषामिदोद्दीपकतया पथिकामात्रं प्रति कारणतावच्छेदकत्वात्, हि यतः विरहज्वरे सम्भूतः प्रादुर्भवन् यो मदन एवाग्निः तेन आतुरे रुग्ने, जने 'न तत्र करुणा हेतुः' इत्यादिबदल पक्षेण सप्तमी, तस्याः प्रतियोगित्वमर्थः तस्य चाभावित्यनेनान्वयः । अभावसाधनायालमिति अलं योग्यः, उपस्थितिद्वारेतिशेषः ततश्चाभावस्यापि साधको हेतुर्भवतीति भावाभावसाधकतया हेतोर्देविष्यं बोध्यम्, एतेन क्रियायाः साधको हेतुरिति यद् भोजराजेन क्रियाया एव साध्यत्वमुक्तं तन्नादरणीयम्, अभावादेरपि साध्यत्वसम्भवात्, अतएवाग्रे ये 'सिद्धाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः' इत्यनेन सिद्धाधयिषितार्थत्वेन सामान्यतः पदार्थमात्रस्यापि साध्यमानत्वं दर्शितमिति केचित् । वस्तुतस्तु अभावाद्योपस्थित इति निमित्ततयाऽभावविशिष्टाया उपस्थितिक्रियाया एव साध्यत्वम्, अभावसाधनायेत्यभावस्य साध्यत्वोक्तिस्तु साध्यतावच्छेदकतया परम्परया यत्र तु क्रियापदं नास्ति तत्र तादृष्याङ्गत्वं नैव क्रियारहितस्य वाक्यत्वाभावात्, उक्तञ्च 'यद्वान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्ति-भवेन्तोपरः प्रयोक्तव्यः इति । एवं च सर्वत्र कर्मण्येन प्राप्यकर्मणि च क्रियाया एव क्वचित् किवलायाः, क्वचिद्विशिष्टायाः साध्यत्वं ज्ञेयम् ॥ २३९ ॥

निर्वर्त्तोर च विकार्ये च हेतुत्वं तदपेक्षया ।

प्राप्ये तु कर्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥

एवमुदाहरणद्वये क्रियापेक्षेत्रे हेतुत्वं दर्शितं, क्वचित् कर्मापेक्षयापि भवतीत्याह, निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मणीति शेषः, तत्र निवर्त्यं पूर्वमतदेव कर्तुः क्रिययोत्पाद्यमानम्, सदेव बाह्यचित्तं प्रकाशमानमिति द्विविधम्, यथा कटं करोति, पुनः प्रसूते इति । विकार्ये कर्तुः क्रियाया सदेव पूर्ववत्पक्षोच्छेदेनानुच्छेदेन वा अवस्थान्तरमापाद्यमानमिति द्विविधम्, यथा काष्ठं दहति कुण्डलं करोतीति । यदुक्तम्—

“यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकायते ।

तन्निरुत्तरं, विकार्यं च कर्महेतुः प्रवक्ष्यते ।

प्रकृत्याच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठं भक्षयति ।

किञ्चिदगुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” ॥ इति ।

तदपेक्षया निर्वर्त्य-विकार्यपेक्षया तयोरेव तत्र कार्यत्वात्, निर्वर्त्यविकारापेक्षेति केचित् । अत्र तदपेक्षेवेति न नियमः क्रियाया अपि जन्यत्वेन हेतुतानिरूपकत्वात् । प्राप्यत्विति, कर्तुः क्रियाया व्याप्तिमात्रं यत्र प्रतीयते न निष्कर्तुं च विकृतिकर्तुं प्राप्यम् । यदुक्तम्—

“क्रियाकृता विशेषाणां सिद्ध्यैव न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते” ॥ इति ।

क्रियापेक्षेवेति क्रियाया अपेक्षा यत्र सा, (क्रियापेक्षेवेति सयकारपाठे क्रिया अपेक्षा निरूपकतया अपेक्षणीया यत्रेति विग्रहः), प्राप्यकर्मणो जन्यत्वाभावेन निरूपकत्वाभावान् क्रियामात्रनिरूपितेत्यर्थः । नुमरनन्दिप्रभृतयस्तु

अनोक्षितमपि कर्मभेदनिच्छन्ति यथा पापं त्यजतीति तवापि क्रियापेक्षितमेव हेतुः,
अथच निवृत्तिविषयः ॥ २४० ॥

हेतुर्निर्वर्त्तनीयस्य दर्शितः शेषयोर्द्वयोः ।

दत्त्वोदाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

हेतुरिति । दर्शित इति अयमान्दोलितेत्यादुदाहरणे ध्यायः, तत्र प्रीतिरूपस्य
कर्मणो निर्वर्त्तनीयत्वात् । शेषयोर्द्वयोर्विकार्यप्राप्ययोः । अत्र हेतुरित्यनुषङ्गः ।
उदाहरणद्वन्द्वं दत्त्वा उपन्यस्य हेतुर्दर्शयिष्यत इति शेषः, अनन्तरञ्च ज्ञापको
हेतुर्दर्शयिष्यते इत्यन्वयः । यद्वा शेषयोर्द्वयोः शेषकर्मद्वयघटितवाक्यार्थद्वयगतहेतो-
रित्यर्थः । प्रतिज्ञा चैषा शिष्याणां तात्कालिकोत्कण्ठानिवारनतया इति
बोध्यम् ॥ २४१ ॥

उत्प्रबालान्यरण्यानि वाप्यः स्फुल्लपङ्कजाः ।

चन्द्रः पूर्णस्य कामेन पान्यदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

तत्र विकार्यकर्महेतुमुदाहरति, उत्प्रबालानीति । अत्र प्रकृतिभूतमुत्प्रा-
बालारण्यादिविययं पान्यानां दृष्टेश्चक्षुषो दाहकरत्वाद्विषं कृतं विषोभावरूपविकारं
नीतमित्यारोपितः प्रकृतिविकृतिभावकृत एव चनत्कारातिशयः । तात्त्विके तु
तस्मिन्सदभावात्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानस्थितां सखीम् ।

वाला भ्रूभङ्गजिह्वाची पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

प्राप्यकर्महेतुमुदाहरति, ज्ञानयोग्यामिति । ज्ञानयोग्यां ज्ञानाभ्यासम्, 'अभ्यासः
खुरली योग्या' इत्यमरमाला । प्रियस्थानस्थितां प्रियत्वेनारोपिताम्, करोतीत्य-
भिप्रेतयति शेषः । बाला अभ्यगच्छा, तस्या एव मनश्चिदासम्भावात् । तत्र
सखीमिति प्राप्य कर्म, तद्विषयकदर्शनक्रियापेक्षयेव बालाया हेतुत्वम्, तच्च
तथाविधाभिप्रायसहकृतम् भङ्गेत्यादिकाल्पनिकविशेषणपुरस्कृतं सङ्गम् क रविशेषं पुण्याति
॥ २४३ ॥

गतोऽस्तमर्काभातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्येव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

Here we have आपकहेतु (see Tika).

अथ आपकहेतुमुदाहरति, गत इति । वासाय वासश्चाय, गत्यर्थयोगे
कर्मणि चतुर्थी । इतीदमपि अस्तमितार्कादिकमपि कालावस्थाविशेषः प्रकृते
सायंसन्धेयर्थः तस्या निवेदने साध्येव पर्याप्तमेव । अवाकमिताकादयो आपकाः
सायंसन्ध्या च ज्ञाप्या, ज्ञाप्यस्य च कचित् प्रतीयमानत्वं क्वचिच्च शब्देनोपादानमिति
इयौ गतिः । अत्र तु प्रतीयमानत्वम्, अतएव साधिवैतिरवधारणानुपात्तस्य ज्ञाप्यस्य
कथं ज्ञापको भवतीति शङ्का निरस्ता । सम्प्रति सन्ध्या वर्तते इत्युक्तौ वैचित्र्या-
प्रतीतेर्निरुक्तज्ञापकमुखेन सन्ध्याप्रतिपादने च तत्प्रतीतेरस्वाङ्गकारता ॥ २४४ ॥

अबध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोभभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

आप्योपादाने आपकमुदाहरति, अवधेरिति अवधेरविनाशैः, असाधेर-
प्रतिकार्यैः, देहोष्मभेदेहतापैः । सुबोधं सुखिनानुमीयन्, कामातुरं विरहव्याकु-
लम् । अथ मनसः कामातुरत्वं आप्यमुपात्तं तस्य देहतापा आपकाः, तेषां
विशेषणद्वयेनातपलङ्घनादिजन्यत्वव्यावर्तनेन विरहासाधारण्यप्रतिपादनभङ्गा वैचित्र्या-
तिशयः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या आपकहेतवः ।

अभावहेतवः केचिद्व्याज्जियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

इतीति । इति एकरूपा, रम्यायमतकारजनकाः, प्रयोगेषु प्राचा प्रबन्धेषु,
आपकरूपा हेतवो लक्ष्याः स्वयं ज्ञातव्याः । एवं कारका आपकाश्च भावरूपा
एव हेतवोदर्शिताः, अनन्तरं केचिदभावहेतवः अभावरूपा हेतवो व्याज्जियन्ते सृज्यन्ते
इत्यन्वयः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनियद्वेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

अभावाच्च प्रगभाव-लब्धसामान्याभ्याभावान्ताभावभेदेन चतुर्विधाः क्रमेण तेषां
हेतुत्वमुदाहरति, अनभ्यासेनेति । धीमतां ज्ञानिनाम्, अक्षाणां इन्द्रियणाम्,
अनियद्वेण असंयमेन, व्यसनं स्त्रीपानमृगयाद्यासक्तिः । अथ यावद्विद्यानामभ्यासो
धीमद्भिर्य संसर्गोऽक्षाणाञ्च नियद्वो न क्रियते तावद्व्यसनं जायते इति विद्याभ्यासादीनां
प्रति हेतवः ॥ २४७ ॥

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

गतो मोहश्च प्रता वृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

गत इति । पुण्याश्रमे पुण्याश्रमगमने प्रव्रज्यायामित्यर्थः । अत्र पूर्वमुत्पन्नानां कामकथोन्मादादीनां प्रवृत्तौ सा पुण्याश्रमे मनोनिधानं प्रति हेतवः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।

गृहा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

वनान्यमूनीति । गृहाश्रमादिरज्यं वनं गतस्त्वनन्दोक्तिरियम् । अमूनि वनानि यद्येष्टेष्टाशनादिशून्यान्वपि न गृहाणि दुःखातिशयदातृगृहभिन्नानि तन्मे मानसं नन्द-
तौत्यन्वयः, एवमयं ऽपि, अत्र वनादिषु गृहादीनां भेदा वनं गतस्य मानसनन्दने
हेतवः । हेतुत्वच्छेदं न स्वरूपसत्त्वेन किन्तु ज्ञातमानतयेति बोध्यम् । अत्र सादृश्या-
तिशयहेतुकाभेदप्रतीतिपूर्वकभेदप्रतिपादनस्यैव चमत्कारजनकत्वादनगृहादीनां सादृश्य-
मस्यैव परन्तु तदविवक्षणाग्रात्र निर्णयोपमा ॥ २४९ ॥

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्व्वसम्पदः ॥ २५० ॥

अत्यन्तमिति । अनालोचितचेष्टितम् अविवक्ष्यकारित्वम्, अत्यन्तम् असत्
अविद्यमानं अनालोचितचेष्टितं नास्तीत्यर्थः । अतस्तेषामिति, अनालोचितचेष्टित-
स्यात्यन्ताभावः सम्पादोद्देशो हेतुः ॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

पूर्वोदाहरणवदे भावप्रतियोगिकानामेवाभावानां हेतुत्वं दर्शितम्, संप्रत्यभावप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य हेतुत्वं दृश्यन्नदाहरति, उद्यानेति । मञ्जरी अनुद्भिन्ना न भवति, उद्भिन्नेव भवतोत्पत्त्यर्थः । अतस्तस्या उद्दीपकत्वात् पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिर्देयः मरणमुपस्थितमित्यर्थः, मृतानामेव तपसाञ्जलिदानविधानात्, अत्र सहकारमन्वय्युद्देशभावस्याभावो विरुद्धिणोमरणहेतुत्वेन वर्णितः, अयच्च प्रागभावाभावः, वस्तुन उत्पादो हि प्रागभावाभाव उच्यते, तेन तद्रूपस्य सहकारमञ्जरीणामुद्देशस्य पथिकनारीणां मरणकारणत्वम् । प्रध्वंसभावो यथा,

“पोनशोषि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनं

पायावः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्त्रावासानुपघातनिर्गतमनास्तत्कालनीलहृदि

यस्य सोऽनुगतनानिपन्नवसतिर्देहाः शिवं ग्रसति ॥”

अत्र नारायणनाभिपन्नरूपावस्थानस्योपघाताभावो ब्रह्ममनोनिर्गतिं प्रति हेतुः, सहजं वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसस्याभाव उच्यते । अत्यन्ताभावाभावो यथा, ‘अत्यन्तमसदाय्याणाम्’ इत्यादौ, अवलोचनचेष्टितस्यात्यन्ताभावाभावः सम्पदिष्यतीति हेतुः । एवमन्योन्याभावाभावोऽपि बोध्यः । अत्राभावाभावानां प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वानुसृजनात् भावहेतुत्वं बोध्यम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

एवमभावस्य भावमभावञ्च प्रति हेतुत्वेन भेदान्तरं भवतीति प्रतिपादयन्नभाव-
हेतुमुपसंहरति, प्रागभावादीति । भावाभावस्वरूपस्य अभावस्वरूपस्य चेत्यर्थः, तत्र
पूर्वश्लोकेषु भावान् प्रति हेतुत्वं अभावं प्रति हेतुत्वन्तुष्टम् यदा उद्यानेत्यादौ दाहरणे
तथात्वं ज्ञेयं कार्यभूतस्य व्यज्यमानमरणस्य प्राणवायोर्देहसंयोगनाशरूपत्वात् एवमुक्तो-
दाहरणेषु भावानां कारकहेतुत्वं दर्शितं आपकहेतुत्वन्तु स्वयमूहनीयम्
॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसङ्गराश्चित्तहेतवः ॥ २५३ ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

अत्यन्तसुन्दरादृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

एवं हेतोः कारकत्वआपकत्वाभ्याम् अभावरूपत्वेन च वैविध्यमुक्तं, सम्प्रति
चिद्वसंज्ञकं भेदान्तरमाह, दूरकार्यं इति । दूरं देशतः कालतश्च दूरवर्ति कार्यं
यस्य सः । तत्सहजः कार्येण सहैव जातः । कार्यानन्तरजं कार्यं जाते पश्चाज्जातः ।
तथा अयुक्तमनुचितञ्च युक्तमुचितञ्च कार्ये यथोक्तौ, अयुक्तकार्यो युक्तकार्येत्यर्थः ।
असङ्गरा बहुविधाः । चित्तहेतव इति चिद्वसंज्ञका हेतव इत्यर्थः, दूरकार्यत्वादिनाशर्थ-
विषयत्वादन्वर्थता, तदुक्तं भोजराजिन—

“क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकस्तथा ।

अभावश्चित्हेतुश्चतुर्दिग् इहेष्यते” ॥ इति ।

॥ २५३ ॥

तेऽस्मी इति । गौणशक्तिर्गौणोल्लेखः सा च सारोपात्मिका साधवसानायां प्रस्तुतानुपादानात्, सैव व्याप्यः स्वविषयकाप्रस्तुताभेदप्रतीतिजनिका येषां ते च गौणशक्तिव्याप्यत्वं क्वचित् कार्यं स्यापि भवति, यथा ‘पश्यात् पथ्यं स्य’ इत्यादि वचः-साधोदाहरणे रागसागर इत्यत्र, अत्र हेतोल्लेखात्त्वस्य परस्परवेति बोधः । क्वचिदभयोरपि यथा ‘राज्ञां हस्तारविन्दानि’ इत्यादौ । तस्मात् गौणशक्तिव्याप्यत्वादिति प्रसज्यन्तपठः सत्यम् । एतच्चोपलक्षणं, इत्येकमप्येवमाभावेऽप्यध्यावसायमात्रविषयत्वे हेतूनामत्यन्तचमत्कारजनकत्वं बोधः यथा, ‘आविर्भवति नारीणाम्’ इत्यादिवचसाधोदाहरणे । अत्यन्तसुन्दरा दृष्टा इत्युदाहरणदर्शनाया हेतुः ॥ २५४ ॥

त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।

मुक्तां तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

क्रमेण दूरकार्यादीनुदाहरति, त्वदपाङ्गाह्वयमिति । हे अङ्गने प्रश्लाङ्गवति, त्वदपाङ्गरूपं तेनाव सारोपा गौणी, अन्यतः पुरुषान्तरे, तेन त्वदपाङ्गरूपेणानङ्गास्त्रं च । स लक्ष्यभूतः पुरुषः, अपिभिन्नक्रमे । अलक्ष्यभूतोऽहमप्यर्थः । अवास्त्ररूपकारणस्य लक्ष्यविधेरुपकार्यमेव निकटवर्ति, अलक्ष्यमिदमप्यनु दूरत्वमेवेति कार्यं स्यात् देवतो दूरस्थता । कालतो यथा

“अनश्रुवानेन युगोपमानमलब्धसौर्वीकिगणलाञ्छनेन ।

अस्यष्टछद्मसुखेणापि चासीद्रक्षावतो तस्यं मुजेन भूमिः” ॥

अत्र बाल्य एव धौवनकार्यं भूनिर्वाकरणाद्धेतोर्नृत्तकार्यता ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पथ्यस्तशैशवम् ।

सदैव विविधैः पुंसांमङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

आविर्भवतीति । पथ्यं स्तं निराकृतं शैशवं येन तद्वयो यौवनमित्यर्थः । मङ्गजो मनसिजः, “मङ्ग” मनसुपाये च प्रतीके चाप्रधानकी । मङ्गोदेशविशेषे स्वादङ्ग सम्बोधनेऽन्यथम्” इत्युक्तेः । तेन कृत उन्मादो मनोविकारविशेषः, तत्कृतेविभ्रमे-
विंलासैः, सहैवाविर्भवतीति । अत्र नारीणां यौवनरूपं कारणं कार्यभूतैः पुंसां
विभ्रमैः सदैव जायत इति कारणस्याशुकार्यं कारिता प्रतिपादनाय कार्यप्राक्क्षयवर्ति-
त्वापक्षोवैवर्तिकः । एवञ्चात्र विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुत्पद्यमानत्वेनाधा-
वसितमित्यध्यावसाय्यप्राशस्त्योऽत्र हेतुश्चन्तकागतिश्चजनकी नतु गौणोपपत्त्य इति
बोधम् ॥ २५६ ॥

पश्चात्पथ्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णोरागसागरः ॥ २५७ ॥

पश्चादिति । किरणान् पथ्यं स्तोत्राद्य उदक्षिपदित्यर्थः । पश्चादुदीर्णमुदित-
मित्यन्वयः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्वमेव, उदीर्णं उच्छलितः, समुद्र इति कश्चित्
पाठः, रागः कामाभिजाय एव सागरः । अतएवात्र कार्यस्यैव गौणवृत्तिव्यप्राशस्त्यत्वं,
वस्तुतस्तत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य क्षिप्रकार्यं कारिताप्रतिपादयिषया रागसागरो-
च्छलनरूपकार्यस्य पश्चाद्भावितत्वं पूर्वभावित्वेनाधावसिता, तेनाधावसायमूल एव
अमत्कारातिशयः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुट्मलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणद्वन्द्वरविवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

राज्ञामिति । त्वच्चरणद्वन्द्वमेव रविवालातपः । रवित्वेन रागिति बहुशः पाठः ।
तत्र त्वच्चरणद्वन्द्वस्य रागो लौहित्यं स एव वालातप उदग्गदादित्यरश्मिरित्यर्थः, राज्ञां
हस्ता हस्तद्वन्द्वान्येव अरविन्दानि तानि कुट्मलीकुरुते सुद्रितानि करोति, अत्र प्रणामाद्ये
हस्तयोः पुटीभावे कुट्मलीभावाध्यासस्तत्र एव चमत्कारातिशयः । अत्र वालातपस्पृशै-
तोररविन्दकुट्मलीभावरूपकार्यं मयुक्तम् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

पाणिपद्मानिति । कुन्दनिर्मलः कुन्दकुसुमवद्भवला, विशेषणमिदं नखानां
चन्द्रत्वारीपे हेतुः । अत्र चन्द्रकिरणरूपहेतोः पद्मसङ्कोचनं कार्यं युज्यत एव
॥ २५९ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशो ।

इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥ २६० ॥

हेतुसुपसङ्गति, इतीति । हेतुविकल्पानां प्रभेदानाम् । गतिर्दिक् । दर्शितेति
अनया दिशो अपरेऽपि हेतुप्रभेदाः स्वयं ज्ञातव्या इत्यर्थः ।

अथ सूत्रं लक्षयति, इङ्गतेति । इङ्गितम् अभिप्रायबोधकचेष्टाविष्करणम्, “इङ्गितं इङ्गतीभाव” इति विश्वः । आकारोरत्यादिमुचकमुखरागादिः, ‘स्यादाकारोऽङ्गवैङ्गतम्’ इति बोधालितः । ताभ्यां लक्ष्यो लक्षयितुं याग्योऽर्थः अभिलाषाद्यभ्यन्तरविषयः रहः क्तिथमाणवर्द्धविषयो वा सूत्रः सूत्राख्यलङ्कारवान्, सूत्रसंज्ञाया अन्वर्थतां प्रतिपादयितुं हेतुमुपन्यस्यति—सौक्ष्मादिति, अर्थस्येङ्गिताकाराभ्यामिव लक्ष्यत्वेन सूत्रमतिवेद्यत्वादित्यर्थः । इत्यर्थस्येङ्गिताकाराभ्यां निपुणमतिलक्ष्यत्ववर्णनं सूत्रं नामालङ्कार इत्यर्थः । नव्यास्तु इङ्गितेनाकारेण वा लक्षितस्य सूत्रार्थस्य निपुणमतिना केनचिदङ्गान्तरेण यत्सूचनं तत्सूत्रं नामालङ्कारः । सूत्रार्थसूचनस्यैव चमत्कारजनकतया लङ्कारत्वादित्याहुः । तथाचोक्तं प्रकाशकता,

‘कुतोऽपि लक्षितः सूत्रोऽप्यर्थोऽन्यस्ये प्रकाशयते ।

धर्मेण केनचिदायं तत्सूत्रं परिचक्षते’ ॥ इति ।

कुतोऽप्याकारादिङ्गिताहेत्यर्थः । दर्पणकृताप उक्तम्—

‘संलक्षितस्तु सूत्रोऽर्थ आकारेणैङ्गितेन वा ।

कथापि सूच्यते भङ्गा यत्र, सूत्रं तदुच्यते’ ॥ इति ।

॥ २६० ॥

कदा नौ सङ्गमोभावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अवेक्ष्य कान्तमवला लीलापदमं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

पदमसम्मीलनादत्र सूचितोनिशि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

तत्रेकितल्लक्ष्यार्थमुदाहरति, कर्दति । नौ आवयोः । आकोर्णे जनबहुले देश ।
 लौलापथं क्रीडार्थकमलम् । न्यमोलक्ष्य समकोचयत् । पञ्चसन्धौलनादिति—
 सूचितोलक्षितः, नायिकाया अभिप्रेतो निशाभाषिसङ्गमरूपः सूक्ष्मोऽर्थः पञ्चनिमीलन-
 रूपेण तेन किञ्चित्चित इति स्मरते लक्षणसमन्वयः । नव्यमते तु नायकस्य
 जिज्ञासितः सङ्केतकालरूपः सूक्ष्मोऽर्थस्तस्य भूत्वेपादिनेङ्गितेन नायिकाया लक्षयित्वा
 निशासमयशंसिकमलनिमीलनलोलया प्रकाशित इति । अत्र च वैचित्र्याविशेषस्य
 सर्वानुद्धारविलक्षणतया सङ्गदयानुभवसिद्धत्वादलङ्कारत्वमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

मदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत ।

उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजि ॥ २६३ ॥

इत्यनुद्भिन्नरूपत्वाद्रतुत्सवसनोरयः ।

अनुलङ्घ्येव सूक्ष्मत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

इति सूक्ष्मम् ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति, मदर्पितेति । उद्दामोऽत्यधिको रानो रतुत्सवा-
 भिलाषत्वेन तरला मनो । उद्दामरागव्यञ्जिकेत्यर्थः, कापि विलक्षणा छाया कान्तिः ।
 अत्र नायिकाया रतुत्सवभिलाषरूपांस्तस्य मुखच्छायावेलक्षणरूपाकारेण किञ्चित्छाया-
 प्रतिपादितम् । नव्यमतेऽप्यत्र तादृशाकारसंलक्षितस्य तादृशवचनभङ्गा बन्धुषमोपे
 सूचनमिति लक्षणसमन्वयः, सूचनञ्च यस्मादर्थं प्रतिप्रेतं न नियमः तस्यान्याद्देश-
 कत्वस्यापि सम्भवात् । अतएव प्रकाशकता सूक्ष्मलक्षणे अन्यस्मिन् इतुक्तम् (मदर्पितेति
 कचित्पाठः) ॥ २६३ ॥

ननु पूर्वोदाहरणे पदमनिमीलनात् प्रतीयमानस्य निशिसङ्गमस्य सूक्ष्मत्वं तावदस्तु, अथ तु तादृशसुखच्छायारूपाकारः स्फुटतरमेव रतुत्सवमनोरथं लक्षयतीति कथमर्थस्य सूक्ष्मत्वमित्याशङ्गीयपादयति, इत्यनुद्भिन्नरूपत्वादिति । रतुत्सवमनोरथोऽनुद्भिन्नरूपत्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतरप्रतीयमानरूपत्वाभावात् सूक्ष्मत्वमनुलङ्घ्यैवापरित्यज्यैवात्र व्यवस्थितो वर्णितोऽभूदित्यन्वयः । (अवाप्यवस्थित इति क्वचित्पाठः) । अयमर्थः, उद्दामरागतरेना सुखच्छाया तावद्रतुत्सवमनोरथस्यैवानुभाव इति न नियमः, विषयान्तरमनोरथादिनापि तत्सम्भवादितानैकान्तिकत्वात् स्फुटतरं तादृशमनोरथं लक्षयति, लक्षयिता तु स्वीयविलक्षणसदृश्यतासन्नोचो नया तथा कथञ्चिन्नक्षयतीति सूक्ष्ममेव रतुत्सवविषयस्येति ॥ २६४ ॥

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

अथोद्देशवाक्योक्तलवैतिनामान्तरं लेशं लक्षयति लेश इति । लेशेन अल्पतया निर्भिन्नं प्रकाशितं यत् वस्तुनो रूपं स्वरूपतस्य निगूहनं संवरणम्, लेशः रोमोद्गेदाद्यङ्गविकारादिना किञ्चित् प्रकाशमानस्य गोप्यविषयस्य केनचित् व्याजेन गोपनं लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूहनरूपत्वात् लेशालङ्कार इत्यर्थः । इममेव नञ्चा व्याजोक्तिं वदन्ति । यथा 'व्याजोक्तिरुद्धमनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्' इति । वक्ष्यमाणापङ्क्तौ (३०४) तु न लेशनिर्भिन्नवस्तुनो व्याजेनापङ्क्तव इत्यनोऽस्य भेदः । गोप्यनिर्भेदश्च कचिद्विषयितुरनवधानवचनेनापि भवति । तस्य निगूहनमपि क्वचित् श्लेषेण क्वचिदश्लेषेण च । क्रमेण यथा—

“काली वारिघराणामपतितश्च नैव शक्यते स्थातुम् ।

जल्कण्डितासि तरले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः” ।

अथ अपतितयेति पतिं विनैत्यर्थः स्वयमेवाभिहितः पतनाभावप्रतिपादनेन निगूहितः ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति कानन—वनस्पतिना लता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं नहि घनागमरोतिरुदाहता” ॥

अवापि स्ववचनेनैव सूचिता पतिसङ्गमेच्छा घनागमस्वभाववर्णनया निगूहिता । इयमप्यपङ्गुतिरिति विग्रहायः । ननु लेशनिर्भिन्ननिगूहने कथत्कारो येनास्मा लङ्गारत्वमित्याशङ्गाह, उदाहरण एवासीति । रूपं वैचित्र्यात्मकत्वम् ॥ २३५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।

अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

निर्भन्ननिगूहने हो हेतु अनिष्टसम्भावना लज्जा चेति, तवानिष्टसम्भावनाया-मुदाहरति, राजोक्तं अवगच्छेयुरित्याद्यंसायां लिङ् । (मावगच्छेयुरिति क्वचित् पाठः) । अवगच्छेयुरित्यन्तमनिष्टशङ्कासूचकम्, अनन्तरं निगूहनोपायं चिन्तयन्नाह, आ ज्ञातमिति । तदेवाह—अहो इत्यादि, रोमोद्भेदस्य शीतानिलजनितत्वप्रतिपादने-नानुरागो निगूहितः ॥ २६६ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम ।

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतं दूषितम् ॥ २६७ ॥

लज्जायासुदाहरति, आनन्दान्नुतिः । कन्यकां विवाहाय गोप्यामानीतां कन्यां
दृष्ट्वैव कथमानन्दान्नुप्रवृत्तमिति । कन्यादर्शनमात्रेणैव आनन्दान्नुषा अनुरागव्यक्ति-
लज्जाकरीत्याशङ्क्य संवृणोति, अचि मे इति । अवायुणोऽचिद्रूपणजन्यत्वप्रति-
पादनव्याजेनानुरागो निगूहितः । अत्र वस्तुनिर्भेदश्च क्वचिदाशङ्कतः क्वचित्तात्त्विकः,
तत्राशङ्क्यामेतदुदाहरणद्वयम् । तात्त्विकत्वं यथा,

“शैलेन्द्र प्रतिपाद्यमान-गिरिजाहस्तोपगूढीलस-

द्रोमाञ्चादि-विसंघ, लाखिलविधिव्यासङ्ग-भङ्गाकुलः ।

आः शैल्यं तुङ्गिनाचलस्य करयोरितुश्चिबान् सखितं

शैलान्तःपुर-नाटमण्डल-गणैर्दृष्टोऽवताहः शिवः ॥

अत्र सात्त्विकतया रोमाञ्चादीनां परिज्ञानं तत्त्वानां जातमेव, अतएव ‘सखितं
शैलान्तःपुर नाटमण्डल-गणैर्दृष्टः’ इत्युक्तम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्कारोऽतिशोभते ।

लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृताम् ॥ २६८ ॥

असालङ्कारत्वमुपपादयति, इतिशोभते । अतिशोभते चमत्कारविशेषजन-
कतया काव्यमुपसृज्यते, तस्यादसालङ्कारत्वमनपलपनीयमित्यर्थः । अनेकतो व्याजस्तुत्य-
लङ्कारोऽपि लेश एवेत्याह, लेशमेक इति । लेशतः स्तुतिच्छलेन कृतां स्तुतिं वा एके-
लेशं विदुरित्यन्वयः । यदुक्तम्—

“दोषस्य यो गुणोभावो दोषोभावो गुणस्य यः ।

स लेशः स्यात्ततो नान्वा व्याजस्तुतिरपीष्यते” ॥ इति ।

यथा लेशनिभिन्नवस्तुनिगूहने लेशनामालङ्कारत्वं तथा लेशकृतस्तुतिनिन्दयोरपीति,
किं व्याजस्तुतीलङ्कारान्तरापभ्युपगमेन पल्लवोक्तवणमिति सोऽपि लेश एवेत्यर्थः ।
॥ २६८ ॥

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुर्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।

कन्यायाः कल्पते भोगान्निर्विविचोर्निरन्तरम् ॥ २७० ॥

तत्र स्तुतिव्याजेन निन्दासुदाहरति, युवेष इति । स्वयंवरगोष्ठ्यां कस्यचिद्वाङ्-
मनोपमुपस्थितां कन्यां प्रति सख्या उक्तिरियम् । योग्यः पतिः पतित्वेन वरीतु-
मुचितः, अत्र हेतुः रणोत्सव इति, अतिवारीऽयं ब्रियतामित्यापाततो बोधितं, पर्यावसाने-
तु सर्व्वदा रणव्ययोऽयम् अनेन ते कामसुखं दुर्लभं तत्र ब्रियतामिति । रणोत्सवे मन-
सक्तमिति स्तुतिव्याजेन निन्दैव प्रतिपादिता ॥ २६९ ॥

एतदेवाह, वीर्योत्कर्षस्तुतिरिति । अस्मिन् पद्ये भोगान् सुरतोत्सवान् निरन्त-
रनिर्विविचोः उपभोक्तुमिच्छोः कन्याया भावो वरणाभिप्रायस्तस्य निवृत्तये * राज्ञो
वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैव कल्पते—निन्दारूपेणैव परिणमतौल्यन्वयः ॥ २७० ॥

*[Comp. our “रक्षणाय कल्पसे” in Sak. v. 7]

चपलो निहयश्चासौ जनः किन्तेन मे सखि ।

आगःप्रमार्ज्जनायैव चाटवो येन शिञ्जिताः ॥ २७१ ॥

दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितश्चाटुकारिता ।

मानं सखीजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥

इति लेशचक्रम् ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमुदाहरति, चपल इति । मान एव स्त्रिणीनां गौरवहेतु-
स्तदन्तरान्तरा प्रेषसि मानो विषेय इति वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।
चपलो नैकत्र स्थिरप्रेमा, निर्दयः परपोषानभिन्नः, तेन युष्मानिरुपदिष्टेन मानेन ।
आगःप्रमार्जनाय अपराधविस्मरणाय, चाटवः प्रियवादाः ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति । सखीजनैरुद्दिष्टमुपदिष्टं मानं रागात् प्रेषस्वनुरागाधिकात्
कर्तुं शक्तया नायिकाया कोऽपि स्त्रीणामतीव हृदयङ्गमश्चाटुकारितारूपो गुणः,
दोषाभासः प्रथमं दोष इवाभासत इति तादृशो दर्शितः, दोषत्वेन कथित इत्यर्थः ।
तस्मादत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्दर्शिता ॥ २७३ ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनूद्देशो यथाक्रमम् ।

यथासङ्गमिति प्रोक्तं क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥

अथ क्रमं लक्षयति, उद्दिष्टानामिति । उद्दिष्टानां प्रथममुक्तानां पदार्थानां यथा-
क्रममनूद्देशः पर्यादुक्तैः पदार्थैः क्रमेणान्वय इत्यर्थः । यथासङ्गमिति । ननु 'हेतुः
सूक्ष्मो लवः क्रमः' (५) इत्युद्देशवाक्ये लवानन्तरं क्रमः एवोद्दिष्टस्तु कथं
यथासङ्गस्य निरूपणमित्यवाह, सङ्गानं क्रम इत्यपीति । यथासङ्गं सङ्गानं क्रमः
इति त्रयः पर्याया इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

ध्रुवन्ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।

स्नातुमन्मःप्रविष्टायाः कुसुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥

इति क्रमः ॥

उदाहरति, ध्रुवमिति । स्मितेक्षणमुखद्युतिरिति (जात्याश्रयत्वादेकवचनम्) । चोरितेति । किञ्चः पङ्क्तित्यर्थः, समुदायहरणं नायिकायां तदसत्त्वप्रतिपत्त्या वरस्थापनेः । मन्मःप्रविष्टाया इति मन्मःस्थितायां कुसुदादोनां चौर्यक्रियाया उपपादकम्, उत्पलं कुवलयम् । अत्र स्मितद्युतिः कुसुदेन, ईक्षेणद्युतिरुत्पलेन, मुखद्युतिः पङ्कजेन, चोरिता इति क्रमिकाणां क्रमिकैरन्वयः । अत्रालङ्कारान्तर-विच्छिन्निमूलतया-प्रौढोक्त्या च वैचित्र्यातिशयः ॥ २७४ ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानम्, रसवद्द्रसपेशलम् ।

उर्जस्वि रूढाङ्गहारम्, युक्तोत्कर्षञ्चतत्त्वम् ॥ २७५ ॥

(Sl. 275) प्रेयः अलङ्कार is there where there is congenial

upturn of some grand sentiment—देवादिविषयभावः ; and रसवत् अलङ्कार is indicated where there is fine suggestion of some one of nine sentiments like रति etc “स्थायो भावो रसः श्रुतः” as is to be understood by सहृदय person ; and उर्जस्विन् अलङ्कार is got where there is advent of गर्वं pride or अङ्गहार । (See illustrations ahead).

रञ्जयामाणां बहुलालङ्काररूपव्यञ्जानां वाच्यार्थस्य शोभाजनकतया समासोक्ति-

रूपकादिनाम्नालङ्कारत्वमुक्तम्, अमललाकनामां रसादिव्यङ्ग्यानामपि तथात्वेना-
लङ्कारत्वमुचितमिति सम्प्रति तद्रूपं प्रयोरसवदूर्जस्विनामकम् अलङ्कारवयम्
आह, प्रिय इति । वयणाभिवासंलक्ष्यक्रमलक्षणेकधर्मवत्त्वादेकव निवेशः ।
तत्र प्रियतरं भावाभिव्यक्त्या बोद्धव्यस्य प्रीत्यतिशयकरं वक्तुर्वा प्रीत्याधिक्यसूचक-
माख्यानं प्रियः प्रकटप्रियत्वात् प्रेयो नामालङ्कारः । भावाय देवादिविषया रतिः
प्रधानत्वेनाभिव्यक्ता वामिचारिण्य । यथा काव्यप्रकाशे, 'रतिर्देवादिविषया
व्यभिचारो तथाञ्जितः । भावः प्रीतः' इति । विभावादिभिरपरिपुष्ट उद्बुद्धभावः
स्थायो च भाव इति विद्यनाथादयः । यय्यक्तुंस्तु देवादिविषयकरतिभावव्यञ्जक-
मेवाख्यानं प्रयोऽलङ्कारतयोभिमतमिति वक्ष्यमाणोदाहरणदर्शनादवगम्यते । ततश्चा-
ख्यानचातुर्येण व्यज्यमानोदेवादिविषयकरतिभावोवाच्यस्य शोभाजनकतया प्रयो-
नामालङ्कार इति लक्षणम् । तथा रसपेशलं रसाभिव्यक्त्या आख्यायनम्, रसवत्
रसवन्नामालङ्कारः आख्यानचातुर्येण व्यज्यमानोरस एव वाच्यस्य शोभाजनकतया
रसवदलङ्कार इत्यर्थः ॥ रसस्वरूपस्य यय्यकृता नोक्तमिति किञ्चिदुच्यते । समुचित
सन्निवेशशोभिना काव्येन तत्तदभिनयेन वा समर्पितैः सङ्गदयश्चदयं प्रविष्टैः
तदीयसङ्गदयतासमीचीनेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितरामरमणीयादिभिः अलौकिका-
विभावनादिव्यापारवक्ष्या विभावागुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः सौतादिभिरालम्बन-
कारणैः चन्द्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैः अनुपातादिभिः कार्यैः चिन्तादिभिः सहकारि-
भिश्च सम्भूय प्रादुर्भाषितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दाशवरणा-
ज्ञानेनातएव प्रमुष्टपरिमित-प्रमादत्वादिनिजधर्म्येण प्रमादा स्वप्रकाशतया

वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग् विनिविष्टवासनारूपः स्थिरतया
 वर्तमानत्वात् स्थायिशब्दव्यपदेश्यो रत्यादिरेव रसः । तथा वाङ्मयः 'व्यक्तः स
 तेष्विभावादेः स्थायी भावो रसः स्मृतः' इति, व्यक्तो व्यक्तिविपरीकृतः, व्यक्तिस
 भग्रावरणा चित् । यथाहि शरावादिना पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ सन्निहितान्
 पदार्थान् प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रत्यादीन्, अन्तःकरण
 चक्षुःसाक्षिभावात्त्वाम्युपगतेः, विभावादीनामपि स्वप्नतुरगादीनामिव रङ्गरजता-
 दीनानिव च साक्षिभास्यत्वमविरुद्धम्, व्यञ्जकविभावादिवर्च्यणाया आवरणभङ्गस्य
 वा उत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्येते विभावादिवर्च्यणावधिलादा
 वरणभङ्गस्य, निवृत्तायां तस्यां प्रकाशस्वाङ्गत्वादिद्यमानोऽपि स्थायी न प्रकाशते
 इतीदमभिनवगुणादिमतस्वरस्वेन । भट्टनायकप्रभृतयस्तु ताटस्थेन रसप्रतीतावना-
 स्थायत्वम्, आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः, भीतादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावत्वान्
 विना विभावमनालम्बनस्य रत्यादिप्रतिपत्तेः, नच कान्तात्वं साधारणं विभानताव-
 च्छेदकमवाप्यतोति वाच्यम्, अप्रामाण्यनिश्चयानास्तान्दितागम्यात्वप्रकारकज्ञानविरहस्य
 विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभवतावच्छेदकफोटाववश्यं निविश्यात्मानं,
 तस्यादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकत्वव्यापारिणागम्यात्वादिरसविरोधिज्ञानप्रतिबन्ध-
 हारा कान्तात्वादिरसागुक्तलक्ष्मणपुरस्कारिणावस्थाप्यन्ते, एषं साधारणीकृतेषु रामसोता
 प्रकाशकालत्रयोऽवस्थादिषु पञ्चो पूर्वव्यापारमहिम्नि तृतीयस्य भोगकत्वव्यापारस्य
 महिम्ना निगोर्धरोरजस्तमसोऽद्विक्तसत्त्वजनितेन निजचित्तलभावनिष्ठंतिविशान्ति-
 लक्षणेन साक्षात्कारेण विषयीकृतो भावनोपनीतः साधारणात्मा रत्यादिः स्थायी

रस इत्याहुः । नन्यास्तु काव्ये नाट्ये च काव्यना नटने च प्रकाशितेषु विभावादिषु
व्यञ्जनाव्यापारेण रामादौ सोतादिरतौ गृह्यतायाम्, अनन्तरञ्च सहःशतशोभाषितस्य
भावनाविशेषरूपदोषस्य सङ्क्षिप्ता कल्पितरामत्वादवच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने
शक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनोर्व्वनीयः सादिमासः सौतादि-
विषयकरत्वादिरिव रसः । अथ च काव्यो दोषविशेषस्य नायय तदुत्तराद्वादेन भेदायहात्
मुखपदव्यपदेशाय भवतीति प्राहुरितेयतत् सर्व्वं पण्डितराजेन विगदीकृतम् ।
सौतादिविभावादिभौरामादि-निष्ठतयानुमायमाना रत्यादिस्थायिभावो वासनासन्नि-
कर्षेण सामाजिकैः साक्षात्क्रियमाणो रस इति श्रोगङ्ग, वप्रभृतयः । वस्तुतस्तु
विभावादिश्रव्यमान-रत्यादिस्थायिभावजन्यचमत्कार एव रसशब्देन व्यपदिश्याते सर्व्व-
मन्यत् पल्लवनमिति बोध्यम् । रत्यादयश्च रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविषयाः
क्रमेण शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवौरभयानकबोभत्साङ्गतरसानां स्थायिभावाः, शान्तस्य तु
शमो निर्व्वेदो वेति कल्पद्वयम् । रत्यादीनां स्वरूपञ्च दशरूपकादावभिव्यक्तं श्रेयम् ।
शृङ्गारादीनां स्वरूपचान्यत्र विस्तर इति नोक्तम् । तत्र शृङ्गारोऽपि सन्धोगविप्रलम्भमेव
द्विविधः । वौरश्च दानधर्मदयायुद्धमन्त्रादिभेदेन बहुविधः ।

तथा रुढः प्रादुर्भूतः प्रधानतयाभिव्यक्त इत्यर्थः, तादृशोऽङ्गहारो गर्व्वो यत्र तादृश्यम्
आख्यानम् ऊर्जस्वि, आख्यानचातुर्य्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्व्वोऽख्यो व्यभिचारिभाव
ऊर्जस्विनामालङ्कार इत्यर्थः । गर्व्वश्च, 'गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः'
इत्युत्पलक्षणः । अथ च प्राधान्येनाभिव्यक्तो भाव एव, व्यभिचारी तथाञ्चितः, इति
प्रकाशकारोक्तेः । एवामलङ्कारव्यपदेशे हेतुमाह, युक्तीतकथञ्चेति । युक्तः

अलङ्कारव्यपदेशोऽयुक्तः उक्तार्थो वाच्यशोभा यस्मात्तत्, सादृशादयो यथा वाच्यं-
 शोभाजनकत्वादुपमादलङ्कारतया व्यपदेशान्त भावादयोऽपि तथा वाच्यशोभाजनकत्वा-
 साम्यादित्यर्थः । मते चास्मिन् निरुक्तभावेषु मध्ये देवादिविषयकरतिभावस्य प्रयोगमा-
 लङ्कारत्वम्, गर्वाप्यभावस्य चोज्ज्वलिनामालङ्कारत्वम्, एतद्भिन्नानानु भावानां तथा
 रसाभास-भावाभास भावशान्तिभावोदय-भावश्रवणतानाञ्च रसपेशलमित्यत्र रसपदस्य
 रसमानपरत्वेन रसवदलङ्कारत्वम् । एषामपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषालङ्कारलो-
 चित्यादिति बोध्यम् । उक्तञ्चान्यत्र—

‘रसभावो तदामासी भावस्य प्रशमीदधौ ।

सन्धिः श्रवणता चेति सर्व्वेऽपि रसनाद्रसाः” ॥ इति

एते च रसादयः अङ्गित्वेनाङ्गत्वेन वा अभिव्यज्यमाना अलङ्कारतां प्राप्नुवन्ति
 अङ्गभूतानामपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषात्, नचाङ्गिनो रसादेरङ्गत्वात् कथम-
 लङ्कारमिति वाच्यम्, स्वमते शब्दार्थात्मकस्य काव्यसैवालङ्कार्यत्वेन तदुपलङ्कारकस्य
 व्यङ्ग्यमात्रसैवालङ्कारव्यपदेशत्वात्, ‘काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रवचते’
 इत्यलङ्कारखण्डने शब्दार्थशरीरस्य काव्यसैवालङ्कार्यत्वप्रतिपादनात् । धर्माकार-
 मन्वतयस्तु अङ्गिनो रसादेरङ्गत्वात् अङ्गभूतस्य तस्यालङ्कारत्वमाहः । यथा—

‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गानु-रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतम्” ॥ इति ।

तत्र रसानामङ्गत्वे रसवदलङ्कारः, भावानामङ्गत्वे प्रयोगलङ्कारः, रसानासमावा

भासयोरङ्गत्वे कर्जं खलङ्कारः, भावशान्तेरङ्गत्वे समाहितालङ्कारः, भावोदयभाव-
सन्धिभावशवलतानामङ्गत्वे तत्तन्नामकालङ्काराः । तदुक्तं विश्वनाथिन,

‘रसभाषी तदाभासौ भावस्य प्रशमकृया ।

गुणोभूतत्वमायान्ति यदालङ्कारयलदा ।

रसवत् प्रेयकज्जं स्त्रि समाहितमिति क्रमात् ।

भावस्य चोदये सन्धौ मिथत्वे च तदाख्यकाः’ ॥ इति

अथ ते नन्याः प्रष्टव्याः—किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यभावस्यैवालङ्कारत्वम्
उत तथाभूतस्य रसादेरेवेति ? तत्र न तावत् प्रथमः, समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोक्तादौ
प्रधानतयैवाभिप्रेक्ष्यमानानां वस्तुलङ्काराणां तैरप्यलङ्कारत्वाभ्युपगमात्, नच तत्र
वाच्यार्थस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्तुलङ्काराणामन्तर्प्रधानत्वम् अप्रधानानामन्तर्लङ्कार-
त्वमुचितमेवेति वाच्यम्, तत्र व्यङ्ग्यानामेव प्राधान्यस्यानुभवसिद्धव्रयानपलपनीयत्वात् ।
नापि द्वितीयः, सामान्येन काव्यात्मकतयाभ्युपगतानां वस्तुलङ्काररसादिव्यङ्ग्यानां
मध्ये वस्तुलङ्काराणामलङ्कारत्वं रसादौनामिवालङ्कार्यत्वमिति निर्बन्धमयोग्यत्वात्,
नच रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य काव्यात्मत्वालङ्कार्यत्वं न वस्तुलङ्कारयोरिति
विश्वनाथोक्तमादरणीयम्—

“यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामधलिङ्गः शोणमणौमयूखः ।

सम्याधमं प्राप्तवतामकाष्टेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं विधत्ते”

इत्यादौ तेनाप्यङ्गभूतेन शङ्कारेणैव काव्यव्यङ्ग्यहाराभ्युपगमात् संलक्ष्यक्रम-

व्यङ्ग्यरूपध्वनिमैदस्य सर्वाङ्गहारिकैरमुपगतत्वेन रसादेरेव काव्यात्मत्वप्रतिपादनं
बहुशो दूषितत्वाच्च, तस्मात् व्यङ्ग्यतयाऽविशिष्टानां वस्त्वलङ्काराणां रसादीनां च
काव्यशोभाजनकतया लङ्कारत्वं युक्तानुभवप्रतिपन्नमिति, प्राचां सरणिरेव साधीयसो
अथात्र रसस्यालङ्कारत्वमुक्तम्, पूर्वञ्च मधुरं रसबद्धाचीत्यादिना गुणत्वमुक्तं—तत्कद-
मेकस्य गुणत्वमलङ्कारत्वञ्चेति चोदास्य (पूर्वपक्षस्य) मभाधानं स्वयमेव ग्रन्थकारोऽपि
करिष्यतीति सर्व्वमवदातम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृह्णागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

तत्र प्रथमं प्रेय उदाहरति, अदेति । विदुरस्य स्वगृह्णावतं श्रीकृष्णं प्रति
सानुरागोक्तिरियम् । हे गोविन्द, अद्य त्वयि गृह्णागते मदीयभवनं प्राप्तं सति नमः
या प्रतिजाता कालेन समयान्तरेण तदैव पुनरागमनात् एषा प्रीतिर्भवेत् भविष्यति
न तु त्वयि गते त्वदितरसाधुसमागमादिना ईदृशो प्रीतिर्भविष्यतीत्यर्थः । इतः प्रति-
निवृत्तस्य ते यावन्न पुनरागमनं तावद्दुःखेनैव स्थास्यामीति भावः । [नैकाकाले भवेत्
प्रीतिरिति पाठस्तु न मनोरमः] । अत्र विदुरस्य वाक्यमङ्ग्राभिव्यज्यमानो भगवद्विषय-
प्रीतिभावो भगवतः प्रीत्यतिशयजननेन वाच्यस्य शोभातिशयं पुष्पाति । श्लोकोऽयं 'सन्मान-
बहुमान-प्रीति-विरहेतरविचिकित्सा-महिमस्थितिः तदर्थप्राणस्थापन-तदीयरा-सर्व्व-
प्रातिकूल्यादीनि च स्मरणीयो वाहुल्यात्' इति शाण्डिल्यमूवीयप्रोत्यदाहरणतया
स्वप्नेश्वराचार्येणोपन्यस्तस्य—

“या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि दीहनाम्”

इति सहभारतीश्रीयोगपर्वोक्तविदुरवचनस्य प्रतिरूपः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशो धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

इत्याहृतिः । युक्तं अव्यभिचारि भगवद्भक्ति-सूचकत्वात् समीचीनम् । [युक्तमित्यव
वाक्यमिति कचित्पाठः] । युक्तत्वे हेतुः नान्यतस्तादृशीधृतिरिति, यतोऽत्र विदुरस्य
व्यक्तो भगवद्भिरविषयेभ्यस्तादृशो धृतिः सन्तीषो न प्रतिपन्न इति शेषः । तत्र बागमनात्-
गुणरित्यनेन विषयान्तरेभ्यो विदुरस्य प्रातिनं भवतीति सूचितमित्यर्थः । अतएव
भक्तिमात्रेण अनन्यसाधारणानुरागेणैव समाराध्यो हरिः सुप्रीतयामूदितुद्देश्यस्य
विवेकमाख्यानमिति प्रेयोऽलङ्कारः ॥ २७७ ॥

सोमः सूर्यो मरुद्भूमिर्व्योमं होतानलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्त्मणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

वक्तुः प्रोतावुदाहरति, सोम इति । होता यजमानः । इतिरूपाणि सोमादि-
लरूपा अष्टौ मूर्तीरतिक्रम्य सूक्ष्मस्वरूपेण वक्ष्यमानं सञ्चिदानन्दात्मकं त्वां द्रष्टुं
चातुक्ये वयं के अयोग्या एव, तद्धिं यदृष्टोऽसं तव भक्तानुकम्पितैव हेतुरिति
वक्तुः । अत्र निष्कलस्य परब्रह्मणो जन्यप्रोतेरभावात् वक्तुस्तद्विषयकप्रीत्यैव
सर्वम् ॥ २७८ ॥

इतीति । देवे महादेवे, राजवर्म्मणः राजवर्म्मणानकस्य । प्रीतिप्रकाशमहादेव-
विषयकरतिभावसूचनम्, तच्च तदपि, प्रेय इत्यवगम्यतामिति । एतेन भग्न-
प्रीत्यभिव्यक्त्या बोद्धव्यस्य देवादेः प्रीतिः, केवला भक्तस्यैव देवादिविषयिका प्रीतिर्वा-
व्यव्यमाना प्रेयोऽलङ्कार इति सूचितम् । श्लोकद्वयेऽस्मिन् देवविषयकरतिभावो दर्शितः ।
मुनिविषयो यथा,

“हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालवित्तयेऽपि योग्यताम्” ॥

इयं हि नारदं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिः ।

“अतुष्टाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाश्लोषय-

स्तानितानपि विभतो किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आयुर्थ्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रसौमि यावद्भुव-

स्तावद्दिग्भदिमां स्मृतस्तवभूमुजां वाचस्ततो मुद्रिताः” ॥

अत्र पूर्वाद्धे भूविषयः, उत्तराद्धे राजविषयः ।

“एच्छेहि वल्ल रघुनन्दन पूर्णचन्द्र

पुष्पमि मूर्च्छं नि चिरञ्च परप्लवे त्वाम् ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुदहामि

वन्देऽथवा चरणपुष्करकदम्बान्” ॥

अत्र पुनर्विषयः । अत्र वत्सलाख्यो रस इत्यन्ये । एवमन्यविषयोऽपि रतिभावः

प्रेषोऽलङ्कारतया बोध्यः । कान्ताविषया तु रतिर्व्यक्ता शृङ्गारतां प्राप्नोति तव रसवद-
लङ्कार इत्यनन्तरमेव दर्शयति ॥ २४६ ॥

मृतेति प्रेत्यसङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् ।

सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २४७ ॥

प्राक् प्रीतिदर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसवच्चः ॥ २४८ ॥

अत्र रसवदलङ्कारं दर्शयन्—तव रसाय शृङ्गारादिभेदेन बहुविधा इति तेषु
ब्रह्मादिकौटपथ्यन्तानां आदरणीयत्वेनाभ्यर्हितत्वात् प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति, मृतेतीति ।
मृतां मदालसां पुनर्नागानां प्रसादेन प्रतुञ्जीवितां प्राप्य तस्याः पतुः कुबलयश्चस्योक्ति-
रियम् । मृतेति मृतेयमिति निश्चय्य यया सह प्रेत्य परलोके सङ्गन्तुं संयोगं प्राप्तुम् ।
(मृतेऽभिप्रेत्य सङ्गन्त्विति पाठे तु इत्यनुतापे मृते मरणे सति, भावे कः), यया
परलोकगतया सह सङ्गमभिप्रेत्याभिलषेत्यर्थः । मे मया मरणं मतम् इष्टम्, सैषा
तन्वी कथमत्रैव जन्मनि विना मरणं लब्धा, कथमिति विस्मये । (सैषा तन्वीत्यत्र
सैषावन्तीति क्वचित्पाठः, तत्र आवन्ती अवन्तिदेशोद्भवा वासवदत्तेत्यर्थः, वासवदत्ताया
दाहप्रवादेन दुःखितस्य पुनर्कां प्राप्य वरसुराजस्यानन्दोक्तिरियम्) । अत्र सश्लोक-
शृङ्गाराख्यो रसः, स च

“दर्शनस्पृशंनादोनि निषेवेते विलासिनौ ।

यवानुरक्तावन्योऽन्यं सश्लोकोऽयमदाहृतः”

इत्युक्तलक्षणः । अथञ्च विप्रलम्भानन्तरं प्रतिपाद्यमानः पुष्टिं प्राप्नोतीति विप्रलम्भ-
नन्तर्येणात्र वर्णितः । तदुक्तम्,

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते” ॥ इति ।

विप्रलम्भश्च ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभोष्टसुपेति विप्रलम्भोऽसौ’, इत्युक्तलक्षणः ।
अथञ्च पूर्वरागमान-प्रवास-करुणात्मकतया चतुर्विधः, विप्रलम्भश्चायं मदालसापवे
करुणात्मकः, यदुक्तम्,

यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तं पुनर्लभेत् ।

विमनायते यदैकदा भवेत् कर्तुविप्रलम्भः ख्यः” ॥ इति ॥

॥ २८० ॥

नन्वत्रापि नायिकाविषयिणी प्रीतिर्व्यज्यते ततः प्रयोऽलङ्कारादस्य को मेद इत्याशङ्का-
यामाह, प्रागिति । प्रागिति । प्राक् पूर्वदर्शिते पद्य इति सोमः सूर्य इति
श्लोकद्वये प्रीतिर्दर्शिता संप्रयोगयुक्तत्वात् रतिः प्रीतिः प्रयोऽलङ्कारतया दर्शितेत्यर्थः,
प्रीतिप्रयसोः पर्यायता, यदुक्तम्,

“मनोऽनुकूलिष्वर्षेण सुखसंवेदनं वचः ।

असंप्रयोगविषया सेव प्रीतिर्निगद्यते ॥” इति ।

संप्रयोगश्च विभावादिभिः परिपोषः । स चात्र वर्त्तत इत्याह सेयमिति, सा तादृशी
देवादिबिषयकरतिसजातीयैर्लभ्यै, रतिः रतिः रतिर्मनोऽनुकूलिष्वर्षे मनसः प्रवणायितम्,

इत्युक्तञ्च प्रकृते कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थः । रूपस्य स्वरूपस्य बाहुल्यं विभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपोषः तस्य योगेन सन्वन्धेन शृङ्गारतां गता औचिक-चमत्कारजनकतया तत्परिणामेन वा शृङ्गाररसत्वं प्राप्ता, तत्तस्मादिदं वक्ष्ये रसवत् रसवदलङ्कारवत्, एतदुक्तं भरतेन 'विभावानुभाव-व्यभिचारि संयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । अत्र निरुक्तनायिका विभावः सौ'हृदयवचन-वदन-स्मरत'दयोऽनुभावाः हर्ष-विषयादयो व्यभिचारिणः, एतेरभिप्रेत्यमानः पुष्टिं नीतो रत्याख्यः स्थायिभावो रसता-मापयति । रसोद्बोधे च विभावादीनां त्रयाणां समुद्गतानामिव हेतुत्वं, यत्र तु एकस्य दयोर्वा सद्भावस्तवान्यतमस्य औचित्यादाच्चेपेण समुद्दिनत्वं बोध्यम् । यथा

“दोषाच्च शरदिन्दुकान्ति वदनं बाह्व न तांश्च योः

संचिपत् निविडोन्नतस्तनुरुरः पार्श्वं प्रसृष्टे इव ।

मध्याः पाणिमिती नितम्बि जघनं पादाबुदयाङ्गुलो

हृन्दीनर्त्तयितुयंष्टैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः” ॥

अत्र मालविकामभिलषतीऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽनुभावानां नयनविस्फारदीनां व्यभिचारिणाञ्चौत्सुक्यादीनामौचित्यादेवाच्चेपः । एवमन्याच्चेपो बोध्यः, यत्र तु कृच्छ्रेणाच्च पक्षतः तु दोष एव । यथा

“परिहरति रतिं मतिं लुनीति सुखलतिगरां परिवर्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः” ॥

अत्र रतिपरिहारादीनां कक्षादावपि सम्भवात् कामिनोरूपविभावः कक्षादा-च्चन्द्रः । एतच्च प्रसङ्गादुक्तम् ॥ २५१ ॥

निगृह्य केशेष्वक्लृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सांश्वं दुःशासनः पापोलब्धः किं जिवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

इत्यारुह्य परां कोटीं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः !

भीमस्य पश्य : शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

रौद्रमुदाहरति, निगृह्यति । केशेष्वित्यवच्छेदे सप्तमी । कृष्णा द्रौपदी । परां कोटीमारुह्य विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य, क्रोधः स्थायिभावः स च 'प्रतिकूलेषु तैष्णस्यावबोधः क्रोधः इत्यते' इत्युक्तलक्षणः शत्रुं प्रत्यपचिकीर्षया उद्रेकः क्रोध इत्यर्थः, रौद्रात्मतां गतो रौद्ररसत्वं प्राप्तः । तथाह्यत्र दुःशासन आलम्बनविभावः, तस्या कृष्णाकेशाकर्षणादिचेष्टितमुद्गीपनविभावः, पाप इत्यधिज्ञेयवचनमनुभावः, प्रतीयमाना गर्वादयो व्यभिचारिभावः, एतैः पुष्टिं नीतः क्रोधस्थायिभावो रौद्ररसतां गतः । रसवत् रसवदाख्यालङ्कारवत् ॥ २८२ ॥ २८३ ॥

अजित्वा मार्गवासुर्वीमनिष्ठा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमौश्वरः ॥ २८५ ॥

वीरमुदाहरति. अजित्वेति । अजित्वा युद्धे शत्रुपराजयादलब्धा । अत्र कान्तवाक्यत्रयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषया उत्तसाहाः सूचिताः । तेनाव युद्धवीरो धर्मवीरो दानवीरयेति वीररसत्रयम् । दयावीरो यथा,

“शिरामुखेः स्रन्दतएव रक्तमद्यापि देहे मम नांसमस्ति ।

दन्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किंभक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्” ॥

अत्र जीमूतवाहनस्य गरुडभुक्तावशिष्टनागान् प्रति नद्यायास्तुनाहः । एवमनेऽपि मन्त्रादिवीराः सम्भवन्ति ते च मुद्राराक्षसादौ ज्ञातव्याः ॥ २८४ ॥

इतुत्तमाह इति । उत्साहः ‘कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थयानुत्साह उच्यते’ इतुत्तलक्षणः सरम्भ उद्योगः । प्रकटात्मा तत्तद्भिभावादिभिः परिपुष्टः, वीररसात्मना तिष्ठन् वीररसत्वं प्राप्नुवन्, रसवदलङ्कारवत्त्वं, समर्थयितुं सम्पादयितुम्, ईश्वरः समर्थः । अत्र युद्धे विजितव्याः, धर्मं धर्मः, दाने याचका उत्साहस्थालम्बन-विभावाः । प्रतीयमानाः सहायान्वेषणादयोऽनुभावा हर्षधृतिनत्यादयोऽप्यभिचारिणः एतैरभिव्यक्त उत्साहो वीररसतां भजते ॥ २८५ ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्गया रुजाकरी ।

साधिशेते कथं तन्वी हुताशनवतीं चिताम् ॥ २८६ ॥

इति कारुण्यमुद्रितमलङ्कारतया स्मृतम् ।

तथा परेऽपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानकाः ॥ २८७ ॥

करुणमुदाहरति, यस्या इति । तन्वीत्यत्र दीव्यति क्वचित् पाठः । इतीति । कारुण्यं करुणरसस्याधिभावः शोकः स च ‘इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लवं शोकशब्दभाक्’ इतुत्तलक्षणः चेतसो वैक्लवं दुःखविशेष इत्यर्थः । उद्रितं विभावादिभिः परिपुष्टं सत् अलङ्कारतया स्मृतं करुणरसोभूय काव्यशोभाजननात् रसवदलङ्कारत्वेन ज्ञात-मित्यर्थः । अत्र शोच्या गतप्राणा तन्वी आलम्बनविभावः, कुसुमशय्यापौल्यादिना

जीवन्तास्तस्याः सुखावस्थावरणं उद्घोषनविभावः, करुणवचनमनुभावः, कथमित्या-
 च्छित्ताचिन्तादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टः शोकाख्यः स्थायिभावः करुणरसत्वं
 भजते ॥

तथेति । यथा पूर्वोदाहरणचतुष्टये रतिक्रीडोत्साहशोकाः स्थायिभावास्तसहि-
 भावादिभिः परिपुष्टाः शृङ्गारोद्भवोरकरुणरसोभूता दर्शितास्तथा वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि
 जुगुप्साहासविषयभयरूपाः स्थायिनी विभावादिभिः परिपुष्टाः सन्तो बीभत्सहास्याङ्गुत-
 भयानकाख्या रसा भवन्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सह नृत्यन्ति कवन्धैरन्तभूषणाः ॥ २८८ ॥

तत्र बीभत्समुदाहरति, पायं पायमिति । पायं पायं पुनः पुनः पीत्वा,
 कौणपा राजसाः, कवन्धैर्निर्मसकक्रियायुक्तकलिवरैः सह, अन्धं पुरीतत् तद्भूषणं
 येषां ते । अत्र जुगुप्सा स्थायिभावः, स च, 'दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विष-
 योद्भवा' इत्युक्तलक्षणा, तस्याः पाणिसंपुटैः शोणितपायिनोऽन्तभूषणाः कौणपा
 आलम्बनविभाव प्रतीयमाना निष्ठैवनास्यवन्नानादयोऽनुभावाः, मोहापञ्चारादयो व्यभि-
 चारिणः, एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा बीभत्सरसत्वं भजते, बीभत्सश्चात्र राजविषय-
 रतौ शुणोभूतः तादृशरतिश्च वर्णनीयप्रीतिकरत्वात् प्रेयोऽलङ्कार इति प्रेयोरसवतोः
 सङ्गीरऽयम् ॥ २८८ ॥

इदमन्तानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।

छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

हासमुदाहरति, इदमिति । सखीसमच्चं मानं प्रकाशयन्तीं रदय कान्तिन सह
 कृतक्रीडां नायिकां प्रति सख्या उपहासोक्तिरियम् । अज्ञानोऽप्युषितः अक्षदभ्यर्थ-
 नाशतेनाप्यपरचित इत्यर्थः तादृशोमानो यस्मात्स्वाविधाया अपि तव स्तनतटेनवं नतु
 प्राचीनं नखपदं लग्नं दृश्यते, एतत्तुमानित्यास्त नायकसङ्गाभावेनासम्भवमित्युत्तरीयेण
 कायतानित्यन्वयः । अत्र हासः स्थायिभावः स च 'वागादिवैकृत येतोविकाशोहास
 उच्यते' इत्युक्तलक्षणः, विकाश उपहसनीयत्वेन ज्ञानम् । निरुक्तमानवती नायिका
 तस्मात्स्वनविभावः, नखचतसुद्धीपनविभावः, तादृशसोढुखनवचनमनुभावः, प्रतीयमाना
 अवहित्यादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टो निरुक्तहासस्यायिभावो हांस्वरसतां भजते ।
 (अज्ञानमानाया इत्यत्र अज्ञानमालाया इतिपाठो न मनोरमः) ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराग्रेषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २८० ॥

अङ्गुतमुदाहरति अंशुकानौति । प्रवालानि किशल्याः, नन्दनशाखिनां कल्प-
 द्रमाणाम् । अत्र विषयः स्थायिभावः स च—

“विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ।

विस्फारयेत्तसौ यस्तु स विषय उदाहृतः ॥

इत्युक्तलक्षणः, विस्फारोविस्फारः । स च दृष्टहेतुभ्योऽसम्भबित्वज्ञानेन हेतुनरानु-

सन्धाने मनोव्यापाररूपः । तस्य च अलोक्तिं कनन्दनशास्त्रिन आलम्बनविभावः,
 तेषामंशुकादिमत्त्वरूपगुणमहिमा उद्दीपनविभावः, प्रतीयमानाः रुक्मखिदादयोऽनुभावाः,
 वितर्कादयोऽप्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टो विस्मयोऽङ्गतरसत्वं भजते ॥ २६० ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारामन्निहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २६१ ॥

भयानाकमुदाहरति, इदमिति । अत्र दैत्यस्त्रीणां भयं स्थायिभावः, तच्च 'रौद्रशब्दा
 तु जनितं चित्तवैक्लव्यं भयम्' इत्युक्तलक्षणम् । रौद्रशब्दा श्राववादेरनिष्टजननसामर्थ्येन,
 चित्तवैक्लव्यदं चित्तवैक्लजनकस्त्वानिष्टतर्कणम् । तस्य मघवा आलम्बनविभावः,
 निरुक्तरूपं कुलिशमुद्दीपनविभावः, गभपातोऽनुभावः, प्रतीयमाना आवेगसम्भोगादयो
 व्यभिचारिणः, एतः परिपुष्टो भयः स्थायिभावो भयानकरसत्वं भजते । इत्येते
 शृङ्गारादयोऽप्यौ रसा दर्शिताः, रमनामष्टमावसंख्यकत्वञ्च नाध्याभिप्रायेण 'अप्यौ नाटो
 रसाः स्मृताः' इत्युक्तेः । अथकाव्ये शान्तोऽपि रसः सम्भवति यदुक्तम्,—

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न हंषरागौ न च काचिदिच्छा । रसः
 स शान्तः कथितो मुनोन्द्रेः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः” इति । सचाप्रदर्शितोऽपि
 श्रेयः यथा,

“अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा हृषदि वा

मणौ वा लोष्ट्रे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

तृणे वा स्त्र्ये वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः

सदा पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलयतः ॥”

अत्र शमो निर्वेदो वा स्थायिभावः, वस्तुभावस्थानित्यत्वं भगवान् शिवो वा आलम्ब्य
नविभावः पुण्यारण्य-महापुरुष सङ्गादय उद्दीपनाविभावाः, रामाच्चादयोऽनुभावाः,
हर्षस्रुतिभूतदयादयोऽप्यभिचारिणः । एवं देवादिविषयक-रतिप्रधानीभूत-गर्भ-भिन्न
भावानां रसाभास-भावाभास भावोदय भावसन्धि भावसन्धि भावशावजत्वानाञ्च
रस्यमानत्वाद्वसवदलङ्कारत्वमिति तेषामुदाहरणानि पञ्चवनभिया नोक्तानि स्वयं
ज्ञातव्यानि ॥ २८१ ॥

वाक्यस्याग्राम्यतायोनिर्माधुर्यं दर्शितोरसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २८२ ॥

इति रसवच्चक्रम्

ननु माधुर्यगुणनिरूपणे 'मधुरं रसवत्' (५१ श्लो० १ म परि०) इत्यनेन
रसवत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वमुक्तम् अत्र त्वलङ्कारत्वमिति कोऽनयोर्भेद इत्याशङ्काह,
वाक्येति वाक्यस्योपलक्षकं 'वस्तुन्यपि रसस्थितिः' इत्युक्तं । अग्राम्यता ग्राम्यत्व-
दोषाभावसमानाधिकरणालङ्कारादिमन्तेत्यर्थः सैव योनिव्यञ्जिका यस्य सः दर्शित
इति—

‘कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निषिञ्चति ।

तथाप्यग्राम्यतेर्वैनं भारं वहति भूयसा’

इत्यनेनेत्यर्थः । इहलिति । गिरा विभावाद्युपस्थापकवाक्यनाम् अष्टरसायत्ता
अलङ्काराद्यष्टरससङ्गावाधोना रसवत्ता रसवदलङ्कारवत्ता स्मृता । अयमर्थः-रसव्यङ्ग-
कग्राम्यत्वाभावसमानाधिकरणालङ्कारादिमन्तत्वं माधुर्यगुणत्वं पूर्वमुक्तम्, इह तु

रसानामेवाङ्गारत्वमती न माधुर्यारसवतीरमेद इति । अत्राद्येति परिचयाय, न तु प्रकृतोपयोगाय रसनाबोपादाने नैऋत्योगसिद्धेरिति बोध्यम् ॥ २८२ ॥

अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मास्व भुङ्क्ष्यम् ।

विमुखेषु न खड्गः प्रहत्तुं जातु वाञ्छति ॥ २८२ ॥

एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमृज्ज्वलित्येवमादिकम् ॥ २८४ ॥

ऊर्जस्वि ॥

उर्ज्ज्वलित्वाङ्गरति, अपकर्त्तेति । युद्धे पलायमानं शत्रुं प्रति कस्यचित् वीरसो-
क्तिरियम् । अत्र युद्धवीररसस्य गर्वाङ्गी व्यभिचारिभावः, स्थायिभावमुत्साहम्
निगौर्योद्भूततया व्यक्त इत्युर्ज्ज्वलित्वा । उर्ज्ज्वलं बलप्रकाशनम् अवाप्नोति वृत्त्यर्थः,
एवञ्चायमपि भाव एव 'व्यभिचारो तथास्त्रितः' इति प्रकाशकदुक्तेः, परन्तु उर्ज्ज्वलित्येति
विशेषनामा व्यपदिश्यते । यत्र त्वमेव स्थायित्वा त्साहे निलीयते तत्र वीरो रसः,
स च पूर्वोक्तारसवन्नाम्ना व्यपदिश्यते । यथा,—

सुद्राः सन्नासमेते विजडित हरयः क्षुण्णशक्ते भक्त्या

युष्मद्दृष्टेषु लज्जां दधति परममो सायका निव्यतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रूपां नन्वहं मेघनादः

किञ्चिदधू मङ्गलोलनिबभितजलधं राममन्वेषयामि" ॥

अथ पादवशेणोद्विक्ततया व्यञ्जमानोऽपि गर्व्यतुष्टं पादव्यङ्ग्यस्य रामजयोत्साहाख्य-
म्याभिभावस्य कुक्षी निधीयते, अतएवेदं प्रकाशकता वीररसोदाहरणत्वेन रसवदलङ्कार-
एव । नव्यास्तु रसाभासो भावाभासो वा रसान्तरादेरङ्गत्वमपत्रः सन्नुज्ज्वलङ्कारी
भवतीत्याचक्षते, तत्र रुचिरम् । तथात्वेज्ज्वलितं ज्ञाया अन्वयेतानुपपत्तेः,
अलङ्कारसंज्ञानां तथात्वस्यैव निधमात् । विमुखे विविति । तथाच हन्यादित्यनुवृत्तौ मनुः
'नायुधव्यसनप्राप्तं नात्तं नातिपरिचतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुधारन्'
इति ॥ २८३ ॥

एवमुक्तेति । एवमादिकमिति यथाव वीरव्यभिचारी गर्व्यज्ज्वलितेनोक्ततया
रसान्तरव्यभिचारिगर्व्योऽप्युज्ज्वलित्वर्थः ॥ २८४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये ।

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २८५ ॥

(Sl. 295) we get पर्यायोक्त अलङ्कार, when not having
declared a matter directly, it is stated in such a laudable
covert way as to be inferred by a learned one (विवचितार्थस्य
भङ्गान्तरेण व्यङ्ग्यनया कथनम्) ।

अथ पर्यायोक्तं लक्षयति, अर्थमिति । 'इष्टं विवचितम् अर्थं वक्तुर्वैदग्ध्यभङ्गापत्त्या
साक्षादाचकशब्देन अनाख्याय अप्रतिपाद्य तस्यैव विवचितार्थस्यैव सिद्धये चमत्कार-
प्रतिपत्तये यत् प्रकारान्तराख्यानं प्रकारान्तरेण वैदग्ध्ययुक्तकवाक्यविशेषोपन्यासभङ्ग
व्यङ्ग्यनया प्रतिपादनं तत् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण विवचितार्थस्योक्तत्वात्

पर्यायोक्तमित्यत इत्यन्वयः । पर्यायता च शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता, तादृशप्रति-
 प्रादकता च एकैव वृत्तेति न नियमः, वृत्तान्तरेणापि तद्वत्प्रतिपादकत्वे पर्याय-
 तानपायात् । विवक्षितार्थेभ्यः क्वचिदाचार्यनियतसम्बन्धित्वात् वक्तादिवैशिष्ट्य-
 प्रतीतिमन्तरेणापि भट्टिति प्रयुक्तगन्धेन व्यन्यत, क्वचिच्च वाच्यएव प्रकारान्तरेण व्यन्यत
 इत्यस्य ही भेदी । एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकैभ्योऽलङ्कारान्तरेभ्यो भेदो बोद्धव्यः; तेषु
 निरुक्तरूपत्वाभावात्; नच—

“गच्छ गच्छास चेतु कान्त पन्यानः सन्तु ते शिवाः ।

मनापि जम्भ तत्रेव भूयाद्यत्र गतो भवान्” (१४१)

इत्यादी वाच्यव्यङ्ग्ययोगमनागमनयोर्नियतसम्बन्धित्वात् कथमाक्षेपादस्य भेद इति
 वाच्यम् ? वाच्यनियतसम्बन्धिनोऽपिगमनाभावरूपव्यङ्ग्यस्य वक्तृवैशिष्ट्यपर्यालोचनया
 त्वयि गतेऽहं मरिष्यामीति द्वितीयाहं व्यङ्ग्यपर्यालोचनया च प्रतीयमानत्वेन भट्टिति
 व्यङ्ग्यमानत्वाभावात् । तत्र प्रथमस्योदाहरणं ‘दशत्यसौ परभृतः’ इत्यादि यन्वृत्ता
 दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा—

“यं प्रेत्यचिररुडापि निवासप्रतीतिरुजिभृता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः” ॥

अत्र शक्रैरावणौ मानमदमुक्ताविति व्यङ्ग्यं तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमिति ।
 केचित्तु पर्यायोक्तोऽस्मिन् हयोरिव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वं, सनासीकौ वाच्यस्यैव
 प्रस्तुतत्वं, अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषा मिथोभेद इत्याहुः, तत्
 असिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ २५५ ॥

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्त्रैरमास्यताम् ॥ २६६ ॥

सङ्गमय्य सखीं यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥ २६७ ॥

इति पर्यायोक्तम् ॥

अथ वाच्यव्यङ्ग्योर्नियतसम्बन्धित्वं पर्यायोक्तमुदाहरति, दशत्यसाविति । दशति दंशनेन विनष्टां करोति, सहकारस्येति कुञ्जादङ्घ्रिः प्रकटस्वेत्यर्थः, तत एव वक्ष्या बहिर्गमनसम्भवात्, वारयिष्यामि निवारयेयं, स्त्रैरमास्यतां सविश्रम्भं स्वीयताम् । अथ जनपदप्रदेशे सुरतोत्सवः सप्रतिबन्ध इति कुञ्जात् स्वस्यापसरणं मख्या इष्टम्, तस्य च इतोऽहं गच्छामोति वाचकशब्देन प्रतिपादने वक्ष्या चवदगध्यं न वा चमत्कारः, अतः परभृतवारणप्रकारेण तत् व्यक्तिं नीतमिति वैशिष्ट्यातिशयः, अथ वाच्यं दूरस्थस्य परभृतस्य वारणं प्रतीयमानगमनं विनानुपपन्नमिति वाच्य-
व्यङ्ग्योर्नियतसम्बन्धित्वं ततश्चान्वयबोधसमकाल इव व्यङ्ग्यस्य गमनस्य प्रतीतिः ।
एवम्—

सृष्टास्तानन्दने श्रियाः केशसम्भोगलालिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥”

अथ हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति विवक्षितोऽर्थस्तन्निवृतसम्बन्धिना तत्सैनिकानां पारिजातमञ्जरो-सावज्ञस्पर्शनरूपेण वाच्यत्वेन भट्टितोऽयं व्यक्तिं नीत इति पर्यायोक्त-
मेव ॥ २६६ ॥

श्लोकस्यास्य प्राकरणिकार्थमप्रतिपाद्य लक्षणसमन्वयो दुर्वोध इति तं विशदयति,
सङ्गमयेति । यूना कामुकेन सह, सङ्गेते सङ्गेतस्थाने, तद्रतोत्सवं तयोः
सुरतोत्सवं निर्व्वर्त्तयितुं स्वापसरणव्यञ्जनेन निज्जनतया सविश्रम्भं सम्पादयितुम् ॥
॥ २२७ ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं देववशात् पुनः ।

तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २२८ ॥

(Sl. 298) when an act already undertaken by an agent is being done by nature through attainment of another cause capable of doing it, then the figure is called समाहित । It is almost the same as समाधि of later आलङ्कारिक ।

अथ समाहितं लक्षयति, किञ्चिदारभमाणस्येति । किञ्चित् कार्यमारभमाणस्य
किमपि स्वरूपयोग्यं कारणमवलम्ब्य कर्त्तुंमभ्युद्यतस्य कर्त्तुंस्तस्य कार्यस्य यत् साधनं
तत्कार्योपधायककारणान्तरं तस्य या देववशात् अकस्मात् पुनः समापत्तिः सम्यक्
प्राप्तिः देवात् कारणान्तरप्राप्ता अक्लेशमारब्धकार्यस्य यत् समाधानमित्यर्थः तत्
कार्यसमाधानरूपत्वात् समाहितमाहुरित्यन्वयः । नव्यास्तु इमं समाधिनामकम्
भावशान्तिं समाहितनामिकमाहुः अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत एव वैचित्र्यं
बोध्यम्, स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'समाधिः सुकरं कार्ये कारणान्तरयोगतः' इति ।
अलङ्कारत्वस्यास्य वर्ण्यमानत्वेन वाच्यशीमाजनकत्वात् बोध्यम् । अत्र देववशादिति

न नियमः । बुद्धिपूर्वं कारणान्तरावलम्बनेन कार्यसमाधानेऽप्यस्य भावात् । तदुक्तं
तदुक्तं भोजराजिन,

“कार्यारम्भसहायसिद्धेर्वाटवक्तव्यं या ।

आकस्मिको बुद्धिपूर्वं मयी वा तत्समाहितम्” ॥ इति ।

॥ २६८ ॥

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्म पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टैरतदुदीर्णे घनगर्जितम् ॥ २६९ ॥

इति समाहितम् ॥

उदाहरति, मानमस्या इति । नानिन्याः पादयोः पतनमपि माननिराकरणस्य
कारणम्, तदुक्तम्,

“नाम भेदश्च दानञ्च ननुपेक्षे रसान्तरम् ।

तद्वज्जाय पतिः कुर्यात् पङ्कपायानिति क्रमात्” ॥ इति ।

परन्तु नेतदुपधायकं तेन मानभङ्गाभावे उपेक्षादेरपि कर्तव्यत्वेनाभ्यनुष्ठानात्,
घनगर्जितनूपधायकमेव अत्यन्तोद्दीपकत्वात् । तथाचास्य पादपतनरूपकारणमवलम्ब्य
मानभङ्गायै प्रवृत्तस्य देवादुदीर्णेन घनगर्जितरूपेण कारणान्तराणां क्लेशेन मानभङ्ग
रूपकार्यसमाधानमिति समाहितम् ॥ २६९ ॥

आशयस्य विभूतेर्त्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।

उदात्तं नाम तं प्राङ्मलङ्कारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

richness or loftiness of ideas or richness of materials or descriptions, etc. See illustrations etc.

अथोदात्तं लक्षयति, आशयस्येति । आशयो मनोव्यापारविशेषः, अभिप्राय इति यावत् । 'आशयः स्यादभिप्रायः' इति मेदिनी । तस्य, तथा विभूतेः सत्पत्तेश्च यदनुत्तमं (नास्त्युत्तमं यस्यादिति) लोकातीतमित्यर्थः, महत्त्वमाधिक्यं वर्ण्यते इति शेषः तमलङ्कारम् उदात्तार्थवर्णनरूपत्वात् उदात्तं नाम प्राङ्गुरित्यन्वयः । वर्णनीयस्य महाशयत्ववर्णनं लोकार्तिशयसम्पत्तिवर्णनं वा द्विविध उदात्तालङ्कार इत्यर्थः । नव्यास्तु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमपुत्रादात्तं वदन्ति, यदाहुः 'यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्' इति । यथा—

“नाभिप्रहृष्टाञ्जुहसनेन संसृथमानः प्रथमेन धावा ।

असुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते” ॥

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन भगवतो लोकसंहरणपूर्वकशयनरूपचरितं वर्णितम्, इदमपि प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयव्यञ्जकत्वात् लोकातीतवर्णनरूपमेवेति पृथक्-
नोपन्यासो यन्वक्तव्यता न कृतः ॥ १०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्थ्यभारोऽप्यविक्रवः ॥ १०१ ॥

तवाशयमहत्त्वमुदाहरति, गुरोरिति । यो रावणस्य देवादिभिरजेयस्यापि निशा-
चरपतेः शिरश्छेदरूपं यत् कार्यं तद्रूपभारनिर्व्यासं गुरुतरकार्थं तवाप्यविक्रवो-
व्याकुलः स राघवः गुरोः पितुः शामनं रावणं विहाय वनं गच्छेत्याज्ञास, अत्येतुमिति
क्रमितुं न शशाकिति व्याजस्तुतिभर्त्तृशक्तिः, अत्र रावणमथरूपरसाध्यसाधनेऽप्यनु-
त्तमं न शशाकिति व्याजस्तुतिभर्त्तृशक्तिः, अत्र रावणमथरूपरसाध्यसाधनेऽप्यनु-

रामो यद्राज्यचुरतिकरं पितुःशासनं नातिगुतं शशाक तेनास्य धर्मपरतन्त्रतया लीकातीता
नहाश्रयता प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु सङ्क्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्हृतः ।

ज्ञातो लङ्घे श्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

विभूतिमहत्त्वमुदाहरति, रत्नभित्तिष्विति । रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिफलितैः,
कृच्छ्रादतिकष्टेन, आञ्जनेदेन हनूमता तत्त्वतो यथायंतया, कृच्छ्रेण लङ्घे श्वरस्य
तात्त्विकत्वग्रहे प्रतिविम्बशतवृत्तत्वं हेतुः । अत्र रावणस्य वासुदेवभित्तीनां प्रतिविम्ब-
यादिरत्नमयत्ववर्णनेन अतिमहती विभूतिः प्रतीयते ॥ ३०२ ॥

पूर्वत्वाश्रयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

इत्युदात्तम् ॥

अन्ये त्वाश्रयाधिक्यं उदात्तं नाद्रियन्ते तन्मतं दूषयन्नस्य हेविध्याभ्युपगमेहेतुं
दर्शयति, पूर्ववन्नेति । पूर्ववत् गुरोः शासनमतीतुम् इत्यादाहरणे, अत्र रत्नभित्तिषु
संक्रान्ते रित्यादौ, अभ्युदयगौरवं विभूतिमहत्त्वं सुव्यञ्जितं स्पष्टतया व्यक्तिं नीतम्,
इत्यस्याङ्गे तोरुदात्तस्य द्वयमपि प्रोक्तम् (प्रोक्तमित्यत्र व्यक्तिसिद्धि क्वचित्पाठः) स्फुटं
प्रतीयमानमित्यर्थः । विषयद्वैविध्येन वैचित्र्यापि हेविध्यादलङ्कारस्य हेविध्यप्रति-
पादनं युक्तिसिद्धमेवेति ॥ ३०३ ॥

अपङ्क्तुतिरपङ्क्तुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न पद्मेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

(Sl. 304) अपङ्गुति is the figure of speech or अलङ्कार when some accepted fact is despised and something else is attributed thereon (as will be evident from instances given herein).

अथापङ्गुतिं लचयति, अपङ्गुतिरिति । किञ्चित् किमपि प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपधर्मम्, अपङ्गुत्य अपलप्य असत्यतया प्रतिपादित्यर्थः, अन्वयस्य धर्मान्तररूपारोपमानस्य दर्शनं सत्यत्वेन व्यवस्थापनम् अपङ्गुतिरित्यन्वयः । अत्र प्रकृतधर्मनिषेधपूर्वको धर्मान्तरारोपः, रूपकसामान्ये तु न प्रकृतधर्मनिषेधः, यत्त्वापह्नवद्वये तु धर्मनिषेधमेव प्रकृतं निषिध्य धर्मान्तरारोप इति रूपकादस्य भेदः, एवमुत्प्रेक्षातिशयोक्त्यादौ न कस्यापि निषेध इति तेभ्योऽस्य भेदो बोध्यः, यदि च—

“यदेतच्चन्द्रानर्जलदलवल्लीनां वितनुते

तदाचष्टे लीकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।

अहन्त्वित्दं मन्ये त्वदरिविरहामान्ततन्त्री-

कटाचोक्तापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्” ॥

अत्र प्रकृतस्य शशकाङ्कितत्वस्य प्रतिषेधेन तादृशकिणकलङ्काङ्कितत्वप्रतिपादनात् मन्ये शब्दप्रयोगाच्च प्रकृतनिषेधपूर्वकोऽप्रेक्षाभ्युपगम्यते तदा प्रतीतिरुक्तोऽनर्थो भेदो बोध्यः । तथाहि उत्प्रेक्षायां प्रतीतिः सम्भावनात्मिका अत्र त्वाद्याख्यात्मिकेति, एवमात्रेणे निषेधमात्रं न त्वारोपः । प्रकृतनिषेधस्य नञादिवाचकशब्दवच्छ्लादिशब्देनापि, यथा—

“उपवनसङ्कारोद्भासिभङ्गच्छलेन

प्रतिविशिखमनेनोद्भङ्कितं कालकूटम्,” इति,

तथा “घूमं दधत् प्रकटलाञ्छनकैतवेन” इत्यादि । क्वचिन्मयट्, प्रत्ययेनापि,
यथा, ‘तारामयास्तव च फणभङ्गा’ इत्यादि । एवम्—

“अमुष्मिन् लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः

स्मरः शब्दं प्रुटः पृथुजघनभागे निपतितः ।

यदङ्गाङ्गाराणां प्रथमपिण्डना नाभिकुहरे

शिखाधूमस्त्रेयं परिणमति रोमावलिबधुः” ॥

अत्र वधुः शब्देनापि रोमावलिनिषेधः, एवं प्रकारान्तरेण वाज्जनया च निषेधो
बोध्यः । एतानि च नवोनाभिमताया अपह्नुत्या उदाहरणानि, स्वमते त्वेषु
तत्त्वापह्नवरूपकमेव धर्मिणं प्रकृतं निषिध्य धर्म्यन्तरस्मारोपात् । धर्मारोप एवा-
पह्नुतिविषयतायाः पूर्वे वावस्थापितत्वात् । उदाहरति, न पक्षेभुरिति । इषुपक्षक-
मात्रेण ईदृशपोडाजनकत्वासम्भवादितिभावः । पत्रिणां वाणानां सङ्ख्यं सङ्ख-
सङ्गत्वमस्तीति शेषः, अत्र स्मरस्य धर्मिणः पक्षेभुताधर्मे प्रतिषिध्य सङ्ख्यवाणता-
रूपधर्मान्तरारोपः ॥ २०४ ॥

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्व्वात्मनि कामिना ।

श्रीणामप्रकाशनान्तस्य सेयं विषयनिष्कृतिः ॥ ३०६ ॥

क्रमेण मेदान् दर्शयन् विषयापह्नुतिनाह, चन्दनमिति । परान् संयोगिनः प्रति
शीता शीतत्वा, सेयं चन्दनादिरूपा सृष्टिर्मयि विरहिणि अग्निमयी अग्निवद्वाहि-
कैत्यश्वयः ॥

शैथिल्यमिति । अत्र प्रकृतस्य चन्द्रनादिनिषेधारोप्यधर्मयोः शैथ्यतापकत्वयोः
वावस्थितविषयत्वप्रतिपादनात् इत्थं विषयनिवृत्तिः । अत्र मञ्जादप्रयोगाच्चेत्यस्य
निषेधोव्यङ्ग्यः ॥ ३०५ ॥ २०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः ।

अन्य एवायमर्थात्मा विषयिण्यन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निर्वर्त्यान्तरालता ।

उक्त स्मरार्त्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्भता ॥ ३०८ ॥

स्वरूपापह्नुतिमाह, असृतेति । चन्द्रमा नामतः संज्ञायां चन्द्रादिसंज्ञामान-
प्रवृत्तये इत्यर्थः, असृतस्यन्दिकिरणो मतः अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वेन चम-
विषय इत्यर्थः, न त्वर्थतः, तस्यामृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वं तत्त्वतो नास्तीत्यर्थः ।
अयमर्थः—शब्दमात्रस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वमतेन चन्द्रचन्द्रमः प्रवृत्तिसंज्ञाशब्दानां चन्दति
किरणैराह्लादयतीति चन्द्रः, चन्द्रः स न मस्यति परिणमत इति चन्द्रमाः इत्यादि
व्यात्पत्तिनिवन्धनं प्रवृत्तिमात्रं न तु तत्रैषां शक्तिः, यथा गृहादिवाचकानां मण्डपा-
दिशब्दानां मण्डपानकत्वादौ, तस्यादिन्दौ चन्द्रादिप्रयोगो कृद एव न योगिक
इति । एवं चन्द्रस्य अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वस्वरूपं निषिध्य आरोप्य दर्शयति,
अन्य एवायमिति । अर्थात्मा चन्द्रादिपदस्य समुदायशक्तिप्रतिपादार्थसूतः अयमन्य
एव तादृशाह्लादकमिन्न एव । कौटुशः सः इत्याह, विषयिण्यन्दिदीधितिरिति ।
विषयिण्यन्द्रिकिरणत्वम् अवारोप्यन, तस्यादवापि धर्मैव निषेधो धर्मान्तरस्यैव
वारोप इति तत्त्वापह्नवरूपकाद्भेदः । नाम नो मत इति पाठे तु नामेति प्राकाशये,
नो इति निषेधे, चन्द्रमसोऽमृतस्यन्दिकिरणत्वस्वरूपं प्रवादसिद्धमप्यनुभवाकलि-

तत्तान्नाकावेत्यर्थः । अन्यस्वरूप एव, किं तत् स्वरूपमित्याह, अर्थात्मति । अत्रास्य
बद्धाहार्यम्, अस्य अर्थतो वस्तुत आत्मा स्वरूपं विषयिण्यन्दिदोषितिः । विषयि-
ण्यन्दिदोषित्वमस्य तात्त्विकं स्वरूपमित्यर्थः, अर्थो वास्तविक आत्मा स्वरूपं यस्मिन्
बहुव्रीहिणा अर्थात्मत्वमित्यस्य विशेषणं वा ॥ ३०७ ॥

इतीति । चन्द्रत्वमस्य तस्यन्दिकिरगौराह्णादकत्वस्वरूपम् चदि आत्मादे इति चद-
धातुना चन्द्रपदसिद्धेरिति भावः । एवकारस्य निवर्त्य इत्यनेनान्वयः निषेधानैतन्त्ये-
वारीपस्य वैचित्र्यजनकत्वमिति प्रतिपादनायावधारणम्, एतेन क्वचिदपह्नवपूर्वक
आरोपः आरोपपूर्वकथापह्नव इति केषाञ्चिदभेदकरणं प्रयुक्तम् । अर्थान्तरात्मता
विषयिण्यन्दिकिरणत्वपक्षरूपान्तरवत्ता, उक्ता आगेपिता । सरूपापह्नुतिरिति-सं-
ख्यतेऽनेनेति स्वरूपं नैसर्गिकगुणक्रियादिरूपोषणं तन्निषेधपूर्वकैयमपह्नुतिरित्यन्वयता ।
क्वचित्तु अर्थान्तरात्मतेत्यत्र अर्थान्तरात्मनेति, उक्तेत्यत्र च उक्तमिति पाठः, तत्र
उक्तमिति भावप्रयोगः ॥ ३०८ ॥

उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्त्रेव दर्शिता ।

इत्यपह्नुतिभेदनां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

अपह्नुतिचक्रम् ॥

उपमापह्नुतिरिति । उपमायाः सादृश्यस्य अपह्नुतिरुपमापह्नुतिः सादृश्यापह्नु-
वपूर्वक सादृश्यातिशयस्यापनरूपेत्यर्थः, उपमास्त्रेव दर्शितेति ।

“न जातु शक्तिरिन्दोस्तु सुखेन प्रतिगच्छितुम् ।

कलङ्गिनी जडस्येति प्रतिषेधोपमेव सा” (३४)

इत्युपमाभेदेषु मध्ये प्रतिषेधोपमाशक्तित्वार्थः । अत्र हि इन्दुप्रतियोगिकस्य

स्थापनम् । यत्किञ्चित् सादृश्यस्य प्रतिषेधेन सादृश्यातिशयस्य स्थापनम् । तत्-
त्वापङ्गुभवरूपकनृपङ्गतितो भिन्नविषयमिति तत्रैव प्रतिपादितम् । इतीति अनया
दिशा अपङ्गुतिभेदानां वित्तरो लक्ष्यः स्वयं श्रेय इत्यन्वयः । उपमापङ्गुतिवद-
लङ्कारान्तर-प्रतिभोत्पत्ति-हेतवोऽपरेऽप्यपङ्गुतिभेदा बोद्धव्या इत्यर्थः । तत् उत्प्रेक्षा-
पङ्गुतिर्यथा—

“अथ, च्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुपात्ताः ।

अप्राप्य मानसङ्गं विगलति लावण्यपुर इव” ॥ इति,

एवमनेऽपि बोध्याः ॥ ३०८ ॥

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

(Sl. 310) We are to find श्लेषालङ्कार there where in a
single statement there is more than one idea (अनेकार्थं)
or meaning. Its varieties are being enumerated with
illustrations.

अथ शब्दाद्यंगतत्वेन द्विविधं श्लेषम् एकैकैवल्यत्वेन लक्षयति, श्लिष्टमिति ।
अनेकार्थमभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकपदवत्, तथा एकरूपान्वितम् अर्थ-
भेदेन भिन्नत्वेऽपि युगपदुच्चारणविषयताम् चापन्नेनैकेन स्वरूपेण युक्तम्, वचो वाक्यं
श्लिष्टं श्लेषालङ्कारवदित्यन्वयः, इष्टमिति वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वप्यलङ्कारेषु शोभाति-
अयजनकतया कविभिरभिलषितमित्यर्थः, यथा वक्ष्यति—

“श्लेषः सर्व्वासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रीकृतिश्चेति वाच्यम्” ॥ इति । श्लेषश्च एकतावभास-
हेतुर्निरन्तरसम्बन्धविशेषः स च प्रकृते शब्दयोरैकप्रयवोच्चार्यत्वरूपः, अर्थयोश्चै-
कप्रयवोच्चार्यमाणशब्दे नैककालबोध्यत्वरूपः, शब्दयोर्जंतुकाष्ठन्यायेन अर्थयोश्चैकवृत्त-
गतफलद्वयन्यायेन श्लेष इत्यन्ये । श्लेषद्वयश्चैतद्वैकवैव सम्भवति तथाहि यत्र शब्दस्य
नानार्थत्वं तद्वार्थयोः स्निष्टत्वं विद्यत एव शब्दस्वाप्यर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेन
विभिन्नत्वाच्छब्दयोरपि स्निष्टत्वम्, अतएव शब्दश्लेषत्वात् शब्दालङ्कारतया शब्दालङ्कार-
मध्ये लक्षयितुमौचित्येपार्थश्लेषाविनाभावित्वेनार्थालङ्कारमध्ये निरूपणं कृतम् ।
न च नानार्थकशब्दश्लेषे शब्दस्यैव वैचित्र्यावोधीपाद्यत्वेन मुख्यत्वाच्छब्दालङ्कारमध्ये
निरूपणमुचितमिति वाच्यं, शब्दस्वाप्यर्थप्रतीतिमाधायैव वैचित्र्याजनकत्वेनार्थसापेक्ष-
तया स्वतो वैचित्र्याजनकत्वेन मुख्यत्वाभावात् । शब्दस्थानेकार्थत्वमभिधया वृत्त्या
युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वम्, तच्च यवानेकार्थसङ्केतितत्वापि शब्दस्य शक्तिसङ्को-
चकानां संयोगविप्रयोगादीनामभावः तत्रैव सम्भवति, यत्र तु तेषां सङ्गावस्त-
तेरभिधयाः सङ्कोचितत्वेन युगपदर्थद्वयप्रतीतिरभावात् श्लेषः । उक्तञ्च—

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्थान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमीचितौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तु तिष्ठितवः ॥” इति ।

यत्र च संयोगादिप्रतिरोधितयाभिधया एकस्यैवार्थस्य प्रतीतौ जातायां पश्चात्
व्यञ्जनायार्थान्तरप्रतीतिः तत्रापि न श्लेषः, अभिधया युगपदर्थद्वयप्रतीतिरभावेन वैचित्र्या-
भावात् । तथाविधस्थले तु ध्वनित्वमेव, यथा—

“भद्रात्मनी दुरधिरोहतनोऽग्निशालवंशीव्रतेः कृतशिलीमुखसंयदस्य । यस्मानुपपन्न

गतेः परचारणस्य दानाम्बुसिक्तमुभयः सततं करोऽभूत्” अत्र प्रकरणसङ्कोचितया
शक्त्या केवलं वर्णनीयः पुरुषः प्रत्याख्यते पश्चाद् व्यञ्जनया तु हसोति नात शब्दः ।
तद्व्यर्थस्यानिकत्वञ्च क्वचिद्वस्तुतः क्वचिदेकरूपत्वेऽप्यनेकसम्बन्धित्वाच्च । तत्रादे
गच्छशेषः, द्वितीयेऽर्थशेष इति नव्याः, अर्थशेषो यथा—

“स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अदो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटिः खलस्य च ॥” इति ।

अधोन्नतिरधोगतिश्च एकैव परन्तु सम्बन्धिभेदाद्भिन्नत्वेन प्रतीयते, अत्रापि सम्बन्धि-
भेदेन उन्नत्यधोगत्योरनेकत्वात् यद्वाचकपदयोरप्यनेकत्वमिति स्वमते खलसमन्वयः ।
अस्याभङ्गसमङ्गत्वं न प्रथमं भेदद्वयमाह, तदभिन्नपदमिति । तद्वचः अभिन्नपदं
शक्यतावच्छेदकस्य एकत्वे नानात्वे वा अभिन्नप्रकृतिप्रत्ययसमसचटित्वेनाभिन्नपदवत्
तथा भिन्नपदानां विभिन्नप्रकृतादिवत्पदानां प्रायो बाहुल्यं यत्र तत् । तत्राभिन्न-
पदके वाक्येभ्यश्च शेषः भिन्नपदके समङ्गशेषः । समङ्गशेष एवाधिकचमत्का-
राधायकत्वात् कविभिर्बाहुल्येन प्रयुज्यत इति प्रायपदोपन्यासः । अनैरातु वर्णप्रत्यया-
दिगम्यत्वेन अस्माद्विधत्वाभावात्,

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ।

श्लेषादिभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ॥ इति ।

तत्र वर्णशेषो यथा

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमिति” षडुपाधनता । अथलम्बना
दिनभक्तं रभूत्र पतिव्यतः करसङ्ख्यमपि ॥”

अत्र विधाविति विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोः शेषः, एवं प्रत्ययादिशेषः

बोध्यः ॥ ३१० ॥

अनावुदयमाकृढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

अवभिन्नपदमुदाहरति, अत्राविति । उदयम् उन्नतिम् उदयावलम्ब, कान्तिमान् कमनीयः रश्मिमान्, रक्तमण्डलः अनुरक्तप्रकृतिकः आलोकितविशेष, मृदुभिः अनुद्वेगकरैः शीतलैश्च, करैः राजयाज्ञाभागेः किरणैश्च । अत्र प्रकारणादिनियामकाभावात् हावपि नृपचन्द्रो वाच्यो, उदयादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययादीनाम् अभिन्नत्वादभिन्नान्ये वेल्यभङ्गशेषः ॥ ३११ ॥

दोषाकरेण सम्बध्नन्नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

भिन्नपदमुदाहरति, दोषाकरेणेति । प्रदोषो रजनोमुखं प्रकटदोषवांश्च कश्चित्प्राकरिणिकः, अप्रियं प्रियाविरुद्धिणं हेत्यत्र, मां इत्यमेव किं कस्मात् न बाधते, यतो दोषाकरेण निशायाः प्रवर्तकेन दोषास्याकरेण च, तथा नक्षत्रपथवर्तिना आकाशस्थितेन चन्द्रियपथे अपक्षपातव्यवहारे नवतमानेन च, राज्ञा चन्द्रेण अथ च नृपेण सम्बध्नन् सम्बन्धं प्राप्नुवन् । अत्र दोषाकरेणेत्यादिपदानि दोषां रात्रिं करोतिति दोषाकर इत्यादिभ्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययसमासानां भिन्नत्वाद्भिन्नान्ये वेति सम्बन्धशेषः, राज्ञेत्यत्र अभङ्ग एव, तदयं सम्बन्धमज्ञात्मकः । अयमपि तृतीयमेदो नवीनैरङ्गोक्रियते, यदुक्तम्

“पुनस्त्रिधा सम्बन्धोऽप्याभयात्मकः” ॥ इति ।

युद्धसमन्तीदाहरणम्—

“पृथुकात् रस्त्रपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति समनावयोः सदनम्” ॥ इति ।

अथ पृथुनां कात् रस्त्रपात्रं स्वर्णानां, पृथुकानां शिथूनामात् रस्त्रस्य च पात्रं ।
भूषिता अलङ्कृताः भुवि उषिताश्च निःशेषपरिजना यत्र तत् । विलसद्भिः करेणुभिः-
क्षिभिः, विले सोदन्तीति विलसत्का मूषिका तेषां रेणुभिश्च गहनमिति सर्वेषामेव
श्लिष्टपदानां विभिन्नप्रकृत्यादिघटितत्वाद्भिन्नत्वमेव ॥ ३१२ ॥

उपमारूपकाच्चेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दृश्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

इत्यमुदाहरणद्वये प्राधानेन व्यपदेशयोग्यः श्लेषो दर्शितः, संप्रत्यलङ्कारान्तराणां-
मध्ययं चारुतासम्पादकं इत्यङ्गभूतं तं दर्शयन्नाह, उपमेति । उपमा चात्र साधारण-
धर्मप्रयोगवती, तत्र साधारणधर्मसंस्मामिन्नत्वे ‘अम्भोरुहमिवातात्मन्’ (१५) इत्यादि-
धर्मोपमाश्चोपमादौ अर्थश्लेषः, ‘बालिवोद्यानमालेय’ सालकाननशोमिनी’ (२८)
इति समानोपमायान्तु शब्दश्लेषः । रूपकमपि साधारणधर्मप्रयोगवत् श्लिष्टरूपका-
दिकम् । आच्चेपश्च—

अश्वतात्मनि पद्मानां हेटरि क्षिप्रतारकी ।

सुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना’ (१५८)

इत्यादि श्लिष्टाच्चेपः । व्यतिरेकोऽपि साधारणधर्मप्रयोगवान्, न च ‘त्व’ समुद्रश्च
दुर्वारी, (१८५) इत्यादिसञ्ज्ञेयव्यतिरेक एवव्यतिरेकपदेनोच्यत इति वाच्यम्
एकव्यतिरेकादावपि साधारणधर्मसंज्ञावेन श्लेषस्नानपायात् । आदिना अर्थान्तरव्यास-

समासोक्त्यादीनां परियङ्, दर्शिता इति उपमादीनां निर्व्याहृतया अङ्गत्वेन दर्शिता इत्यर्थः । केचनेति अलङ्कारान्तरेष्वङ्गतामापन्ना अङ्गभूतावेत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

अस्त्यभिन्नक्रियः कश्चिद्विरुद्धक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमाच्चेपरूपोक्तिरविरोधो विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

[Some other varieties of slesha are also illustrated below—]

तान् क्रमेणोद्दिशति, अस्त्यभिन्नक्रिय इति । तेषामभिन्नक्रियादिषु षाणाम्, निदर्शनेषु वक्ष्यमाणोदाहरणेषु, रूपं स्वरूपम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्या रागमुल्लवणम् ।

दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥

तवाभिन्नक्रियश्चेपमुदाहरति, वक्रा इति । वक्राः निर्व्यक् आलिताः कुटिल-भाविण्यश्च, स्वभावेन मधुराः स्पृहणीयाः अरुचवादिभ्यश्च, उल्लवणमत्यधिकं रागं नायिकाया अनुरागं शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च, कान्ताभिः प्रेषिताः चिताः आनयनार्थं प्रयुक्ताश्च, दृश्यचूषि, दूत्यः सखीप्रभृतयः—

‘दूत्यः सखी नटी दासी धावे यो प्रतिवेशिनी ।

बाला प्रव्रजिका कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ।’

इत्युक्तेः । कर्षन्ति आवर्जयन्ति, अत्र वक्रादिविशेषणानां श्लिष्टता, विशेष्यभूतानां दृशो दृष्टीनाश्च कर्षणक्रिया एकैवेत्यभिन्नक्रियत्वम्, श्लेषश्च तथात्वञ्च परस्परया स्वाश्रयविशेषणानां विशेष्ययोर्दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात्, अत्र च वक्ष्यमाणस्व-

इपायास्तुल्ययोगितायाः सद्भावात् श्लेषोऽयं तस्या निर्व्वाहकत्वाद्भ्रमम्, एकया क्रियया
वाक्यद्वयदीपनाद्विद्यमानस्य दीपकस्याङ्गमित्यन्ये ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

अविरुद्धक्रियश्लेषमुदाहरति, मधुरा इति मधुराः स्वरमाधुर्यवत्यः माधुर्याल-
नायिकालङ्कारवत्यश्च, माधुर्यं च 'सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणोद्यता' इत्यात्मलक्षणम् ।
रागवर्द्धिन्यः उद्दीपकत्वात् प्रणयप्रकाशनाच्चानुरागं वर्द्धयन्तः, कोमलाः सुश्रान्ताः
मृदङ्गप्रभ, मदकलाः, वदन्तप्रारम्भेण मदीन्मताः सौभाग्याद्यवलीपजविकारोन्मत्ताश्च,
मदश्च 'मदी विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलीपजः' इत्युक्तरूपः । अत्र कोकिलागिर
आकर्ण्यन्ते असितेक्षणाश्च श्लिष्यन्त इत्याकर्ण्यन्तश्लेषणक्रिययोरेककालीनत्वसम्भवेना-
विरोधः, श्लेषस्य तादृशक्रियासम्बन्धत्वावापि परस्परया, स्वाश्रयविशेषणविशेष्ययोः
कोकिलापासितेक्षणीयोः कर्मत्वेनाविरुद्धक्रियाद्वयसम्बन्धात् । अत्रापि श्लेषस्य
तुल्ययोगिताया अङ्गत्वम् । (केचित्, कोकिलागिर इत्यसितेक्षणा विशेषणम्,
असितेक्षणा इति च असिते अनष्टे विरहिजने ईक्षणं यन्नेति वृत्तपत्त्या कोकिलागिर
इत्यस्य विशेषणमित्याहुः) ॥ ३१७ ॥

रागमादर्शयन्नेव वारुणीयोगवर्द्धितम् ।

तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

विरुद्धक्रियाद्वयश्लेषमुदाहरति, रागमिति । वारुणी पश्चिमदिक् मदिरा च,
तस्या योमेन सम्बन्धेन उपयोगेन च वर्द्धितम्, रागं लोहित्यम् अनुपगच्छ,

पादशंयन् प्रकाशयन् बद्धं यंय, चनोशः सूर्यः तिरोभवति अक्षं गच्छति, अक्षजः
कामस्तु विजृम्भते उद्रेकं गच्छति । अक्षजपक्षे आदर्शयन्ति हेतौ शब्दः आदर्शयितु-
मित्यर्थः । अत्र तिरोभवन्-विजृम्भणक्रिययोर्विरोधः, श्लेषे च पूर्ववत् परम्परया
तत्सम्बन्धः । तुल्ययोगितैवाव प्रधानम् ॥ ३१८ ॥

निस्त्रिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वञ्च वर्त्तते ॥ ३१९ ॥

नियमश्चेपमाह, निस्त्रिंशत्वमिति । निस्त्रिंशत्वे त्रिंशदङ्गुल्यधिकपरिमाण-
यत्पञ्चदशत्वं निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति वृत्तपक्षः, निर्द्ध्यत्वञ्च, ['अथ निस्त्रिंश-
खङ्गे ना निर्द्ध्ये विषु' इति मेदिनी] । असावेव न तु छदये । वक्रता आकारपक्षेना-
सरलता वामता च, धनुष्येव न तु व्यवहारे, मार्गणत्वं बाणत्वं याचकत्वञ्च शरेष्वेव
न त्वात्मनि, अत्रैवकारेर्निस्त्रिंशत्वादपदानां द्वितीयायां व्यवच्छेदेषु निषिद्धतया
प्रतीयन्त इति श्लेषसङ्गावः, सचेवकारेण नियमयोजनानां नियमवान् । नियमश्च
क्वचिद्व्योतकाभावेऽपि सामर्थ्यादवसीयते, यथा 'यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति
महो चित्रकर्मसु वर्णसङ्गरायापेषु गुणच्छेदा' इत्यादि, अत्र न प्रजास्त्रित्वादिभ्य-
वच्छेदानां स्फुटं प्रतीयमानत्वात् एवकाराभावेऽपि चित्रकर्मस्त्रेवेत्यादिनियमः प्रतीयत
इत्ययमपि श्लेषो नियमवानेव, अत्र च परिसङ्गालङ्कारः प्रधानं, स च ग्रन्थकृतानुक्तोऽपि
स्फुटवेचित्रोऽन्यैरुक्तोऽभ्युपगन्तव्यः, यदुक्तम्—

“प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छान्द शार्थोऽथवा तदा । परिसङ्गा' इति ।

श्लेषशार्थं तदङ्गतया प्रतीयते । न च—

‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पादिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्गति गीयते”

इत्यनेन नियमपरिसङ्गाद्योर्भेदावगतेः परिसङ्गात्पुनरपि कथमस्य सनिश्चलमिति वाच्यम्’ मतेऽस्मिन्नन्यव्यपेक्षप्रतीतिरेव परिसङ्गात्वाभ्युपगमात् व्यपेक्षस्य चाव स्फुटं प्रतीयमानत्वात् ॥ ३१८ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

नियमाचेपरूपोक्तिश्चेष्टमुदाहरति, पद्मानामेवेति । पद्मानामेव दण्डेषु न तु तव दण्डाख्योपायेषु, कण्टकस्त्रीणां वायव्यविशेषः शुद्रशत्रूरोमाञ्चय, (‘रोमाञ्चे शुद्रशत्रौ च तरोरङ्गे च कण्टकः’ इत्युक्तेः) । त्वयि रक्षति मर्हो पालयति सति । अथवेति । रागिमिथुनस्य अनुरक्तस्त्रीपुंसयोरालिङ्गनेष्वपि कण्टको दृश्यते इत्यन्वयः । अत्र पद्मानामेवेति नियमस्याथवेत्यादिना निषेधस्तदोपकोक्तियुक्तोऽयमिति नियमाचेपरूपोक्तिश्चेष्टः । अत्र पूर्वार्द्धे परिसङ्ख्यैव प्रधानम्, अर्द्धद्वये च एकत्र निहितस्य कण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनाद्दीपकं प्रधानमिति शेषस्य तदङ्गता ॥ ॥ ३२० ॥

महीमृदभूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१ ॥

अविरोधिश्चेष्टमुदाहरति, महीमृदिति । महीमृत् राजा पृथ्वी, भूरिकटको बहुस्तम्भावारः विश्वोर्ध्वनितम्बश्च, तेजस्वी प्रतापवान् किरणवाश्च, नियतोदयः-

अव्याहतसम्पत्तिः प्रतिदिशसं जायमानोद्गमश्च, दशः कुगली मुनिविशेषश्च, प्रजापतिः
प्रजापालकः सृष्टिकर्ता च, 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति मेदिनी। शक्तिधरः प्रभावो-
त्साहमन्त्रजसामर्थवान् अन्नविशेषधरो च। अत्र सहोद्भवादिद्विष्टपदार्थद्वयस्य
भूतिकटकादिद्विष्टपदार्थद्वयस्य सह सम्बन्धे विरोधाभावादविरोध्यं श्लेषः स चात्र
प्रधानम् ॥ २२२ ॥

अच्युतोपबृषच्छेदौ राजाऽप्यविदितक्षयः ।

देवोऽप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ २२२ ॥

इति श्लेषचक्रम् ॥

विरोधिश्लेषमुदाहरति, अच्युत इति। अच्युतः सत्पथाच्युतिरहितो विष्णुश्च,
उपोधर्मा उपमासुरश्च; राजा नक्षत्रियचन्द्रश्च, क्षयः सम्पत्तिक्षोभता यक्षरोगश्च।
देवो राजां सुरश्च विबुधोविगतगण्डितः देवश्च, शङ्करो मङ्गलकृतं शिशुश्च,
भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च। अत्राच्युतादिपदद्वितीयार्थे विष्ण्वादी उबृषच्छेदादि-
पदद्वितीयार्थस्याभावोविरोध इति विरोधाहितोऽयं श्लेषः सच विरोधाभासस्या-
ङ्गम् ॥ २२२ ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्तुवैकल्यदर्शनम् ।

विशेषदर्शनार्थैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२२ ॥

(Sl. 323) The figure of विशेषोक्ति arises where to show
some great excellence of descriptions, the matter in or on
hand be it गुण, जाति, क्रिया, द्रव्य etc. is presented as incapable of
producing the same, See also sls. 324 to 329.

अथ विशेषोक्तिं लक्षयति, गुणेति । विशेषः वर्णनीयस्य वीर्यादुत्कर्षः तस्य दर्शनाय प्रतिपादनाय एतं गुणजातिक्रियादीनां वर्णनीयस्य प्रारिप्सितकर्मसाधने उपकरणभूतानामित्यर्थः 'आदिना द्रव्यादिपरिग्रहः' । यद्वैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धौ अनुपयोगित्वे नानपेक्षणीयत्वप्रतिपादनम् । (वैफलिप्रति पाठे स एवार्थः) । सा विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तिरूपत्वाद्विशेषोक्तिरिष्यत इत्यन्वयः । गुणादीनामिति भेदकथनाय ननु स्वरूपनिर्वाह्य, पदार्थमात्रगतवैकल्योक्तेरेवास्याः स्वरूपत्वात् । पूर्वोक्तातिशयोक्तिरपि वर्णनीयोत्कर्षोक्तिरूपेव परन्तु न तत्र गुणादीनां वैकल्यप्रतिपादनमित्यनयोभेदः । विभावनातोऽस्य भेदसूदाहरणव्याख्यानावसरे दर्शयिष्यते । अत्र गुणजातिक्रियाः क्वचिद्वर्णनीयगताः क्वचित्तदीयोपकरणगताश्च बोध्याः, गुणादिवैकल्यञ्च क्वचिच्छब्दं क्वचिदुपसङ्गम्, विशेषदर्शनायैवेत्यवधारणं कथमपि । विशेषदर्शनाभावे सत्यपि गुणादिवैकल्ये नास्याः सम्भव इति सूचनाय । नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्यभावे विशेषोक्तिरित्याहुः तदालङ्कारसंज्ञानामन्वयतयेव प्राचीनैः प्रयुक्तेन हेतुसमानाधिकरणकार्यभाववर्णने विशेषप्रतीतिरभावादिशेषोक्तिरिति संज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टव्यः । न च विशेषो वैचित्र्यं तच्च सत्यपि कारणे कार्यभावोपनिबन्धे विद्यत एवेति विशेषोक्तिसंज्ञाया अन्वयतेवेति वाच्यम्, अलङ्कारमात्रस्यैव वैचित्र्यात्मकत्वेनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात्, अथ सति हेतौ कार्यप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्र्यं—तथापि कथं संज्ञान्तरालालङ्कारतया न संगृहीतमिति चेन्नैवं—तत्रास्माकमतिशयोक्तेरभ्युपगमात् कार्यकारणपौर्वाण्यविपर्ययवदवाप्यतिशयोक्त्यभ्युपगमसौचित्यात् । तस्माद्गुणादिवैकल्यवर्णनेन वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्ततरम् । (यत्स्वत्वमेव यत्रेति क्वचित्पाठः यत्र वैचित्र्ये इत्यर्थः) ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति, न कठोरमिति । न कठोरं न वा तीक्ष्णमिति आयुधस्य पुष्पधन्यत्वादिति भावः, अत्रायुधस्य कठोरत्वं तीक्ष्णत्वञ्च गुणमनपेक्ष्यैव कामेन भुवनत्रयं जितमिति जितुः कामस्य वीर्योत्कर्षः प्रतीयते । अत्रायुधगत-कठोरत्वादिगुणस्य भुवनत्रयं प्रति प्रसिद्धहेतुत्वाभ्युपगमे तद्वशाच्च तादृशकार्यवर्णने उपधायककारणान्तरस्य कार्यस्वाभाविकत्वस्य वा विभावनीयत्वे तात्पर्याभावात् विभावनायाः सम्भवः, विनोपकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तुंरुत्कर्षप्रतिपादनस्यैवात्र तात्पर्यविषयत्वादित्यनयोर्भेदो बोध्यः । अतोपकरणगतगुणस्य वैकल्यम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।

तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं विधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥

जातिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति, न देविति । अत्र देवत्वं गन्धर्वत्वञ्च जातिविशेषः, तत्रैरपेक्ष्येण तपोभङ्गसामर्थ्यवर्णनात् वर्णनीयनायिकायाः सौन्दर्यादिविशेषः प्रतिपादितः । देव्योगन्मर्थस्य तपोभङ्गं कुर्वन्तीति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्णनीयगताया जातिवैकल्यम् ॥ ३२५ ॥

न बद्धा भ्रूकुटिर्नापि स्फुरितोदशनच्छदः ।

न च रक्ताभवहृष्टजितञ्च द्विषतां बलम् ॥ ३२६ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति, न बद्धेति । अत्र प्राकरणिकः कश्चिद्दोरी-

वर्णनीयः । बन्धनं स्फुरणञ्च क्रिया, रक्तत्वन्तु गुण एव, तद्वत् क्रियागुणैकत्व-
प्रयुक्तयोर्विशेषोक्तयोः सङ्करः । युद्धक्रियाकैकल्योदाहरणन्तु —

“नोपभोगो न वा दानं बन्धूनां भरणं न वा ।

तथापि गुरुतां धत्ते नृणां संरक्षितं धनम् ॥ इति ।

अत्र उपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यम् । प्रकृते च द्विषज्जये क्रोधकार्याणां
धुकुटिबन्धनादीनाम् अनपेक्षणीयत्वप्रतिपादनेन वर्णनीयस्य क्रोधगुणत्वव्यक्ता मङ्गा-
बोरत्वरूपविशेषः सूच्यते, अतएवोक्तं रौद्रप्रस्तावे ‘रक्तास्यनेवता चास्य भेदिनी
युद्धबीरतः’ इति ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्टैरव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति, न रथा रति । स्त्रीणां रथादीनि जयसाधनानि
न सन्ति, तथापि ताभिरपाङ्गदृष्टैरव केवलेन कटाक्षेणैव जगत्त्रयं जीयते इत्यन्वयः ।
अत्र रथादिद्रव्याणां वैकल्यम्, लक्षणे आदिपदगृह्यतद्रव्यञ्च वैशेषिकमतोक्तद्रव्यम्,
न तु वैयाकरणमतोक्तद्रव्यं रथादिशब्दानामेकव्यक्तिवाचित्वाभावात् । एवमभावादि-
वैकल्योदाहरणं बोध्यम् । एतानि गुणादिवैकल्यस्य शाब्दत्वे उदाहरणानि ॥ ३२७ ॥

एकचक्रोरथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजस्वो तथाप्यर्कानभस्तलम् ॥ ३२८ ॥

सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वोतिविशेषणात् ।

अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानमपि कल्पने ॥ ३२९ ॥

इति विशेषोक्तिचक्रम् ॥

इत्थं गुणादिवैकल्यानं विशेषोक्तर्भेदान् दर्शयित्वा प्रकारान्तरेणानादयि मेदाः
सम्भवन्तीति प्रतिपादयन् तेषां दिग्दर्शनाद्ये हेतुविशेषोक्तिमुदाहरति, एकचक्रं रथ
इति यत्ता सारथिरुपणः, वि तन्नोऽङ्गविकल्पः अनुभूत्यादिति भावः, विप्रताः सप्तप्रहाराः
अश्वित्वत्वादुक्तं च हयाः । नभस्तलम् अतिविस्तीर्णमाकाशमार्गम् । (अथ
जगन्नयनिति क्वचित्पाठस्तु न सम्यक्, पातान्नादौ मुख्यप्रमाणस्याप्रतिष्ठाः) । अथेषाम्
अतिविस्तीर्णमार्गप्रमाणे बहुचक्रोत्थो अक्षिकलाङ्गो यत्ता अविषमाङ्गयाय अपेत्यन्ते,
स्यंस्तु तु तन्नैरपेत्येणपि चित्तोर्पिनमिहिरित्यात्कथातिशयः, तत्र च हेतुज्ञे-
स्योति न हि तेजस्विनः सार्थसावने उपकरणमपेक्षते । अत्र तेजस्वीतिहेतुगर्भ-
विशेषणीपन्यासेन वर्णनीयस्यंस्तु विशेषप्रतिपादनात् हेतुविशेषोक्तिरियम् । अथ
च रथादिगतवहुचक्रत्वादिधर्माणां वैकल्यं गम्यम् ॥ ३२८ ॥

सैषेति । तेजस्वीति विशेषणात् तेजस्वीति हेतुगर्भविशेषणादित्यर्थः । हेतु-
विशेषोक्तिरिति हेतूपन्यासेन वर्णनीयगतविशेषप्रतिपादनादनर्थता ॥

अथमेवेति । अथमेव क्रम ईदृशेव दिक् । तथाचाखिन्नुदाहरणे यथा
हेतुलङ्कारसम्बन्धेन विशेषोक्तिर्भेदः तथा अत्रद्वारांतरसम्बन्धेन अपरेऽपि बोद्धव्या
इत्यर्थः । तथाच 'अतैलपूराः सुरतस्योराः' 'दूता' हि नाम अहिंसासनं राज्यम्
इत्यादि । अत्र च रूपकयोगः, पूर्व्वत्र परिणाम इति विग्रहायः ॥ ३२९ ॥

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कौर्त्तनं सुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३३० ॥

(Sl. 330) When in a sentence the subject matter
is well stated as of equal merit with another not in the

context, be it for स्तुति (laudation) or निन्दा (deprecation) then we get तुल्ययोगिता अलङ्कार ।

अथ तुल्ययोगितां लक्षयति, विवक्षितेति । विवक्षिताः प्रस्तुतनिष्ठत्वेन प्रति-
पदायितुम् इष्टा ये गुणाः स्तुतिहेतवो निन्दाहेतवो वा धर्मास्ते रत्नकटा विख्यातास्तुः
समीकृत्य समकचीकृत्य स्तुतिनिन्दाये वा कस्मचित् प्रस्तुतस्य यत्कीचनं सा प्रस्तुता-
प्रस्तुतयोस्तुल्यगुणयोगित्वप्रतिपादनरूपत्वात् तुल्ययोगितेत्यन्वयः । (विवक्षितगुणोत्कर्षेरिति
पाठे तु विवक्षितगणैरुत्कर्षः स्थातिर्देषामिति बहुव्रीहिः) । अत्र बहुवचनमविवक्षितं
हाभ्यामेकेन वा समीकरणेऽस्याः सङ्गावात् । एवं विवक्षितगुणोत्कर्षैरप्रस्तुतैरेवेति न
नियमः, प्रस्तुतेन समीकरणेऽप्यस्याः सम्भवात् यथा—

कटाचा नधुरालापा विलासाक्षी च तै गुभे :

जगज्जये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महद्वलम् ॥ ’

अत्र कटाचादयः सर्वेऽपि प्रस्तुताः, एतेन प्रस्तुतयोरेवाप्रस्तुतयोरेव वा एकधर्माभि-
सम्बन्धस्तुल्ययोगितेति केषाञ्चिन्मतं प्रयुक्तम्, तादृशनियमाभ्युपगमे प्रयोजनानुपलब्धेः
वैचित्र्यस्य च सर्वत्र समानत्वात् । नच प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्मसम्बन्धेन
तुल्ययोगिताभ्युपगमे दीपकस्य विषयापहारः स्यादिति वाच्यं, स्वमते वाक्यान्तरौयपद-
स्मानुषङ्गादिना स्वादेहावाक्यान्तरार्थोद्दीपकत्वसैव दीपकालङ्कारत्वात्, तत एव
च दीपकरञ्जाया अन्वयत्वात् । अद्योपमालङ्कारेऽपि स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा
विवक्षितगुणोत्कर्षेण प्रस्तुतस्य च अङ्गतायामुपमाङ्गीकृता तदनयोः समानविषयता-
पत्तिरिति चेन्मेवं प्रतीतिर्भेदेनैवावयोर्योर्भेदात् तथा उपमायां वाच्यस्य वाङ्मयस्य वा
सादृश्यस्य प्रतीतिः शब्दी—

दिवोजागतिं रचायै पुलोमारिभुं वोभवान् ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलिपासुत्वया नृपाः ॥

इत्यादितुल्ययोगोपमादावपि व्यञ्जनयोपास्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्तिवेद्यत्वेन शब्दबोधामुपगमात्, व्यञ्जनाया वृत्तित्वस्य चालङ्कारिकसिद्धत्वात् प्रकृते तु तथा, सर्वेषां समकचतया विवक्षितगुणान्वयित्वेनैव शब्दबोधविषयत्वात् पथ्यवसाने तु सादृश्यप्रतीतिरिति, इत्यञ्च विवक्षितगुणवत्तया प्रसिद्धैः सह अप्रसिद्धस्य समकचतया तादृशगुणान्वयित्वकीर्त्तनेन प्रशंसनं निन्दनं वा तुल्ययोगितेति निर्गलितोलक्षणाथः । अन्ये तु स्तुतिनिन्दयोरेवात्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं सादृश्यन्तूपसञ्जनीभूतमित्यन्तस्तुल्ययोगोपमातोऽस्य भेद इत्याहुः ॥ ३३० ॥

यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ३३१ ॥

तत्र स्तुतामुदाहरति. यम इति । अत्र लोकपालत्वरूपो गुणोवर्णनीये राज्ञि वक्तुमिष्टः तेन उत्कृष्टैर्गुणैर्मादिभिः सह समकचतया तद्गुणभागित्वकीर्त्तनेन राजा स्तुतः ॥ ३३१ ॥

सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिहिलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

तुल्ययोगिता ॥

निन्दायामुदाहरति, सङ्गतानीति । सङ्गतानि सङ्गमाः, क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति क्षणमात्रं तिष्ठन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वस्मानुरागेणैव न तु परानुरोधेन, घनं निविडं

नतु सद्यथं यथा तथा चारब्धान्यपि, 'स्तो कनवा स्तानाभ्याम्' इत्यादिवत् कचिदन्यात्रापोति तत्पुरुषः, अथ च घनेर्मधेः स्वयमारब्धान्यपि । श्लेषमूलकत्वेनाव चारुतातिशय इति प्रतिपादनाय श्लिष्टविशेषणोपन्यासः । अत्राचिरावस्थायित्वगुणोत्कर्षणीये शृगा-
चौसङ्गमे विवक्षितः तद्वत्त्वेन प्रसिद्धेऽन्तिहिलसितैः सह तुल्यतया तदगणसम्बन्ध-
वर्णनात् स च सङ्गभोनिन्दितः ॥ ३३२ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतोयथा ॥ ३३३ ॥

(Sl. 333) When two contradictory पदार्थ are brought in together in one statement, to show off the excellence of the matter in hand (प्रस्तुतविषय), then we have विरोधालङ्कार ।

अथ विरोधं लक्षयति. विरुद्धानामिति । विशेषोर्वर्णनीयस्योत्कर्षलक्ष्य दर्शना-
यव, विरुद्धानां विरोधमतम्, विरोधो नैव विकासमानाधिकरण्यं परस्परसामाना-
धिकरण्यशून्यनामित्यर्थः, पदार्थानां यत्र वैचित्र्यं संसर्गदर्शनं सामानाधिकरण्य-
प्रतिपादनं स विरोधप्रयोजकत्वाविरोधः स्मृत इत्यन्वयः । विरुद्धानां संसर्गसत्त्वतो
न सम्भवतीति विरुद्धानां वस्तुतो विरोधाभावेऽप्यापाततो विरुद्धत्वेन प्रतिभासमाना-
नामित्यर्थः, स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः'
इति । पदार्थानामिति जातिगुणक्रियाद्रव्याणामित्यर्थः । तत्र जातिर्जात्यादिभिश्चतु
र्भिर्विरोधः, गुणस्य गुणादिभिस्त्रिभिः, क्रियाया क्रियाद्व्याभ्यां द्वौ, द्रव्यस्य
द्रव्यैकेनेति विरोधस्य दश भेदा अनैरुक्ता ज्ञातव्याः । अयमेव शब्दश्रे-
णिवन्धनश्लेषविरोधाभास उच्यते यथा पूर्वोदाहृते 'अनुताऽप्यऽप्यच्छेदी' (३२२)
इत्यादौ, एष च अपिप्रयोगे वाच्यसदप्रयोगे व्यङ्ग्यः ॥ ३३३ ॥

कूजितं राजहंसानां वर्द्धते मदमञ्जलम् ।

क्षीयते च मयूराणां रतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥

कूजितमिति । अत्र कस्मिन् शब्दरूपे कर्त्तरि विरुद्धयोरपि वृत्तिचयक्रिययोः संसर्गदर्शनम्, सञ्चन्मिमेदेन शब्दयोर्भिन्नत्वाद्विरोधप्रशमनम्, अनेन च वर्णनीये शरत्काले एकजातीययोरपि वस्त्रावलकारितया विशेषः प्रतीयत इत्यस्यालङ्कारता ॥ ३३४ ॥

प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥

प्रावृषेण्यैरिति । दुर्दिनायते श्यामलं भवति । रागेण अनुरागेन लौहित्येन च, आक्रान्तमित्यत्र उत्सृक्तमिति कचित्पाठः । अनापुरागस्य लौहित्येनामेदा ध्ववसायाच्छ्यामत्वलौहित्यगुणयोरैकजलधरनिष्पद्यत्वरूपसंसर्गत्रनेन विरोधः तस्य च शेषवशात् प्रशमनम् । अनेन च वर्णनीये प्रावृट्काले कश्चिद्विशेषः प्रतीयते ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रीणि रक्तौष्ठमसितेक्षणम् ।

नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

पुनरप्येकत्र बहूनां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशय इति आपनाय तादृशं गुणविरोधमुदाहरति, तनुमध्यमिति । कं न हन्ति कं न व्याकुलयति । अत्र तनुमध्यमूलयोः रक्तत्वासितत्वयोः, [नतलोन्नतत्वयोर्गुणयोर्विरोधः, तेषाञ्चाश्रयमेदात्

तत्परिहारः । अनेन च वर्णनीयानां स्त्रीणां विशेषः प्रतीयते । तन्तुत्वपृथ्वयोः
तत्त्वोन्नतत्वयोश्च परिमाणरूपत्वादगुणत्वम् ॥ ३२६ ॥

मृणालबाहु रन्धोर पद्मोत्पलमुखेक्षणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३२७ ॥

मृणालेति । अपीति पूर्वार्द्धगतविशेषणवयेऽन्वेति । रूपं वपुः । अत्र मृणाल-
वच्छीतलो बाहु यत्तेत्यादुपमितगर्भवद्बुद्धौ शीतलत्वगुणतापक्रिययोर्विरोधः,
मृणाले एव बाहु यत्तेत्यादिरूपकगर्भवद्बुद्धौ तु मृणालादिभिर्वाङ्मादीनामभेदा-
ध्यवसायात् मृणालवरन्ध्रादिजातिभिस्तापक्रियाया विरोधः, वक्तुर्विरुद्धिवाच्य-
प्रशमनम् ॥ ३२७ ॥

उद्यानमारुतोद्धूताश्च तचम्पकरेणवः ।

उदाश्रयन्ति पान्यानामस्पृशन्तोऽपि लोचने ॥ ३२८ ॥

एषु भावाभिमाने क्रियादिविरोधा दर्शिता, संप्रत्यभावाभिमाने क्रियाविरोध-
मुदाहरति, उद्यानेति । उदाश्रयन्ति उद्गतवायुं कुर्वन्ति । अत्रास्पृशन्तोऽपीति
स्पर्शनाभावेन उदाश्रयणक्रियाया विरोधः, स्पर्शनाभावश्च स्पर्शनक्रियाप्रतियोगिक-
त्वात्क्रियातृमक एव मतेऽच्छिन्नभावानां प्रतियोगिधर्म्मितात् । विरोधप्रशमनस्याव कुसुम-
रेणामुद्दीपकत्वात् ॥ ३२८ ॥

क्षणाज्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ ३२९ ॥

कृणोति । ते दृष्टिरज्जुने पार्थेऽनुरक्ता कृष्णा द्रोण्यापि तद्रूपापोत्यर्थः
दर्शावलम्बिनो राधेयाग्रया इति कृष्णाद्वद्रथस्य राधेयावलम्बनक्रियया विरोधः
तत्प्रगमनन्तु शेषत्वात् यथा कृष्णा अस्मिता अज्जुना शुक्ता अनु पयात् प्रान्तभाग
इत्यर्थः, रक्ता च अवयवपर्यन्तगामिनौ चेति ॥ ३३६ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते ।

इति विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

(Sl. 340) अप्रस्तुतप्रशंसा is as the name implies, laudation
of something else not stated (अप्रस्तुत) with a view to show
the demerit of the subject matter (प्रस्तुत or आरब्धविषय) ।

उपसंहरति, इत्यनेति । अनेकप्रकारः पूर्वोक्तयुक्तियुक्ता दशविधः । प्रतीयत
इत्यत्र अतिशोभत इति क्वचित्पाठः ॥

अथाप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति, अप्रस्तुति । अप्रक्रान्तेषु अप्रस्तुतेषु, षष्ठ्यर्थे
सप्तमी, बहुवचनमविवक्षितम्, या स्तुतिरिति प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः ततएव
वैचित्र्योदयः । ततथाप्रस्तुतस्य स्तुत्या प्रस्तुतस्य निन्दोन्नीयत्वसुचनमप्रस्तुतप्रशंसैत्यर्थः ।
अप्रक्रान्तेऽस्तिस्तुतिरिति क्वचित्पाठः ; तत्र अप्रस्तुतस्य ईप्सिता प्रस्तुतदोषादभिमतता
स्तुतिप्रस्तुतप्रशंसैति स एवार्थः । कश्चित्, इममेव पाठं धृत्वा अप्रक्रान्तेना-
प्रक्रान्तवर्णनेन ईप्सितस्य प्रस्तुतस्य स्तुतिवर्णनं वाच्यस्यप्रस्तुतस्य वर्णनद्वारा-
प्रस्तुतयोदगम्यते तदा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति व्याचष्टे । तदेतद्वग्न्यस्यास्य पौर्वापर्य-
मनालोचयती नवीनमतानुशोचनविमुग्धउद्धितविलसितम्, नवीनाहि अप्रस्तुताशङ्क्यात्

प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतवाच्यादप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिरिति विषयविभागे-
नालङ्कारद्वयमाहुः, एतच्च प्रकृतविरुद्धं, प्रकृते हि अप्रस्तुतवर्णनेन प्रस्तुतस्य प्रतीतौ
समासोक्तिरभ्युपगता गन्धकता, यथा—

वस्तु किञ्चदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः

उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ इति ।

तस्मादलङ्कारयोरनयोरुपमानमप्यभिन्नविषयत्वं व्याख्यातुरस्य दृक्पथं नावतीर्ष-
मिति सम्भाव्यते । अतः प्राचीननिरूपिताया अप्रस्तुतप्रशंसितिसंज्ञाया अन्वर्थतारक्षणा-
स्मावश्यकतया प्रस्तुतनिन्दितयाऽप्रस्तुतस्य प्रशंसनमेवास्मालङ्कारस्य विषयः, अप्रस्तु-
तात् प्रस्तुतप्रतीतिस्तु, समासोक्तेर्दिष्यते, अन्यथैकस्य विषयापाहारापत्तेरिति युक्तमु-
त्पश्यामः । न च वाच्यव्यङ्ग्ययोरुपमानोपमेयत्वे एव समासोक्तिः अन्यथाप्रस्तुत
प्रशंसित्ययमेव विषयविभाग इति वाच्यं, सुखं जीवन्तीत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाह-
रणेऽपि हरिणाः सुखेन जीवन्तीति वयं दुःखेन जीवाम इति च वाच्यव्यङ्ग्य-
योर्द्वैतविरुद्धकर्मोपम्यस्य स्फुटं प्रतीयमानतया गन्धकतुः प्रमादापत्तेः, सैयम्प्रस्तुतमे-
वान्न मृगवृत्तिः प्रशस्यत इत्युदाहरणव्याकारेण संज्ञाया अन्वर्थत्वाङ्गीकारे गन्धकतुः
स्वरस्य स्पष्टं प्रतीयते, तस्मादप्रस्तुतस्यप्रशंसायामेवाप्रस्तुतप्रशंसा तदुक्तिमात्रम् इति
निष्कर्षः । किञ्चाप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिवत् प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतिरपि समासोक्ति-
विषयो बोध्यः एतत्संज्ञायालङ्कारान्तरानिरूपणात् वैचित्र्यस्य तुल्यतयोपलम्भादितच्च
'व्याधूय यद्वसनमन्वुजलीचनायाः' (Tika sl. 205) इत्युदाहरणमुदाहरतिः
पूर्वमेवोक्तमेवाभिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्नैरयत्नसुलभैस्त्वणदभङ्गुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवात्र शृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्त्तनक्लेशनिर्व्विखेण मनस्विना ॥ ३४२ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

उदाहरति, मुखमिति । प्रभृतिषां विरक्तस्योक्तिरियम् । अपरसेविनी जीवनायं

परसेवाजन्यदुःखानभिज्ञाः । अन्नैरिति—दृष्टप्रयोगः ओदन एवात्र ददस्य शक्तत्वात् ॥

॥ ३४१ ॥

सेयमिति । अप्रस्तुतैवेति वकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोः प्रशंसायां नायमलङ्कार

इति सूचितं यथा—

‘यति मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्ज्वालाशतैः शुष्कतां

गन्ता कं प्रति पात्यमन्ततिरसौ सन्नापमालाकुला ।

इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः चोयते

धन्यं जीवनस्य मार्गसरसोधिग्वारिधीनां जनुः ॥’

अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य च दातुः प्रशंसेति नाप्रस्तुतप्रशंसा किन्तु

समाप्तोक्तिरेव । राजानुवर्त्तनेति अनुवर्त्तनवृत्तेः श्रद्धतिरूपतया निगद्यत्वादिति भावः ।

उक्तञ्च मनुना ‘सेवा श्रद्धतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्’ इति । मनस्विना

प्रशस्तमनस्वीन ॥ ३४२ ॥

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ॥ ३४३ ॥

(Sl. 343) When one belauds another with apparently

depreciative terms then the figure is व्याजस्तुति । And here merits are enumerated which seem to be saturated with demerits. Its varieties are stated and hinted up to 347 sloka.

अथ व्याजस्तुतिं लक्षयति, यदोति । यदोति यत् इत्यर्थे क्रियाविशेषणम्, निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजेन निन्दाच्छलेन स्तुतिव्यञ्जनरूपत्वाद्याजस्तुतिः स्मृत्यन्वयः । निन्दन्निवेति-इवपदेनापातत एव निन्देति निन्दायाः प्रसूखलद्रूपतया प्रतिपादनं सूचितम् । ननु निन्दा हि निकृष्टत्वख्यापनम्, तच्च दोषोद्घोषणमन्तरेण न सम्भवति, सति च दोषे कथं स्तुतिपर्यवसानमित्याशङ्क्योपपादायति—दोषाभासा इति । दोषा इवाभासन्ते वस्तुतो गुणा एव, ईदृशा धर्मा अत्र सन्निधिं लभन्ते निवेशनीया भवन्ति । निन्दन्निव स्तौतीत्यत्र च प्रत्ययव्यत्ययेन स्तुवन्निव निन्दतीत्यन्वयोऽपि बोद्धव्यः, तेन स्तुतिच्छलेन निन्दोक्तिरपि व्याजस्तुतिरेव वैचित्र्यासायात्, तत्र च व्याजरूपा स्तुतिर्व्याजस्तुतिरिति संन्यायः । स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'व्याजस्तुति-सुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्वधा' इति । स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे तद्वत्तमुदाहरणं यथा—

“हे हिलानितयोधिसत्त्व वचसां किं पितरैस्तोयधे
नास्तित्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यन्पान्यजनप्रकारघटनावैमुख्यलब्धायथो-
भारप्रोद्बुद्धे करोषि क्लपया सहायकां यन्मरोः ॥’ इति ।

अत्र समुद्रस्य स्तुतिव्याजिन निन्दाप्रतिपादनाच्चमतकारातिशयः स्फुट एव ॥ ३४२ ॥

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता माभृन्मदस्तव ॥ ३४४ ॥

उदाहरति, तापसेनापीति । तापसेनापि तापसत्वात् करितुरगादि-जयसाधन-
रहितैनापि रामेण परशुरामेण, भूतधारिणो पृथिवी । राज्ञापि राजत्वात् प्रभुत-
करितुरगादिजयसाधनवतापि । सैव तापसजितैव नत्वतिरिक्ता । अत्र वर्णनीयस्य
राज्ञो तापसजिताजयत्वप्रतिपादनेन आपाततो निन्दा, तथा च साक्षाद्भगवदवतारिण
महादेवदत्तपरशुना परशुरामेण यावतो भूमिर्जिता तावतो त्वया मनुष्येणापि
जितेत्यतिमहतीस्तुतिर्वर्णनीयस्य प्रतीयते ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छिष्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।

राजन्निच्चाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥

इत्यञ्जलिद्वारात्तरसंसर्गेणातिचमत्कृतिभूमिरितिप्रतिपादनाय तत्र श्लेषमूर्त्तां
व्याजस्तुतिं दर्शयन् श्लेषस्य च शब्दार्थगतत्वेन द्वैविध्यात् प्रथममर्थश्लेषमूर्त्तामुदाहरति,
पुंस इति । इच्छाकुवंशीयं कश्चिद्राजानं प्रति चाटकारस्त्योक्तिरियं । पुराणा-
दाद्याद्दृष्ट्वा च । श्रीलंछीः सम्पत्तिश्च । इच्छाकुवंशसीति तवेत्यस्य विशेषणम्, इच्छाकुवंशो
वंशप्रवर्तकपुरुषो यस्य स तथा तस्य । (वंशसीति सयकारपाठः सम्यक्) ।
अवाद्यपुरुषादाच्छिष्यालक्षणाः परिभोग इच्छाकुवंशीयस्य ते न योग्य इति निन्दा,
तथा चातिप्रभूता ते सम्पत्तिरिति स्तुतिः प्रतीयते । अत्र पुराणपदे च श्लेषः
सचाथंयोराद्यद्वयोलंछीसम्पत्तयोश्च वस्तुत एकत्वादर्थगतः । किञ्च परिभोगसाम्यात्
स्त्रित्वप्रतीतिरिति समासीतिरपि ॥ ३४५ ॥

भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।

अहङ्कारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥

गच्छय प्रमुखासुदाहरति, मुजङ्गेति । मुजङ्गभोगसंस्कृता पिङ्गानामुपभोगेऽनुरक्ता
सपैशरीरेराहता च, कलत्रं भार्या पात्र्याच, अथ मुजङ्गादिशब्दानामनेकार्थसङ्केति-
तत्वाच्छब्दशेषमूलियम् ॥ ३४६ ॥

इति शेषानुविद्धानामन्येषाञ्चोपलक्ष्यताम् ।

व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्थ्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥

व्याजस्तुतिः ॥

उपसंहरति, इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण शेषानुविद्धानां तथा अन्येषाञ्च
अलङ्कारान्तरानुविद्धानां व्याजस्तुतिः प्रकाराणां प्रमेदानामपर्थ्यन्तोऽसौमोविस्तुर उप-
लक्ष्यतां खण्ड्या नायतामित्यन्वयः ॥ ३४७ ॥

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्त्वदृशं फलम् ।

सदम्हा निदर्शयति यद्विदं तत्स्यान्निदर्शनम् ॥ ३४८ ॥

(S. 48) When some other alike result or matter, good or bad is stated in describing the contextual matter, then there arises the figure called निदर्शन ending in some kind of उपमा so to say (cp. “अभवत्तुस्तु सन्वन्ध उपमापरिकल्पकः”—Kavyaprakasha).

अथ निदर्शनं लक्षयति, अर्थान्तरिति । अर्थान्तरं निदर्शनीयादन्यस्मिन् कार्य-
विशेषे प्रवृत्तेन केनचिद् यदि तत्प्राधान्येन सद्दृशं सदुत्कृष्टम्, असदुत्कृष्टं वा
फलं निदर्शयति प्रतिपादयति तन्निदर्शनं नामालङ्कारः स्यादित्यन्वयः । यदीत्यन्वयः ।

यत्त्विति तत्स्यान्निर्देशनमित्यत्र सा स्यान्निर्देशनेति क्वचित्पाठः । निर्देशनेति संशयाः स्त्रोत्वञ्च बहुभिरङ्गीक्रियते । प्रकृतार्थप्रवृत्तस्य तत्सदृशाप्रकृतार्थान्तर-
 आपनं निर्देशनालङ्कार इति लक्षणाद्यः । इयं सम्बन्धस्तुसम्बन्धनिबन्धना निर्देश-
 नेति नव्याः, एतदुपलक्षणम्, असम्बन्धवन्नपि वस्तुसम्बन्धो यत्र सादृश्यं निर्देशयति
 तथापि निर्देशनासम्भवः, वैचित्र्यास्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता
 'अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पक' इति । अस्यादाहरणमनन्तरं दर्शयिष्यामः,
 अन्ये त्वयं द्वितीयो निर्देशनाप्रकार उपमाशामनर्भवतीति अन्यकृता नोक्त इत्याहुः ॥
 ॥ ३४८ ॥

उदयन्नेष सविता पदनेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ३४९ ॥

तत्र सत्फलनिर्देशनमुदाहरति, उदहरति । उदयन्, द्रष्टुं ऋषिं प्राप्नुवन्त्य,
 श्रियं शोभां सम्पत्तिञ्च । सुहृदनुग्रहं बन्धुष्वनुकूल्यरूपम् ऋद्धीनां सम्पत्तीनां
 फलं विभावयितुं सत्यामृद्धौ बन्धुनामानुकूल्यं कर्तव्यमिति आपयितुं पक्षेषु
 श्रियमर्पयतोऽन्यथः । अत्र पक्षेषु श्रियवितरणप्रवृत्तेर्नोदयभाजो सविता सुहृदुपकार-
 रूपमुदयफलं निर्देशयति फलञ्चैतदुत्कृष्टमेव ॥ ३४९ ॥

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजो पराभवम् ।

सद्योराजविरुद्धानां सुचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

सिद्ध्यर्थं नम् ॥

असत्फलनिर्देशनमुदाहरति, यातीति । पराभवं नाशम् । राजविरुद्धानां

श्रुपतिप्रतिकूलानां चन्द्रप्रतिकूलानाञ्च । दुरन्ततां निन्दितावसानत्वम् । अत्र चन्द्रा-
शुभिः पराभूयमाणा ध्वान्तराजौ राजविरोधिनां परिणामदुःखरूपं फलं निदर्शयति
तत्र फलमसदीय । एवम्—

“उन्नतं पदमवाच्य यो लघुर्लघैव स पतौदति ब्रुवन् ।

शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥”

अत्र शैलशेखरादयः परानप्रवृत्तौ दृषत्कणो लघोरुन्नतपदप्राप्तस्य ततो भटिति-
पतनरूपमसत्फलं निदर्शयति । एषु च तथाविधसंविन्नादीनां तत्तदर्थज्ञापनसम्बन्धः
सम्भवत्येव । लक्षणस्योपलक्षकतया प्राप्तायासत्त्वसम्बन्धस्तु सम्बन्धनिबन्धननिदर्शनाय
उदाहरणं यथा—

“ह्यस्यैव प्रभोवः शः क्व चाल्पपविषया मतिः ।

तितीषुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥”

अत्र स्यैव शवर्णनप्रवृत्ते कवौ उडुपकरणकदुस्तरसागरतरणेच्छायाः सम्बन्धो-
ऽसम्भवन् सन्मत्या स्यैव शवर्णनेच्छा उडुपेन सागरतरणेवेतुप्रमां निदर्शयति;
यथा वा—

“उदयति विततोक्षैरश्मिरञ्जा-

बहिमरुचौ हिमधास्मि याति चालम् ।

बहति गिरिरथं विलम्बधग्टा-

द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलोलाम् ॥”

अत्रान्यस्य लोला कथमन्योबहति तत्सदृशैमित्युपमायां पर्यवसानम् । माला-
पाथ्येवा चारुतातिशयं पुष्पाति, यथा—

“दोर्भां” तितोषति तरङ्गवतीं भुजङ्ग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गबिम्बम् ।
मेकं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेव देव
यत्ने गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥”

अत्र च्छावयस्य सम्बन्धोगुणवर्णनोद्यतेऽसम्भवन् पूर्ववदुपमावयं निदर्शयति ॥

॥ ३५० ॥

सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्म्मणाम् ।

अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता ॥ ३५१ ॥

सहोक्ति is गुणादीनां सहकथनं and परिवृत्ति अवलङ्कार is विनिमय of
अर्थ etc. (See Tika below)

अथ सहोक्तिं लक्षयति, सहोक्तिरिति । गुणकर्म्मणामिति अत्र कर्म्मशब्दः
बहुवचनेन द्रव्यादिपरिग्रहः । गुणादीनां सहभावेन साहितेन यत्कथनं सा
सहोक्तिः, सहभावस्यैति क्वचित् पठ्यन्तः पाठः । सम्बन्धिभेदेन भिन्नयोरपि गुणयोः
क्रिययोरपरयोर्वा सहार्थस्य बलादेकेन वाचकेन यदेककालीनतया प्रतिपादनं सा
सहोक्तिरिति निष्कृष्टोऽर्थः । एतदेवोक्तं दर्पणकृता ‘सहार्थस्य बलादेकं द्वयोः ।
सा सहोक्तिरिति ।’ अत्र प्रौढोक्तिमन्तरेण वैचित्र्याभावात् तन्मूलकत्वमस्य बोध्यं
तेन ‘लक्ष्मणेन सह रामो गहनं काननं ययौ’ इत्यादौ यथावित्प्राप्तयेन पदेन राम-
लक्ष्मणयोगं मनःक्रिययोः प्रतिपादनेऽपि प्रौढोक्त्यभावेन वैचित्र्याभावाद्वायमलङ्कारः ।
अत्र धर्मिणां गुणादिभिर्युगपदन्वय इति तुल्ययोगितायामेदः ॥

इत्थं पद्याङ्गेनैव सहोक्तिलक्षणं पर्याप्तमिति पदपूरणस्यावश्याकृतया सहोक्त्यु-
दाहरणान्यदर्शयित्वैवोत्तराङ्गेन परिवृत्तालङ्कारं लक्षयति, अर्थानामिति । विनिमयः
प्रतिपादनं तिलान् दत्त्वा माषग्रहणमित्यादिकम् । विनिमयश्च समेन समस्य

अधिकेन नूनस्य नूनेनाधिकस्य च ग्रहणमिति विविधः । अयमपि प्रौढोक्तोऽव
प्रयुज्यमानश्चास्मादावहति । भोजदेवस्तु व्यत्ययमपि परिहृतिमाह 'व्यत्ययोवस्तुनोयंस्तु
योवा विनिमयोमिथः' इत्यादिना, व्यत्यय कस्यचिदेकस्थानादन्यत्रस्थापनं, यथा,
'कुसुदवनमपयि ओमदभोजखण्डम्' इत्यादौ ॥ ३५१ ॥

सह दीर्घा मम श्वादैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गेः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३६२ ॥

अत्र प्रथमोद्दिष्टां सङ्कोक्तिमुदाहरन् प्रथमं गुणमङ्गभावरूपासुदाहरति, सह दीर्घा
इति । विरहिण्या उक्तिरियम् । सम्प्रति प्रियविरहसमये, ननु पूर्वम् । रात्रयो
दीर्घा इति दुःखबहुलतया दुःक्षेपणोक्त्यादिति भवः । ता रात्रयः पाण्डुरत्वं
हेतुश्चन्द्रभूषणा इति ज्योत्स्ना इत्यर्थः, अत्र दीर्घत्वं पाण्डुरत्वंच गुणौ, तौच
सम्बन्धिभेदेन वस्तुतो भिन्नावपि सहार्थवलादीर्घा इति पाण्डुरा इति चेकेनैव
पदेनैककालोनतया कथितौ । ननु—

“आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशोऽवमः ।

सङ्क्षेप विविधैः पुंसालङ्कारजोन्मादविभक्तैः” इति—

पूर्वदर्शितकार्यसङ्गजचित्रहेतूदाहरणंऽपि क्रिययोः सहभावो दृश्यते तदनयोर
भेदापात इति चेन्मैव, सहभावसाधारण्येऽपि कार्यकारणभावस्यैव चित्रगियामकत्वात् ।
प्रकृते तु दोषस्यासदीर्घरात्रयोः न कार्यकारणभावः इयोरिव विरहजन्यत्वात्, एवमयेऽपि
बोध्यम् ॥ ३५२ ॥

बद्धंते सह पान्यानां मृच्छ्या चतमञ्जरो ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

क्रियासहभावरूपां सहोक्तिमुदाहरति, वदंत इति । पतन्ति गच्छन्ति, असुभिः प्राणवायुभिः । क्वचिदशुभिरति प्राठः । अत्र वदन् पतनञ्च क्रिये । अत्रापि मूर्च्छावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धौः, असुपतनमलथानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वान्न मिथः कार्यकारणभाव इति न चिबहेतूनां साङ्ख्यम् । यदिच चूतमञ्जरोवृद्ध्या मुच्छावृद्धिः नलथानिलपतनेन चासुपतनमित्याभिप्रायस्तदा शुद्धोदाहरणं 'सह सुनिबलेरेहि बाहधारा गनन्ति' 'अक्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संक्रियन्तां वलानि' इत्यादिकं बोध्यम्, अत्र न सहभूतयोर्हेतुहेतुनञ्चावः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्द्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

कोकिलालापेति, सहोक्तीतिसंज्ञाश्रवणात् सहशब्दप्रयोग एवायमलङ्कार इति भवनिरासाय सहार्थकसाहचर्यपदवटितमित्युदाहरणमुपन्यस्तम्, एवं सहार्थकशब्दान्तरोपादाने तदनुपादानेऽपि गम्यमानेय सहोक्तेरित्यनेन विहितायां तृतीयायां वा सहोक्तिर्बोध्या । अनेनातु वृद्धिं यान्तौत्यत्र यातक्रियायाः सहभाववत् गुणात्मिकाया वृद्धेऽपि सहभावः प्रतीयत इति गुणक्रिययोरेकत्र सहभावदर्शनार्थमुदाहरणमिदं दर्शितमित्याहुः । तत्र वृद्धेर्गुणत्वे आनन्दस्यापि तथात्वे गुणस्य गुणवृत्तित्वापाते प्रतिकारयित्वाः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयोदत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

सहोक्तिः ॥

क्रियते परिहृत्तेष्व किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

इत्यादावतथ इति । काव्येति गुणक्रियासहभावविषया दर्शिताः, अनया रीत्या अन्यविषयापि सहोक्तिर्बोध्येतार्थः ॥

क्रियत इति । किञ्चिद्रूपनिर्देशं नम् गन्धवाङ्मयभिरा एकमात्रोदाहरणेन किञ्चित् स्वरूपप्रकाशनम् क्रियते ॥ ३५५ ॥

(Sl. 355) When गुण, कर्म etc. are stated along with others, there we get सहोक्ति; and interchange of some matter or अर्थ etc gives us परिहृति अलङ्कार due to hyperbolic statement of poets.

शस्त्रप्रहारं ददता भुजिन तव भृशुजाम् ।

चिरार्जितं तेषां यशः कीतं कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

परिवृत्तिः ॥

शस्त्रप्रहारमिति । अत्र नूतनाधिकस्य गृह्यरूपो विनिमयः । एषं

“दत्त्वा कटाचर्मणाचा जग्राह हृदयं मन ।

मया तु हृदयं दत्तत्वा गृहीतो मदनञ्जरः” ॥

अत्र पूर्वार्द्धे समेन समस्य, उत्तरार्द्धे अधिकेन नूतनस्य विनिमयः ॥ ३५६ ॥

आशौर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

आशौः ॥

(Sl. 357) The figure आशीः arises when express desire for some desirable matter is described or when there is utterance of benediction.

अथाशीःसंज्ञकमलङ्कारं लक्षयति, आशीर्नामिति । अभिलषिति इष्टे वस्तुनि आशंसनं प्राप्तीच्छाप्रकाशनं, यद्वा अभिलषिति प्रिये वस्तुनि जने सुहृज्जने इत्यर्थः आशंसनं शुभाभ्यर्थनमाशीनामलङ्कार इत्यन्वयः । अयमलङ्कारो वैचित्र्याविशेषात् कलाभावात् बहुभिरङ्गीक्रियते—कैश्चित् सौहृद्यस्यापनेन वैचित्र्यं विद्यत एवेत्यङ्गीक्रियते, यदुक्तम्—

“आशीरिति च केशाश्चिदलङ्कारतया मता ।

सौहृद्यस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याय तादृशः ॥” इति ।

अथैस्तु न्याय्यएवास्यायमतृकारजनकत्वमिति नाट्यलङ्कारत्वे नोच्यते यथा, ‘आशीराक्रान्तकपटाचमागर्वोद्यमाश्रया’ इत्यारभ्य, इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषण इति, तत्कृतमस्या लक्षणञ्च आशीरिष्टजनाशंसिति, यथा शाकुन्तले—

“यथातिरिच शर्मिष्ठा पतुर्वहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सन्नाजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥” इति ।

अपरे तु प्रयोगालङ्कारस्यैवायं भेद इत्याहुः ॥ उदाहरति, पाल्ति । अवास्त्रनसगोचरमिति वाक् च मनस ते गोचरौ प्रातप्रादके यस्य तत्तथा तद्विभ्रं ‘यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ इति श्रुतः । वास्त्रनस इत्यत्र समासान्तः श्रयः ॥ ३५७ ॥

अनन्वयससन्देहावुपमाखेव दर्शितौ ।

उपमारूपकञ्चापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

Now our Author shows that अनन्वय, ससन्देह etc of others are shown in his उपमाचक and उपमारूपक in his रूपक ।

इत्थं खभावध्यानाद्याशोऽपथ्यं नानलङ्कारानुद्देशक्रमेण लक्षयित्वा संप्रति 'प्राप्तावसरतया सङ्क्षेपे' लक्षयितव्येऽपि अन्येरुक्तानां कतिपयालङ्काराणामनिरूपणेन खस्य नूनत्वमाशङ्क्य तेषां स्तोत्रेष्वन्तर्भावनेन तत्परिहरति, अनन्वयेति—अनन्वयः । 'उपमामोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्येन अनन्वयः' इत्युक्तलक्षणः । ससन्देहस्य 'ससन्देहस्तु मेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः' इत्युक्तरूपः । उपमाखेव दर्शिताविति तथाहि अनन्वयस्य—

“चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य सुखं तव ।

स्वात्मनैवाभवत्तुल्यमित्यस्यासाधारणोपमा ॥”

इत्यसाधारणोपमायामन्तर्भावः । ससन्देहस्य च—

“किं पद्ममन्तर्भान्तामि किन्ते लोलिलक्षणं सुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥”

इति संशयोपमायाम् । उपमारूपकञ्चापीति—उपमारूपकाख्यं रूपकान्तरं 'पामनेनोक्तं' यथा, 'उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकमिति', उदाहृतञ्च 'जयति चतुर्दंशलोकवज्रिकन्द इति' अत्र चतुर्दंशलोकस्य वज्रिसामिन्नं कूर्मदेवं कन्दलरूपणम्, अपरे चेदं परम्परितरूपकमावचते । अनेन तूपमासहितं रूपकमुपमारूपकं, यदुक्तम्,

उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् ।

यद्वदुपमानेदमुपमारूपकं यथा” इति ।

असोदाहरणं यथा—

“दिवाकरकरस्पर्शादुदयाद्रेः पयोधरात् ।

नोलांशुकमिव प्राच्यास्तमोगलति सम्प्रति” ॥

अत्र नोलांशुकमिवेतुपमया सहितमुदयाद्रेः पयोधरादिति रूपकमित्याहुः ।
रूपकेष्वेव दर्शितमिति—

“इष्टं साधनं प्रवेधमं प्रदर्शनादौणसुखायोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकहितयं यथा ॥”

इत्यनेन गृहीतमित्यर्थः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।

(again उत्प्रेक्षावयव accepted by some is nothing but a variety of उत्प्रेक्षा)

नानालङ्कारसंश्लिष्टः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

(Sl. 359 & 60) We say that as सङ्कीर्णालङ्कार, where there is commingling of various अलङ्कार in one statement. These may either be depending on each other (अङ्गान्निभाव) or may remain distinctly (सर्वेषां समकचता) in one Statement. These two modes will be seen in case of सङ्कीर्णं । Note that Mostly in all places शेष lies at the root of सङ्कीर्णं and contributes to the excellence of सङ्कीर्णालङ्कार (See Sl. 363 and Tika).

उत्प्रेक्षेति । असावन्यैरङ्गीकृत उत्प्रेक्षावयवोऽपि स्वमते उत्प्रेक्षाभेदः एवेत्यन्वयः, उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षाया आरम्भकमलङ्कारान्तरं तस्य शेषादिकं, यदुक्तम्,

“द्विष्टे गार्धेन संस्पृष्टः किञ्चिन्नोपमयान्वितः ।

रूपकार्थेन वा युक्त उत्प्रेक्षावयवो यथा” इति ।

तत्र द्विष्टार्थसंस्पृष्टो यथा—

“मुक्तोत्करः शङ्खशुक्तिमध्यद्भिर्निर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानोमहेऽस्याः कमनोयकम्बु, योवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप” ॥

अत्र गुणवत्त्वं श्लेषः । उपमयान्वितो यथा कुमारसम्भवे,

“अद्भुलौभिरिव केशसच्चयं सन्निगृह्य तिनिरं मरीचिभिः ।

कुम्भलोक्तसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी” ॥

अत्राद्भुलौभिरिव मरीचिभिरित्यत्र कुम्भलोक्तसरोजलोचनमित्यत्र चोपमा चुम्बती-
वेवात्प्रेक्षामारभते । एवं रूपकार्थसंयुक्तोत्प्रेक्षापि । एवं विधोत्प्रेक्षावयवोऽपि
स्वमतं श्लेषादिसङ्कीर्णोत्प्रेक्षेवेति नावापिन्यूनता । केचित्तु यत्रावयवक्रियैवोत्-
प्रेक्ष्यते नावयवक्रिया स उत्प्रेक्षावयवः यथा ‘लोनेन प्रतिबिम्बतेवोत्कोर्णरूपेव च’
इत्यादीत्याहुः । एवं निपुणस्तोत्रात्ते दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेखपरिणामयोरुपमे
कारणमालया हतौ अपरेषाच्चापरैरङ्गीकृतमलङ्कारान्तराणां, यथायथं निरुक्तोऽन्त-
र्भावो बोध्यः ॥

अथ सङ्कीर्णं लक्षयति, नानालङ्कारेति । नानालङ्काराणां सजातीयानां विजाती-
यानांवा निरुक्तलक्षणां नालङ्काराणां संस्पृष्टरेकत्र संसर्गः सङ्कीर्णं सङ्कीर्णव्य-
मलङ्कारान्तरं निगद्यते पृथग्बैचित्र्यविशेषोपलब्ध्या प्राचीनैरुच्यते, युक्तञ्चेतत् यथा
‘लौकिकलङ्काराद्यलङ्काराणां मिथः संसर्गेण पृथक्चरतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छाद्-
गोस्तनादिसंज्ञया पृथगलङ्कारत्वेन व्यपदेशस्तथा सङ्कीर्णानां काव्यालङ्कारणामपि पृथक्-
चरताप्रत्यायकतया पृथगलङ्कारत्वेन सङ्कीर्णैतिसंज्ञया व्यपदेश इति ॥ ३५२ ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलङ्कारसंस्पृष्टैर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

Two modes of संस्पृष्टि अलङ्कार are deduced here (See Tika & ante). Thus one is अङ्गाङ्गिभावावस्थान and another is समकक्षतावस्थान ।

सङ्कीर्णस्य भेदो दर्शयति, अङ्गाङ्गीति । अङ्गाङ्गिभावेन निर्व्याघ्रनिर्व्याह-
कत्वेनावस्थानमित्येका, तथा सर्वेषां समकक्षता अनुयाह्यानुयाहकत्वमन्तरेण
निरपेक्षतावस्थानमित्यपरा, इत्यलङ्कारसंस्पृष्टेः सङ्कीर्णालङ्कारस्य द्वयी गतिर्भेद-
द्वयम् । तत्र समकक्षतावस्थानस्य क्वचिद्विज्ञाश्रयगतं क्वचिद्विभिन्नाश्रयगतमिति
द्विविधम्, तत्र प्रथममेकाश्रयानुप्रवेशसंज्ञया कथितमन्येः, तथा सन्देहसङ्करस्या-
नैरुक्तस्य तु सन्दिग्धमानालङ्कारयोः संसर्गाभ्युपगमे समकक्षतैत्यनेनैव संशङ्कः,
सन्दिग्धमानयोः प्यनुयाह्यानुयाहकत्वाभावात्, तस्मादेतन्मतेऽपि सङ्कीर्णस्य चतुर्विधत्वं
सिद्धम्, परन्त्वेकाश्रयानुप्रवेशे सन्दिग्धत्वेऽङ्गाङ्गित्वेव सङ्करसंज्ञा, समकक्षतायान्तु
संस्पृष्टिसंज्ञानेऽपामित्याव विशेषः ॥ ३६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।

कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्कारम् ॥ ३६१ ॥

तत्राङ्गाङ्गिभावसङ्कीर्णमुदाहरति, आक्षिपन्तीति । आक्षिपन्ति जिगोषन्ति सङ्क्षो-
कुर्वन्तीति तु प्रतीयमानोऽर्थः तेनावोपमाद्वारः स चाव निर्व्याघ्रत्वादङ्को, कोषो
धनराशिः कुशलय, दण्ड उपायभेदः शाकुलमित्यर्थः नालस्य ताभ्यां समग्राणां सम्पूर्णा-
नामितिशेषाविज्ञोऽर्थान्तरन्यासोऽयमस्याङ्गं निर्व्याहकत्वादित्यनेन, तथात्वे एवामिति
लोकानामित्यर्थः, तत एवार्थान्तरस्थोपन्याससम्भवः अरविन्दानामित्यर्थकत्वे तु न
तथा एकस्य समर्थसमर्थकत्वाभावात्, अपरे तु कोषदण्डसमग्राणामिति हेतुतयो-

यन्यासाहेत्वलङ्कारोऽवाङ्मत्याहुः । वस्तुस्तु न किञ्चिदिह दुष्कारमिति चतुर्धादः
सम्यक् । एषामिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी ॥ ३६१ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषेवैव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३६२ ॥

सङ्कीर्णम् ॥

समकचतासङ्कीर्णमुदाहृति, लिम्पतीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा उत्तरार्द्धे
चोपमा अनयोरत्र निरपेक्षतयावस्थानमिति समकचता । सङ्कीर्णत्वमिदं विभिन्नाश्रय-
गतम्, एकाश्रयगतं यथा 'कुरवकारवकारणतां ययुः' इत्यत्र रवका रवका इति रकार
वकार इति च यमकयोः, 'संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिमृदनः' इत्यत्र रूपकानु-
प्रासयोश्चैकत्र समकचतयावस्थानम्, अथालङ्कारयोरैकाश्रयानुप्रवेशस्तु बहुभिर्नाद्रियते
अङ्गाद्विलेनेव हयोरैकत्र सद्भावात् । अनेन तु समकचतयापि हयोरैकत्र सद्भावः
सम्भवतीत्यत्र यथा 'अहिण्यपपञ्चीअरसिए पडिअसामाइएसु दिअएसु । मङ्कइ परासि-
अगोआणं णचिअं मोरविन्दाण' । अत्र पथिकश्यामितेति स्वतुल्यमा पथिकसामाजिके-
ष्विति रूपकम्, हयोरप्यनयोरत्र तात्पर्येण समकचतया चावस्थानमित्याहुः ।
मुखचन्द्रः शोभते इत्यत्र मुखमेव चन्द्र इति रूपकस्य मुखं चन्द्र इवेतुल्यमाया
वात् सद्भाव इति साधकबाधकाभावात् सन्दिग्धमानयोरनयोः समकचतयैवावस्थान-
मिति ॥ ३६२ ॥

श्लेषः सर्वस्वसु पुष्पाति प्रायोवक्रोक्तिषु स्थियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वैक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ ३६३ ॥

पूर्वे प्रदर्शितेषु तत्तदलङ्कारान्तरोदाहरणेषु बहुषु श्लेषसङ्गावो दृष्टस्तथ श्लेषेण
बहूनां सङ्कीर्णत्वमिति सूचयन्नाह, श्लेष इति । वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गीरूपा-
लङ्कारवत्त्वाद्येषु । वक्रोक्तिष्वित्युक्ता तद्भिन्नमपि काव्यमस्तीत्यायातं तत्तत्तदलङ्कार-
कृतं काव्यस्य भेदद्वयमाह, भिन्नमिति । स्वभावात्स्वभावात्तत्तदलङ्कारवत् भणितिभङ्गीरूपोपमाद्य-
लङ्कारवत्त्वेति तत् द्विविधमित्यर्थः ॥ ३६३ ॥

N. B.—Slesha is सङ्कीर्ण in many and adds grace to many
Alankaras specially where there is covert saying ; so काव्य
may be classed as स्वभावाख्यान, and भङ्गविशेषाख्यान due to slesha.

तद्भाषिकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः, काव्येष्वसिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥

परस्पररोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद्भौरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

(Sl. 364) भाषिक अलङ्कार is प्रबन्धविषयक गुण i. e. excellent or
lofty clear description in a poem. It runs all along the
poem and brings out the poet's internal intention (भाव), and
here everything adorns one another. Here everything
primary and subsidiary is connected being कवेः अभिप्रायाधीन

and रसपोषक, nothing superfluous through force of saying and depiction of matter (op, भाषायत्तमिदं सर्वमिति तदभाविर्कं विदुः" ।)

N. B.—In the third or last chapter Dandin will describe the शब्दालङ्कार like यमक अनुप्रास, प्रज्ञेलिका etc with its varieties as also दोष or faults or demerits in Kavyas as अपाधत्वं, संशयत्व, शब्दहीनत्व यतिभङ्ग, वृत्तभङ्ग etc. [N. B.—note यमक is वर्गसङ्घटितव्यावृत्ति, अनुप्रास is usually वर्णाश्रिति see I. 55 ante]

इत्थं केषांचिद्वैचित्र्याणां स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारत्वमुक्तम् अपराणि चानन्तानि वैचित्र्याणि सम्भवन्ति तानि च प्रतीकं तत्तन्नाम्ना दुर्बचनीति सव्येधामिव तेषां संयादकमेकमेव भाविकाख्यमलङ्कारमाह, तद्भाविक्कमिति । प्रबन्धा महाकाव्यनाटकाख्यायिकादयस्त्रिष्वयं तद्गतं प्रबन्धेषु चमत्कारजनकतया । नवैश्वर्योद्यमव्ययः गुणं शोभाजनकं धर्म्यं, तत् अलङ्कारेषु प्रसिद्धं भाविकमिति भाविकाख्यमलङ्कारमाहुरित्यन्वयः । अस्त्वन्वर्थतां दर्शयति-भाव इति कवेरभिप्रायोभावस्तमङ्गीतीति अस्ति वा इति व्युत्पत्त्या भाविकसंज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थः, स चाभिप्रायः काव्येषु सिद्धि आरम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तं संस्थितः । एतेनान्यमलङ्कारोऽलङ्कारान्तरवन्न पदवाक्यमात्रगतः किन्तु महाकाव्यरूपप्रबन्धगतोऽपि । भवतीति सूचितम् । मृतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वेन वर्णनं भाविकमिति प्रकाशकारः, अद्भुतपदार्थस्यापि प्रत्यक्षायमाणत्वमिति दर्शयकारः, तत्र संज्ञायाः सम्यगन्वर्थता न सम्भवतीति विवेचनोद्यम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयान् कतिचित् प्रबन्धधर्म्यान् दर्शयति, परस्पररोपकारत्वमिति । वस्तूनि आधिकारिकीतिवृत्तानि पर्व्याणि तदुपकारकाणि प्रासङ्गिकीतिवृत्तानि, यदाह नखकुटः (See our sahitayadarpan—VI)—

‘इदं पुनर्वस्तु दुर्धैद्विधं’ परिकल्पते ।

‘आधिकारिकमेकं स्यात् प्राप्तञ्जिकमयापरम्’ ॥ इति ।

सर्वेषां तेषां परस्परपकारित्वं कवेरभिप्रेतम्, यथा रामायणे रामचरित-
माधिकारिकं, सुयीवादिचरितं प्राप्तञ्जिकं, तयोरङ्गाङ्गनया परस्परपकारोच्यते
एव । महाकाव्यादौ करितुगपुरगिरिप्रभृत्यवर्णनमपि साक्षात् परस्परया वा
प्रधानोपकारे पर्यवस्यतीति बोध्यम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतस्यापरिपोषकाणां
विशेषणानामनक्रिया अनुपन्यासः अभिप्रेतार्थबोधकविशेषणोपन्यास इत्यर्थः, परिकरालङ्कार
इति प्रकाशकारादयः यथा ‘विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः’ इति । अपरे
अपुष्टत्वदोषाभाव एवायं नालङ्कार इत्याहुः । तथा स्थानानां प्रकृतरसोपयोगि-
विषयविशेषाणां वर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रसः पदरचनापरिपाटी, तद्वत्तत्तदौघप्रतिपादकतासामर्थ्यात्
गम्भीरस्यापि गूढतरस्यापि वस्तुनोऽर्थस्य व्यक्तिः प्रस्फुटत्वम्, तदिदं सर्व्वं भावायत्तं
कवेरभिप्रायाधीनमिति भावायत्तत्वाद्भाविकमिदं विदुरिति (भाव + मत्वर्थोऽथञ्) ॥
॥ ३६६ ॥

यच्च सन्ध्याङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यावर्णितमिदञ्चेष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ ३ ७ ॥

भाविकम् ॥

किञ्च यच्चेति । सन्धयोमुखप्रतिमुखगर्भविमर्शं नञ्द्वेषाख्याः पञ्च, तेषामङ्गानि
उपलक्ष्यपरिकरादीनि चतुर्षष्टसंख्याकानि, वृत्तयः कोशिकौषात्वात्परमटोभारत्यश्च-
तसः, तासामङ्गानि नञ्चनर्मस्फुज्जादीनि षाडश, लक्ष्यानि भूषणचरसङ्ख्यातादीनि
षट्त्विंशत्, आदिपदेन नाव्यालङ्कारबीज्यङ्गजासाङ्गानां षड्विंशम्, एवं नाट्यलङ्कारा

आशोकाक्रन्दत्पटादयस्त्रयस्त्रिंशत्, वीथ्यङ्गानि उद्यात्यकावलगितादीनि त्रयोदश,
लास्याङ्गानि गेयपदस्थितिपाठ्यादौ दश (See our Sahityadarp.—VI)
एतेषां प्रपञ्चोदशरूपकदर्पणादौ द्रष्टव्यः बाहुल्यमिमात्रं न दर्शितः । एतत्
सर्वं मागमान्तरे भरतादिप्रणीतनाट्यशास्त्रे व्यावर्णितं नाट्यशीर्भाजनकतया
निरूपितम्, इदञ्च सर्वमम्याकमलङ्कारतयैवेष्टमित्यन्वयः । तत्र केषाञ्चित् स्वभावाख्या-
नादावन्तर्भावः अपरेषां भाविकत्वमिति दशरूपकादिग्रन्थदत्तोदाहरणदर्शनं न क्षुब्धं
विवेचनीयम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिणामवृत्त्या

संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्क्रियाणाम् ॥

वाचामतोत्य विषयं परिवर्त्तमाना-

नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

(Sl. 368) Thus here we have said or described briefly
the line of main अलङ्कार or narrated the names of principal
अलङ्कार avoiding their further details—Which though now
not known to us can be got by constant अभ्यास ।

इत्याचार्यदर्शिनः कृतौ काव्यादर्शेऽर्थालङ्कार-

विभागो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

“ते चाद्यापि विकल्पन्ते कप्तान् कातृत्वेन वक्ष्यन्ते” त्याद्युक्तं तं पुनरपि आरयन्
परिच्छेदमिममुपसंहरति पन्था इति । अलङ्क्रियाणां पूर्वनिरूपितस्वभावाख्या-
नाद्यलङ्काराणामनन्तमसौ विस्तरं सम्भवन्तं प्रमेदसमूहं संहृत्य कातृत्वेन

द्वितीयः परिच्छेदः

३०८

बहुमशक्ततया शीघ्रशङ्कन्यायेन प्रकटतरं तं संग्रह्य 'परिमाणवृत्तया' परिमितत्वेन
स एषः पन्था विवृतः मार्गमात्रं प्रदर्शितम् । (एष इत्यत्र एवेति क्वचित्पाठः
पन्था एवेत्यर्थः) । अनेन पन्था सञ्चरमाणोऽपरेऽपि मैदाः स्त्रयं ज्ञातव्या इत्याह,
वाचां विषयमतीत्य परिवर्तमानानतिप्रभूतानित्यर्थः । विशेषान्
प्रमेदान् विवरीतुं प्रकाशयितुम् अभ्यास एव अस्य विवृतमार्गस्य पुनः पुनः परिशीलनमेव
फलं समर्थः संक्षिप्तोऽप्यस्य निरूपणप्रकारः पुनःपुनरालोच्यतां तेनैवापरेऽपि प्रमेदा
ज्ञातव्या इत्यर्थः ॥ ३६८ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीश-भट्टाचार्य-विरचितायां, नाखिन्यमोज्झनीसनाख्यायां
काव्यादर्शटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

काव्यादर्शः

तृतीयः परिच्छेदः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतिः ।

यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

(Sl. 1.) N. B.—Having said in the second chapter the figures of speeches (based on अर्थ) that go to specially embellish Kavyas or literatures, here Dandin will first enumerate the figures that attach to sabda (words) and that adorn Kavya. And he first takes up यमक ।

He defines यमक as the repetition (व्यावृत्ति) of several letters or group of letters (both vowel and consonants स्वरव्यञ्जनवर्णसङ्घस्य व्यावृत्तिः See I. 61) that are either consecutive (अव्यपेत) or placed at a distance (व्यपेत) and are attached at the beginning, middle or end of a foot of verses etc. Thus Vamana also says “पादः पादस्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानि ।” Hence it (यमक) admits of several divisions and subdivisions as will be evident from sloka 3 here (अव्यन्तवद्वक्त्रेषां भेदाः सम्भेदयोनवः) and Tarkavagisha's Tika there, also from illustrations— (अनुलोमाभ्यास) later on from sloka 4 onwards, and also from प्रतिलोमाभ्यास from sloka 74 onwards.

[In this connection also remember that अनुप्रास (alliteration) is usually repetition of letters (वर्णावृत्ति) only (see chap. I—sl. 55 वर्णावृत्तिरनुप्रासः...यद्यदूरता ।—ap" इन्दोवरदलश्याम-मिन्दिरानन्दकन्दलम् । वन्दारुजनमन्दारं वन्दं हं यदुनन्दनम्" etc.)]

द्वितीयपरिच्छेदे 'काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रवचते' इत्यनेन शब्दार्थसाधारणम् अलंकारसामान्यलक्षणमभिधाय शब्दस्य प्रथमबुद्धिविषयतया प्रथमं निरूपयितुमुचिता-
नपि तदोद्यालङ्कारान् अतिचमत्कारजनकत्वाभावादनिरूप्य चमत्कारविशेषभूमयोर्था-
लङ्कारा एव विनेशानां प्रवृत्तये पूर्व्वं निरूपिताः, संप्रतुपादेयधर्मेषु प्राप्तावसरान्
पूर्व्वनिरूपितानुप्रासभिन्नान् शब्दालङ्कारान्, तदनन्तरं हेयधर्मान् दोषाश्च निरूपयितुं
तृतीयपरिच्छेदमारभमाणेन प्रथमं मार्गविभागप्रसङ्गेन उक्तलक्षणमपि यमकमनूय
(Ch. 1.61) तत्प्रमिदाः प्रदर्शयन्ते — अव्यपेतेति । अव्यपेतोऽव्यवहितः व्यपेतोऽव्यवहितः,
व्यपेतो व्यवहितश्च आत्माध्वरूपं यस्यास्तादृशो वर्णसंहतिः स्वरवज्जनवर्णसङ्घस्य व्यावृत्तिः
विशेषेणावृत्तिः पुनरुच्चारणं यमकमित्यन्वयः । अस्य विशेषाः पूर्व्वमेवोक्ता इति
नाहोच्यन्ते । अव्यपेतव्यपेतात्मेति भेदकथनाय, तथाहि क्वचित् पूर्व्वोच्चारितवर्ण-
सङ्घस्य अव्यवधानेन पुनरुच्चारणं क्वचिद्व्यवधानेनेति प्रथममिदं भेदद्वयम् । अस्य
स्थानं नियमयति—तच्चेति । पादानामादिमध्यान्तभागा अस्य स्थानानौत्यर्थः ।
अत्रादिमध्यान्तेत्यनेन पादानां खण्डव्यगत्तत्त्वमेव यमकस्येति नाशङ्कनीयं मध्यपदेन
सम्भवत्खण्डमात्रलाभात् चतुरादिखण्डेष्वप्यस्य स्थितिर्ज्ञातव्या, यदाह प्रकाशकत्—
विखण्डे त्रिंशत् चतुः खण्डे चत्वारिंशदिति । एतदुपलक्षणं पादा अपि अस्य
स्थानानौति ज्ञेयम् । यदुक्तम् वामनेन 'पादः पादस्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानि'
इति । अत्र पादपदेन च पादइयात्मकस्य पदार्थस्य पादचतुष्टयात्मकस्य सम्पूर्ण-
पदस्य च ग्रहणम्, तेन पादखण्डाः पादाः पदाह्ने सम्पूर्णपदस्य यमकस्य स्थाना-
नोति निष्कर्षः ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

आदिमध्यान्त मध्यान्त मध्याद्याद्यन्त सर्व्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तवहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोऽनयः ।

सुकरा दुष्कराश्चैव दर्शयन्ते वेदन्त केचन ॥ ३ ॥

(Sl. 2 & 3) A verse has usually four feet, and this यमक (whether व्यपेतवा अत्यपेत) may be अविविध and may then be found variously in the first, second, third or fourth foot at the आदि or मध्य parts ; then as regards विविध यमक there are various varieties (अत्यन्तवहवः भेदाः) due to commingling (सजातीययमकान्तरसंमिश्रणजन्य) ; and these are stiff for the understanding of the readers and stiff for the poets to compose these—सुकरा दुष्कराश्चैव ; so only some are here being illustrated ; thus these यमक may be formed in आदि-मध्यान्त-मध्यान्त-मध्यादि-आद्यन्त feet and in all the feet of verses (See Tika).

तत्राविविधविविधतया द्विविधानाम् आदिमध्यान्तयमकानां भेदान् क्रमेण दर्शयन् प्रथममविविधं विमज्जते । एकैति । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानाम् अविविधानाम् नित्यर्थः विकल्पना भेदाः, पद्यस्य चतुष्पादात्मकत्वात् प्रतिखण्डं चारुश्लारो-भेदा ज्ञातव्या इत्यर्थः, यथा अविविधितमादिभागयमकं प्रथमपाद एव, द्वितीयपाद-एव, तृतीयपाद एव, चतुर्थपाद एवेति चतुर्विधम्, तथा मध्यादिभागयमकमपि प्रत्येकं चतुर्विधमिति अथवाविविधभेदप्रकारोऽव्यपेतव्यपेतसाधारणः । अथ विवि-

अथमकं विभजते आदीति । सम्भेदयोः सजातीययमकान्तरसंमिश्रणजन्याः आदि-
मध्यान्तमध्यान्मध्याद्यादन्तसर्वतोऽक्षत्मानानां तेषां यमकानां भेदा अत्यन्तवृद्धो-
ऽतिविस्तरा ज्ञातव्या इत्यन्वयः । सर्वत इति—सप्तमो बहुवचनान्तम् । पदच्छेदस्य
'आदिमध्यान्तेषु मध्यान्तेषु, मध्यादीषु, आद्यन्तेषु, सर्वेषु च' इति । मध्य
पदादि च सर्वाणि द्वितीयतृतीयपादबोधकानि, चरममादिपदञ्च प्रथमद्वितीयतृतीय-
पादबोधकम्, अन्तपादभादी वयाणां पूर्वपादानां स्थितत्वात् । मध्यादीति
आदाय मध्यौ चेति विग्रहः धर्माद्यादिपाठादादस्य परभावः, तत्र आदिमध्यान्त्यस्य
प्रथमे द्वितीये, प्रथमे तृतीये, प्रथमे चतुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्यान्त्यस्य
द्वितीये तृतीये, द्वितीये चतुर्थे, तृतीये चतुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्यादीत्यस्य
प्रथमे द्वितीये तृतीये चेत्येकः प्रकारः । आद्यन्त्यस्य प्रथमे द्वितीये चतुर्थे,
प्रथमे तृतीये चतुर्थे, द्वितीये तृतीये चतुर्थे चेति त्रयः प्रकाराः । सर्वेत्यस्य
प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे चेत्येकः प्रकारः । मिलित्वा एकादश प्रकाराः । एते
चादिभागविषयाः मध्यादिभागविषयाश्च बोध्याः । सुकरा हृष्टकराश्चेति सुबोधा दुर्बो-
धाश्चेत्यपि बोध्यं, तदेन कयोनां बोद्धुं न च क्लेशकरा इति केचन दर्शयन्ते ननु
सम्भविनः सर्वेऽपोत्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

मानेन मानेन सखि प्रणयोभृत्प्रिये जने ।

खण्डिता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सत्वपम् ॥ ४ ॥

(Sl. 4.) (Illustration of अव्यपेत अविमिश्र varieties of
यमक) ; oh lady friend. you did not entertain love for your
beloved with this मान (sensitiveness), so away with it ;
though neglected you make him ashamed by embracing
him, (now See Tika).

तत्र प्रथमपादगतमव्यपेतमविमिश्रमादिभागयमकमुदाहरति, मानेनेति । साम-
प्रयोगेष्वाप्यत्यक्तमानां नायिकां प्रति नायकभेदितानां सखीनामुक्तिरयम् । हे
सखि, प्रियो 'जने प्रणयिजन' प्रति अनेनेदृशेनास्माकमपि क्लेशकरेणेत्यर्थः मानेने-
र्थाकोपेन सह तव प्रणयः प्रेम मामृत, प्रियजन' प्रति ईदृशं मानं माकार्षीरित्यर्थः ।
ननु मान एव कृतापराधनायकस्य शासनं तं परित्यज्य किं करोमीत्याह खण्डितेति,
खण्डिता—

“पाद्वैमिति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धौरेरीश्यांकषायिता ॥”

इत्युक्तलक्षणा । अत्रापिकारोबोध्यः—खण्डितापि त्वं कण्टमाश्लिष्य स्वयं तस्य
कण्टमालिङ्गा तमेव सवपं सलज्जं कुरु, कृतापराधमपि नाभिधमौदाव्यात् स्वयमा-
लिङ्गतीति मत्वा लज्जितो भविष्यतीति तदेवास्व शासनमित्यर्थः । अत्र मानेन
मानेनेत्यव्यपेतमादिपादगतमादिभागयमकम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन हंसानां मदनोमदनोदिना ।

नुन्नमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥

(Sl. 5.) Cupid along with Rati enters the minds of
the ladies where from मान is removed due to deep rumbles
of clouds that have driven off the pride of swans too.

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति, मेघनादेनेति । हंसानां मदनोदिना गर्व-
मपनयता वर्षासु हंसानां निर्मदत्वादिति भावः । मेघस्य नादेन गर्जितेन नुन्नः
उद्घोषकत्वात् खण्डितो मानो यस्य तत्तथा तादृशं स्त्रीणां मनः मदनः कामो रत्या
अदुरक्तिरूपया स्वभार्यया सह विगाहते विलोडयति, वर्षासु कामिनीनां मनो मानं
विहाय सकामं सानुरागञ्च भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्पतिम् ।

चतुरं चतुरम्भोर्धरसनोर्ब्बीकरग्रहे ॥ ६ ॥

(Sl. 6.) The subjects are provided with a good ruler in thee who art very clever to realise his dues from this sea-girt lady earth.

तदेव तृतीयपादगतमुदाहरति, राजन्वत्य इति । भवन्तं सत्पतिं सुपालकं प्राप्य प्रजाः राजन्वत्यः सुराजयुक्ता जाताः । “सुराञ्चि देशे राजन्वान् स्वात्ततोऽन्यत्र राजवान्” इत्यमरः, “राज्ञो मतो सौराज्ये” इति नलोपाभावः । किम्भूतं-चत्वारो-ऽम्भोधय एव रसना काञ्चो यस्यास्तादृशो नृर्ब्बीयस्याः करग्रहे राजयाज्ञभागग्रहणे अथच पाणियङ्गणे चतुरं निपुणम् ॥ ६ ॥

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सद्य दिवौकसाम् ।

पदातिरथनागाश्चरहितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

(Sl. 7.) Some of your enemies have retreated to forests and some dead and gone to heaven, all being bereft of infantry, chariot, elephants and horses.

तदेव चतुर्थपादगतमुदाहरति, अरण्यमिति । कैश्चित् पलाय्य जीवद्विस्तव शत्रुभिररण्यामाक्रान्तं प्रविष्टम्, तथा कैश्चित् सम्मुखयुद्धेन मृतैरहितैरदिवौकसां सद्य स्तव आक्रान्तम् । किम्भूतैः ? पदातिरथनागाश्चरहितैः पदात्यादिसेनाङ्गशून्यैः । एवमश्वपेताविमिश्रयमकस्यादिगागविषयाश्वत्वारो भेदा दर्शिताः, द्वितीयभागविषया अपेरावंप्रकारा बोध्याः ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने वद नेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

(Sl. 8.) (illustrations of such विमिश्र यमक commence henceforth)--Ho lotus-faced one, do tell me what charming grace has spring-time lent to your eyes taking these as a pair of bees (See Tika now).

अथ सम्भेदयोगीनव्यपेतयमकभेदान् दर्शयन् प्रथमं तावदादिमध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं भेदवयं क्रमेषोदाहरति, मधुरमिति, । नु भोः प्रिये मधुवसन्तसं तव अम्भोजसदृशं यद्वदनं तव वर्तमानयोनैत्रयोः (‘सप्तम्यन्तमिदम्’) भ्रमरभ्रान्त्या भ्रमर-मिष्टुर्नामदमितिषमेण, अम्भोजे भ्रमरमिष्टुनवर्त्तनस्य सम्भवाद्भ्रज्यते एव भ्रान्तिः । किं मधुरं विभ्रमं विव्हासं विडम्बयति विवशेषेण प्रेरयति अप्रपञ्चयतीत्यर्थः । डम्ब प्रेरणे इत्यस्य चौरादिकस्य रूपस्य, वद कथय, तव नेत्रयोरयं विभ्रमो भ्रमरभ्रमवता वसन्तेनैव किं जनितः भ्रमरमिष्टुनश्च वसन्तोदयेन समुत्पन्नेऽम्भोजे सविव्हासं वर्त्तत इति युज्यतेयं वितर्कः । अम्भोजवदने इति सम्बोधनपदमिति कथित् । नु इत्यव नेतिपाठे किं न विडम्बयति अपि तु विडम्बयतीत्यर्थः । अत्र मधुरं मधुरमिति वदने वदने इति प्रथमद्वितीयपादविषयमादिभागयमकम् ॥ ८ ॥

वारणो वा रणोद्दामो हयो वा स्मर दुर्हरः ।

न यतो नयतोऽन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥

(Sl. 9.)—Hocupid, how great is your Prowess ; though deviod of infuriated elephant or horse, you put an end to all of us while marching off.

प्रथमतोऽप्यपादगतं तदेवोदाहरति, वारण इति । हे खर यतस्तव रणोद्दामो
युद्धमंदो वारणो वा हस्तौ च नास्ति तथा दुर्धरो रणदुर्धरो हयो वा घोटक्य नास्ति
'बाह्यमुभयप्राधान्याद्योतकम्' । तथापि नोऽस्मान् विरहिणोऽन्तं नाशं मृतप्रायत्वं नयतः
प्रापयतस्तव विक्रमस्तत्तत्त्वादहो आश्चर्यं इत्यन्वयः । दुर्धर इति विक्रमस्य विशेषण-
मिति केचित् ॥ ८ ॥

राजितैराजितैश्चान्न जीयते त्वाद्दृष्टैर्दृष्टैः ।

नीयते च पुनस्तस्मिन् वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

(Sl. 10.) The people of the world are at first conqu-
ered (and so thinned down) with onslaughts by kings of
your calibre and then they are being satisfied by showers
of riches. (See Tika also).

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति, राजितैरिति । 'राजियुद्धं' तत्र तैश्चान्न
तोच्छता प्रचण्डत्वमित्यर्थः । तेन राजितैः शोभितैस्त्वादृष्टैर्दृष्टैर्वसुधा पृथिवी तत्स्थूलोक्त
इत्यर्थः । जीयते जयेन प्रथमं क्षीणीक्रियते, पुनर्जयानन्तरं वसुधा धनानां धारया
धारादृष्ट्या निरन्तरदानेनेत्यर्थः । तस्मिन् नीयते च । इत्यमादितमध्यान्तेत्यनेन प्रति-
पादितास्त्रयोविभागा उदाहृताः ॥ १० ॥

करोति सहकारस्य कलिकोक्लिकोत्तरम् ।

मन्मनोमन्मनोऽप्येव मत्तकोक्लिलनिस्वनः ॥ ११ ॥

(Sl. 11.) The mango—twig is making my mind full
of anxieties and this exhilarating cuckoo songs (of vernal
season) too are making me anxious or full of passions
(See Tika also).

अथ मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं तस्य प्रकारवयं क्रमेण दर्शयन् प्रथमं द्वितीयद्वितीयपादगतमुदाहरति, करोतीति । सहकारस्यास्य कलिका मन्मथः प्रियाविरहिण्या मम मानसम् उत्कलिकोत्तरमुत्कण्ठाप्रधानं करोति वसन्तागमश्चक-
तयोद्धोपकत्वादिति भावः । न केवलमेकैवेयं किन्तु मन्मथः कथंमूलं गुमालाप-
इव, गीष्प्रयागोऽयम्, एव मत्तानां वसन्तप्रारम्भेयोन्यदानां कौंकिलानां निखनोऽपि,
सोऽपि मम मानसमुत्कलिकोत्तरं करोति । मन्मथ—

‘सुरते कथंमूलं तु निजदेशोयभाषया ।

दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मथं तं विदुर्बुधा.’ ॥

इत्युक्तलक्षणः । मां मनुते उद्दिशति पचादित्वादजिति केचित् । मनसि
मनुते प्रवृत्तातीति मन्मथः कामः मत्तकोकिलनिखनयेत्यपरे । अथ कलिकोत्कलि-
कोत्तरमित्यत्र तकारस्य स्वरशून्यत्वात् तद्व्यवधानेऽपि यमकस्य नाव्यपेतत्वहानिः
पद्यीयवर्णसङ्ख्यापूरकतया स्वरयुक्तैरव वर्णस्य व्यवधायकत्वाभ्युपगमात् एवमन्यत्वापि
बोध्यम् ॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलम्भाशविहताविह तादृशी ।

अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

(Sl. 12) There being no chance of getting you, how
will not this body-destroying state of emaciation (लक्षणावस्था)
attack this female frame of mine ? [‘विहती = विधाते’] ।

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, कथमिति । प्रोषितं नाथकं प्रति
दूतीं प्रेरयन्त्या नाथिकाया वाचिकमिदम् । इह वसन्ते त्वदुपलम्भाशयास्तव प्राप्ति-
प्रत्याशाया विहती विधाते तादृशी अनुभूयमाना अङ्गनाशिनी अङ्गक्षयकरो लक्षल-
रूपेत्यर्थः अवस्था कामदशाविशेषः अङ्गनां स्त्रियं मामारोढुमङ्गनामितुं कथं नालं
न समर्था अपि तु समर्थेव, पुरुषा हि कथञ्चित् धैर्यमवलम्ब्य कामदशया नाभिभूयन्ते

अङ्गनास्तु स्वभावतोऽधोरा सुतरामभिभूयन्त एवेत्यङ्गनापदस्य सार्थकम्, तव विरहे
अतिक्रश मरणोन्मुखी जातास्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्त बालपल्लवशोभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

(Sl. 13.) The bees eager to fall on lotuses forcibly
drag on the eyes of the young ones that were ere long
attracted by trees having new tender twigs (in spring
time).

तदेव तृतीयवर्तुषपादगतमुदाहरात्, निगृह्यति । नलिनोन्मुखाः पद्मेषु पतनोद्गता
अलिनोधमराः बालैः कीमलैः पल्लवैः शोभिता इच्छेय कर्वा कृष्टान् प्रथममाकृष्टान्
तरुणान् यूयो नेत्रे निगृह्य तरुशीभादर्शनोत्सुके चक्षुषी बलिन गृह्णीत्वा कर्षन्ति
स्वशीभादर्शनपरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्थं मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारवद-
मुदाहृतम् ॥ १२ ॥

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १४ ॥

(Sl. 14.) This white female swan in the pond full
of hilarious cranes, is by her unbearable cackling (कुरुतेन)
making me a veritable lump of flesh to death (अन्तकामिषं
कुरुते),

अथ मध्यादित्यन प्रतिपादितमेकप्रकारं दर्शयति, विगदति । विगन्तः
 आमताश्च सारसाः पक्षिविशेषा यत् तादृशे सारसे सरःसर्वाभ्यनि जले वत्माना
 विगदा गुधा इयं हंसो रागहंसोत्यर्थः कुरुतेन कुत्सितकृजितेन कृत्वा उद्दोषकत्वेन
 विरहितामसह्यत्वाद्गतस्य कुत्सितत्वम् मःम् अन्नकस्य यमस्य आमिषं भोग्यं कुरुते, मां
 मारयितुं चेष्टत इत्यर्थः । 'आमिषं पुनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सभोगेप्राक्कोचे
 पल्लेऽपि च' इति मेदिनी । अत्र मध्याद्योर्हि तौयत्तौयपादयोराद्यपादे च यमक-
 मित्येक एव प्रकारः ॥ १४ ॥

विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

(Sl. 15.) This wind blowing from Malaya Hill along
 with the moon's Digit free of frost, is exciting my passion
 that is unbearable and paining to me and is like veritable
 poison as well (See Tika also).

अथायन्नेन प्रतिपादितं प्रकारत्रयं क्रमेण दर्शयन् प्रथमं प्रथमद्वितीयचतुर्थं
 पादगतमुदाहरति, विषममिति । अपोढमलया परित्यक्तहिमानोजनितमालिन्यया इन्दु-
 कलया सह वत्मानः तथा मदनन्दनः मम विरहिणोऽनन्दनोऽसन्तोषकः मदं मदनस्य
 गव्ये नन्दयति वडं यतोति स तथेति वा, तादृशो मलयानिलः विषममप्रतिविषयं विषं
 गरलं तथा विषगरलरूपमित्यर्थः, मदनं काममन्वेति अनुगच्छति उद्दोषयतीत्यर्थः ।
 इन्दुकला मलयानिलस्य काममुद्दोषयतीत्यर्थः । विषमं विषमन्वेतीत्यत्र यस्यमान-
 पदयोरेकस्य सानुखारत्वेनासन्तोषश्चेत् विषमं विषमं ज्ञातीति प्रथमपादः पठनोद्यः ।
 द्वितीयविषममित्यस्य विवेचनं ना उपमा यस्येति उदात्तपक्षा विषमदृश्यमित्यर्थः, ज्ञाति
 तीक्ष्णं करोति ॥ १५ ॥

मानिनी मानिनीषुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग मे ।

हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

(Sl. 16) Ho cupid, may this necklace—decorated charming sensitive lady about to make me a quiver of thine be pacified on me already emaciated, by giving up her “mana” (मान) ।

प्रथमतोयचतुर्थपादगतं तदेवोदाहरति, मानिनीति । हे अनङ्ग, मा मां ते तव निषङ्गत्वं निरन्तरशरनिकरपतनेन तूष्णीप्रायत्वं निनीषुः प्रापयितुमिच्छः कथा हारिणी हारवती अतएव हारिणी मनोहारिणी हाराद्यलङ्कारेण मनोहररूपवत्त्वात् विगुणतरविरहदुःखं वल्लभ्यन्तीत्यर्थः इयं मानिनी तनुतां यत् दुस्त्याजं मानं दृष्ट्वा चिन्तया क्षोणतां प्राप्नुवती मे मम शर्म मङ्गलं तनुतां करोतु मानव्यागेन यथेयं मे सुखजनिका स्थानं तथा भवदनुग्रहो भवत्वित्यर्थः । यत इति इन्गतावित्यस्य श्रवणस्य षट्ठीरूपम् ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।

कमलं कमलं कुर्व्वदलिमहलिमत्प्रिये ॥ १७ ॥

(Sl. 17.) Ho my beloved one, your face unquestionably captivating me has surpassed lotus also that beautify waters and has bees hovering over its petals.

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, जयतेति । हे मन्त्रिणे मम प्राणप्रतिमि अद्यान् जयता वशोऽकुर्व्वता त्वन्मुखेन अकथं कथारहितं निर्व्वेवादमित्यर्थः यथा तथा कमलं पद्मं कथं न जितम् अपि तु जितमेव, किम्भूतं ? कं जलमलं कुर्व्वत, तथा

अलिमन्ति भ्रमरविशिष्टानि यानि दलानि तान्यस्य सन्तीति अलिमद्दलि । एव-
माद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितास्त्रयः प्रकाराः उदाहृताः ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

वारुणीवारुणौभृतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥

(Sl. 18.) The Damsel who is red like rose and is wearing a reddish garment, is the seat of fragrance in her mouth (cp. सुखेन सा पद्मसुगन्धिना—Kumara), and is ruddy like the western sky having setting sun's crimson rays and is really charming to me.

अथ सर्व्वत इत्यनेन प्रतिपादितं पादचतुष्टयगतमव्यपेतादिभागयमकमुदाहरति,
रमणीति । इदृशी रमणी स्त्री मे नम रमणीया रतिस्थानम्, कीदृशी पाटला ? पाटला-
चञ्चकुसुमं (हरीतक्यादिषु पाठात् स्त्रीत्वम्) तद्वत् पाटलं अन्तरक्तवर्णे अंशुकं वस्त्रं
यस्याः सा, अतएव अरुणौभृता सौरी सूर्य्यसम्बन्धिनी भा दौमित्र्यं तादृशी वारुणीव
पश्चिमदिगिव, तथा सौरभस्य सौगन्धास्यास्पदं स्थानम् । इत्यन्मादिमध्यान्तेत्यादि
कारिकया प्रतिपादिता अव्यपेतादिभावयमकस्यैकादश प्रकारा उदाहृताः ॥ १८ ॥

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

(Sl. 19.) Thus varieties of yamakas that are अव्यपेत have been shown—with regard to the first position of the feet of verses ; now some varieties of व्यपेत्यमक are being

illustrated ; these व्यपेत यमक cannot take place in one पाद ।
(See also Tika everywhere).

इतीति । पादादियनकं पादस्यादिभागगतयमकम् । विकल्पितं सप्रमेदं दर्शितम् ।
विकल्पा मेदाः । तस्य यमकस्य । केचन नतु सर्व्वे ॥ १९ ॥

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

Sl. 20.—Spring will put an end to (शब्दशेषं करिष्यति) all
sensitiveness or love—sulk of the ladies having doe—like
eyes, by its beautiful fragrant advent of mango twigs.

तत्र व्यपेतमादिभागयमकमेकस्मिन् पादे न सम्भवतीति प्रथमं प्रयनद्वितीय-
पादगवं तदुदाहरति मधुरेति । मधुर्यसन्तः एणदृशां हरिणाक्षोणां मानं प्रणयेर्या-
कोषं सहकारोद्गमेनैव, क्लदभिहितभावत्वादुद्गतसहकारमुकुलिनैवत्यर्थः, शब्दशेषं
मानेतिनाममावावशिष्टं करिष्यति नत्वर्थतोमानं रक्षिष्यतीत्यर्थः । किन्तू तेन ? यथा-
मधुरेण मधुविन्दून् चरतेत्यर्थः तथा सुगन्धिना, इत एवास्मोद्घोषकत्वम् । तत्र
मधुरेण मधुरेणेतिवर्णसङ्गताऽऽत्तेर्दृशां नानमितिवर्णचतुष्टयव्यवहितत्वात् व्यपेतयम-
कत्वम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २० ॥

करोऽतिताम्बो रामाणां तन्वोताडनविभ्रमम् ।

करोति सेर्थं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ २१ ॥

Sl. 21.—The copper-coloured crimson hands of ladies—
playing on the strings of fiddles, are sensitively doing or
effecting the beating of lotuslike ears of their beloved.

तदेव प्रथमतोयपादगतमुदाहरति, कर इति । रामाणां रमणीनामतितायो-
ऽतिलोचिनः करः पाणिः तन्नोताङ्गनविभ्रमं वीणागततन्त्रास्फालनरूपं सविलासं कर्म
करोति, तथा कान्ते कृतापराधे नायके च सर्षपे यथा तथा श्रवणोत्पलेन यथाङ्गं
तदपि करोति ॥ २१ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्याशु नृत्यते ।

मेघालौ नर्त्तिता वातैः सकलापोविमुञ्चति ॥ २२ ॥

Sl. 22.—The row of clouds driven by winds are giving
out all their waters, and later on the pea-hen is dancing
outstretching all feathers,

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति, सकलापोल्लसनयेति । वातैर्नर्त्तिता सकला
मेघालौ अपो जलानि विमुञ्चति वर्षति, अशु पञ्च कलापस्य पिच्छस्य यदुल्लसन-
मुन्नमनं तेन सह वर्त्तमानया कलापिन्या मयूर्या नृत्यते । वर्षास्त्रभावोऽयम् ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।

कलिकामिह नौपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दृशाम् ॥ २३ ॥

Sl. 23.—Ho lady, your mind having of its own accord
giving up sensitiveness or love—sulk will step in to all
stages of love at the sight of this blossoming (budding)
Kadamba (in the rainy season).

तदेव द्वितीय तृतीयपादगतमुदाहरति, स्वयमेवेति । हे कामिनि, स्वयमेव
नायककृतानुगमनरूपेण गलन् मानरूपः कलिः कलहः मानजनकः कलिर्वा यथात्.

तद्वशं ते तव मनः कलं, अतिक्रीमलत्वाच्चैर्योग्यमित्यर्थः, इह प्राप्यत्प्ररम्भे
उदतां नीपस्य कदम्बस्य कलिकां कोरकं दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेत् अपि तु सर्वं
अपि कामदगाः प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येष लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

Sl. 24.—This peacock with its variegated tips of
feathers shining, is dancing there mounting on the hill
of the pleasure—garden abounding in chandrakanta gems
(sapphires).

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, आरुह्येति । आक्रीड उद्यानं तव यः
शैलः क्रीडापर्वतस्तस्य इमाम्, चन्द्रकान्ती मणिविशेषस्तस्य स्थलीमारुह्य एष
शिखावलोमयूरः लसन् चन्द्रकाणां मेघकानामन्तः प्रान्तभागी यस्य तादृशः सन्
नृत्यति ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वीं भ्रियतेऽयं भुजिन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

Sl. 25.—Ho king, you snatch from all the hosts of
kings and reign on this very earth that rests on the
serpent king and which was once held up by Vishnu in
his Boar—incarnation.

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, उद्धृतेति । हे राजन् यासौ वराहेण
शक्रभूर्त्तिना भगवता विष्णुना उद्धृता पातालपट्टोलिता सती वराहेः श्रेष्ठनाग-

स्थानन्तरोपरि स्थिता सा उर्वो षय तव भुजिन राजकात् राजवृन्दादुद्ध-
प्रियते ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विषतां हताः ।

करेणवः चरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥ २६ ॥

Sl. 26.—He king, the elephants of your enemies killed in the battle-field and having their blood oozing out, by this deadly hand of yours, appear like evening crimson clouds.

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति, करेणति । ह राजन् रणेषु द्विषतां रिपूणामन्तकरेण विनाशकारिणा ते तव करेण हस्तेन हताः करेणवोगजाः चरद्रक्ता गलद्रुधिराः सन्तः सन्ध्याघना इव सन्ध्याकालोना मेघा इव भान्ति । 'करेण गजयोवायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गज' इति मेदिनी ॥ २६ ॥

परागतहराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमृः ।

परागतभिष कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

Sl. 27.—The enemy hosts have been devastated by your forces like lines of trees on hills rooted out by hurricane ; and the sky overcast by dust raised by your army seems gone elsewhere (i.e. the sky could not be seen due to raised columns of dusts).

तदेव प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, परेति । वातैर्ध्वस्ता ध्वसिता उत्पा-
टितेत्यर्थः अगस्त्य पर्वतस्य तरुराजीव इच्छन्नेषीव भटैर्ध्वनीयवृषसेनैः परा पराक्रोधा-

चमूः सेना ध्वस्ता विनाशिता, (अन्तर्भूतगण्यत्वात् ध्वंसतेः सकर्मकत्वम्) । ततश्च परागैः ध्वस्तावशिष्टपलायमानपरचमूत्यापितधूलिभिः ततं व्याप्तं सदम्बरमाकाशं कापि वीपान्तरे परागतमिव पलायितमिव धूलिभिरप्यरमलचित्तमभुदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्रुतिः ।

स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥

Sl. 28.—May Almighty god Vishnu protect you all—Vishnu who is blue like laden cloud, the destroyer of Demon legions, and the killer of the lordly rutting tusker named Kuvalayapriya.

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, पालिति । नवघनसिंघ द्रुतियंस्त्रयः, तथा दानवकुलध्वंसी, तथा सदानः समदो वरः श्रेष्ठो यो दन्तो कुबलया-पोडाख्योगजस्तस्य हन्ता स प्रसिद्धो भगवान् विष्णुर्वो युष्मान् सदा पातु ॥ २८ ॥

कमलेः समकेशन्ते कमलेर्षाकरं मुखम् ।

कमलेख्यं करोषि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

Sl. 29.—Ho lady, your head is (black) like black bees, your face vies with lotus, and like goddess Lakshmi you make all enchanted on you.

सर्वपादगतं तदेवोदाहरति, कमिति । हे सुन्दरि, ते तव कं शिरः अलिङ्घ-मरस्य समाः सदृशाः अतिश्यामला इत्यर्थः केशा यव तत् तथा तव मुखं कमले-र्षाकरं पद्मानां हेषकृतं कमलसदृशमित्यर्थः, अतएव त्वं कमलेव लक्ष्मोरिव कं

जनं हन्मदिण्यु उन्मादवत्सु मघेः अल्लव्यमगणनीयं करोषि अपि तु सर्वानेव
पुरुषानुन्मत्तान् करोषीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सुदा रमणमन्वीतसुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमदृष्टयः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

Sl. 30.—(other varieties of व्यपेतसक are also being now illustrated)—Damsels with valuable jewelled decorations on, having eyes rolling with youthful charms, and having developed buttocks, will enchant their beloved and make them joyfully attached to them.

सम्पति व्यपेतसैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्तराणि दर्शयन् प्रथमं
प्रथमद्वितीययोरेकविधं तृतीयचतुर्थयोस्त्वन्यविधमुदाहरति, मुदेति । उदाराणि
महानि महामूल्यानीत्यर्थः मणिभूषणानि मणिमयानुकरणानि यासां ताः, तथा
मदेन मयोपयोगेन सौभाग्यशौवनाद्यवल्लिपजविकारविशेषेण वा धमन्ती घूर्णन्ती
दृश्यन्ति यासां ताः, तथा मदभ्रजघनाः पृथुजघनाः स्त्रियः सुदा हर्षेण रमणं
कान्तमन्वीतमनुगतं कर्तुं सुदा अन्वीतं हर्षपुक्तं कर्तुमिति वा क्षमाः समर्थाः ।
अन्वीतमिति ईगतादिव्यं रूपम् । (अत्रादभ्रजघना इत्यत्र मदभ्रमदना इति शेषः ।
सग्यक् पूर्वपादवये षण्चतुष्टयसैव यम्यमानत्वादिति धेयम्) ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामारुतैर्म हतं मनः ।

उदितैरपि ते दूति मारुतैरपि दक्षिणेः ॥ ३१ ॥

Sl. 31.—Ho messenger, my mind already overpowered
by the sweet voices of cuckoos, is all the more so by your

words (about my beloved), and by (sweet-smiling) southern breezes.

तदेव प्रथमतोयथोद्वितीयचतुर्थयोषोदाहरति, उदितैरिति । आः इति खेदे, अन्यपुटानां काकिलानासुदितैरुदितैः ('उत्पूर्व्यादिण्गतौ' इत्यन्मात् कर्त्तरि क्तः) । रतैः शब्देभ्यो मनो हृतं हंसितं व्यथितमित्यर्थः । न मेवलं तैरेकैरेव किन्तु हे दूतिः ते तव उदितैर्वचनैरपि । वदतेर्भावि क्तः । प्रियाङ्गोऽनिविदकेवचनैरपि हृतं तथा दक्षिणैर्दक्षिणदिग्गमधेमांरुतेर्वायुभिरपि ॥ ३१ ॥

सुराजितक्लियोयूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः चरत्स्वेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

Sl. 32.—The ladies having thin waists, having their moon-like faces blooming with drops of perspiration (due to advent of amorous feelings) and having their delicacy gone by wines easily captivate the bodies of the youth.

तदेव प्रथमचतुर्थयोषोद्वितीयतृतीयोषोदाहरति, सुरेति । तनु चोष्णं मध्यं यासां तः, तथा चरन् सत्त्वोदयाद्गलन् यः स्वेदो धर्मजलं तेन सुराजिताः सुशोभिताः सुखानि इन्दुवन्दा इव ते यासां ताः स्त्रियः सुरया मदीन जिता परासा क्रोलंज्या यासां तादृशः सद्यः यूनां तनुं दिदम्, (जलान्मयवशादिकवचनम्), अध्यासते अधिशेरते । 'अधिशोङ्ख्यासां कर्त्तुं' इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोऽप्येष दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽव्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

Sl. 33.—Thus I have shown varieties of व्यपेतयमक here and of अव्यपेतयमक before ; there are other varieties too of this yamaka due to commixture of both these varieties of व्यपेत and अव्यपेतयमक । And some of these will be illustrated now. [See also Tika].

इत्यमव्यपेतं व्यपेतञ्च यमकं दर्शितं, सम्प्रति तयोरैकत्र संमिश्रणेन भेदान्तराणि दर्शयन्नाह, इतीति । अपिना पूर्वदर्शिताव्यपेतयमकसमुच्चयः । अव्यपेतव्यपेतात्मा अव्यपेतव्यपेतसंमिश्रणात्मकः, विकल्पो यमकस्य भेदः । तद्यदेति, अव्यपेतव्यपेतात्मकं यमकं यथेत्यर्थः, यदा तदित्यव्ययं—स विकल्पो यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सालं सालम्बकलिकासालं सालं न वीक्षितुम् ।

नालीनालीनवकुलानाली नालीकिनीरपि ॥ ३४ ॥

Sl. 34.—My lady friend is unable to look at Sala-tree that is now blossomed with new rising buds, neither can she stare at Bakula with bees seated thereon ; for these excite her passions ; nor can she rely on her maids that give her false reports of hope [See Tika also every where].

तत्र प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोस्तदुदाहरति, सालमिति । प्रीषितं नायकं प्रति द्रष्टुं नायिकावस्थावर्णनमिदम् । सा भाली मम सखी सालम्बाः लम्बमानत्वेन सहवर्त्तमाना याः कलिकाः कोरकास्ता सलति गच्छतीति सालम्बकलिकासालः । कमण्डलुः । तं सालं वृक्षमात्रं सर्व्ववृक्षं वा, 'सालः पादपमात्रेऽपि प्रकारे सज्जं पादपे' इति मेदिनी । वीक्षितुम् उद्घोषकत्वाद्दृष्टुं नालं न समर्थाः ।

【सालम्बकलिकाः साक्षाः आवरणकारित्वात् प्रकारा इव यवेत्यनेन । तथा आलीय-
भेदेति आलीनाः ('अधिकरणे क्तः') तादृशा वकुला वकुलवृक्षा येस्तादृशानलीन्
भ्रमरानपि वीक्षितुं नालम् । तथा अलोकं मिथ्यावचनं तद्विद्यते यासां तास्तथा
तादृशीरलौकिनीः । भ्रष्टिति तव प्रिय आगमिष्यतीतिमिथ्यावादिनोः सखीरपि वीक्षितुं
नालम्, यदा अलौकिनीः पद्मिनीः । 'अलौकिनी पुटकिनी विसिनी पद्मिनी तथा'
इति व्याडिः । अत्र प्रथमपादे सालं सालमित्यव्यपेतं तथैव द्वितीयपादे व्यवधानेन
पुनरावृत्तिरिति व्यपेतञ्च, एवमुत्तरार्द्धे नालीनालीत्यपि । अत्र वर्षादयस्यापि
संहतित्वमस्तीति न यमकत्वाभावशङ्का ॥ ३४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमोक्षितुम् ।

तारतारस्यरसितं कालं कालमहाघनम् ॥ ३५ ॥

Sl. 35.—Which lady (derelict or destitute of her beloved)
can stand this rainy season having slightly visible bright
stars and with huge black clouds that are tormen-
ting to her as like Death, and that rumble deeply paining
her ears.

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोरोदाहरात्, कालमिति । का प्रियविरहिणी
नारी इदृशं कालं प्रागृत्समयमोक्षितुमलं समर्था अपि तु न कापि, कालपदञ्च
तदुत्पन्नीद्वीपकवस्तुपरम् । किञ्चूतम्—अनालक्ष्यः सम्यग्दृष्ट्याक्षारा सञ्ज्वलान्तरका
नक्षत्राणि यत्र तम्, तथा तारतया अत्यन्तत्वेन अस्म्यं शब्ददुःखदं रसितं मेघानां
गर्जितं यत्र तम्, तथा कालाः कृष्णवर्णा महान्तो धना मेघा यत्र तम्, अतएव
कालं विरहिणां साक्षादयमिव । अत्र कालं कालित्वञ्च एकस्य साधुस्वारत्वे
अपरस्या तदभावे यद्यसन्तोषस्तदा कालं कालं दुरालक्ष्येति प्रथमपादः कालं

कालं कृतं घनैरिति चतुर्थपादस्य पठनीयः, घनैः कालं कृतं कुक्षितालङ्कारवन-
मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धियाऽस्वत्ताराया मया मथितैव सा ॥ ३६ ॥

Sl. 36.—We are to court death at night for it prolongs
for three yamas (or praharas) ; but the fact is, the lady-
love whom we mentally hanker for, will then be churned
or pressed, because she is already pining without me.

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति, यामेति । निशायात्म-द्रोममदनस्य स्वावस्थानु-
मितनीयिकावस्थस्य कस्यचिद्विरहिणो विलापवर्णनमिदम् । यामवयवस्य प्रहरवय-
स्याधीनः प्रहरवयस्कृत आयामोदेष्ये यस्याः सा तथा निशा रावा हेतुना वयं
मरणं याम गच्छाम, निशायास्त्रियामात्मकत्वं यथा 'त्रियामां रजनीं प्राहुस्तत्राचल
चतुष्टयम्' इति स्मृतिः । भवत्वस्माकं मरणं न तव विशेषेण हानिः किन्तु धिया
मनसा वयं यां कान्तामयाम अगच्छाम स्वस्मिन् यस्याः प्रणयमवड्यमित्यर्थः,
लङ्-परस्मैपदोत्तमपुरुषवहुवचनम् । सा अस्वत्ताराया मां धिया अस्मिन् प्राण-
पीडनायाति प्राप्नोतीति आयातेः क्तिप्, ईदृशी सा मया मथितैव मयैव विदेशगतेन
सा विनाशिता मयि प्रणयं कृत्वा सा तपस्विनी म्रियते । इयमेव मे महती हानिरिति
भावः ॥ ३६ ॥

इतिपादादियमकविकल्पस्येदृशी गतिः ।

एवमेव विकल्पानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७ ॥

Sl. 37.—Such is the course of the varieties of व्यपेत and

अव्यपेत yamakas with reference to the various feet of verses ; other some such varieties of yamakas too will be illustrated here, and others are to be known by readers themselves.

आदिभाग्यमकमुपसंहरति, इतीति । गतिदिक् । इतराणि मध्यान्तभाग-
गतानि अव्यपेतव्यपेततन्मयरूपाणि एवमेव पूर्वोक्तिप्रकारेणैव एकद्वित्रिचतुष्पादेत्यादि
आदिमध्यान्तेत्यादिकारिकोक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः, विकल्पानि विकल्पा ज्ञातव्यानि कानिचि-
देव मया दर्शयिष्यन्ते, सकलानि तु पूर्वप्रदर्शितादिभाग्यमकरीत्या स्वयं ज्ञातव्यानीत्यर्थः ।
॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चभयाद्भेदाः कार्त्स्न्येनाख्यातुमीहिताः ।

दुष्कराभिमतता येतु वर्ण्यन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३८ ॥

Sl. 38.—I have not asserted here in detail all the varieties of yamaka for fear of expansiveness of my book or work and for fear of advent of distastefulness of my readers ; but hard types of some yamakas are however being instanced by me here.

ननु भवतैव कथं साकलीन न दर्शितास्तत्राह, नेहि । प्रपञ्चभयात् ययबाहुल्य-
कृतश्रोतवैमुष्यभयेन, ईहिताः इष्टाः । दुष्कराभिमतताः दुष्करत्वेनान्येषां वर्ण्यन्ते
सदाश्रियन्ते । वक्ष्यन्त इति क्वचित्पाठः । तेऽन्येत्यत्र तत्रेति क्वचित्पाठः, तत्र तेऽ-
न्य ॥ ३८ ॥

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥ ३९ ॥

Sl. 39.—Ho you of bright future, you are not deviated from your firm aim (यतेः न हीयते), for you are of restrained passion ; your non-attachment not in any way waning has conduced to your immense delight—इयते सुखाय अभूत् ।

तत्राव्यपेतं सर्वपादगतं मध्यमकमुदाहरति, स्थिरायते इति । स्थिरा अविनश्वरा आशतिरुत्तरकाली यस्य स तथा तत्सम्बोधनम् ('उत्तरः काल आशतिः' इत्यमरः) । हि स्थिरायते भवान् यतेः संयमात् समाधेरित्यर्थः, न हीयते न चुरतो भवति (कर्मकर्त्तरि रूपम्) । यतो यतेन्द्रियः इन्द्रियसंयमवान् इन्द्रियाणामसंयमे हि समाधेः स्थिरत्वं न भवति, तदुक्तं मनुना 'बलवानिन्द्रिययामोविद्वांसमपि कर्षति' इति । तथा ते तव अमायतापि माथारहितत्वमपि इयते एतत्परिमाणाय अतिप्रभूतायेत्यर्थः तथा क्षयं नाशम् अयते न गच्छते नित्यावेत्यर्थः सुखाय परानन्दायाभूत् । अत्र यनेयते इति पादमध्यखण्डस्यावृत्तिः ॥ ३९ ॥

सभासु राजन्नसुराहतैर्मुखै-

र्महौसुराणां वसुराजितैःसुताः ।

न भासुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः

प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

Sl. 40.—Ho King, your dazzling merits surely surpass those of gods ; for these are in councils being belauded by Brahmins with their brightly shining mouths not

defiled by drinks and have reached and spread among all your subjects whose minds are already deeply attached to you.

तदेव प्रतिपाद केवलव्ययेतमुदाहरति, सभासिति । हे राजन् ते तव गुणाः सुरान् देखन् न याच्छिन, सुराणां गुणंभीऽप्रातृकृष्टा इत्यर्थः, सुरान्न यान्ति न अपि तु यान्येवेति केचित् । किम्भूताः ? महोसुराणां ब्राह्मणानाम् असुराहतैः सुरापानेन अदूषितः अतिपवित्रैरित्यर्थः, तथा वसुना तेजसा राजितैः शोभितैः धनदानेन प्रफुल्लरिति वा ('देवमेदेऽनलिरश्रौ वसुर्वने धने वसु' इत्यमरः) । ईदृशैर्मुखैः सभासु स्तुताः प्रशंसिताः, तथा भासुरा उज्ज्वलाः, तथा रागस्त्वां प्रत्यनुराग आत्मसु मनःसु यासां तात्तया तादृशीषु प्रजासु राशितां प्रभूततां गताः प्रजाभिर्वहुतया गृहीता इत्यर्थः ॥४०॥

तव प्रियाऽसच्चरित प्रमत्त या

विभूषणं धार्यमिहांशुमत्तया ।

रतोत्सवानन्दविशेषमत्तया

प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥

Sl. 41.—Ho careless wicked gallant, how can your beloved lady wear dazzling ornaments now, being engrossed in love sport, for you are attracted to another ; and owing to her natural beauty she does not require such in usual courses—(compare "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाङ्गवीनाम्" in Sak).

अथ 'व्ययेत' पादचतुष्टयगतमन्त्रयमकमुदाहरति, तवेति । किमिति विभूषणमियं न परिदधातीति पृच्छन् शठनायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् । हे असच्चरित

हे प्रसन्न या तव प्रिया प्रेक्षसी लोकसन्निधाने त्वया प्रेमास्पदत्वेनोच्यमानेत्यर्थः ।
 (सञ्चरिताप्रसन्नोति पाठे सञ्चरितेति अस्मत्तेति च सोल्लुण्ठनसम्बन्धिपदद्वयम्) ।
 त्वया इह प्रस्तावे रतकूपो य उत्तमवस्तुन्यो य आनन्दविशिष्टस्तेन भक्त्या सत्या अशु-
 महीतिमद्विभूषणं धार्यम्, सम्प्रति तु त्वयि नायिकान्तरासक्तोऽस्मा रतोत्सवानन्दविशेषो
 नास्त्येव तत्किमिति विभूषणं धार्यं नितु उत्तरवचनमत्र प्रतीयमानं बोध्यम् । ननु
 शोभाशंसपि किमिति न धार्यते 'तत्राह प्रयोजनमिति—इति यतः कान्तिमत्तया नैसर्गिक-
 दलक्षणसौन्दर्येण विभूषणैः प्रयोजनं कार्यं नास्ति, कान्तिरेवास्याः शोभासम्प्रादिका
 न पुनर्विभूषणमित्यर्थः । (आनन्देत्यत्र आमोदति क्वचित्पाठः । प्रयोजनं नास्ति
 होत्वैव न मे फलं किञ्चनेति पाठस्तु न मनोरमः) ॥ ४१ ॥

भवाद्दृशा नाथ न जानते नते

रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।

य एव दीनाः शिरसा नतेन ते

चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

Sl. 42.—Ho lord, you do not know the taste of sub-
 mission, for submission and mastery are antagonistic (and
 cannot reside in one place) ; those who are needy (and
 poor) they only due to that chill penury serve thee with
 bowing heads.

अव्यपेक्षं तदेवोदाहरति, भवाद्दृशा इति । हे नाथ राजन्, भवाद्दृशा रूपजनाः
 नतेनमनस्य रसमास्वाद्यं न जानते, कुत इत्याह—खलु इतः सन्नतं सम्यक् नमनम्
 इत्यतः प्रसुता च ते सन्नतेनते विरुद्धे सामानाधिकरण्याशून्ये । तर्हि के जानते
 इत्याह—ये जना दीना एव केवलं दरिद्राः ते तेन प्रसङ्गेन दैन्यरसेन दारिद्र्यरूपेण

विषेण दैन्यस्य रसेनास्त्रादेन वा हेतुना नतेन शिरसा ते तत्र अलमन्यये चरन्ति त्वामुप-
चरन्तीत्यर्थः । ते तुभ्यं नतेन शिरसेति केचिन् ।

‘रसो गन्धरसे जले ।

गङ्गारादौ विषे बीज्ये तिलार्द्रौ द्रवरागयोः ।

दहधातुप्रभेदे च पारदास्त्रादयोः पुनान्’ ॥

इति मदिनो ॥ ४२ ॥

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥

Sl. 43.—She pains me by her pure sportive smiles,
sweet words, restless looks, heavy gaits and amorous
display of buttocks ; (and for want of her) methinks my
life is gone.

एकत्र व्यपेतसर्वपादगतमध्यान्तयमकद्वयमुदाहरति, लोलैति । सा नायिका
शुचिना गृहेन लीलास्मितेन सविलासेष्वसनेन मां हन्ति व्यथयति, एवं मृदुना
मधुरेण उदितेन वचसा, तथा लघुना इष्टेन व्यालोकितेन, (‘त्रिष्वष्टेऽस्ये लघुः’
इत्यमरः) । तथा गुरुणा स्तनजघनगौरवान्मन्यरेण गतेन गमनेन, तथा व्याजृम्भितेन
जृम्भया, जृम्भा हि स्त्रीणामनुरागं व्यञ्जयति, यदुक्तं ‘जृम्भते स्त्रीऽग्र्यत्यङ्गं बालमाश्लिष्य
चुम्बति’ इति । तथा दर्शितेन कथञ्चित् प्रकाशितेन जघनेन च । सर्वत्र करणे
तृतीया । तेन तत्तत्करणकद्वयेन हेतुना मम जीवितेन गलितं गतमिव । भावे
क्तः । अत्र पादानां मध्येष्वन्तषु च तेनेत्यस्य पुनःपुनरावृत्तिः ॥ ४३ ॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-
 मात्मानमानतजगत्प्रथमानमानम् ।
 भूमानमानमत यः स्थितिमानमान-
 नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

Sl. 44.—Ho people, bow down to the immeasurable illumining ever-existent Eternal soul (Bhuman) that is as vast as the sky and whose worship spreads among those who bows down to Him, and who appears to the devotees in various names and is known by the yogins in their Samadhi (See Tika also).

तदेवाव्यपेतमुदाहरति, श्रीमानिति । हे जनाः द्युमात्मानं ब्रह्म आनमत नमस्तुते । किञ्च तम् ? अमरवर्त्म आकाशं तेन समानं मानं परिमाणं यस्य स, तथा तम् आकाशवदपरिच्छिन्नमित्यर्थः, तथा आनते उपासनार्थं नखे जगति प्रथमानी विस्तारं गतो मानः पूजा यस्य स तथा तादृशम्, तथा भूमानं महान्तम्, यद्वा भुवा मूर्ध्वेण कार्येण नीयतेऽनुमीयते यस्तम्, अथवा भूराश्रयोऽधिष्ठानमित्यर्थः तत्त्वेन मीयते ज्ञायत इति तम् धर्मविषयस्य प्रपञ्चस्थाधिष्ठानमित्यर्थः । एवञ्चामरवर्त्मसमानमानमित्यनेकार्थत्वाभावः । तथा अमानान्यपरिमितानि नामानि यस्य स तथा तं प्रकृति-सम्पर्केण बहुभिर्नामभिः ख्यातिं गतमित्यर्थः, तथा आ ईपत् अनन्ति असन्तौत्यानाः प्राणसंयमवन्तो योगिनस्तेर्मतं योगधारणया ज्ञातम्, तथा प्रतिमीयते एभिरिति प्रतिमानानि प्रमाणानि तैर्मानं ज्ञानं यस्य स यथा तद्विन्नं प्रमाणैरवेद्यमित्यर्थः, यद्वा अप्रतिमानमनुपपन्नं मानं ज्ञानं यस्य स तथा तं प्रत्यक्षादौलौकिकप्रमाणघाटस्थेन केवलं

मनःसंयमेन शायमानमित्यर्थः । नन्वेवम्भूत आत्मा गगनकुसुमादिवदलोक एवास्मां
 चार्वाकादिधिरनङ्गीकृतत्वात्तावाह—य आत्मा स्थिरतरः जगदुत्पत्तिविनाशकारितया-
 वश्याभ्युपेयत्वान्नित्यः स्थिरतरत्वेन योगिनामनुभवविषयतयानपलपनीय इति वा, तथा
 शोमान् स्वयं प्रकाशमानः, तथा अमान् विभुत्वात् कचिदपि न माति । यमकानुरोध-
 द्वावहितयोजना सोढव्या । अत्रार्हद्वयान्ते हलन्तमकारयोः पद्मपूरकत्वाभावेनाग-
 ण्यत्वान्मानमानेत्यत्र नान्तयमकत्वहानिः । पादानां मध्येऽवन्तेषु च मानयुग्मानामव्य-
 वधानेनावर्त्तनात् पादचतुष्टयगतमव्यपेतमध्यान्तयमकमिदम् । ननु मध्यपदं
 यमनयोग्यप्रथमखण्डतादृशान्तखण्डयोरन्तरालवाचि, यमनयोग्यता चेकवर्णस्य न
 सम्भवति वर्णसंहतिरित्याहुः, तत् कथमेकवर्णात् परं मध्ययमकप्रदर्शनमिति चेन्मेवम्
 —आद्यान्तवर्णशोरन्तरालस्यैव मध्यपदेनोक्तत्वात्, अपरितीषयेदिदमपि नमानमानेति
 व्यपेतमध्यान्तयमकोदहरणं बोधा, पूर्वपद्ये वर्णद्वयस्य यमनमत्र तु वर्णवयसीतुदा-
 हरणान्तरदर्शनतायाः फलम्, अव्यपेतमध्यान्त यमकोदाहरणन्तु स्वयमूहनीयम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तमुरसा रमयन्ती

सारभृतमुखसारधरा तम् ।

सारसानुक्तसारसकाञ्ची

सा रसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

Sl. 45.—She with decoration on having her jingling
 waist chain imitated by cranes, delighted her timely-
 arrived beloved by embraces, and took him as the very
 essence in this world and thus set at naught ambrosia
 even (or—took अद्यत as असार in comparison with this).

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमध्यायमकमुदाहरति, सारयन्तमिति । साकाचित् स्त्री रसायनममृतमपि असारं तुच्छमवैति अवगच्छति प्रियालिङ्गनसुखादमृतपानमुखमप-
कृष्टमिति जानातीत्यर्थः । किम्भूता ? सारयन्तं स्वकुञ्जमभिसारयन्तं तथा सारभूतम्
अयमेव जगत्प्रकः सार इत्यभिमन्यमानं तं कालम् उरसा वचसा रमयन्तो वचसा
आलिङ्ग्य रमयन्तीत्यर्थः, उरसा सारयन्तमाश्लिष्यन्तं तं रमयन्तो प्रत्यलिङ्गनेन सुखयन्तो
(‘सृ आस्तरणे’ इत्यस्य चौरादिकस्य रूपमिति वा) । तथा उरसाराणि सुवर्षा-
लङ्कारास्तासां धरा इति । (‘उरसार’ सुवर्षे स्यात्’ इति व्याङ्गिः) । तथा सारसैः
पक्षिविशेषैरनुजृता सारसा स्रग्ध्या काञ्ची यस्याः सा ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयाऽनयाऽनया-

नयानयान्धान् विनयानयायते ।

न यानयासोज्जिनयानयानया

नयानयांस्तान् जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

Sl. 46.—Ho king of good future, teach those ignorant of Polity and of their futurity as well, by discussing which is नय (Polity) and which is अनय (counter to polity) ; also make the jainas of Digamvara class that espouse an unwholesome course and adopt such policies, and of whom you know no news, (make) as devotees of Sri Vishnu.

इदानीमेकत्र प्रथमतः तृतीयपादयोरव्यपेतमाद्यन्त्ययनकं द्वितीयचतुर्थयोस्तु तादृशमादि-
नध्यायमकमुदाहरति, नयेति । अत्र पदच्छेदः । नयानयालोचनया, अनया, अनयान्,
अयानयान्धान्, विनय, अनयायते, न, यान्, अशशीः, जिनयानयान्, अग्रनयान्, अशान्,
तान्, जनय, अनयाश्रितान्, इति । न अयति गच्छतीति अनया अनयाया आयतिरुत्तर-

कालो यस्य स तथा तत्सम्बोधनम् । हे अनयायते स्थिरायते राजन्, अनया ईदृश्याः
प्रत्यच्छृण्वमानयेत्यर्थः । नयोनीतिः अनयोऽनीतिः तयोरालोचनया अयं नयः त्र्येस्करः
अयमनयो हर्षानकर इति विवेचनया अनयान् नोतिरहितान् अतएव अवस्य शुभावह-
विधैरानये अनयने अन्त्या आत्मनः शुभमपश्यत इत्यर्थः, ईदृशान् जनान् विनय शिष्य
यथा ते नीतिमार्गानुसारिणी भवेयुस्तथा तानुपदिशेत्यर्थः । इति प्रथमाहंस्थार्थः ।
किञ्च त्वं यान् जनान् न अयासीः गतवानसि येः सङ्घं सङ्घं न कृतवानसीर्थः,
किञ्चूतान् ? यतो जिनयानयान् यात्यनेनेति यानं मार्गः जिनस्य बौद्धस्य यानं जिनयानं
दिगम्बरप्रस्थानमित्यर्थः, तद्यान्ति गच्छन्तीति ते तथा तान् दिगम्बरमतप्रविष्टानित्यर्थः,
अतएव अयानयान् अज्ञानमपयं यान्तीति ते तथा तान्, अतएव अनयात्रितान्
अशुभमवलम्बमानान् तान् जनान् अयान् अं विष्णुं यान्तीति अयाक्षादृशान् जनय कुरु
जेनान् वैष्णवान् कुर्वित्यर्थः । सर्वत्र आदत्तादमादिरप्रादिरित्यङ्, इतुषत्तराहार्थः
॥ ४६ ॥

रवेण भीमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-

रवेजि संयत्यतुलास्त्रगौरवे ।

रवेरिवोग्रस्य पुरोहरेरवे-

रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

Sl. 47.—Narakasura (भीमः) was rendered agitated in
the battle full of varieties of weapons, by the deep ories
of Garuda stationed at the banner of Sri Krishna's chariot ;
and in the fierce battlefield, in comparison with Hari who
was as fiery as the sun, you take this Narakasura as like
a sheep (अवेः तुल्यम् अवेत) ।

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमाद्यन्तयमकमुदाहरति, रवेणेति । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्णनमिदम् । भूमिरपत्यं भौमी नरकासुरः, ध्वजवर्तिनः श्रीकृष्णस्य रथध्वजे वर्तमानस्य वीरस्य वीर्यवती वैः पत्निषो गरुडस्य रवेण शब्देन कर्ता संयति युद्धे अवैजि उद्धेजितः, किम्भूते संयति अतुलमनुपमम् अस्त्राणां गौरवं बाहुलां वा यत्र तस्मिन्, ('स्त्रियां संयत्' इत्यमरे संयच्छब्दस्य स्त्रीत्वोक्तावपि बहुषु पुंस्त्वमपि दृश्यत इत्यत्र पुंस्त्वम्) । तथा भैरवे भयङ्करे । यद्वाहनसिद्धयो योग्यता तस्यायमकिञ्चित्कर इत्याह । रवेः सूर्यस्यैव उग्रस्य तेजस्विनीऽस्य हरेः श्रीकृष्णस्य अथच सिंहस्य पुरोऽङ्गे रिपुंनरकम् अवैर्जेषस्य तुल्यसवेत यूयं जानीत, यथा सिंहस्याये मेषः तथा श्रीकृष्णाख्यं नरक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मयामयालम्ब्यकलामयामया-

मयामयातव्यविरामयामया ।

मयामयात्तिं निशयामयामया-

मयामयाम् कर्णामयामया ॥ ४८ ॥

Sl. 48.—Ho my constant kind friend (god), unite me who am suffering from love—sickness with this lady who is also pining from such sickness due to the advent of the moon (कलामय) with fluctuations of her digits ; for I feel distressed at night due to her nonattainment and the Prabarar of night appear unending and very very long to me (See Tika also).

तदेवाव्यपेतमुदाहरति, मयेति । सखायं प्रति कस्यचिद्विरहिणी वचनमिदम् । अत्र पदच्छेदः । तत्र प्रथमपादे मयाः दालम्ब्यकलामयामयाम्, इतीकमेव पदम् ।

अयाम्, अयातव्यविरामयामया, इति द्वितीयपादे । मया, अमयात्ति, निगया, अमया, अमया, इति तृतीयपादे । अमय, आमय, अमूम, करुणामय, आमया, इति चतुर्थपादे । तदयमन्वयः । हे अमय, मिनोति चिपतोति मयः 'डमिञ् चेषणे' इत्यस्य कर्त्तरि डः, तद्विभोऽमयः, तत्सम्बोधनं । सर्वस्वप्यवस्थामु मामनु वक्तुमानेत्यर्थः, तथा हे करुणामय दयामय सखे, मया सह अमूं नायिकाम् आमय संगमय ('अमृगती' इत्यस्य णिङन्तस्य रूपम् । मया किम्भूतेन—आमोरोगः 'अमृगे' इत्यस्य चीरादिकस्य रूपम्, आमं कामपीडां याति प्राप्नोतीति आमयाः तेन आमया 'धातोराहुक्शसाद्यचि' इत्याकारलोपः । मया सह तस्याः सङ्गमय न दुर्घट इति सूचयन् नायिकां विशिनष्टि—मयो गमनं कलाचय इत्यर्थः । 'मयृगती' इत्यस्य रूपम् । तद्विपरीतोऽमयः कलोपचय इत्यर्थः, ताभ्यामालम्बा आश्रयणीयः कलापचयोपचयवानित्यर्थः, तादृशो यः कलामयः कलावांयन्द्रकुम्भादामयो रोगः कामपीडा यस्या सा तथा त्वम्, सापि नामप्राप्य उद्दोषकेन चन्द्रेणपीडिता अतस्तव लघुनैव यत्नेन तस्याः सङ्गमो भविष्यतीति भावः । तस्याः प्राप्नो कथमेवं व्याकुलीभवसौत्यत्राह—यतोऽहं निगया रात्र्या हेतुना मयो गमनं प्राप्तिरित्यर्थः, तस्याभावोऽमयं तस्या अप्राप्तिरित्यर्थः तज्जन्त्यामात्ति पीडां अयाम् अगच्छन् ; निगया किम्भूतया ? अयातव्योऽप्राप्तव्यो विरामोऽवसानं येषां तादृशा यामाः प्रहरा यस्याः सा तथा, तथा दीर्घयामयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति सा परिमाणं यस्याः सा तथा तथा अतिदीर्घयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति सा शोभा यस्याः सा तथा कुत्सितयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मतान्धुनानारमतामकामता-

मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।

मतावयत्युत्तमता-विलोमता-

मताम्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

Sl. 49.—Though now suffering, you still mentally maintain a natural equality and not its reverse (to all)—equality which is of the highest order and ousts even the coveted disinterestedness of the yogins and which does not run counter to the nature of the meritorious (उत्तमता-बिलोमताम् अयती) ।

अथ व्यपेतनादिमध्वान्तयमकं पादचतुष्टयगतमुदाहरति, मतमिति । कश्चिन्नाह-
शयं प्रति कस्यचित् स्तुत्युक्तिरियम् । पदच्छेदो यथा । मतान्, धुनान्, आरमतान्
अकामतान्, इति प्रथमे । अतापलब्धा, अग्निमतानुलोमता, इति द्वितीये । मतौ,
अयती, उत्तमताबिलोमताम्, इति तृतीये । अताम्यतः, ते, समता, न वामता, इति
चतुर्थे । अताम्यतः कथमपि खेदमगच्छतस्ते तव मतौ बुद्धौ समता मित्रानिवादिषु
तुल्यवृत्तितेव विद्यते, न वामता प्रतिकूलता तु न विद्यते । किञ्चूता समता ?
आरमतानात्कारामाणां योगिनां मतं सच्चताम् अकामतां निरभिलाषतामपि धुनाना
आक्षिपन्ती ततोऽप्युत्कृष्टे त्वर्थः, तथा अतापेनाल्लेजेन लब्धा, तथा अग्निमतायाः श्रेष्ठताया
आनुलोमता आनुकूल्यं यथा सा श्रेष्ठत्वसम्पादिकेत्यर्थः, तथा उत्तमताया गुणिताया
बिलोमतां प्रातिकूल्यम् अयती अगच्छन्ती । अत्र पादानामादौ मध्येऽन्ते च व्यवधानेन
मतमिति वर्णयित्वावृत्तिः ॥ ४८ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल

कालकालघनकालकालपनकाल काल ।

कालकालसितकालका ललनिकालकाल

कालकालगतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

Sl. 50,—Ho you dark Krishna (Kala), let the poor girl sweet-speeched Radha who has fine black decorated locks of hairs be attached to you ; you Krishna who is deepblue like veritable destructive Nilakantha ("Kalagala") and imitates the colour of Yama or black monkey, and who also imitates the "saraja" sound of the peacocks that hilariously cry at the rainy time when black clouds rise (on the sky), who forces all to actions, who is destructive at Kaliyuga ; (then you are come down as Kalki-Avatara).

तदेवाव्यपेतमुदाहरति, कालेति । श्रीकृष्णं प्रति श्रीराधायाः सहचर्या उक्तिरियम् । हे काल कृष्ण (अयं द्वितीयपादान्तकालपदस्यार्थः), ललनिका अनुकम्पनीया ललना (अनुकम्पायां कप्रत्ययः), श्रीराधेत्यर्थः, आलगतु त्वयि संसक्ता भवत्वित्यन्वयः । तत्र कृष्णस्य विशेषणानि सव्युद्धिविभक्त्यन्तपदानि । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल, कालः सर्वेषां लयकारकः ('कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः' इति स्मृतेः) । तादृशी यः कालगलो नीलकण्ठः शिवः, काल्या अयं पतिः काली यः कालगलः शिव इति कीचित्, तथा कालो यमः, तथा कालमुखो वानरविशेषश्च तेषां इन्द्रः, एषां कालकं कृष्णत्वमालाति गृह्णातीति स तथा तत्सम्बोधनम् । 'ला पादानि' इत्यस्यादन्तादमादिरप्रदिरित्यङ् । शिवकण्ठग्रन्थेऽवतारविशेषमुखवत्कृष्णश्चेत्यर्थः । तथा हे कालकालधनकालकालपनकाल, कं गलमालाति धारयतीति कालः अतएव कालः कृष्णवर्णो यो घनो रूचः तस्य काले समये वर्षाकाले इत्यर्थः, काशन्ति शब्दं कुर्वन्तीति कालकालधनं कालका मयूराः 'वैशब्दे' इत्यस्याङि रूपम्, तेषामालपनं मुखं (तद्वत्) कलति शब्दं करोतीति स तथा तत् सम्बोधनं ('कलशब्दे' इत्यस्य अणि रूपम्) मयूरवत् यद्जखरेण भाषमाणेत्यर्थः । कालकालपनकालकालधनकालकालेतिपाठे तु काले

वर्षाकाले कायन्तीति कालका मयुरालोषामालपनं कृतं कालयति प्रेरयति प्रवर्त्त-
यतीत्यर्थं इति कालकालपनकालः ('कालरूपे' इत्यस्य चौरादिकस्य रूपम्) । तथा
कालः पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या सजलो यो घनस्तद्वत् कालः श्यामलित्यर्थः । तथा हे काल-
काल ! कालेन समयस्वरूपेणात्मना कालयति लोकान् प्रेरयतीति स तथा तत्त्वो-
धनम्, कृष्णस्य कालस्वरूपत्वं (यथा 'कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मैत्रेय वत्तते' इति
स्मृतिः । तथा हे कलिकालकाल कलिकालश्चान्तयुगस्य कालो मृत्युर्यतः स तथा तत्-
सम्बोधनं कल्किरूपेण कलियुगनिवर्त्तकित्यर्थः भक्तानां कलिकालभयनिवारकैति वा ;
लग्नवित्यनन्तरं चतुर्थपादभागस्यायमर्थः । 'कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः'
इति मेदिनी । ललनिका किम्भूता ? कालकालसितकालका कालकेन कृष्णत्वेन
आलसितं शोभितं कं मस्तकं यैस्तादृशं अलकायूष्मकृन्तला यस्याः सा । कं जल-
मालातीति कालं सरस्तव कायन्तीति कालका हंसाक्षेपाभिवालसितं लोलागमनं
ययैस्तादृशी कालको पादौ यस्याः सा इति केचित् । तथा अलकालकालका अलका-
यूष्मकृन्तलान् अलते मुक्तादिना भूषयतीति अलकालो 'अलज्भूषायाम्' इत्यस्य अणि
रूपम्, तथा कालं कलं 'स्वार्थे' मधुरमित्यर्थः, यथा तथा कायति वक्तौति कालका,
अलकाली चासौ कालका चैति विशेषणयोः कर्मधारयः । अलकायाः कुवेरपुत्र्यां
आलको भूषकः कुवेरस्तस्याप्यालको भूषकस्तत्सम्बोधनमित्यन्ये । अतः समस्तवधवानां
केवाञ्चिदेकार्थत्वेऽपि समुदायस्य तथात्वाभावात् यमकत्वहानिः । षोडशाक्षरमिदं
वृत्तम् ॥ ५० ॥

सन्दृष्टयमकस्थानमन्तादी पादयादयोः ।

उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्तयते ॥ ५१ ॥

Sl. 51.—The author now describes सन्दृष्टयमक separately because so stated by others though already included in

his own classification of yamakas—in the Sloka 47. “रत्नेण भौमो” etc. (See Tika also).

अथ स्वीकान्तर्गतस्याप्यन्येकस्य सन्दष्टयमकस्य स्थानं नियमयति, सन्दष्टेति । सन्दष्टयमकं सन्दंशाकारं यमकं सन्दंशो यथा उभयभागाक्रमणकारौत्यर्थः । तस्य त्रयोः पादयोः सन्निकटयोः पूर्वापरचरणयोः, अन्तादौ प्रथमपादस्यान्तभागो द्वितीय-पादस्यादिभागश्च, एवं द्वितीयपादस्यान्तभागश्चतुर्थपादस्यादिभागश्च तथा तृतीयपादस्यान्त-भागश्चतुर्थपादस्यादिभागश्चेत्यर्थः एतौ मार्गौ स्थानं विषयः । एतत्सन्दष्टाख्यं यमकम् उक्तान्तर्गतमपि ‘रत्नेण भौमः’ इत्यादावप्येतान्तादिश्रमकमध्यपतितमपि, अथ यमकेषु मध्ये, स्वातन्त्र्येण पृथक्त्वेन कीर्त्तयति प्राचीनमतमनुकम्बानेनोच्यते ॥ ५१ ॥

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मन्युरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
ङ्गतापि तापाय ममाम नेयते ॥ ५२ ॥

Sl. 52.—That damsel though attached to me, but being infatuated with youthful sensitiveness towards me and pining through suppressed love for me, has caused so much anguish to me.

सन्दष्टमुदाहरति, उपोढेति । कस्यचिद्विरहिणा मिव प्रति मानिनोक्तस्वाव-स्थादर्शनमिदम् । सा अबला मदेन यौवनविकारेण मद्योपयोगेन वा हेतुना उपोढ-रागापि मां प्रति प्राप्तानुरागापि, अतएव योजित आत्मा मनो यत्र तादृशमनङ्गतापिताम्

अनङ्गमकृताद्ये कानं तापयतीत्यनङ्गतापिनी तस्या भावोऽनङ्गतापिता सां गतापि,
समुद्रिकी हि कामस्तत्कार्यमनाचरन्तीभिः स्त्रोभिस्ताप्यते । तदाह कालिदासः—

‘आवाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लब्धान्तरत्ना—

दावाधन्ते मनसिजमपि चित्तकालाः कुमार्यः ॥’ इति ।

सानुरागा सकामा च सत्यवीत्यर्थः, मदेन सा मम पापेनापराधिन वा कर्ता मनुष्यसेन
क्रोधरसेन सह योजिता सती मम इयते एतावते तापाय एतावन्तं जनयन्तीत्यर्थः न न
आस रराज, अपि त्वामैव (‘असगत्यादानदीप्तिधित्यस्य क्लिष्टो रूपम् ’) ॥ ५२ ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्रगः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः ।

पादाभ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यच्यते स निदर्शनैः ॥ ५३ ॥

Sl. 53.—समुद्रग यमक is repetition of 2 feet of a sloka i. e.
repetition of half of the sloka—(अर्द्धाभ्यासः समुद्रगकः स्यात्) and it
has three varieties ; and पादाभ्यास in yamaka will be of
various types and these will be illustrated by examples
from sl. 57 later on here (See Tika).

इत्थं पादभागयमकभेदान् प्रदर्श्यं सम्प्रति समस्तपादयमकभेदान् दर्शयितुमारभते ।
अर्द्धाभ्यास इति । अर्द्धस्य पादद्वयस्य नतु पद्यीयपूर्वाङ्गभावस्य अर्द्धाभ्यासः पुनरावृत्तिः
समुद्रः समुद्रसंज्ञः स्वात्, समुद्रगः संपुटकः स च यथा भागद्वयात्मकस्तथायं पादद्वया-
त्मक इति समुद्रगसंज्ञा । अस्या भेदास्त्रयो मता इति तथाहि प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ
च पादौ तुल्यावितैरकः प्रकारः, प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यावित्यपरः,
प्रथमचतुर्थौ द्वितीयतृतीयौ च पादौ तुल्यावित्यन्य इति त्रयो भेदाः, एतत्क्रमेणैवोदा-
हरणानि दर्शयिष्यन्ते । एवञ्च समुद्रगेऽभ्यासद्वयात् यमकद्वयम्, वक्ष्यमाणसकृत्पादा-
भ्यासे तु एक एवाभ्यास इति एकैकपादस्याभ्यास इत्यर्थः, अनेकात्मेति पादस्य

सकृद्विस्मितावृत्तित्वे नैकादशविध इत्यर्थः, तस्यां हि प्रथमो द्वितीये, प्रथमस्तृतीये, प्रथम-
चतुर्थे, इति वयः । द्वितीयस्तृतीये, द्वितीयचतुर्थे, इति चो । तृतीयचतुर्थे इति एकः ।
प्रथमो द्वितीये तृतीये च, प्रथमो द्वितीये चतुर्थे च, प्रथमस्तृतीये चतुर्थे च, द्वितीय-
स्तृतीये चतुर्थे चेति चत्वारः । प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे चेति एकः, इति मिलित्वा
एकादशविधः । सोयं पादाभ्यामः निदर्शनैर्व्यज्यते समुद्गोदाहरणवशानन्तरमेव
दर्शयिष्यमाणैरुदाहरणैः सूच्यते ; वर्तमानसामीप्ये ऋट् ॥ ५३ ॥

नास्थेयः स त्वया वर्ज्यः परमायतमानया ।

नास्थेयः स त्वया वर्ज्यः परमायतमानया ॥ ५४ ॥

Sl. 54.—Ho lady, you should not so lightly discard
that person (your beloved), resorting to prolonging love
quarrel ; rather you should strive and show persistence
and display or exhibit love for him.

समुद्गस्य भेदतयं क्रमेणोदाहरति, नास्थेयः सत्वयेति । जानोर्नो प्रति सख्या
उपदेशोक्तिरियत् । परमायतोऽतिदीर्घो मानः कोपो यस्यः सा तथा तादृश्यापि
अस्थेयोऽस्थिरतरं सत्वं स्वभावो व्यवसायो वा यस्याः सा तथा तादृश्या त्वया स ना पुरुषः
प्रेयान् न वर्ज्यः न त्याज्यः, परन्तु आयतमानया सम्यक् यत्र कुर्वत्या सत्या अस्थेयः
आदरणीयः, तथा वर्ज्यः प्रणयप्रकाशनेन स्वप्रशोक्तं व्यथेत्यात्वयः । अस्थेयः सत्व-
येति तव स्वभावो व्यवसायो वा न स्थिरतरः अतः प्रेयांसं परित्यज्य पश्चात्तापं
प्राप्स्यसि तदयमपरित्यज्यानुकम्पातामिति भावः ॥ ५४ ॥

नरा जिता माननया समेत्य
 न राजिता माननया समेत्य ।
 विनाशिता वै भवताऽयनेन
 विनाऽशिता वै भवतायनेन ॥ ५५ ॥

Sl. 55.—You the displayer of your prowess have won your enemies along with laudations in your expedition (माननया समेत्य); and they being ousted have thus lost their prestige, polity (माननयासम् एव न राजिताः), some killed there have also been eaten up by vultures—विना अशिताः ।

[N. B.—Better derive वैभवतायनेन (adj. to भवता), with कर्त्तरि लुट् by “कृत्यलटो बहुलम् and not with लुट् as in Tarkavagishas Tika : for नन्दादि list has not even तायन listed directly there ; See also our remarks under इताशन in Sak. III. P. 354].

नरा इति । कश्चित् समरविजयिन् राजानं क्रीति । माननया साधुवादादिकृत-
 पूजया समेत्य सङ्गतेन सता भवता अयनेन युद्धयावयत्यर्थः, जिताः पराभूता नरा रिपवः
 मानः सम्मानः नयोनौतिश्च तयोरासं चेपं परित्यागमित्यर्थः ‘असु चेपे’ इत्यस्य भाववर्ण-
 इपम्, एव प्राप्य न राजिताः न शोभिता, भवता विजितानां कथञ्चित् कृष्णकवलनादिना
 रक्षितजौषितानां रिपूणां माननयश्च्यतया दुरवस्था जातैतार्यः, यं तु साहसिकाः न
 च नवास्तोषामवस्थानाह, विनाशिता वै इति । भवता विनाशिता वै इतास्तु ‘वै’ इति
 त्वर्थे, विना योधादिपक्षिणा अशिता भक्षिताः । किन्तूतेन भवता ? वैभवतायनेन
 रिपुजयादिभिर्बिभ्रुलविकारकेण (‘तायु पालनविकारयोः’ इत्यस्य नन्दादित्वात्पुनः
 (लुट्) ? ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति
वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।

वृन्दानिलापोढघनागमानां
कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ ५६ ॥

Sl. ६६.—Herds or flocks of peacocks whose cries or notes indicate rainy season attain beauty ; and cacklings of swans stop then (कलापिनाम च आरुतयः अपयान्ति)—their show of dances (घनम्) being gone due to gushing of winds.

कलापिनामिति । वर्षावर्णनमिदम् । कलापिनामयूराणां वृन्दानि समूहाः चारुतया वर्षाकालजनितशोभया सह उपयान्ति सङ्गच्छन्ते, किम्भूतानां ? लापः कौकाध्वनिः स ऊदः प्राप्नोति यस्मात् तादृशो घनानां मेघनामागमो येषां ते तथा तेषाम् अग्रादिबालापस्य प्रारम्भावः । लापिनोदः सूचिनी घनागमो येरिति केचित् । तथा कलं मधुरास्फुटध्वनिमाप्नुवन्ति, के जले लपन्तीति वा कलापिनो हंसाः तेषाञ्च आरुतयः उत्तमरुतानि अद्यान्ति अपगच्छन्ति वर्षासु हंसानां निम्नदलादिति भावः । किम्भूतानां ? घनं—नृत्यविशेषः (‘घनं स्यात् कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः’ इति मेदिनी) । तदुक्तं आगम आगमनं घनागमः सबिलासागमनमित्यर्थः, वृन्दानिलेन वार्षिकसंघातवातेनापोढोपाको घनागमो येषां ते तथा तेषाम् । एवं समुद्भयनकस्य वयो भेदा उदाहृताः ॥ ५६ ॥

न मन्दयावर्जितमानसात्मया ।

नमन्दयावर्जितमानसात्मया ।

उरस्युपास्त्रीर्णपयोधरद्वयं

मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

Sl. 57.—(Now we have varieties of पादाभ्यास यमक) —Like a fool I sticking to my own sensitiveness आवर्जितमाने सात्म्या, could not embrace in my developed breast my beloved (जीवितेश्वर) even when he fell flat before my feet (नमन); even in his piteous or deplorable looks I was devoid of compassion.

अथानेकविधं पादभ्यासं क्रमेणोदाहरन् प्रथमं प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति, नेति । नायकोपेक्षया गलितमानसा मानिन्याः पश्चात्तापवर्णनमिदम् । मन्दया मूढया मया नमन् प्रणानं कुर्वन्नपि जीवितेश्वरः प्राणनाथः उरसि तदोद्यववसि उपाश्लोष-मासञ्चितं पयोधरद्वयं स्नानद्वयं यत्र तद्यथा तथा न समाविज्ञात नाश्लिष्टः । किञ्चूतया ? यतोऽवर्जितेऽपरित्यक्ते माने सात्म्या सद्यत्रया यत्रेन मानं रक्षत्येत्यर्थः, यद्वा आवर्जिते अनुकूलतया गृह्यते माने सात्म्या सद्यत्रया । तथा दयावर्जितौ मित्रस्य कातरतां दृष्ट्वापि कङ्कणाग्र्यौ मानसम् आत्मा च ती यस्याः सा तथा, तथा । 'उभयत्र युग्वानय बहुव्रीहिः' इत्यनेन डाप्रत्ययः । (सात्म्येत्वं सार्धेवेति क्वचित्पाठः तत्रैकव अत्यक्त-मानसमूहया, अपरत्र दयाग्र्यमानसप्रयोजनवैत्यर्थः) ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामवल्ला विभूषिता

गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामवल्ला विभूषिता

विहारयन्निर्विश सम्पदः पुराम् ॥ ५८ ॥

Sl. 58.—Ho King, the divine council even (now free from the fear of demon Bala), is singing of your lotus—like pure merits ; so you now enjoy the essence of the

growing prosperous cities, pleasing the decorated 'damsels even there.

प्रथमतोयपादगतमुदाहरति, समेति । राजानं प्रति कस्यचिन्नाटुकारशोक्ति-
रियम् । हे राजन् मृणालनिर्मलैः मृणालवदतिपरिशुद्धैस्तव गुणैर्धैर्यगाम्भीर्यादिभिः
सुराणां देवानां सभा आरोहि आरूढा, देवसभा तव गुणान् गायतीत्यर्थः । किम्भूता
सभा ? यतोऽबला बलानामकदैत्यरहिता इन्द्रेण बलदैत्यस्य विनाशितत्वादधुना
निर्भया सती त्वद्गुणान् गायतीत्यर्थः, तथा विभोत्रं ह्यणो विणोः शङ्करस्य वा उषितं
वासोयव सा, विभोरिन्द्रस्यैति केचित् । स तादृशस्त्वं विभूषिता अलङ्कृता श्वलाः
नारीर्विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां दीदीप्यमानानां पुरां नगरीणां सम्पदः सम्पत्ती-
निर्विश उपमुह्य ॥ ५८ ॥

कलङ्कमुक्तं तनुमङ्गनामिका
स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्कमुक्तं तनुमङ्गनामिका ॥ ५९ ॥

Sl. 59.—Sweet words of ladies, with developed breasts
stooping down to the middle part of their body a bit
(स्तोक्नमास्तनाभ्याम्) captivate all except thee ; and in counting
the best self-restrained pure embodied beings in your
presence the Anamika—finger does not go to anyone else
(हि अनामिका तनुमत् भूतं न याति) ।

प्रथमचतुर्थपादगतसुदाहरति, कलभिति । कस्यचित् संयमिनः स्तुतिरियम् ।
 कलं मधुरास्फुटम् उक्तं रमणीनां वचनम्, तथा तनोः शरीरस्य मङ्गलं मङ्गलभागं
 नमयतीति तनुमङ्गलनामिका पृथुतरित्यर्थः स्तनद्वयी च त्वद्वते त्वां विना कां पुरुषं
 न हन्ति न व्यथयन्ति अपि तु त्वां विहाय सर्वमेव व्यथयतीत्यर्थः । रमण्यस्त्वां मधुरा-
 लापादिभिर्न मोहयितुं शक्नुवन्तीत्यतिजितेन्द्रियोऽसीति भावः । अत्र मङ्गेति
 'अग्नादिहलन्तोऽदोर्वादिति पाचिको धकारस्य द्विर्भावः' अतएवोत्तरेण सङ्ग साम्यम् ।
 अतः कारणात् 'ह्येति प्रसिद्धी' भवन्मुखे त्वत्प्रभृतौ विषये गणने जितेन्द्रियगणनायाम्
 अनामिका गणदितुरङ्ग, टासुतुर्थो 'अङ्गुली कलङ्कसुक्तं' निर्दोषं तनुमत् देहभृत् भूतं
 कमपि जन्तुं न क्षाति न प्राप्नोति न गण्यं करोतीत्यर्थः । 'भूतं चादौ पिशाचादौ
 जन्तौ कौवम्' इति नेदिनी । अङ्गुलीभिर्गणना हि कनिष्ठादिक्रमेण क्रियते अत्र च
 जितेन्द्रियगणनायां प्रस्तुतायां कनिष्ठयाङ्गुल्या भवन्तं प्रथमं गणयित्वा अनामिकाया
 भावादृशोऽपरोगणयितव्यः स च नाख्ये वैत्यनामिका न कमपि विषयो करोतीति त्वत्सङ्गः
 कोऽपि संयमी नाख्ये वेति भावः ॥ ५८ ॥

यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका

वितन्वतेऽजोपम ! दंशिता युधा ।

वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा

द्विषाञ्च कुर्वन्ति कुलं तरखिनः ॥ ६० ॥

Sl. 60.—Ho Aja-like king, your armoured well-weaponed
 forceful soldiers having spread dusts and fame by battles
 all-around, has rendered the whole race and host of
 enemies lifeless, listless, and prideless or elationless.

द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति, यगर्थेति । विजिगीषुष्वप्य प्रशंसनमिदम् । हे
अजोपम ! अजोरघुराजपुत्रः तत्सदृश ! ते तव सैनिकाः युधा युद्धेन कृत्वा दिक्षु
यशस्य तथा रजस्य धूलिञ्च वितन्वते विस्तारयन्ति, तथा द्विषां शत्रूणां कुलञ्च वितनु
विगतदेहं तथा अज्ञेजोनिष्प्रतापं, तथा अपमदं निरङ्गारञ्च कुर्वन्ति । किम्भूताः ?
दंशिताः कृतसन्नाहाः, तथा शितायुवाः शितानि तोष्णानि आयुधानि येषां ते तथा
तरस्त्रिनो वेगवन्तः ॥ ६० ॥

विभर्त्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते
भुजङ्गमोऽमा स्मरती मदञ्चितम् ।
शृणुक्तमेकं स्वमवेत्य भूधरं
भुजङ्गमो मास्म रती मदञ्चितम् ॥ ६१ ॥

Sl. 61.—Ho king, the serpent king Sesha is holding
up the entire circle or orb of this world along with your
arms ; but listen to this one wholesome saying of mine—
do not entertain pride knowing that your arm holds up
the earth.

द्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति, विभर्त्तीति । राज्ञः स्तुतिरियम् । हे राजन्
ते तव भुजेन अमा सह भुजङ्गमोऽनन्तो भूमेर्वलयं मण्डलं विभर्त्ति धारयति, अनन्त-
देववत्तव भुजोऽपि भूभारं वहति । अनेन च गर्वा न कर्तव्य इत्याह-स्मरतीविशेषं
जानती मत मत्तः मत्सङ्काशात् अञ्चितं सर्वजनपूजितमेकमुक्तं वचनं शृणु, किं
तदित्याह-स्व खीर्यं भुजं भूधरं भूमिधारकम् अवेत्य ज्ञात्वा रतः प्रीतः सन् चित्तमुप-
चित्तमत्यधिकमित्यर्थः मदं गर्वं नास्म गमः न प्राप्नुहीति ॥ ६१ ॥ Comp. : 'ना अ
गमः पार्थ—Gita. II. 3.

स्मरानलोमानविवर्द्धितो यः

स निवर्तितन्ति किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेक्षणे ! न

समन्ततस्तामरसे ! क्षणेन ॥ ६२ ॥

Sl. 62.—Ho lotus-eyed, unsympathetic lady, why your love—sentiment (स्मरानल) augmented by sentiment or sensitiveness or अभिमान, (and flared up thereby) wholly and forthwith overshadows your previously experienced pleasure (so give up “mana” and enjoy pleasure).

तृतीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति, स्मरानल इति । मानोनीं प्रति मल्ला उक्तिरयम् । हे तामरसेक्षणे पद्मनयने, तथा अरसे अविदग्धे, ते तव यः स्मरानलः कामरूपाग्निः मानेन विवर्द्धितो वृद्धिं गमितः सः ततो विलुप्तः सन् क्षणेनीतृप्तयेन समं सद्यः समन्ततः सर्वतोभावेन तां मानप्रागनुभूयमानां निर्वैति मुखं न अपाकरोति निराकरोति अपत्यपाकरोतीव, माने जाते तवेदृशी कामानलज्वाला यथा सखीतृप्तवादिकं सर्वं निवारितं तथापि तं दुर्मानं न मुञ्चसि अहो धनान्ते यद्विलतेति भावः ॥ ६२ ॥

प्रभावतो नामन वासवस्य

प्रभावतो नाम नवासवस्य ।

प्रभावतोऽनाम न वा सवस्य

विच्छित्तिरानीत्त्वयि विष्टपस्य

Sl. 63.—Ho sorrowless Krishna who surpasses great

Indra by prowess, you being the lord. there was no cessation of new drinks or sacrifices in the world.

अथ पादवयाभ्यासे सदाहर्तव्ये प्रथमं प्रथमद्वितीयतृतीयपादविषयमुदाहरति, प्रभावत इति । अत्र पदच्छेदः, प्रभावतः, नामन, वासवस्य, इति प्रथमे । प्रभावतः नाम, नशसवस्य, इति द्वितीये । प्रभौ, अनः, अनाम, न, वा, सवस्य, इति तृतीये । श्रीकृष्णस्य स्तुतिरियम् । हे प्रभावतः स्वप्रभावात् प्रभावतः श्रीमती वासवस्येन्द्रस्यापि नामन, नामयति नञ्चोक्तरीतीति नामनः तत्सम्बोधनम्, मखभङ्गपारिजातहरणादिना इन्द्रस्यापि गर्वनिवारकैतर्थाः । नभेति प्राकाशे । तथा हे अनाम, नास्ति आनीरीगो यस्य यन्माहा स तथा तत्सम्बोधनम्, त्वयि विष्टपस्य प्रभौ स्वामिनि सति दुर्दानदननादिना भुवनं पालयति सतीत्यर्थः, अतोऽस्मात् कर्मणः कंसगरकशालादिदमनादित्यर्थः नवासवस्य नवीनायाः सुरायाः नवस्य वा यज्ञस्य च विच्छित्तिर्विच्छेदो नासीत् । भोगिनां सुरापानादिविषयभोगी धार्मिकाणां यज्ञादिधर्मकर्मणुष्टानच्च निर्वाधं प्रववते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

परम्पराया बलवा रणानां

परम्पराया बलवारणानाम् ।

धूलौः स्थलौर्व्याम् विधाय रुन्धन्

परम्परायाऽबलवारणानाम् ॥ ६४ ॥

Sl. 64—Ho one of bright future, you have rendered the whole series of battle fields a mass of dust and having thus covered the entire expanse of sky, have encountered your foremost adversary and have thus checked his powers ; and in this battle-field you had powerful elephant forces scaring away the weak.

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादविषयसुदाहृतिः, परमिति । रात्रः स्तुतिरियम् । पदच्छेदो यथा—परम, परायाः बलवाः, रणानाम् इति प्रथमे । परम्परायाः, बलवारणानाम्, इति द्वितीये । परम्, पराग्र, अवलवारणानाम्, इति चतुर्थे । हे पराग्र, पर उत्कृष्टोऽग्रः शुभविधिर्दस्य स तथा तत्सम्बोधनम्, त्वं रणानां संग्रामाणां परम्पराया समूहस्य स्थलीः धूलौविधाय रणुमयीः कृत्वा व्योम आकाशं रुन्धन् धूलिभिरेवाच्छादयन् सन्, एतेन रथाश्वदिसेनाङ्गानां बाहुल्यं ध्वनितम् । परं श्लोष्ठं प्रबलमित्यर्थः, परं शत्रुं परायाः गतवानसि 'परापूर्व्वयाधातीर्ण्डमुडिरूपम्' । त्वं किन्धूतं ? बलवाः बलेन सामर्थ्येन परबलानि वारयतीति सः 'वारयतैः क्षिपि रूपम्' । रणानां किन्धूतानां ? बलावलवन्ती वारणा हस्तिनो यत्र ते तथा तेषाम्, तथा अवल-वारणाम्, अवलान् दुर्बलान् वारयन्तीति ते तथा तेषाम् ॥ अनन्तरं प्रथमद्वितीय-चतुर्थपादाभ्यासोदाहरणं भवितुमर्हति तत्, कश्चिन्नपि पुस्तके न दृश्यते पादतयाभ्या-ससैकोकपादव्यागेन चातुर्विध्यस्योचित्यात् । तस्मादतिपूर्व्वमेव लिपिकरप्रमादाद्विनष्टमिति सम्भाव्यते, पुस्तकान्तरे तु एतत्पद्यस्य धूलीः स्थलीव्योमं विधाय रुन्धन्निति द्वितीयपादो दृश्यते, तदा पद्यमद्वितीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरणं विलुप्तमिति यथा तथा भवतु पतित-मेकमुदाहरणं स्वयं ज्ञातव्यम् ॥ ६४ ॥

न श्रद्धे वाचमलज्ज मिथ्या

भवद्विधानामसमाहितानाम् ।

भवद्विधानामसमाहितानां

भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६४ ॥

Sl. 65.—Ho shameless one, I cant rely on your snake-like crooked ambiguous words whose reports prove false, and have double meaning or entendre at the very utterance—you who are fickle and have many enemies.

द्वितीयादिपादव्याख्यासमुदाहरति, नेति । शठनायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।

हे अलज्ज भवद्विधानां त्वाङ्गानां प्रवारकाणाम् 'अयं चतुर्थपादादिगतभवद्विधाना-
मिदस्यार्थः' । वचं न अदृष्टं न प्रनेमि । वाचं किम्भूतां ? यती मिथ्याभवत्
असत्यं भवत् विधीयते यदिति विधानं प्रतिपाद्यं यस्याः सा तथा ताम्, तथा असमोऽ-
सरलः कुण्डलीभूत इत्यर्थः योऽङ्घ्रिः सर्पस्तसीव तानीं विस्तारो यस्याः सा तथा ताम्
अतिवक्रामित्यर्थः, तथा भवे उत्पत्ती श्वणसमकाल एवेत्यर्थः, हे धाने अयंपोषणे यस्याः
सा तथा तां अश्वणमात्रेणैवार्थद्वयबोधिकाभिमितार्थः । भवद्विधानां किम्भूतानाम् ?
असमाहितानामनवहितानाम्, तथा असमा अनुपमा अधिका इत्यर्थः, अहिताः शत्रवो
येषां ते तथा, तेषाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजसेन

सन्नाहितोऽमानम राजसे न ।

सन्नाहितो मानम राजसेन

सन्ना हितोऽमानमराजसेन ॥ ६६ ॥

Sl. 66. — Ho good one, the benefactor of others, being empowered with Siva who has moon and Parvati on his body, being thus of immense affluence, expedition with armour on does not befit thee ; for you are not under the control of Rajoguna and your enemies are already depressed, and practically you have no powerful royal spirited prosperous adversary.

इत्थं पादत्रयविषयं हिरभ्यासमुदाहृत्य सम्प्रति पादचतुष्टयविषयं तिरभ्यासमुदाहरति, सन्निति । कश्चित् शैवं राजानं प्रति कस्यचित् स्तुतिरियम् । अत्र पदच्छेदः । सन्, आहितीमानमराजसेन, इति प्रथमे । सन्नाहितः, अमानम, राजसे, न, इति द्वितीये । सन्नाहितः, मानम, राजसेन, इति तृतीये । सन्ना, हितः, अमानमराजसेन, इति चतुर्थे । तदयमन्वयः, हे सन्, साधो, आहितीमानमराजसेन, न नमन्ति परं नम्यन्त इत्यनमा ब्राह्मणाः, तेषां राजा चन्द्रः अनमराजः, उमा पार्वती च अनमराजय उमानमराजौ, आहिती भ्रात्रे स्थापितौ उमानमराजौ येन स आहितीमानमराजः शिवः, तेन सेनः इनेन ईश्वरेण सह वर्तमानं शिवपरायणेत्यर्थः, तथा हे अमानम, अमाना अपरिमिता मा सम्पत्तिर्यस्य स तथा तत्सम्बोधनम्, त्वं अन्नाहितः कृतसन्नाहः सन् युद्धयात्रां कुर्वन्नित्यर्थः, न राजसे शोभसे । कथमित्याह, हे राजसेन रजोगुणजेन लोभादिना मानम्, मा नम्यते नाशक्तीक्रियत इति स तथा तत्सम्बोधनं लोभाद्यवशी- कृतित्यर्थः, यतस्त्वं सन्नाहितः सन्नाः पूर्वमेवावसादं गता अहिताः शत्रवो यस्य सः, तथा हे अमानमराजसेन, मानः पूजा मा लज्जोय मानसे, न विद्वेत मानमे यदाः मा अमानमा तादृशी राजसेना प्रतिपन्नवृत्तसंन्यं यस्य स तथा तत्सम्बोधनम्, त्वं सन्ना सत्पुरुषः अतएव हितः सर्व्वं वा हितकारौ तव श्रेयत्वादिना परपीडाकारौ युद्धोद्यमान युक्त इति भावः ॥ ६६ ॥

सङ्गहिस्त्रिंश्व योऽभ्यासः पादस्यैव प्रदर्शितः ।

श्लोकद्वयन्तु युक्तार्थे श्लोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

Sl. 67.— We have thus shown repetition of a single, two or three feet of a verse in our yamaka illustrations ; and repetition of two slokas (समानवर्णं चटितपदद्वय) in yamaka is called श्लोकाभ्यास (See Tika also).

अथ पादाभ्यासमुपसंहरन् श्लोकाभ्यासमाह, सक्तदिति । पादस्य यः सक्तदेकवारः, द्विवारः, त्रिवारोऽभ्यासः पुनरावृत्तिः स एवं पूर्वोपन्यक्तैकदाहरणैः प्रदर्शित इत्यन्वयः, अथ स इत्यध्याहार्याम, तत्र सक्तदभ्यासः पादद्वयविषयः, द्विरभ्यासः पादवय-
विषयः त्रिरभ्यासः पादचतुष्टयविषयः । श्लोकद्वयन्विति युक्तार्थं सम्बन्धार्थम् एकवाक्यतया एकविंशत्यन्वयबोधकमित्यर्थः, श्लोकद्वयं समानानुपूर्व्यैकसमानवर्षघटितपद्यद्वयं श्लोकाभ्यासः श्लोकाभ्यासाख्ययनकवदित्यन्वयः । अथ श्लोकद्वयं श्लोकद्वयमेवेत्यर्थः, तेन द्वित्रिरभ्यासात्मकमिदं न भवति केनाप्यनुक्तत्वादिति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

Sl. 68-69— By thee, the chastiser of the wicked, the vanquisher of enemies, the peerless and having developed sinewy round arms, has been rendered the earth free of fright.

Your enemies facing you in the battle and being devoid of a leader have met death with their arms lopped off and having their wealth, relations and friends left behind.

विनायकेनेति । राज्ञः स्तुतिरियम् । इ राजन् भवता वृत्तुना इयं पृथ्वी पृथिवी अभीता दुर्जनैर्भी भयशून्या जाता । भवता किम्भूतेन ? यतो विनायकेन दुर्जनानां विनेवा दुर्जनान् दण्डयतेत्यर्थः, तथा वृत्तो वस्तु लो उपचितो स्थूलो च बाहु यस्मै स तथा तेन, तथा स्वमित्रान् सुष्टुरिपुन् प्रवलान् रिपूनिवर्त्यः, उद्धृत्

विनाशयितुं शीलं यस्य स तथा तेन, तथा अतुलाश्रिता केनापि सादृश्यं न भवता
('शिल्प-सेवायाम्' इत्यस्य क्लिप् तत्तत्प्रतीयेकवचनम्) । इति प्रथमश्लोकाख्येः

॥ ६८ ॥

द्वितीयस्य यथा । अभोता युद्धार्थं त्वामभ्यागच्छता 'अभिपूर्वादिषु गतौ' इत्यस्मात्
क्लिप् तत्तत्प्रतीयेकवचनम् । अरिणा तव शत्रुणा विनायकेन नायकरहितेन भवता
सता पृथ्वी महती यमस्य कृतान्तस्य तुला मानयन्तं "गौणप्रयोगोऽयम्" विचारस्यलो-
मित्यर्थः, मानयन्तं यथा नूनाधिकत्वनिययकतया यमस्य विचारस्यलयां पापपुण्यनियय इति
गौणता, आश्रिता प्राप्ता नृत्तमित्यर्थः । किम्भूतेन ? इत्तौ जातौ उपचितौ चित्तां
श्मशानसुपगतौ बाह्व यस्य स तथा तेन 'उपचितेति चित्तासुपगतौ इति 'द्वितीयश्लोका-
क्रान्तादौ' इति तत्पुरुषः, तथा स्वान् धनानि मिवाणि बन्धुं य उज्जहाति परित्यजतोति
स्वमिवोद्धाः तेन स्वमिवोद्धाः 'उत्पूर्वात् ओद्धाकृत्यागे' इत्यस्मान् 'कवन्तात् ततोये-
कवचनं—धातोरान्, क, एप्राद्यच्चीत्याकारलोपः ॥ ६९ ॥

एकाकारचतुष्पादं तद्वहायमकाक्षयम् ।

तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

Sl. 70.—That is called mahayamaka where all the four feet are एकाकार (of the same type or the same) and there is यमक in each feet as well प्रतिपादम् अवान्तराभ्यास ; also there is here some type of repetition even in the reverse order though अर्थहीन, as in sl. 71.

[महत् यमकम् । तत् आक्षयः आख्या अस्य इति महायमकाक्षयम् ।
Bhanuji derives आक्षय thus—(1) आक्षयनम् आक्षः with उपत्यय ।

आहं याति इति आह + या + क चञर्थे = आहयः । (ii) आह्वानमिति आहः with क्तिप् । तस्याः अयः गमनम् इति आहयः । We also suggest आ + ह + क चञर्थे here ; the rule “आदिच उपदेशे अशिति” will not apply बाहुलकात्, आगमशासनस्य नित्यत्वाच्च ; आ + ह + श बाहुलकात्] ।

अथ पादचतुष्टयगोचरस्य विरभ्यासस्य प्रतिपादनान्तराभ्यासे विच्छिन्नान्तर-सम्भवान्महायमकसंज्ञामाह, एकाकारेति । महायमकसंज्ञाकरणे हेतुमाह, तवापीति । तवापि पादमध्ये ऽपि अभ्यासः पादखण्डस्य पुनरावृत्तिर्दृश्यते तस्माद्यत इयं परा उत्कृष्टा यमकक्रिया यमनविधिस्तत इदं महायमकाहयमित्यन्वयः । (तवापीत्येव तस्मापीति पाठो न सम्यक्) । पादचतुष्टयाभ्यासं यत्र पादखण्डस्याभ्यासस्तन्महायकमित्यर्थः, इदञ्च सङ्गदाह्नो च सम्भवति किन्तु न केनपि गणितमित्युपेक्षितं गन्धकृता ॥ ७० ॥

समानयास मानया समानयासमानया

समानया समानया समान या समानया ॥ ७१ ॥

Sl 71.—He of equal efforts, ho friend, do not unite me with this heroine-she being my unequal and extremely sensitive and wanting honour from me and having both riches and morality. (See Tika also).

महायमकमुदाहरति, समानयासेति । सखायं प्रति विरहिण उक्तिरियम् । पदच्छेदो यथा, समानयास, ना, अनया, इति प्रथमे । समानय, असमानया, इति द्वितीये । स मानया समनया, इति तृतीये । समान, या, समानया इति चतुर्थे । इ समानयास समानी यासी यदो यस्य स तथा तत्सम्बोधनं, सर्व्वकायाय तुल्यप्रयत्ने-त्यर्थः, ना माम् अनया नाधिकया सह समानय सङ्गमय । किञ्चूतया ? यतोऽसमानया

अनुपमया, तथा समानया मानः कोपस्तत्सहितया मानिनेत्यर्थः, तथापि समानया मानः पूजा तत्सहितया माननीययेत्यर्थः । एतदपि कथमित्याह ? हे समान सन दानः प्राणो यस्य स तथा तत्सम्बोधनम् एकप्राणेत्यर्थः, या नायिका समानया सा लज्जीर्णशो नीतिश्च ताभ्यां नह वर्त्तमाना यतः सा लक्षणवतो नीतिमती च अतस्तस्या मानेन बल-वद्वाधितोऽस्मि तत्त्वरितं मानमपसारयन्नया सह मां सङ्गमयेत्यर्थः । अथ पादानां खण्डद्वयेऽवान्तरयमनम्, एवं विखण्डादौ चेदंभवितुमर्हतीति बोध्यम् । (प्रमादिका उक्तम्) ॥ ७१ ॥

धराधराकारधरा धराभुजां

भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।

क्रमात् सहन्ते सहसा हताः यो

रयोद्धुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

Sl. 72.—(Here the author illustrates (few only) विजातीय संमिश्रणजनितयमन, for he has already said before अत्यन्तबहुवक्षेपां भेदाः सम्भेदयोः (in sl. sloka 3. in chap III here).

The arms of kings are able to protect the earth—the arms that are huge and long 'like sesha-naga' and sticking to valour, have forcefully vanquished the enemies and are of immense velocity, and act up to their prestige.

[N. B.—In धराधराकारधरा, rather avoid धरां धरतीति धराधर as in the Tika ; for the rule कर्मण्यण् will give धराधारा ; first say धरतीति धरः (यच्चाद्यच्), then say धराया धरः etc. Thus Bhattoji says 'कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः ? कर्मणः शेषत्वविवक्षया भविष्यन्ति' ।]

अत्यन्तवद्वक्त्रेषां भेदाः सम्भेदयोनय इत्यनेन प्रतिपादिताः सजातीयसंमिश्रणजनित-
भेदा उदाहृताः, संप्रति विजातीयसंमिश्रणजनितान्यपि भेदान्तराणि सम्भवितुमर्हन्ति इति
प्रतिपादयन् दिशावमुदाहरति, धरेति । धराभुजां राज्ञां भुजा बाहवः क्रमान् मर्हौ
पृथिवीं पातुं रचितुं सहन्ते समर्था भवन्ति । किन्भूताः भुजाः ? धरां पृथिवीं
धरतीति धराधर अनन्तनागः तस्य आकारं धरन्तीति (?) धराधराकारधराः दीर्घा
इत्यर्थः, तथा अहीनः अपरिच्युतः विक्रमो येषां ते, यद्वा अहीना नागानामिनस्य
प्रभोरनस्येव विक्रमो येषां ते आकारतो विक्रमतश्च अनन्तमदृशा इति विशेषणद्वयेन
ज्ञापितम्, तथा सहसा बलिनैव हता अरयो यैस्ते, तथा रयेण वेगेन उद्गुरा उड्डताः,
तथा मानधुरां मानस्य भारं अवलम्बन्ते इति मानधुरावलम्बिनः सम्मानरत्नका इत्यर्थः ।
अत्र प्रथमपादे अव्यपेतमादिमध्यमकं पादचतुष्टयसन्धिवये चाव्यपेतमन्तादियमकं,
सन्दर्शयमकञ्च, द्वितीयपादे च वर्णद्वयव्यवहितं महीनहीति मध्यमकम् तृतीयपादे
च सहसहेतौकवर्णव्यवहितं तदेव । चतुर्थपादे च पुनर्वर्णद्वयव्यवहितं तदेवेति
वह्नां विजातीययमकानामत्र सम्भेदः । अथच श्लोकोऽसङ्गत इति कृत्वा कविराजा-
दिभिर्वपेक्षितः, अस्माभिस्तु बहुषु प्रामाणिकपुरुषेषु दृश्यत इत्यनुपेत्य यथाकथञ्चिन्
समर्थितो व्याख्यातय ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रतिलोभ्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

Sl. 73.—Having thus said of yamakas in natural orderly-
repetition—some of repetition (having meaning), यमक in
reverse order is also being shown here ; yamaka is called
प्रतिलोम when there is repetition in the reverse order (प्रतिलो-
मीयेन आवृत्तिः), it is पादगत, श्लोकगत or श्लोकाधगत etc. See Tika.

इत्यमनुलोमाभ्यासि यमकमेदा दृशिताः, संप्रति प्रतिलोमाभ्यासि तत्प्रकारान् दर्शयति
आवृत्तिरिति। पादः अर्द्धं श्लोकश्च, एते गोचरा विषया यस्मात्तादृशो, अर्थाद्वपदं
श्लोकाद्वपरम्, प्रतिलोम्येन विलोमिनावृत्तिः प्रतिलोमत्वात् विलोमावृत्तिरूपत्वात् प्रतिलोमं
प्रतिलोमनामकं यमकं स्मृतं इत्यन्वयः। पादगतं श्लोकगतञ्चैत्यस्य द्वयोर्मेदा
इत्यर्थः। यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमिनावृत्त्या उत्तरपादः, उत्तरपादस्यापि तदेवावृत्त्या
पूर्वपादः, तत्पादगोचरम्। यत्र च पूर्वार्द्धस्य प्रतिलोमिनावृत्त्या उत्तरार्द्धम्, उत्तरार्द्धस्य
च तथावृत्त्या पूर्वार्द्धम्, तत् अर्द्धगोचरम्। यत्र स सम्पूर्णपूर्वश्लोकश्च प्रतिलोमिनावृत्त्या
श्लोकान्तरम्, तस्य च तथावृत्त्या पूर्वश्लोकः तत् श्लोकगोचरमिति ॥ ७३ ॥

या मताश्च कृतायासा सायाता कृशता मया ।

रमणारकता तैस्तु स्तुतेताकरणामर ॥ ७४ ॥

Sl. 74.—Ho one known to be addicted to another, my
emaciation which has already pained me, has further set
foot on me ; Ho one of beautiful gait (हे स्तुतेत), ho god—
like in not doing foul deeds, and ho my beloved, I know
your approach to other ladies.

तान् क्रमेणोदाहरति, येति—मानिन्या नायकं प्रतुष्टिरयम्। हे मताश्च, मता
ज्ञाता आशा परकान्ताविषयिणी इच्छा यस्य स तथा तत्सम्बोधनम्, या कृशता चौणव
कृतायासा कृतो जनितः कायासः कृशो यथा सा, मया सा कृशता आयाता प्राप्ता, तव
दुष्टेष्टितचिन्तनया पूर्वमेव मे कृशता जाता, संप्रति त्वां परित्यजन्ताः चाधिका वा
भविष्यतीत्यर्थः। हे स्तुतेत स्तुते स्तवं इत प्राप्त, स्तुतं प्रशस्तं इतं गमनं यस्य स तथा
तत्सम्बोधनमिति वा, तथा हे अकरणामर अकरणे निन्दितक्रियायां देवतुल्य देववत्
निविष्टकार्यमनाचरन् इत्यर्थः। हे रमण अस्माकं प्रतिकर। सर्व्वाण्डंतानि तन्वा-

धनपदानि सोऽप्युक्तानि प्रकृतानुपयोगात् इति बोध्यम् । ते तव आरक्तता इत्यति-
गच्छतीति आरक्तो गन्ता तस्य भावोऽस्तु भवतु इतस्तव गमनं भवतु त्वमितः परकामिनी-
सन्निधिमेव गच्छेत्यर्थः । अत्र प्रथमपादस्य प्रतिलोनेन आहत्त्या द्वितीयपादः, द्वितीय-
पादस्य च तथाहत्त्या प्रथमपादः, एवं तृतीयचतुर्थयोरपि, तेनाह पादविषयं प्रतिलो-
नत्वम् ॥ ७४ ॥

नादिनो मदनाधी स्वा न मे काचन कामिता ।

तामिका न च कामेन स्वाधीनादमनोदिना ॥ ७५ ॥

SI; 75.—Of me feeling Nada within (in yoga percep-
tion), pangs of passion and attachment on objects have
gone; and I have no dejection or pain due to passion that
destroys mental restraint, it being controlled by me.

श्रीकार्त्तविषयं प्रतिलोममुदाहरति, नादित इति । कस्यचिद्योगिन उक्तिरियम् ।
नादिनो नादविशिष्टस्य नादव्रजानुभवत इत्यर्थः, मे मम मदनाधी मदनः कामस्य आधिष्ठा-
नानितमानसस्यया च ती, तथा स्वा स्वकीया काचन कापि कामिता विषयाभिलाषश्च
न, नादमुखदत्तस्य मम कामः कामजनितमानसपीडा स्वार्थं विषयाभिलाषश्चेति न
सन्तीत्यर्थः । स्वेत्यनेन परार्थं कामिता तु विद्यते एव इति सूचितम् । अतएव दमनोदिना
इमो बहिरिन्द्रियसंयमः तं नोदितुं निरसितुं शीलमस्य स तथा तेन कामेन हेतुना
स्वमात्मा अधोनमाश्रितं यस्मात्तादृशी अजितेन्द्रियाणामात्मानं व्याकुलयन्तीत्यर्थः,
तामिका च ग्लानिरपि न, मम नास्तीत्यर्थः । योगिनां नादोत्पत्तिश्च प्राणायामकृता ।
तदुक्तं सुरेश्वराचार्येण—

“सुरेश्वरैरहितस्य कुम्भैः सर्व्वासु नाड्येषु विशोधितासु ।

अगाधतादम्ब, रुहादुदेति स्वात्मावगम्यः स्वयमेव नादः ॥”

इति । केचिन् घोरिति सविसर्गपाठं धृत्वा मम धीरमदनेति व्याचक्षते तद्
रुचिरम्, प्रतिलोमाभ्यासं विसर्गस्य सम्बन्धासम्भवात् इति ध्यायम् ॥ ७५ ॥

यानमानय माराविकशनानजनासना ।

यामुदारशताधीनामायामायमनादि सा ॥ ७६ ॥

सा दिनामयमायामा नाधीता शरदाऽमुया ।

नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥

यमकचक्रम् ॥

Sl. 76 & 77 — Ho friend, fetch me a carrier (यानमानय); for the harlot who deals with hundreds of wooers, and whom I approached ere long and who assured me that she she will come, has not come; she pacifies the passionate (माराविकशा) and drives away the penniless (जनानजनासना with कर्त्तरि लुट्,) and the harlot too being anguished due to this autumn, has no cessation of pain of bereavement (for me); and at day time she conceals this anguish before her attendants in the guise of diseases, but is ever restless in her movements and ever watches my going there—(इति यमकचक्रम् here ends the circle of yamaka).

समस्तश्लोकगोचरं प्रतिलोममुदाहरति, यानमिति । वेश्यासक्तस्य सखायं प्रत्युक्ति-
रियम् । हे सखे त्वं याननवादन्यतमं वाहनमानय, किमर्थमित्याह—अहं याम्
उदारशताधीनाम् उदाराणां दातृणां शतं अघोमं यस्याः सा उदारशतस्याधीनेति वा

तां वेष्ट्यां इत्यर्थः, आयां पूर्वं गतवान् सा आयमागमनम् अनादि मया उक्ता अथ तव समीपमागमिष्यामिति कथितेत्यर्थः । (नट्ट अथक्कशब्दे इत्यस्य कर्मणि लुङि रूपम् ; कथनार्थकत्वविवक्षयाव सकर्मकता, ततएव द्विकर्मकत्वादित्यस्य गौणकर्मण उक्तवम्) । तस्माद् गमनस्य आवश्यकतया गानस्य प्रयोजनमिति, तदानयेति हेतुहेतुमद्भाविनावयः । सा किम्भूता ? सारः काम एव अविर्मेयः तस्य कथा ताडनी कामिनां कामज्वाला-निवारिकेत्यर्थः, तथा ऊन धनहीनाः सन्तोऽनन्ति जीवन्ति इति ऊनानाः तद्रूपा ये जनाः तान् अयति चिपति इति ऊनानजनासना निर्धनजनान्नाङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

शोकस्यास्य प्रतिजोमेनाड्छौ श्लोकान्तरम्, तद्दृश्यति, सेति । वेष्ट्या अपि इयं मयि दृष्टानुरागः संप्रति नां अप्राप्य नितरां व्याकुला भवति, तत् त्वस्तिनेव तव गन्तव्यमित्याह, सा वेष्ट्या अमुया शरदा अत्युद्वापकेन अनेन शरत्कालेन आधीता अधिमानसव्यथा इता प्राप्तासती शोकविरामा न शोकस्य विरहदुःखस्य विरामो यस्याः स न भवति, निरन्तरं विरहदुःखमनुभवतीत्यर्थः, शोकविराम इत्यस्य द्वितीयपादादिस्थितेन न इत्यनेनावयः । सा कोट्टशी ? दिनानयमायानां दिने दिवस आगत्यस्य रोगस्य मायां व्याजं अमति गच्छति इति सा दिवसे सखीसमक्षं रोगमपदिश्य विरहदुःखं गोपयन्तीत्यर्थः, तथा नासनाजनना, नास्ति आसनाया उपवेशनस्य स्थिरत्वस्येत्यर्थः जननमनुष्ठानं यस्याः सा सततमस्थिरा इत्यर्थः, अथ नैकयगा इत्यादिवन्निपदवङ्गप्रोहो उत्तरपदपरत्वाभावात् नजोऽस्त्वाभावः । तथा अयनं मदगमनवत्त्वं तस्य ज्ञानं ज्ञानं दर्शनं इत्यर्थः, याति प्राप्नोति इति अयनज्ञानया केवलं मदगमनमार्गं निरीक्षमाणा इत्यर्थः । इत्वं विशेषणैरस्मा अनुरागः सूचितः । अर्थलिप्सुरपि वेष्ट्या क्वाप्यनुरक्ता भवति यथा मच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः । अतएवोक्तम् 'एषापि मद्नायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणो' इति ॥ ७७ ॥

वर्णानामेकरूपत्वं यत्स्वेकान्तरमर्जयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राङ्मुर्ध्वं तद्दिशो यथा ॥ ७८ ॥

Sl. 78.—Having said दुष्कर यमकमेद in शब्दालङ्कार, Dandin now says of विचित्र शब्दालङ्कार named गोमूत्रिका। Rhetoricians name that as गोमूत्रिका where in a verse every alternative letters are the same upwards or downwards as will be evident from sl. 79 in मदनोदिराचीणम् here. It is दुष्कर too-hard to be composed. It admits of various divisions, but are not mentioned here as such.

दुष्करयमकनिरूपणप्रसङ्गेन दुष्करादिशब्दालङ्कारानपि काश्चिन् निरूपयन् प्रथमं गोमूत्रिकां लक्षयति, वर्णानामिति । तु इत्यलङ्कारान्तरत्वज्ञापनाय । अर्द्धयोः कर्द्धाधःक्रमेण पङ्क्तिद्वयेन लिखितयोः श्लोकस्य पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोः वर्णानां एकान्तरमेकवर्णव्यवहितं यदेकरूपत्वमभिन्नत्वम् अर्द्धद्वयघटकवर्णसंघयोः एकैकाक्षरव्यवधानेन यदेकविधवर्णानामुपन्यास इत्यर्थः, तद्विदः चित्रालङ्कारज्ञाः तत् तथाविधवर्णविन्यसनं दुष्करं सङ्गसा कर्तुमशक्यं गोमूत्रिकेति प्राहुः । चलतो गोमूत्रधारकाकारत्वेन श्लोकवत्स्य लिखितत्वादगोमूत्रिकाः च चित्रालङ्कारं वदन्ति इत्यन्वयः । दुष्करमिति निरूपणोपलब्धेः एतेन ये सुकरा वन्त्यास्ते सर्वेऽत्र नोच्यन्ते यन्यान्तरतो ज्ञातव्या इति सूचितम् । (यत्त्वित्यत्र यद्वेति क्वचित् पाठः तत्र तद्वित्यध्याहृत्यान्वयः, तद्वित्यत्र च क्वचित् तमिति पाठः तमलङ्कारमित्यर्थः) । इयञ्चोत्तरार्द्धेऽप्येकान्तरितवर्णानां तादृशपूर्वार्द्धवर्णैः एक-रूप्यादङ्गं गोमूत्रिका, यत्र च प्रथमद्वितीयपादयोः तादृशवर्णानां एकविधत्वं तृतीय-चतुर्थपादयोस्तु तेषामपरविधत्वं तत्र पादगोमूत्रिका यथा—

“काङ् नृप लो म त न या स्त न ता डि ता नि
व च स्य लो त्रि त र या च न पी डि ता नि ।
पा या द पा य भ य तो न सु चि प्र हा री
मा या भ पा स्य भ व तो ऽम्बु सु चां प्र सा री” ॥ इति ।

અત્ર ચ પડ્ક્રિચતુષ્ટયેન શ્લોકલેખનમ્ *। એવં પ્રકારાન્તરેણ અપરેડપિ
ગોમૂતિકામિદાઃ સશ્વવન્તિ, તે વાહુલ્યમિયાત્ર ન લિખિતાઃ યથાન્તરતોડનુસર્તવ્યાઃ ॥૭૮॥

(* લિખનમિતિ અપપાઠઃ । લેખનમિતિ યુક્તમ્ See our sak. p. 609),

મ દ નો મ દિ રા ચો ણા મ પા જ્ઞા સ્ત્રી જ યે દ યમ્ ।

મ દે નો ય દિ તત્ ચો ણ મ ન જ્ઞા યાજ્ જ લિં દ દે ॥ ૭૯ ॥

Sl 79.—(મદનો મદિરાચોણામ્ etc.) God cupid (મદનઃ) will prevail over me with side glances of fine-eyed demsels as his weapon ; and then if my sins (મદેનઃ) wane (and I get glances of beautiful ladies), I will offer handful of water to cupid (by way of homage).

ગોમૂત્રિકા ॥

મદન ઇતિ । અર્થ મદનઃ કામઃ મદિરે મત્તતાજનિકે મત્તલજ્ઞનસદ્ગુણે ઇતિ કેચિત્
અચ્ચિણો યાસાં તાઃ, તથા તાસાં અપાઙ્ગદપં અસ્ત્વં યસ્ય તોદ્દશઃ સન્ યદિ જયેત્ માં
પીડયેત્, તદા મદેનો મમ પાપં સ્ત્રીણં સ્વાત્ અતોડસ્મૈ અનજ્ઞાય અજ્ઞલિં દદે નમસ્તુર્યાં
કામપરતન્ત્રતથા રમણીભિઃ સકટાચં દૈલિતથેત્ કૃતાર્થાં ભવેયમિત્યર્થઃ । અત્ર વિષમ-
વર્ણનાં એકરૂપત્વમ્ દૈદ્દશસ્થલિ ચ વસ્ત્વલિખિતશ્ચાકોતરાદંસ્ય પૂર્વાદં પઠનોયમ્, સર્થં
પૂર્વાદં પ્રથમાચરમારભ્ય ઉત્તરાદં પઠનોયમ્ । યત્ર ચ સમવર્ણાનામિકરૂપત્વં તથા
પૂર્વાદં પ્રથમાચરમારભય પૂર્વાદં ઉત્તરાદં પ્રથમાચરમારભય ચ ઉત્તરાદં પઠનોયમ્,
યથા—

“અજરામશુભાચારવલિગીલવિનોચિતા ।

મુજન્નમનિમાસારકલિકાલજનોચિતા ।” ઇતિ

અત્ર દ્વિતીયાદિસમવર્ણનાં એકરૂપત્વમ્ ॥ ૭૯ ॥

प्राङ्मुखं भ्रमं नाम श्लोकाद्भ्रमणं यदि ।

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

Sl. 80.—This sloka says of शब्दालङ्कार named अर्द्धभ्रम and सर्वतोभद्र ; where in a verse arranged in foot there is orderly part repetition (अनुलोम रूपभावेन उच्चारण) of an up-down line in the first and several halves then we get अर्द्धभ्रम ; and in such total repetition (both in अनुलोम and प्रतिलोममार्ग) throughout in both halves there arises सर्वतोभद्र (See Slokas 81 and 82 here).

अथ दुष्करनेवाद्भ्रमं सर्वतोभद्रश्च चित्रद्वयं लक्षयति, प्राङ्मुखिति । श्लोकाद्भ्रमणं श्लोकस्य वक्ष्यलिखितश्लोकीयपादचतुष्टयस्य अर्द्धेन अर्द्धमार्गेण अनुलोमप्रतिलोमरूपयोः उच्चारणमार्गयोर्मध्ये केवलं अनुलोममार्गेण इत्यर्थः, यदि भ्रमणं भ्रमणेन पादोत्थितिः तदा अर्द्धभ्रमं नाम चित्रं प्राङ्मुखः । यदि च सर्वतः अनुलोमप्रतिलोममार्गाभ्यां भ्रमणं तदा तत् सर्वतोभद्रं इष्टमित्यन्वयः । अयमर्थः, वक्ष्यइयमिदं प्रायेण अष्टाक्षर-द्वयविशेषविषयम् । तत्र सन्निवेशप्रकारः, चतुःषष्टिकोष्ठात्मके अस्मिन् वक्ष्यक्रमेण आद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम्, अनन्तरश्चाधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये चतुर्धृतौष-द्वितीयप्रथमपादा लेख्याः, तत्र अर्द्धभ्रमे अधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये पराद्वयं, सर्वतोभद्रे तु पराद्वयं समाद्वयं वा चतुर्थादि पादलेखनमिति विशेषः । तत्र उद्धारक्रमस्तु अर्द्धभ्रमे ऊर्ध्वपङ्क्तौ वामाद्वयं अधःपङ्क्तौ दक्षिणाद्वयं, एवं वामस्थोर्ध्वकोष्ठात् अधःक्रमेण दक्षिणस्थाधःकोष्ठात् ऊर्ध्वक्रमेण च अनुलोमोच्चारणेन प्रथमादिपादोच्चारणम् ।

सर्वतोभर्तुं तु वामार्हाक्षणी दक्षिणाक्षमतः ऊर्ध्वादक्षतः अधस्तादूर्ध्वतः च अगुह्योम-
बिलोमाभ्यां सर्वत आवर्त्तनेन पादानां लक्ष्यानमिति ॥ ८० ॥

म	नो	भ	व	त	वा	नो	कां
नो	द	या	य	न	मा	नि	नी
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त
म	नो	भ	व	त	वा	नो	कां
नो	द	या	य	न	मा	नि	नी
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त

॥८१॥

Sl. 81— An illustration of अर्द्धभ्रम—Ho cupid your army
in the shape of this lady has surely gained footing on me ;
ho honoured one (हेनत) though we are not full of blame
(in paining her) we are immeasurably pining through fear
for her (or—out of eagerness for her).

अर्द्धभ्रमः ॥

तवार्द्धभ्रममुदाहरति, मनोभवति । हे मनोभव काम तव अनीकं सेनारूपा
मानिनी इयं मानवती तव न न उदयाय जयाय अपि तु उदयायेव, तवेतुभयवान्वयि ।

ननु विजिगीषारनोकमपराधिनं दण्डयति तव काव चिन्तेत्यवाह, हे नतनमस्रुत
 वयमेनोमयाः अपराधिनी मा वा न वा कृतापराधा वा न भवामः किन्तु भयात्
 अमेयोऽपरिमित आमः पीडा वेषां ते, यद्यपि वयं न अपराधिनः तथापि भयेन
 व्याकुला जाताः अ इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
मा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥८२॥

Sl. 82.—That beautiful lady along with this risen
 moon conduces to my death, for she causes advent of im-
 measurable anguish in me and revels in being a veritable
 net of cupid to me and prohibits my going abroad by hints
 in her words, and in fact in thus prohibiting she is अनाया
 i.e. is not in keeping with justice.

सर्वतोभद्रम् ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति, सेति । अत्र पदच्छेदः । सा, अमायामासामा, मासा, इति प्रथमे । मारानायाथानारामितेऽकमेव पदं द्वितीये । यानावारारावा, आनाया, इति तृतीये । माया, रामा, माराय, अमा, इति चतुर्थे । प्रोषितस्य विरहिणो विलपनमिदम् । सा स्मर्यामाणा रामा रमणी मासा चन्द्रेण अमा सङ्ग, 'क्षायामगधरो राजा माः' इति चन्द्रप्रस्थाने विक्राण्डशेषः, माराय विनाशाय । स्मर्यामाना नायिका दृश्यमानश्चन्द्रयालम्बोद्गीपविभावावुभौ संप्रति मम विनाशाद्य भवत इत्यर्थः । सा कीदृशी ? यतोऽनयस्याव्याजस्य अनस्यापरिमितस्य आसस्य पीडाया आद्य आगमनं यथा सा, तथा मारः काम एव आनयो जालं बन्धनकारित्वात् तस्याथानेनागमनेनारयः कीडा यस्याः, मारानायास्यायानं यतन्तादृश आरामो यस्या इति वा सा, तथा यानं गमनं आवारयति निवारयतीति यानाभारः तादृश आरजो वचनं यस्याः सा मधुरवचनभङ्गा विदेश-गमनं निवारयन्तीत्यर्थः, अतएव आनाया नायो नयः तद्रहिता अकार्यज्ञेत्यर्थः नास्ति आनो गमनं यस्याः सेति केचित्, तथा मां लक्ष्मीं यातीति मया अतिसुन्दरोत्यर्थः । इत्थं बन्धेषु दुष्करा एव क्लृप्ताः खङ्गादिवन्धास्त्विनः सुकरा इत्यापेक्षिताः यस्यान्तर-तोऽनुमत्तव्याः ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।

इच्छेत्तुः प्रभृत्येष दृश्यते सुकरः परः ॥ ८३ ॥

Sl. 83. — Then in शब्दाजहार we have varieties of repetition of स्वर, of स्थान (उच्चारणस्थान), वण as will be evident in some following slokas onwards.

अथ काव्यशोभाजनकत्वेनालङ्कारतया प्राचीनैरमुपयोगतस्य स्वरान्नियमस्य बहुमिदस्यापि दुष्करं मिदचतुष्टयं दर्शयति, य इति । स्वरान्नकारद्वयः, स्थानानि कण्ठादीनि एषां काव्ये विविकासम्भवाच्चङ्गवा वर्णा इत्यर्थः, तथा वर्णस्य कण्ठादन्त्यस्यायविशेषित्ववर्णमात्राणि, तेषां नियम इतरव्यञ्जनेनोपादनं चतुर्भिरेव स्वरैः स्थानैर्दर्शयित्वा निवत्स्नमित्याद्यवधारणमित्यर्थः तद्रूपो योऽलङ्कारः प्राचीनैरुक्त इति शेषः, असौ अतः प्रभृति चतुरादि यथा स्यात्तथा दुष्करेषु मध्ये इष्टोऽभिमतः अन्य-वाहुल्यमिव दुष्कराणामिव दर्शनाय आवश्यकत्वात् चतुरादिस्वरस्थानवर्णनियम एव दुष्करतया दर्शयितुमुचित इत्यर्थः, चतुःप्रभृतौति दर्शयंत इति क्रियाया विशेषणं वा, तस्यादिषु चतुरादिनियम एव दर्शयंत, परः पञ्चषडादिनियमस्तु सुकरः सुकरत्वात् स न दर्शयंत इत्यर्थः । चतुःप्रभृतौति प्रभृतिपदेन वयाणां द्वयोरेकस्य च ग्रहणं तेन स्वरस्थान-वर्णानां प्रतीकं चतुस्त्रिद्वयकनिश्चयरूपायत्वारो भेदा दर्शयन्ते इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आम्नायानामाहान्त्या वागोतीरीतीः प्रीतीर्भीतीः ।

भोगो रागो मोदो मोहो ध्येये ध्येच्छे देशे क्षेमे ॥ ८४ ॥

Sl. 84. (It speaks of 4 स्वर)—The final vedic speech in Upanishad, speaks of man's laudations as pestilences (due to reaction on their mind), speaks of affliction (on कलत्रपुत्र etc) as unwholesome, speaks of enjoyments as ignorance (मोह) ; so in holy place (क्षेमे देशे) meditation of Brahman is to be concentrated.

तत्र प्रथमं चतुःस्वरनियममुदाहरति, आम्नायानामिति । आम्नायानां वेदानामन्त्या वाक् उपनिषत् गीतोक्तानि ईतीः अतिशयग्राह्यपद्वरूपा आह चित्तमोहकत्वादिति भावः, तथा प्रीतीः कलत्रपुत्रादिषु खेदान् भीतीर्भयजनिका आह विद्योगादिना

दुःखदाहत्वादिति भावः, तन्माहोगो नानादि विषयानुभवो रोगो व्याधिरेव, तथा मोक्षो विषयानन्दो मोक्षोऽज्ञानमेव । तर्हि विषयसङ्ग' परिहृत्य किं कर्त्तव्यमित्याह, चेने पुण्ये अनुपद्रवे वा देशे, धेये ध्यातव्ये ब्रह्मणि, धेच्छं धानं मनःसमाधानं धाः इच्छा तदेकत्वलिप्सा च ते कर्त्तव्ये इति शेषः । धेच्छे इति सयकारपाठे तु ध्या ध्यानमिच्छा चेत्यर्थः, । वाव आ ई ओ ए इति चतुर्भिरेव स्वरैः पद्यनिबन्धनम् । विदुन्मालावृत्तम् ॥ ८४ ॥

क्षितिर्विजिति-स्थितिर्विहिति-व्रतरतयः परगतयः ।

उरु कुरुधुर्यु कुरुधुर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

Sl. 85. The highly learned Kuru kings fatally surrounded and extremely agitated their enemy hosts—they being also attached to or bent on conquering countries and on formation of laws.

विस्वरनियममुदाहरति, चितोति । जितेर्विजितिर्विजयः, स्थितेर्मय्यांदाया विहिति-विधानाय ते एव व्रतं, तत्र रतिर्देषां ते, तस्य स्वजालुचितकर्मकरणत् परा उत्कृष्टा गतिर्देशा ज्ञानं वा येषां ते । 'गतिः स्त्री मार्गदेशयोर्ज्ञाने यावाभ्युपाययोः' इति मेदिनी । ईदृशाः कुरवः कुरुवंशीया कुरुदेशजा वा मूपाः युद्धि युद्धे खं खोयमरि-कुलम् उरु अधिकं यथा तथा कुरुधुः आहतवन्तः, गुरु सातिशयं यथा तथा दुधुधुः कम्पयामासुः । अत्र इ प्र उ इति व्रथ एव स्वराः । त्वरितगतिर्द्वन्द्वम् ॥ ८५ ॥

आदीप्ती क्लीकीर्त्ती धीनीती गीःप्रोती ।

एधेते ह्वे ह्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

Sl. 86. The group of two, augment with three—e.g. fortune and prosperity, delicacy and renown, wit and Polity, speech and sweetness (or-satisfaction); and indeed these are not found in “Devesha” (Indra) even.

द्विस्वरमुदाहरति, श्रीदीप्ती इति । श्रीलंछीः दीप्तिः शोभा ते, श्रीलंछा कीर्तिश्च ते, धीर्बुद्धिः नीतिश्च ते, गोर्वाणो प्रीतिः सन्तीष्य ते, एते द्वे द्वे ते तव एधेते वडते, ये द्वे द्वे इमे देवेशे इन्द्रेऽपि न विद्येते । अत्र इ ए इति द्वाविव स्वरौ । वाणीश्वर-
'सर्वे चेद्गोर्वाणां वाणीति प्रोक्ता सा' इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

सामायामामाया मासा मारानायायानारामा ।

यानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७ ॥

स्वरनियमः ॥

Sl. 87. (this is the same as Sl. 82 which see ante).
(here ends स्वरनियम) ।

एकस्वरमुदाहरति, सीति । झीकोऽयं सर्वतोभद्रोदाहरणत्वे न पूर्वमुक्तस्तत्रैव व्याख्यातः । अत्र आकार एवैकः स्वरः ॥ ८७ ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने दायतां सकृत् ॥ ८८ ॥

Sl. 88. Ho fine-breasted lady, just place your eyes on the starry firmament, free of clouds and hence pleasing to the eyes,

अथ स्थाननिशमं दर्शयन् प्रथमं चतुःस्थानमुदाहरति. नयनेति । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम । हे अङ्गने प्रशस्ताङ्गवति ऋघने मेघरहिते अतएव नक्षत्रगण-
शालिनि तत एव नायनानन्दजनने गगने सक्रदेकशरमिति दृष्टिर्दीयतामित्यन्वयः ।
इदृशगगनस्थोद्भापकत्वात् दर्शने ज्ञाने मानो न स्यात्सतोव्यभिचेत्य दर्शनाद्ये नायक-
स्थानरोध इति भावः । अत्र दन्त्यतालव्यकण्ठामूर्ध्वं नरेव वर्णनिबन्धनान्त्वान् चत्वार्येव
स्थानानि ॥ ८८ ॥

अलिनीलालकलनं कं न हन्ति घनस्तनि ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥

Sl. 89. Ho lady of developed breasts, whom do not
your moon-like face captivate, face having lotus-like eyes
and having bee-like black tresses of hairs.

विस्थानमुदाहरति अलोति । हे घनस्तनि कठिनकुचे अलिनी धमरास्तद्वीला
अलकलता यन्न तत, तथा नलिनच्छाये पद्मसदृशे नयने यत्र तत्, तथा शशिन इव
कान्तियैस्व तत्, दृश्यं ते तव आननं कं पुरुषं न हन्ति न व्याकुलयति । अत्र कण्ठ-
दन्त्यतालव्यकण्ठैरेव निबन्धनमिति त्रौण्येव स्थानानि ॥ ८९ ॥

अनङ्गलङ्घनालम्बनानातङ्गा सदङ्गना ।

रुदानघ सदानन्दनताङ्गासङ्गसङ्गतः ॥ ९० ॥

Sl. 90.—Ho thoughtless one ! Ho one ever addicted
to pleasures, your devoted wife harbours various misgiv-
ings due to love-strokes and may be defiled due to contact
with vile ones.

द्विस्थानमुदाहरति, अनङ्गेति । भार्यामनादृत्य गौतवाद्यादिप्रमोदेन कालं
 गमयन्तं सखायं प्रति कस्यचिदुपालम्भनमिदम् । हे सदानय सर्वस्मिन्नपि समये
 व्यथारहित निश्चिन्त्यर्थं, तथा हे सदानन्दनसाङ्ग सदा आनन्दे आनन्दकरं
 कर्म गौतवादिनादि तव नतं प्रवर्णं व्यापृतमित्यर्थः अङ्गं गात्रं यस्य स, तथा तत्सन्धो-
 धनम्, नास्ति सुक्ते येषां तेऽसङ्गा दुर्जनास्तेषां सङ्गतः सम्पर्कात्, सती चासावङ्गनाचेति
 सदङ्गना साध्यापि स्त्री अनङ्गस्य कामस्य लङ्घनया आक्रमणेन लग्नाः सम्भवतो नाना
 बहुविधा आतङ्का यस्यास्तादृशो भवति । भर्तृविरहिता हि स्त्री साध्यापि दुर्जनसङ्गात्
 सदीपा भवितुमर्हति तस्माद्दृष्टाप्रमोदं परिहृत्य भार्यानुरक्तो भवेति भावः । अत्र
 पाठान्तराण्यनुपादीयानेत्युपेक्षितानि । अत्र कण्ठ्यदन्त्यैरेव वर्णेनिबन्धनमिति
 द्विस्थानता ॥ २० ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाङ्काघककाकहा ।

अहाहाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकाकक ॥ २१ ॥

स्थाननियमः ॥

Sl. 91. Ho one who dived in the rippled water of
 Ganges who destroyed crowlike (black) sins—अघकाकहा, had
 no wailing of “Ha, Ha (अ-हाहाङ्ग)” had travelled Sumeru
 mountain marked with sun etc (खगाङ्ग) and who had not
 been restless with fickle sense, has rightly travelled over
 the Earth. (Here ends स्थाननियम) ।

एकस्थानमुदाहरति, अगा इति । कस्यचिद्विहितवहुतोर्थमणस्य स्तुतिरियम् ।
 पदच्छेदो यथा । अगाः, गाम्, गाङ्गकाकाकगाङ्का अघकाकाकहा, इति प्रथमाहम् ।
 अहाहाङ्ग, खगाङ्गागकङ्ग, अगखगकाकक, इत्युत्तराह । तदयमन्वयः । हे

गङ्गाकाकागङ्गाक गङ्गाया इदं गाङ्गं यत् कं जलं तस्य आकाकः सगच्छकुटिल
गमनम्, 'कैशब्दे इत्यस्मादाङ्पूर्वाभावे क्तिप्' आकाः तत्सहितोऽकः 'अक्कुटिलायां
गतावित्यस्माद्भावे ङः' आकाकस्तद्गङ्गा इत्यर्थः तं गाङ्गत इति गाङ्गाकाकागङ्गाकस्तत्-
सम्बोधनम्, निन्दितान्यवानि पापान्यवक्तानि 'कुहमायां कः'। तानेवोपद्रवहेतुत्वात्
काका वायसाः तान् हनोति अवकाकाकहा ताडयस्त्वं गां पृथिवीम् अगा गतवान्
प्रदक्षिणीकृतवानित्यर्थः। अतश्च पापकृतविषादाभावात् त्वं अहाङ्गाङ्ग हाहेति दोनञ्-
निमज्जति गच्छतीति हाङ्गाङ्गः 'अगिगत्यामित्यस्य णटिरूपम्' तद्विभोऽङ्गाङ्गस्तत्-
सम्बोधनम्। तथा हे खगाङ्गागकङ्ग—खं आकागे गच्छन्तीति खगाः सूङ्गादयः ते
अङ्गाङ्गिणानि यस्या ताडणी योऽगः पर्वतः सुमेरुरित्यष्टं तं कङ्कते गच्छतीति खगाङ्ग-
गकङ्गः 'ककि गत्यामित्यस्य णटिरूपम्' तत्सम्बोधनम्, पुण्यप्रभावेन सुमेरुपर्यान्त-
गमिन् खर्गसुखाभिलाषिन्निति वार्थः। तथा हे अगखगकाकक अगन्ति कुटिलं
गच्छन्तीत्यगानि यानि खानोन्द्रयाणि तानि गच्छति कारणतया प्राप्नोतीति अगखगं
ताडयं यत् कं सुखं तच्च न ककते चपलीभवतीति अगखगकाककः 'अक् गच्छा-
लौलावित्यस्य रूपम्' तत्सम्बोधनम्, इन्द्रियजन्यसुखायालोक्येत्यर्थः। अतः कण्ठ्य रेव
वर्णमिवन्मनितेऽत्र स्थानता ॥ ६१ ॥

रे रे रोरुरुरुरोरुगागोऽगाङ्गाङ्गाङ्गुः ।

किं केकाकाकुकः काको मामा मामम मामम ॥ ६२ ॥

Sl. 92. Ho one addicted to money but devoid thereof,
dont you approach me ; can a raven imitate hilarious cry
of peacocks ; Ho vile one, who creates pain in the heart
of screaming (crying) deer, and ever lives in regions of
mountain and uses slang words, go off.

अथ वर्णनियमान् दर्शयन् प्रथमं चतुर्वर्णसुदाहरति, रे रे इति । बहुप्रपञ्चाः कस्याचिद्वाराङ्गनायाः स्वमभिलष्यन्तं कञ्चित् पुलिन्दं प्रति ह्येवोक्तिरियम् । रे रे इति नोचसम्बोधने । रे रे मामम मा लक्ष्मीस्तस्यां मम समता यस्य सः ततसम्बोधनम्, समेत्यव्ययं धर्मपरोयं निहृष्टः, दरिद्रत्वात् धनव्यये कातरेत्यर्थः । मायाम् अममत्वं यसीति विगृह्य लक्ष्मीयुनोत्यर्थः इति केचित् । मामेति निषेधे । सम्भूमे द्विवचनम्, त्वं मां मामा गच्छ उदसपेत्यर्थः । यतः काको वोयसः किं कैकाकाकुको भवति अपि तु नेव, कैका मयूरध्वनिः तस्याः काकुर्मंदकतो विकारः तां कायति शब्देन प्रकाशयतीत्यर्थः इति कैकाकाकुः, 'पादन्तत्वादङ्' । काको यथा कैकाकाकुमधिगतुं नाहंति तथा त्वं मामित्यर्थः । इति तृतीयपादार्थः । निक्लृष्टकार्यकारित्वादपि त्वं न मे योग्य इत्याह, त्वं रोरुरुरोरुगागोगः रोरुर्यते भवेन भृशं पुनः पुनर्वा रीतीति रोरुः 'रीतेर्यङ्'त्वात् क्लिप् 'कौय' इति यलोपः । तादृशो यो रुरुर्भगविशेषः तस्योरुषो वचसो या रुक् शरवेधकृतपीडा तदूपमागः पापं तद्वच्छति प्राप्नोतीति रोरुरुरोरुगागोगः निरपराधजीवहिंसकत्वात् पापात्मेत्यर्थः । निक्लृष्टदेशवासित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याह, अगाङ्गगः अगस्य पर्वतस्य अङ्गमेकदेशं गच्छतीति सः पर्वतौयत्वादविदग्ध इत्यर्थः । असम्बद्धप्रलापित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याह । अगगुः न गच्छति सम्बद्धविषयं न प्राप्नोतीत्यगा तादृशो गोवांणी यस्य सः, अगतोत्यगा कुटिला गीर्यसीति केचित् । अत्र र ग क म इति चतुर्भिरेव वर्णैर्निबन्धनमिति चतुर्वर्णता, वर्णपदच हतपूरकवर्णपरं तेनाङ्गेत्यत्र ङकारसङ्गावेऽपि न चतुर्वर्णनियमव्याघातः, तस्या हतपूरकत्वाभावादिति बोध्यम् । उदाहरणे चास्मिन्नव्यवहितवर्णचतुष्टयेन पादचतुष्टयनिबन्धनादयमेव नियम इति न मन्तव्यम्, सव्यवधाननिवेशेऽपि चतुर्वर्णनियमानपायान्, ग्रन्थज्ञता तु केवलं शक्तिप्रदर्शनार्थमेवं निबद्धमिति ज्ञेयम् ॥ ६२ ॥

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदमिन्दिनः ।

दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ६३ ॥

Sl. 93. Ho lord (god), you delighted the gods, dispelled those who defied the vedic lessons ; and in piercing the King of the demons (Hiranyakasipu) your lion-like roar terrorised the denizens of Heaven.

निवर्णमुदाहरति, देवानामिति । देवानामिन्द्रादीनां नन्दनो देव्यगणदमनात् मन्तोषणः तथा वेदनिन्दितो वेदान् निन्दयतो नास्तिकजनस्य नोदनो, निराकृतां, देवो नरसिंहरूपी भगवान् विष्णुः, दानवान् इन्द्रादिजयादिना नन्दयतीति स तथा तस्य दानवनन्दिनो हिरण्यकशिपोर्दाने खण्डनसमये दोऽवखण्डने इत्यस्य रूपम्' नादेन तारतरसिंहनादेन कृत्वा दिवमाकाशं दुदाव उपतापितवान् अन्तरिक्षवरान् सचकि-
तांश्चकारित्यर्थः । अत एव न इति विभिरेव वर्णनिबन्धनमिति विवर्णता ॥ ८३ ॥

सूरः सुरासुरासारिसारः सारससारसाः ।

ससार सरसीः सीरी समरुः स सुरारसी ॥ ८४ ॥

Sl. 94. The learned strong-thighed drinker Balarama whose strength attacks alike the gods and the demons approached pools for sports and thus remained there along with sweet-oakling cranes.

निवर्णमुदाहरति सूररिति । बलदेवस्य जलक्रीडाप्रकरणोपशोकोऽयम् । सूरिः पण्डितः, तथा सुरासुरान् देवदेव्यानां च आसुराणां नास्ति तु शीलं यस्य तादृशः सारो बलं यस्य सः, सुरासुरासारिसारः, तथा गोमनावरु सूरु—ताभ्यां सह वर्तमानः समरुः, तथा सुराया मद्यस्य रस आखादोऽस्यास्तीति सुरारसो, स प्रकरणिकः प्रसिद्धो वा सीरी बलदेवः आरसन्ति मधुरशब्दं कुर्वन्तीत्यारसा ये सारसा पक्षिविशेषाः तेः सह वर्तमानाः

सारससारसाक्षाद्व्योः सरसीः सरासि ससार विहृत्ते जगान् । अत्र स र इति
द्वाभ्यामेव वर्णाभ्यां निवन्तनमिति द्विवर्णता ॥ ८४ ॥

नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनाननानि नः ।

नाऽनेना ननु नाऽनूनेनैनैनानानिनो निनीः ॥ ८५ ॥

वर्णनियमः ॥

Sl. 95.—By this victorious one with his frowning face even, has been surely overpowered our lives ; owing to this strong foe (of ours), our master to save his life will not become free of sin.

एकवर्णं सुदाहरति, नूनमिति । प्रवलरिपुराजितस्य कस्यचिन्नृपतेः सेनानां दैव्यो-
क्तिरित्यम् । अत्र पदच्छेदः, नूनं नुन्नानि, न अनेन, न आननेन, अननानि नः, इति
पूर्वाह्ने । न, अनेनाः ननु, ना, अनूनेन, एनेन, अनान्, इनः, निनीः इत्यात्तराह्ने,
अनेन विजयिना रिपुणा कर्ता आननेन भ्रुकुटिमता सुखेनैव हत्वा नोऽस्माकम् अनगानि
प्राणाः नूनं निश्चितं न न नुन्नानि अपनोतानि अपि तु नुन्नान्येव । अस्य सुखमेव दृष्टा
वयं मृतप्राया का कथा युद्धप्रहारादिनेत्यर्थः, इति पूर्वार्द्धार्थः । ननु भोः, सेनानां
बन्धून् प्रति सन्वोधनमिदम्, अनूनेन प्रवलेन एनेन एतेन रिपुणा हेतुना अस्मादित्यर्थः
'इदमयं कथितानुकथने द्वितीयादौ स्तेनः' इत्यनेन इदम् एवादेशः । इनो ना अस्माकं
प्रभुः पुरुष अनान् प्राणान् निनीः नेतुमिच्छुः दणकवजनादिना रक्षितमिच्छुः
सन्नित्यर्थः, 'निनीरिति नीजः समन्तस्य क्षिपि रूपम्', न अनेनाः अपापो न भवति शत्रु-
विजितस्य यथाशक्ति युद्धेनैव मरणं श्रेयो न पुनस्तस्यानुव्रत्त्या प्राणरक्षणमिति भावः ।
अत्र केवलं नकारेणैव निवन्तनमित्येकनियमः ॥ ८५ ॥

इति दुष्करमार्गेऽपि कश्चिदादर्शितः क्रमः ।

प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः ॥ ६६ ॥

Sl. 96. Having thus instanced the difficult वर्णनियम our poet now introduces प्रहेलिका with its varieties in his शब्दालङ्कार Chapter. प्रहेलिका is a desire—concealing concised statement. (“अभिमतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिका”)

अस्य दुष्करचित्तमुपसंहरन् प्रहेलिकामवतारयति, इतीति । कश्चिदिति स्वल्पतर इत्यर्थः, अन्येऽपि दुष्कराशित्वालङ्काराः पद्मादिबन्धक्रियाकारकगुप्तादयः प्राचीनेरुक्ताः सन्ति । यन्महाह्वयमिया ते नोक्ताः यन्यान्तरतो ज्ञातव्या इत्यर्थः । प्रहेलिकेति प्रहेलिकायाः प्रकाराणां विशेषाणां गतिलक्षणम् उद्दिश्यते उद्देशपूर्वकमुच्यते, विशेषा उद्दिश्यन्ते । तेषां लक्षणञ्चोच्यत इत्यर्थः, सामान्यलक्षणन्तु प्रसिद्धत्वान्नोक्तं यन्यान्तरतो ज्ञातव्यं यथा ‘प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संवृतिकारि यत्’ इति । अभिप्रोतार्थ-संवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिकेति सामान्यलक्षणम् ॥ ६६ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ६७ ॥

Sl. 97. Though प्रहेलिका is not recognised by some as a शब्दगत अलङ्कार by the saying “रसस्य परिपन्थितातृनालङ्कारः प्रहेलिका”, for it is like a riddle to hearers and the meaning is not clear to all ; still by suppressing the real meaning by वाक्यैक words or constructions, it vitiates other’s wit in an assembly

of the learned, and thereby produces some fun and sentiment (रसनिम्पत्ति) in others ; so Dandin says it is a kind of sabdalamkara, is not totally रसपरिपन्थो and has place in Kavyas ; otherwise it is not an alamkara but a fault (Dosha) in Kavya. Thus our author will give some 16 instances of अदृष्ट (non-faulty) "Prahelika" with determinations—as will be evident here in the next few slokas onwards (See also Tika therein). Thus our author will end शब्दालङ्कार with this ।

ननु प्रहेलिकाया यमकादिवत् सम्यक्, शब्दोपस्कारकता नास्ति प्रतुत प्रकृतार्थ-
संवरणात्मकत्वाच्च रसप्रतिकूलम्, अतएवास्या अलङ्कारत्वमपि नाङ्गोक्तमन्यैः यदुक्तं
“रसस्य परिपन्थित्वात्प्रालङ्कारः प्रहेलिका” इति, तत् कुवास्या उपयोग इत्यवाह, कीडेति ।
क्रीडार्था या गोष्ठौ सभा तत्र विनोदाः संलापमङ्गला प्रमोदाल्लेषु । यदा मिथोवाक्
चातुरीकौतुकं क्रीडा, विदग्धानाम् आसनबन्धो गोष्ठौ, काव्यालापेन कालहरणं
विनोदः, अतएव कादम्बर्यां 'कदाचिदक्षरच्युतकमावाच्युतकविन्दुमतौ गूढचतुर्थपाद-
प्रहेलिकाप्रदानादिभिः' इत्युक्तम् । तेषां द्वन्द्वः ; तेषु ; तथा तज्ज्ञैः प्रहेलिकाभिज्ञैः
सह आकोपे जनसङ्कुले देशे यन्मन्त्रणं गुप्तभाषणं तस्मिन्, तथा परस्य बोद्धव्यभिन्नस्य
व्यामोहने अपरिज्ञाद्वत्प्रतिपादने च प्रहेलिकाः सोपयोगाः सप्रयोजनाः, तस्यात्
क्रीडाद्युपयोगित्वात् अस्मालङ्कारत्वम्, अन्यत्र तु दोष एवेति बोध्यम् ॥ ८७ ॥

आहुः समागतां नाम गूढार्थां पदसन्धिना ।

वञ्जितान्यत्र रुढेन यत्र शब्देन बञ्चना ॥ ८८ ॥

Sl. 98. Prahelika may be अदृष्ट and दृष्ट ; it is दृष्ट or faulty when the meaning cant be guessed due to च्युत or अद्वय

अक्षर etc ; or all प्रहेलिका that are outside the jurisdiction of 16 varieties of Prahelika illustrated herein will be दुष्ट प्रहेलिका ; thus our author in Sl. 107 says 'ता दुष्टा याः अलक्षणाः' ; of अदुष्टप्रहेलिका, समागताप्रहेलिका is that where the meaning is concealed (गूढ) by पदसन्धि ; and वञ्चिताप्रहेलिका arises when vitiation of wit is created by not taking the रुढ or usual meaning of words (See Tika).

प्रहेलिकाप्रकारायादुष्टा दुष्टाय, तत्रादुष्टानामेव षोडशानां पञ्चादुदाहरणैः परीक्षां दशयिष्यन् प्रथमं सोद्देशं लक्षणमाह, आहुरिति । पदयोः सन्धिना सान्निध्यजनित-सन्धिकार्यदीर्घादिना गूढो दुर्वोधाऽर्थो यत्र तां समागतां नामप्रहेलिकानाहुरित्यन्वयः । अत्र पञ्चादित्यमाणां सर्वेषां प्रथमान्तत्वात् समागतमित्यत्र द्वितीयाश्रयता प्रक्रमभङ्ग-मावहति तस्मान् 'आहुः समागतां नाम' इत्यादिपाठो लिपिकरप्रमादकृतः 'सैयं समागता नाम' इत्यादि पठनीयम् । अनयं विवक्षितमिदं रुढेन प्रसिद्धेन शब्देन यत्र वञ्चना प्रतारणा सा वञ्चिताख्या ॥ ८८ ॥

व्युत्क्रान्तातिव्यवहित-प्रयोगान्मोहकारिणी ।

सा स्यात् प्रसुषिता यस्यां दुर्वोधायां पदावली ॥ ८९ ॥

Sl. 99. We get व्युत्क्रान्ता प्रहेलिका where due to व्यवहितप्रयोग of w, ds, wit is vitiated in grasping the meaning ; and प्रसुषिता प्रहेलिका is where the series of words convey meaning hard to grasp (दुर्वोधायां पदावली) .

[In वञ्चिता one पद is दुर्वो - whereas here in सुषिता series of पद are so etc].

व्युत्क्रान्ति । अतिव्यवहितानाम् अत्यनासन्नपदानां प्रयोगात् मोहकारिणो
 बोद्धुरर्थगृह्येधुर्थमम्पादिका संवृत्तिकारिवाक् व्युत्क्रान्ता व्युत्क्रान्ताख्या इत्यन्वयः ।
 अत्र किञ्चिद्व्यवधानेन प्रयोगो न तथा मोहयनीत्यतिशब्दप्रयोगः, आसत्तियान्वयबोधहेतुः
 तद्रूपक्रमलङ्घनात् व्युत्क्रान्तेति संज्ञा । सा स्यादिति । दुष्प्रोधी तत्तदर्थेषु तत्तत्पदानां
 प्रयोगप्रसिद्धिरहितत्वात् दुःखिन बोध्या अर्था यस्यास्तादृश—पदावली पदसमूहः, न
 त्वेकं पदम्, प्रकर्षेण बोद्धुमुचितत्वसम्पादनात् प्रमुचिता । निरुक्तवञ्जितायान्तु एकं
 पदं दुर्प्रोथार्यमित्यत्रोऽनयोर्भेदः, किञ्च वञ्जितायां नानार्थस्य पदस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः
 अत्र तु पदानोक्तार्थानि इत्यतोऽपि भेदः ॥ ८९ ॥

समानरूपा गौणार्थारोपितैर्यथिता पदैः ।

परुषा लक्षणास्तित्वमात्र-व्युत्पादि श्रुतिः ॥ १०० ॥

Sl. 100.—समानरूपाप्रहेलिका is due to words pointing to
 गौणार्थ ॥ परुषाप्रहेलिका arises when a word is boldly used in a
 sense got by derivation only but not in its प्रचलितार्थे ।

समानरूपेति । गौणार्थेषु साध्यावसानगौणलक्षणा बोध्यार्थेषु आरोपितैः लक्षणा-
 प्रयोजनीभूताङ्गार्याभेदप्रतीतिजनकतया प्रयुक्तैः पदैर्यथिता निबद्धा संवृत्तिकारिवाक्
 सदृश्योः शक्यलक्ष्ययोर्द्वयोः समानरूपतानिबन्धनत्वात् समानरूपा स्यात् । परुषेति ।
 लक्षणाया अनुशासनस्य अलिलमात्रं न तदर्थेऽस्य शक्तिरस्ति न वैत्यविविच्य केवलमनु-
 शासनमस्तीति कृत्वा व्युत्पादिता श्रुतिः शब्दो यत्र तादृशी वाक् पारुष्येण प्रयुक्तत्वात्
 परुषा स्यात् ॥ १०० ॥

सङ्ख्याता नाम सङ्ख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

Sl. 101. रङ्ख्याता प्रहेलिका arises due to some numerals used producing vitiation of wit ; when a word is made to imply a meaning not got on the surface of the words used, it produces प्रकल्पिता प्रहेलिका ॥

अङ्ख्यातेति । यत्र सङ्ख्यानं वर्णानां गणना यद्वा प्रयुज्यमानः सङ्ख्यावाचकशब्दो व्यामोहकारणं त्रीतुभूटितिनिश्चयाभावेन विशेषेण मोहं जनयति सा सङ्ख्यानघटितत्वात् सङ्ख्याता । अन्यथेति । यत्र वाक्यार्थोऽन्यथा भासते अपाततः प्रतीयमानात् अर्थात् अन्यप्रकारेण पर्यवसानं प्राप्य शोभां गच्छति सा अन्यार्थस्य प्रकल्पनात् प्रकल्पिता स्यात् ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नान्नि नानार्थकल्पना ।

निभृता निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा ॥ १०२ ॥

Sl. 102. नामान्तरिता प्रहेलिका arises when a designation being used, various senses are implied ; निभृता प्रहेलिका is there where by words applying both to प्रकृत and अप्रकृत matter, the real meaning is really concealed (निभृत) । (see Tika).

सेति । नान्नि सञ्ज्ञाविशेषे ज्ञातव्ये यस्यां नानार्थानां कल्पना शब्दस्य नानार्थ-सङ्केतितत्वात् बह्वनामर्थानां विकल्पनं घटते सा नामान्तरिणान्तरितार्थविषयत्वाद्वा-मान्तरिताख्या । निभृतेति । तुल्यधर्मस्पृशा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मे प्रति-

एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।

दुष्टप्रहेलिकास्यान्यास्तरधीताश्चतुर्दश ॥ १०६ ॥

Sl. 106. Earlier professors have described these 16 varieties of प्रहेलिका ; and they have read or described 14 varieties of दुष्ट प्रहेलिका, too (See Tika),

एता इति । एताः समागतादयोऽदुष्टाः, षोडशेति शुद्धसङ्कीर्णभेदेनेत्यर्थः, अदुष्टत्वान्मयापि दर्शिता इति भावः । तैः पूर्वाचार्यैरेव, अन्याः चुराताचरादत्ताचराचुरातदत्ताचाराविन्दुमतीप्रभृतयः इति केचित्, गुप्तादीनामप्यत्रैवान्तर्भावान् इत्यनेन । रधीताः पठिताः ॥ १०६ ॥

दोषानपरिसङ्ख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।

साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥

Sl. 107. But we having considered innumerable प्रहेलिका दोष giving rise to numerous दुष्ट प्रहेलिका, consider and enumerate here अदुष्ट or साध्वी-प्रहेलिका only, and say that those प्रहेलिका that are not covered by the above लक्षण are दुष्ट (या अलक्षणाः ता एव दुष्टाः) ।

ननु दुष्टप्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैरुक्ताश्चेत् त्वयाप्यनन्तरमुच्यन्तित्याह, दोषानिति । अपरिसङ्ख्येयानत्यधिकान् तासां दोषान् अत्यन्तशब्दबोधप्रतिबन्धकत्वरूपान् मन्यमानाः दोषबाहुल्यादलङ्कारत्वाभावं जानन् इत्यर्थः, साध्वीरेव दोषबाहुल्याभावेनालङ्कारत्वमापन्नाः समागताद्याः षोडशैव अभिधास्याम उदाहरिष्यामः । अत्राभिधानमुदाहरणेन परीक्षा, न तूद्देशो लक्षणं वा, तयोक्तत्वेन अभिधास्याम इति भविष्यत्प्रयोगानुपपत्तेः । ननु

तर्हि शिष्याणां कथं दुष्टप्रहेलिकापरिज्ञानं स्यादित्यत्राह, ता इति । यास्तु प्रहेलिकाः
अलक्षणाः निरुक्तसमागतादिलक्षणशून्याः ता दुष्टाः, निरुक्तलक्षणशून्यसंज्ञितकारिवचनं
दुष्टप्रहेलिकेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमाश्लोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥

Sl. 108. Example of (समागता प्रहेलिका)—Ho one of slightly
red eyes, why do you become angry with me ; away with
all untimely wailings, I do not harbour a mind intent on
milk (so I have not done harm to your milk) ; [here
the concealed meaning is—my mind is not prone to the
fault of the company of another lady (See Tika) ; disjoin
as न मे आगोरसाभिज्ञं चेतः] ।

तत्रादुष्टाः षोडश क्रमेणोदाहरन् प्रथमं समागतमुदाहरति, नेति । जनसमाजे
मानिनो गोवीं प्रसान्वयतः श्रीकृष्णस्योक्तिरियम् । हे आश्लोहितेक्षणे कस्मात् प्रकुप्यसि,
एभिरौदृशैः अस्थानरुदितैरलम्, यतो मया गोरसोदुग्धादिसस्याभिज्ञं चेतो न, अत्र
धार्यत इत्यध्याहृतेन सङ्गतेन क्रियापदेनावयः, तव दुग्धाद्यपचयो मया न कृतः कथं
त्वं प्रकुप्यसि रोदिति चेत्तदासीनबोधः । संवरणकारी प्रथमोऽर्थः । अत्र
सम्भ्रमात् क्रियापदं नोक्तमिति अध्याहृतेन धार्य इति क्रियापदेनावयवबोधं कुर्वन्
उदासीनाः अनेनास्या दुग्धाद्यपचयः कृतस्तदर्थमियं कुपिता रोदितौति जानन्विति
आकृष्य संवरणकारिता । प्रकृतार्थस्तु मे मम चेतः आगोऽपराधः नाधिकान्तरसङ्गादिः
तस्य रसे आस्तादे अभिज्ञं न, त्वदितरां चेतसापि नाकाङ्क्षे तत्कथं प्रकुप्यसि मानिनो
भवस्योति । अत्र मे आगोरसाभिज्ञमित्यत्र सन्धिकार्येण एकारस्यादिशेन मयागोर-
सेत्यादि जातम्, तेनैव प्रकृतार्थो गूढः ॥ १०८ ॥

कुञ्जामासेवमानस्य यथा ते वर्द्धन्ते रतिः ।

नैवं निर्विशतो नारीरमरस्त्रीविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥

Sl. 109. (Illustration of वक्षिता) your passion does not so much increase in enjoying a well nigh divine damsel as in enjoying a humpbacked lady ; (here the internal meaning is—.....as in enjoying a lady of Kanyakubja (कुञ्जाम् = काव्यकुञ्जजातां रमणीम्) ।

वक्षितामुदाहरति, कुञ्जामिति । काव्यकुञ्जनगर्यां तत्रत्यनार्यां वानुरक्तं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । कुञ्जां भुगपृष्टां काञ्चिन्नारीम् चासेवमानस्य उपभुञ्जानस्य ते तव यथा रतिरनुरागो वर्द्धन्ते एवं तथा अमरस्त्रीविडम्बिनीदेवाङ्गनामदृष्टीः नारीनिं विशत उपभुञ्जानस्य ते रतिर्न वर्द्धन्ते इति प्रथमोऽर्थः । संवरणीयार्थस्तु कुञ्जा-काव्यकुञ्जाख्यनगरीं तत्रत्यरमणीं वेत्यादिः, अथ कुञ्जाशब्दो भुगपृष्टनायं मेव प्रसिद्धः विवक्षितायां काव्यकुञ्जनगर्यां तदुत्पन्ननार्यां वा न तथैवप्रसिद्धार्थस्य निपुणमति-बोधतया संवरणम् ॥ १०९ ॥

दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्ठके ।

मुखं वरगुरवं कुर्व्वस्तुण्डे नाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

Sl. 110. (उदाहरणम् exemplified)—the swan having pressing his body in the rough stalk of lotus and uttering sweet sounds is kissing the lotus with his beaks ; (here the अन्वयः is व्यवहितः) ।

व्युत्क्रान्तामुदाहरति, दण्डेष्विति । कर्कशकण्ठके पद्मिण्या दण्डे नाले अङ्गानि घट्टयन् तथा वल्लारवं कुर्वन् हंसः तुण्डेन मुखेन पद्मिण्या मुखं चुम्बति इति योजना । तदियमन्वयः बोधहेतोरावचोर्दिशिवेषातिक्लमाव्युत्क्रान्ता ॥ ११० ॥

खातयः कनि काले ते स्फातयः स्फार्हवत्त्वावः ।

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

Sl. 111. Ho girl (हेकनि), in your leg (तेकाले, पादे इत्यर्थः) there are jingling sounds (खातयः) swelling sounds (स्फातयः), increasing with your gaits—the leg is enjoyable like moon incarnate and my mind stops there (मम प्राणवायवः तत्र धारिणः स्थायिन इत्यर्थः) [here there being series of words having अप्रसिद्धार्थं we get प्रसुषिता प्रहेलिका] ।

प्रसुषितामुदाहरति, खातय इति । हे कनि कनी ('कन्या कनी कुमारो च' इति हंसचन्द्रः) ते तव काण्ड्यते प्रचिप्यते यः स कालः पदः, ('कल प्रेरणे इत्यस्य चौरादिकस्य कर्मणि घणि रूपम्, ') तस्मिन्, खातयः खनाकाशं खसायं गुणः खः शब्द इत्यर्थः, अतनम् अतिः '५त् सातत्यगमने इत्यस्य भावे इङ्', खस्य शब्दस्य अतिर्गमनं देषु ते तथा शब्दकारिणूपुरायलङ्कारा इत्यर्थः, चुद्रघण्टिका इत्यनेन, ते स्फातयः स्फायनं स्फाः वृद्धिरित्यर्थः, तस्या अतिर्गमनं यत्र ते स्फोता इत्यर्थः प्रसूता इति यावत्, तथा स्फां स्फोततामङ्गीतीति स्फाहे वल्लानाज्जातो ध्वनिर्बलगुः; स्फाहो बलगुणेषां ते गमनवशात् तत्र पादे नूपुरायलङ्कारा अधिकं शिक्षितं कुर्वन्तीत्यर्थः । चन्दति आह्लादयतीति चन्द्रस्तस्मिन् अत्र ईदृशं सशिक्षितनूपुरायलङ्कारवतीत्यर्थः ततः तव पादे साक्षात् प्रत्यकीकृते सति मम वायवः प्राणाः धारिणोऽवस्थिता भवन्ति । 'धृञ्' अवस्थाने इत्यस्य रूपम् । अत्राप्रसिद्धार्थं बङ्गुमिः पदेः श्रोतृणां प्रसोषणात् प्रसुषिते-यम् प्रहेलिका ॥ १११ ॥

अतोद्याने मया दृष्टा वल्लरी पञ्चपल्लवा ।

पल्लवे पल्लवे ताम्ना यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

Sl 115. In this garden of your body I have seen your creeper-like arm having five twigs of fingers, and in each of these twigs there are ruddy blossom in the shape of red nails. (Here गौशयं is intended: thus—उद्याने etc. meaning देहे &c, we get समानरूपा प्रहेलिका) ।

समानरूपामुदाहरति, अवोद्यान इति । वल्लरी लता । अन्वयः सुगमः । अवोद्यानत्वेन नायिकाया देहः, वल्लरीत्वेन बाहुः पल्लवत्वेनाङ्गुलयः, कुसुममञ्जरीत्वेन नखा अभ्यासिता, नखानां तावताः च ताच्चाङ्गुलिमसर्गात् ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये खैरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

मज्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

Sl. 118. (Illustration of पक्ष्वा प्रहेलिका) the toppers are loitering in the drinking place joyfully exposing their teeth, and they seem as if diving in the pool of wine. (Here words are used in unusual meaning though sticking to derivations)—(See Tika).

पक्ष्वामुदाहरति, सुरा इति । सुरा मद्यं, तां कुर्वन्तीति सुराः शोषिकाः ('नामणिष्ठात् सुराशब्दान् पचादित्वात् छः') । यद्वा सुरा एषामस्तीति सुरापायिनः । दशनार्चिषा दास्येन विवृतमुखतया निःसृतं दन्तकिरणेनोपलक्षिताः, सुराया इदं सौरे तस्मिन् सरसि मज्जन्त इव मत्ताः सन्तः सुरालये मद्यगृहे खैरं भ्रमन्ति इत्यर्थः

संवरणोऽर्थः, अत्र सुरा इति पदं देवसमूहे एव शक्तम् अनुशासनस्वातन्त्र्यमाव-
मवलम्ब्य सुरकारकेषु चाशक्तमपि प्रयुक्तम् तदियं प्रयोक्तुः पारुष्यप्रकाशनात्
पर्या ॥ ११२ ॥

नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाङ्गया नृपाः ॥ ११४ ॥

Sl. 114. There is a city (named Kanchi) having the
nasal in the middle, in all adorned by 4 letters and with a
king whose name consists of 8 letters (this is संख्याता प्रहेलिका
—So the Tika says 'संख्यातामुदाहरति &c.)

संख्यातामुदाहरति, नासिक्यमव्यति । काचित् पुरी नगरी अस्ति । कोट्यो ?
नासिक्यव्यादिः, अत्र काचो इति संवरणोऽर्थः, तथाहि नासिकायां भवो नासिक्यः
प्रकृते अक्षरः स मध्ये सखाः सा, तथा परितः सर्वतः समुदायत इत्यर्थः चतुर्भिर्वर्णैः
क आ च ई इति चतुर्भिर्वर्णैः नासिक्य-अक्षर-सहितैः पञ्चभिर्वर्णैः, विभूषिता
श्रिता, ईदृशो काचोतीव, संज्ञासंज्ञिनोरभिदोषचारात् पुर्यां विशेषणव्ययम् । यस्यां
पुर्याम् अष्टौ वर्णा अचराणि यत्र तादृश आङ्गयो नाम येषां तादृशा नृपा आसन्
एतेन पुण्ड्रकनामानो नृपा इत्यायाताम्, पुण्ड्रकशब्दश्च प उ ण ड र अ क च
इत्यष्टभिर्वर्णैर्निबद्धः । पुण्ड्रकवंश्या नृपाश्च काच्या पूर्वमासन्निति प्रसिद्धिः । अत्र
चतुरष्टेति वचःसंख्यानेन श्रोतृणां मोहनादियं संख्याता ॥ ११४ ॥

गिरा खलन्त्या नम्नेण शिरसा दीनया दृशा ।

तिष्ठन्तमपि शीतकम्पं वृद्धे मां नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥

Sl. 115. Ho aged one (हे वृद्धे), characterised by faltering words (due to senility), marked by a trembling head, by pitiable eyes, why dont you take pity on me; (the concealed or real meaning here is—“हे वृद्धे”, वृद्धे, हे लक्ष्मीदेवि इत्यादि so we get प्रकल्पिता प्रहेलिका here).

प्रकल्पितामुदाहरति, गिरिति । हे वृद्धे स्थविरे वाङ्मौक्तिकेन खललक्षणा गिरा नक्षेण शिरसा दोनशा दृशा चक्षुषा चोपलक्षिता त्वं सोत्कम्पं तिष्ठन्तमिपि मां नानुकम्पसे इति प्रथमोऽर्थः । स'वरणीयार्थस्तु हे वृद्धे वृद्धे लक्ष्मीत्यर्थः 'वृद्धि-शब्दस्य सम्बुद्धिप्रथमाया रूपम्' । ('वृद्धिः सिद्धिलक्षणी वृद्धेरप्याह्वया इमं' इत्यमरः) । दारिद्र्यात् खललक्ष्मीः प्रभृतिभिरुपलक्षितं तथा सोत्कम्पं मां नानुकम्पसे इति । अत्र प्रथमं प्रतीयमानादर्थान्तरात् प्रकल्पनादियं प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

आदौ राजीत्यधीराद्धि पार्थिवः कोऽपि गीयते ।

सनातनश्च नेवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

Sl. 116. (नामान्तरिता illustrated); Ho restless one, there was some king first known by the appellation "Rajan"; he was not ever-existent, the "Rajan" too is not so; (the internal meaning here is some tree (पार्थिव) with राजा at the beginning and it has the word "तन"; it is राजातन or पियालवृक्ष) । (See Tika everywhere).

नामान्तरितामुदाहरति, आदाविति । आदाविति । हे अधीराद्धि चञ्चलनयने कोऽपि पार्थिवशब्दशब्दः आदौ प्रथमं राजा इत्यनेन नाम्ना गीयते कथ्यते तथा च सनातनो नित्यश्च इत्ययमप्रकृतोऽर्थः । प्रकृतार्थमुद्भावयन्नाह, असौ पार्थिवो वस्तुतो

नैव राजा सूपतिः तथा नापि सनातनो नित्यः । तस्मात् कोऽसावुच्यतानिति प्रश्नोऽव-
श्यः, उत्तरमृतः संवरणोयार्थंस्तु कोऽपि पार्थिवः पृथिवीविकारो वृक्षविशेष इत्यर्थः
स एवादी प्रथमभागे राजेति गीयते तद्वाचकनान्नः प्रथमभागे राजा इति शब्दो वक्तुं ते
इत्यर्थः, तथा सः नातनः तनेतिशब्दशून्यो न, तन्नाम्नोऽन्ते तनशब्दोऽपि वक्तुं त इत्यर्थः,
तस्मात् राजातन इव इत्यायातम्, स च पियालवृक्षः । 'राजातन' पियालः स्यात्
इत्यमरः । राजातनं राजादनमिति च रूपद्वयम् । अत्र राजातनेति नाच्च वक्तव्यं
नानार्थकल्पनादियं नामान्तरिता । लक्षणे नामपदश्च वस्तुपरं न तु संज्ञामात्रपरं
बोध्यम्, तेन—

‘तरुणालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।

गुरुणा सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुमुहुः’ ॥

अत्र सजलकलसरूपवस्तुनि वक्तव्ये प्रथमं नानार्थकल्पनान्नामान्तरिता । एवम्—

‘य एवादी स एवान्ते मधोऽभवति मधामः ।

अस्त्रार्थं यो न जानाति तन्मुखे तं ददाम्यहम् ॥”

इत्यादावपि, अत्र यत्रसः प्रतिपादः ११६ ॥

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति काः ।

नानाभङ्गिसमाकृष्टलोका वेश्या न दुर्धराः ॥ ११७ ॥

Sl. 117. (Here is निश्चिता)—Who indeed is dragging
people by various postures, espouse the monied ones only
giving up those whose wealth is taken away or exhausted ?
they are uncontrollable, as well ; and my question is not
about वेश्या । (Here the concealed meaning is—ताः न वेश्याः
किन्तु पर्वतभवा दुर्धरा नद्यः—See Tika).

निष्ठतामुदाहरति, द्रव्यमिति । नानाभङ्गिभिर्वहुविधविदग्धचेष्टाभिः समाकृष्टा-
 वशीकृता लोका यामिस्तादृशः काः, द्रव्यमपद्रव्यं द्रव्यं धनं यस्य तादृशं नरं पुरुषं
 त्यक्त्वा धनवन्तः, इति प्रत्यस्य तत्तद्विशेषणमहिम्ना वेश्या एव विषयाभिवृत्तमहन्ति तन्निषेधेन
 संवरणीयायामुदाहरति, दुर्धरा दुःखेन क्षियमाणः कथमपि वश्यतामनापाद्यमाना
 इत्यर्थः, ईदृशो वेश्या न वेश्या मम प्रत्यविषयो नेत्यर्थः, अतस्माः का उच्यन्तामिति
 प्रश्नः, अवीक्षरभूतसंवरणीयायामस्तु पर्वतमवा नय इति । तथाहि नाना भङ्गाक्षरङ्गा-
 विद्यन्तेऽस्येति नानाभङ्गि जलं तेन समाकृष्टा लोका अवतरज्जना यामिस्ताः । नाना-
 भङ्गिशतकृष्टेति पाठ तु भङ्गिशब्दोभङ्गपरः । तथा दुर्धराः धरः पर्वतःतस्माद्, गताः
 दुर्दुष्टोऽगम्य इत्यर्थः धरोयामिस्ता इति वा द्रुवंचलत्सम्बन्धिणाखापलावादीनि द्रव्याणि
 द्रव्यानि स्रोतसा नीतानि द्रव्याणि यस्य स तथा तं नरं नरसङ्गम् 'आयशयोयत्वादौष-
 प्रयोगेऽयम्' पर्वतमित्यर्थः, त्यक्त्वा धनवन्तं रत्नाकरं व्रजन्तीति अव विशेषणाना-
 मुभयसाधारण्यादेकतरनिषेधेऽन्यतरप्रतीतियुज्यत इति नदीप्रतीतिः, तदर्थस्य च तुल्य-
 विशेषणप्रतीतत्वे सत्यपि वाचकशब्दानुपात्तत्वान्निष्ठत्वंतस्मान्निश्चितेयम् ॥ ११७ ॥

जितप्रकृष्टकेशाख्यो यस्तवाभूमिसाक्षयः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभाषिणि ॥ ११८ ॥

Sl. 118. समानशब्दा as in—Ho sweet tongued one, your
 corallike ruddy lip makes me immensely attracted to you
 or eager for you, (for concealed sense here and getting of
 पर्यायशब्द—See Tika).

समानशब्दामुदाहरति, जितेति । प्रकृष्ट उल्काष्टो य केशकशाख्या तद्वाचकं
 नाम प्रवाल इत्यर्थः, जिता प्रकृष्टकेशाख्या येन सः । भूमिधरा, नास्ति भूमिर्यत्र
 सः अधर इत्यर्थः, तेन साक्षयः सनामा, तव ईदृशो यः सोऽयं मां प्रभूतोत्कमनुगतं
 कण्ठितं करोति प्रवालसदृशकवाधरो मां व्याकुलयतीत्यर्थः । अत्र प्रकृष्टकेशाख्या-

भूमिशब्दो लक्षितलक्षणया प्रबालाधरयोः पर्यायौ, तथा हि प्रकटकेयस्य प्रबालशब्दे
भूमिशब्दस्य चाधरशब्दे लक्षणालक्षितयोश्च तयोः शब्दयोः शक्तिग्रहेण प्रबालाधरा-
पार्थयोरुपस्थितिरिति तदियं प्रकृतप्रयोज्यशब्दस्य समानशब्देन पर्यायपस्थापनात्
समानशब्दा ॥ ११८ ॥

शयनीये परावृत्त्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।

तथैव शयितौ रागात् स्वैरं मुखमनुस्वताम् ॥ ११९ ॥

Sl. 119. (स'सूदा illustrated) :—The lovers out of love-
quarrel lie down on the bed being each averse to other ;
though remaining thus they out of attachment kissed each
other. (See Tika for the real consistency here).

स'सूदासूदाहरति शयनीय इति । शयनीये शय्यायाम् परावृत्त्या पराङ्मुखौभूय,
तथैव शयितौ परावृत्त्या शयितावपि स्वैरं खच्छन्दम् । क्रुधा परावृत्त्या शयितयोः
स्वैरं मुखचुम्बनं दुर्घटमिच्छापाततोद्भूतः । अथ च प्रथमं क्रुधा पराङ्मुखौभूय
शयितौ पयात्, रागात् तथैव पुनः परावृत्त्या शयिताविति पराङ्मुखौभूय पार्श्वान्तरेण
शयितयोः पुनःपरावृत्तेन शयने स'मुखोनत्वाचुम्बनं सुषट्मेवेत्यापातत एव श्रोतव्यं
मोहजननादियं सम्सूदा ॥ ११९ ॥

विजितात्मभव-ह्वे विगुरुपादहतो जनः ।

हिमापहामित्र-धरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ १२० ॥

Sl. 120. (परिहारिका instance)—People scorched by
sun's ray (sun who is Karna's father, Karna the antagonist

of Arjuna son of Indra), hails the sky overcast with loaded clouds ; (now See Tika for the vitiation here).

परिहारिकामुदाहरति, विजिताम्नेति । विना पचिषा गरुडेन जित इन्द्रस-
सात्मभव पुत्रोऽजुनः तस्य ह्येषी कर्णस्तस्य गुरुः पिता सूर्यः तस्य पादाः किरणसौहृ-
त्तापितो जनः हिमं जलमपहन्तीति हिमापहो वक्रः तस्यामिवो जलं तद्वरैर्भेदैव्याम्
व्योमाकाशमभिनन्दति प्रशंसति, अत्र यौगिकशब्दमालया प्रकृतार्थधोषनादियं परि-
हारिका ॥ १२० ॥

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

Sl. 121. (एकच्छेदा cited here) = This hand of some non-
human being is not useless though it has not touched
weapons or breasts ; (it is गन्धर्व हस्त and गन्धर्व हस्त is एरण्डवृक्ष ;
its फल is spoken of but not the आधारवृक्ष—See Tika).

एकच्छेदामुदाहरति, नेति । अमनुष्यस्य मनुष्यगणस्य कस्यापि हस्तः जातु
कदाचिदपि आयुधमस्त्रं न स्पृशति न वा जातु स्त्रीणां स्तनमण्डलं स्पृशति, तथाप्ययं हस्तः
किल नाफलः अर्थान् परन्तु सफल एवेत्यापाततोऽर्थः । अत्रायुधस्त्रीस्तनस्पर्शाभावेन
नायं वीरो न वा शङ्करोति कथमस्य सफलतेति विरोधेन बाधावतारोदमनुष्यपदेन
गन्धर्वो लक्ष्यते तस्य हस्तो गन्धर्वहस्त इति समुदायेन एरण्डवृक्षः प्रतिपाद्यते । तथाच
हारावली 'अमण्डपश्चात्, गुलवर्जमाना गन्धर्वहस्तस्त्रिपुटीफलश्च' इति । तस्य फलं
विद्यत एवेत्याश्रितं फलमेव व्यक्तं न त्वाश्रयोच्चरुदियमेकच्छेदा ॥ १२१ ॥

केन कः सहसम्भूय सर्वकार्येषु सन्निधिम् ।
लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

Sl. 122. (उभयच्छन्ना is as follows)—

Which object being united with which appears in all matters, but being seen at the time of meal is thrown aside ? (The real meaning is—केन नस्तुकेन कः केशः सम्भूय सर्वकार्यं करोति, किन्तु भोजनकाले दृष्टः केशः निरस्यते here both आधार and आधेय are गूढ़—See Tika).

उभयच्छन्नामुदाहरति, केनेति । कः पदार्थः केन पदार्थेन सह सम्भूय मिलित्वा सर्वकार्येषु सन्निधिं सन्निरूपे लब्ध्वा च भोजनकाले तु यदि दृष्टः त्याज्यो निरस्यते निःसार्यते इत्ययं प्रश्नः, उत्तरन्तु केन मस्तकेन सम्भूय कस्य मस्तकस्थायं कः केशः इत्यर्थः । (५६मधे टण्) । स च सर्वकार्येषु सन्निधिं लब्ध्वा भोजनकाले दृष्टो निरस्यत एवेति । अत्रात्रयाश्रितयोर्मस्तककेशयोश्चभयोरेवच्छन्नत्वमित्यनुभयच्छन्ना ॥ १२२ ॥

सहया सगजा सेना सभटेयं न चेज्जिता ।

अमात्रिकोयं मृदः स्यादक्षरज्ञश्च नः सुतः ॥ १२३ ॥

Sl. 123. (सहोर्णा प्रहेलिता is given herein) :—

If the enemy force is not conquered with horses, elephants, warriors equipped, then this one our son is ignorant though—अक्षरज्ञ (ब्रह्मज्ञ) and lacks in विषयबुद्धि । (The internal sense is—the alphabet containing ह य ग ज, म ट etc. if not learnt then however अक्षरज्ञ he is illiterate—See Tika).

सङ्कीर्णास्तदाहरति, सङ्घेयति । सङ्घथा ह्येयरथैः सङ्घिता, तथा सगजा गजैर्हस्तिभिः सङ्घिता, तथा सभटा भटैर्योधैः सङ्घिता, इयं शत्रुसम्बन्धिनौ सेना चसू चेद्यदि न जिता पराभूता स्यात् अचरञ्जय तदा नोऽप्याकमयं सुतः, अचरं ब्रह्म तजज्ञोऽपि मूढो मूर्ख एव स्यात्, तत्र हेतुः यतोऽयममात्रिकः नौयन्त इति मावाविषयाः ता अहंतीति मात्रिक-सन्निभः ब्रह्मज्ञोऽपि वैद्ययिक्तुञ्जयभावेन मूर्खत्वेनैव गण्यः स्यादित्यापातिकोऽर्थः । स'वरणोयाधेस्तु—हकारेण यकारेण च गकारेण जकारेण च भकारेण टकारेण च सङ्घिता इयं सेना वर्णमाला—इनः स्थावरजङ्गमानां प्रभुर्ब्रह्मा 'तेन सङ्घिता-सृष्टेत्यर्थः, "धात्रा-क्षराणि सृष्टानि अवाकृढान्यत' पुरा" इति क्षरणात् न वेज्जिता अभ्यस्ता तदा अमात्रिको मावा अचक्षजज्ञानरहितोयं नः सुतः, न चरतोत्यक्षरोवेदस्तज्ज्ञोऽपि मूढ एव स्यात् अभ्यस्तवेदोऽपि वर्णपरिज्ञानशून्यश्च मूर्ख एवेत्यर्थः । यद्वा जिता लेखितुं शक्ता, अचरञ्जो वर्णज्ञः वर्णपरिज्ञानवानपि यदि हकारयकारादि वर्णलेखनानभिज्ञस्तदा-मूर्ख * एवेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

[* "लेखनम्" युक्तम् इत्युक्तं प्राक्] ।

सा नामान्तरितामित्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।

एवमेवेतरासामप्युक्ते यः सङ्करक्रमः ॥ १२४ ॥

प्रहेलिकाचक्रम् ॥ इति शब्दालङ्काराः ॥

Sl. 124. The above has characteristics of नामान्तरिता प्रहेलिका here harbouring वञ्चिता प्रहेलिका ; so it is सङ्कीर्णा ; similarly various other सङ्कीर्णा प्रहेलिका may be got and should be understood by one's own self.

अत्र साङ्ख्यं सुपपादयति, सेति । सा पूर्वोक्तोयं नामान्तरितामित्रा इत्यादिशब्दानां नामार्थकत्वनान्नान्तरितास्त्राप्रहेलिकाणचणयुक्ता । तथा सेनाशब्दस्य चसूरूपेऽपि वि-

चित्तेऽर्थे प्रसिद्धत्वेन प्रथमं तदर्थं प्रतिपत्त्या वक्ष्णाम वक्षिताख्यप्रहेलिकाया
स्वरूपसम्बन्धवती च । एवमेव अनया दिशा, इतरासां समागतादीनाम, उन्नेयः स्वयं
ज्ञातव्यः । अत्र च द्वयोः साङ्ख्ये दर्शितम्, त्रिचतुःप्रभृतीनामप्येवं ज्ञातव्यम् । अत्र
च द्वयोः साङ्ख्ये दर्शितम्, त्रिचतुःप्रभृतीनामप्येवं साङ्ख्ये स्वयं बोध्यम् ॥ १२४ ॥

(अपार्थं व्यर्थमिकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥ १२५ ॥

देश-काल-कला-लोक-न्यायागमविरोधि च ।)

इति दोषा दृशेवेति वर्ज्याः कावेर्यु स्मरिभिः ॥ १२६ ॥

Sl. 125-126. Having said युग (in ch. 1.) in काव्य and
having said of Kavya's अर्थालङ्कार and शब्दालङ्कार, our author now
says its दोष or हेयधर्म । These ten are the faults or demerits
(हेयधर्म or काव्यापकर्षकदोष) in Kavyas because these detract
beauty and रसनिष्पत्ति and even produces undersiable meaning
in Kavyas. Thus these are दोष of शब्द or of अर्थ and are ten
in number, e.g. अपार्थ, व्यर्थ, एकार्थ, ससंशय, अपक्रम, शब्दहीन, यतिभ्रष्ट,
भिन्नवृत्त, विसन्धि, also that are counter to or contrary to
country, time, art, usage, logic and Shastras—(देश काल
कला लोक न्यायागमविरोधि) । Hence such Doshas should be
avoided in a Kavya.

N.B.—In this connection Dandin also shows instances
where such Doshas too are not regarded as such, but
conduce to Kavya's merits in slokas 137 etc.

एवं काव्यस्योपादेयधर्मा गुणा अलङ्काराय सपरिकरं निरूपिताः, अथ 'दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्व' प्रयोक्तुः सैव शंसति' (६ श्लो० १ म परि०) इत्यादिसन्दर्भेण तदीयह्यधर्मवशा प्रतिपादितेषु दोषेषु अग्निपुराणादिप्राचीननिबन्धरीत्या गुणालङ्काररूपोपादेय—धर्मनिरूपणानन्तरमेव निरूपयितव्येषु श्रुतिकटुत्वादयस्तिप्रभृतानामेषां कातर्क्षेण निरूपणं यन्यबाहुल्यमापादयेत् येनाव शिष्याणामप्रवृत्तिः स्वादित्याशङ्कमानोलङ्कारपरिच्छेदे एवास्मिन् प्रयोक्तुरत्यन्तानभिज्ञतासूचकतया नितान्तपरित्याज्यानेव दशविधास्तान् निरूपयितुमुद्दिशति, अपार्थमिति । यद्यपि सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषाणां निरूपणमुचितं तथापि दोषपदस्य रूपदार्थत्वेन योगवत्त्वादेव सामान्यलक्षणपरिज्ञानात्तदप्रतिपादोऽव विशेषा दर्शिताः । तथाहि काव्यं दुष्यति विज्ञातं भवतीत्यनेनेति व्युत्पत्त्या दुषवैक्येन इत्यस्य करणवजा दोषपदं सिद्धम्, प्रकाशकज्ञित्वं 'सुख्यार्थेऽहतिर्दोष' इत्यनेनास्य भावघञन्तता सुचिता, वैकल्यस्यापकष्टत्वं, ततश्च काव्यस्यापकर्षकोऽपकर्षोवा दोष इति सामान्यलक्षणम् । अपकर्षस्य क्वचिच्छब्दस्य क्वचिदर्थस्य क्वचिच्च तद्वज्जगत्सादेरिति त्रितयवृत्तितया तेषां त्रितयवृत्तितया तेषां त्रिविधत्वं बोध्यम् । अत्रापार्थमित्यादिदशानां न्युपसंक्ताशास्त्रमेव विशेष्यं तत्रापार्थमित्यादिसम्बन्धस्य क्वचित् साक्षात् परस्परया च बोध्यः । इतीति इतेति दशैव ; नतु श्रुतिकटुत्वादयः वज्जरा अत्यन्तं त्याज्याः । शाब्दबोधविघटकत्वादिना प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकत्वात् । श्रुतिकटुत्वादयस्तु किञ्चिद्वैरस्यमात्रजनका नलन्वयबोधप्रतिकूला इति नात्यन्तं त्याज्याः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

Sl. 127. Besides the above 10 faults in Kavya, there are प्रतिज्ञादिहानिर्दोष as described in Nyaya Shastra, but Bhamaha and others have not accepted these as such (op.

तृतीयः परिच्छेदः

‘प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दृष्टं नेष्यते’), so away with such hard discussions as ‘whether प्रतिज्ञाहानि is a दोष or not’ (आखौदेन आखादितेन तेन किं कर्म स्यात्, न किमपि फलम् इत्यर्थः—See Tika).

ननु दशैवेति कथमवधारणं—न्यायावयवानां प्रतिज्ञादीनां हानिरपि विवक्षितायां प्रतिपत्त्या वस्तुतो दोष, अतएव भगवता गौतमेन ‘प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः’ इत्यादि सुत्रेण प्रतिज्ञाहान्यादीनां नियद्व्युत्पत्त्यमुक्तम् । भामहप्रसूतयस्तु तस्य दोषतां नेच्छन्ति यथा ‘प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दृष्टञ्च नेष्यते’ इति । तत् किमत्र तत्त्वमिति पर्यनुयुक्त इव प्रकृते निष्प्रयोजनत्वात्तद्विवेकमुपेक्षमाण आह, प्रतिज्ञेति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, साध्यसाधनं हेतुः, प्रसिद्धोदाहरणोपन्यासो दृष्टान्तः, एषां हानिः, दोषः काव्यापकर्षको न वा इत्यस्मिन् संशये असौ पर्यागुप्यमानो विचारो विवेकः एकतरावधारणमित्यर्थः प्रायः कर्कशी न्यायविषयकत्वात् कठिनः, यद्वा नोरसः निष्प्रयोजन इत्यर्थः, अतश्च आखौडेनाखादितेन परिज्ञातेनेत्यर्थः, तेन विचारेण किं फलं नास्तीत्यर्थः । अयमाशयः—वैरस्यजनकत्वेन दोषाणां परिज्ञानं स्वत एव बोद्धृनां सम्भवति, तदर्थञ्च ग्रन्थपञ्जवनमनुचितम् । केवलं काव्येष्वन्यत्परिहायां एव ते कतिपये दृष्टान्ते न च प्रतिज्ञादिहानेरन्यत्परिहार्यालम्, अप्रतिज्ञातानां प्रासङ्गिकसिद्धान्तानामपि कविर्णेतत्त्वदर्शनात् । निर्हन्तुताच प्रसिद्धसाधे वैरस्यं नावहति यथा, ‘सम्पत्ति सङ्घा- समयशक्तद्वन्द्वानि विघटयति’ इत्यादौ । दृष्टान्तोपन्यासस्त्वलङ्काररूप एवेति तद्वहानिरपि नात्यन्तवैरस्यजनिका, अतएव ‘दृष्टान्तस्य सामयिकत्वेनासाध्यैकिकत्वेऽपि न क्षतिः’ इति न्यायसूत्रवृत्तिहस्तोक्तं तस्मादयम् वैरस्याजनकत्वं यत्र न तथा तत्र न तथा, न पुनः शाब्दबोधविघटकत्वाद्यभावादिकान्त परिहार्याता, एवं प्रतिज्ञाविरोधादपि ज्ञेयाः, तत्र प्रतिज्ञाविरोधी यथा कण्ठाभरणे—

‘यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता मम ।
माता च मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः’ ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमितीष्यते ।

उन्मत्तमत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

Sl. 128. When all the words used in a वाक्य or महावाक्य do not give any good constructive sense, then arises the fault of अपार्थ'; and it is a demerit except in the sayings of the mad, the intoxicated or the boy.

संग्रह्युद्दिष्टान् दोषप्रमेदान् क्रमेण लक्षयति, समुदायार्थशून्यमिति । समुदायो वाक्यघटकपदसमूहः महावाक्यघटकवाक्यसमूहश्च तस्यार्थो विशेषणविशेष्यभावान्विततया एकत्वेन प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः, तच्छून्यं यद्वाक्यं महावाक्यं वा तदपार्थम् अपार्थत्वाख्यादोषवदित्यते इत्यन्वयः । यत्र पदार्थानां वाक्यार्थानां वा योग्यताकाङ्क्षासत्ताभावेन विशेषणविशेष्यत्वेनान्वयो बाधितो भवति तदपार्थत्ववदित्यर्थः । अथ क्वचिद् दोषत्वमपि दर्शयति, उन्मत्तेति । उन्मत्ता उन्मादरीगवन्तः, मत्ता मद्यपानादिना प्रासविकाराः, बालाः शिशवः । (प्रमत्तोन्मत्तबालानामिति पाठे प्रमत्ता मद्योपयोगादिना नवधानता इत्यर्थः) । विषामुक्तेरेनात्र अनुमत्तादीनामुक्ती दुष्यति वाक्यं महावाक्यं वा दुष्टं भवति, उन्मत्तादुक्तौ त्वस्य न दोषत्वमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

समुद्रः पोष्यते देवैरहमस्मि जरासुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता हरैरैरावणः प्रियः ॥ १२९ ॥

Sl. 129. (Illustration) the sea is being drunk by the clouds or the gods, but I am stricken with senility ; these clouds are rumbling, and elephant is favourite with Indra or Hari. (See Tika for अपार्थ') ।

तत्र बहुवाक्यगतमपादत्वमुदाहरति, रुमुद्र इति । देवैर्मेघैः सुरैर्वा, (देवैरित्यव-
सोऽयमिति कचित् पाठः) । अत्र स्वार्थबोधपरिणामात्स्वापि वाक्यचतुष्टयस्याकाङ्क्षा-
भावेनाङ्गाङ्गित्व—विरहादेकवाक्यत्वाभावात् एव समुद्राशयो नास्ति । यदुक्तम्—

‘स्वार्थबोधसमाप्तागमङ्गाङ्गित्वमपेक्षया ।

वाक्यानामैकवाक्यत्वं पुनः संकल्प्य जायते ॥’ इति ।

एवं श्रोग्रतः यमावेऽपि समुद्राशयशून्यत्वं ज्ञेयम्, तथा बहुपदगतमपि यथा
‘वज्रिना सिञ्चति’, ‘गौरशः’ ‘पुण्ड्रो हस्तौ’ इत्यादि ॥ १२८ ॥

इदमस्वस्थचित्तानामभिधानसन्निन्दितम् ।

इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीवैवमादिकम् ॥ १३० ॥

Sl. 130. Such sayings of the unsound are not censured ;
but who among the poets will use such sentences.

उन्मात्तेत्यादुक्तमनुवदन् दोषस्मातिगुरुत्वं प्रतिपादयति, इदमिति । अस्वस्थ-
उन्मादादिभिर्निर्दिष्टैकमनसाम्, इदमेव समुद्राशयशून्यमभिधानं वचनम् अनिन्दितं ;
अस्वस्थचित्तप्रयुक्तभिन्ने, एवमनाकाङ्क्षादिकम्, यथा इतरत्र उन्मात्तादिभिन्नेषु मधे
को वा कविः पण्डितः सचेता इत्यर्थः । (वस्तुतस्तु इतरस्त्विति पाठः सम्यक्) । को
वा प्रयुञ्जीतेति एतेन समुद्राशयशून्यवाक्यस्य सचेतः प्रयुक्तत्वात् अस्वस्थचित्तपादनेन
कथञ्चित् प्रयोगे वैरस्मातिशय इति सूचितम्, अतएव दोषस्यास्य प्रथमोपन्यास इति
बोध्यम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वापरपराहतम् ।

विरुद्धान्यतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥

Sl. 131. When in a sentence or a narration (प्रवन्धे), a word is inconsistent with reference to the antecedent or subsequent clauses (पूर्वापरसङ्गतिशून्य) and ends in विरुद्धार्थ, then arises the fault of व्यर्थत्व ।

व्यर्थे लक्षयति. एकवाक्य इति। एकस्मिन् वाक्ये तथा प्रवन्धे वाक्यसमूहे वा यत्पदं वाक्यं वा पूर्वापरपराहृतं पूर्वापरसङ्गतिशून्यं तद्वार्थं व्यर्थत्वदोषवदिति क्त्वा दोषेषु दोषवत्तु मघा पठ्यते इत्यन्वयः, यद्वा पूर्वापरपराहृतं पूर्वापरसङ्गतिशून्यत्वमिति व्यर्थे व्यर्थत्वमिति च धर्मपरोऽयं निर्देष्टव्यः । मन्मथोद्देशश्च व्यर्थः, तद हेतुरदन्तत्वादिवत् । ननु वरुणकदम्बात्मकयोर्वाक्यप्रवन्धयोः कथं परस्परमसङ्गतत्वसम्भव इत्यत्राह, विरुद्धार्थतयेति । वाक्यप्रवन्धयोः पूर्वापरविरुद्धार्थप्रत्यायकत्वं व्यर्थत्वाख्योदोष इत्यर्थः । एतेनाव विपदं विरुद्धार्थकं नतु विगतार्थकमिति सूचितम् । अर्थविरोधप्रतीतिश्चात्र शाब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया, अपार्थितु आकाङ्क्षा-यभावाच्छाब्दबोध एव न सम्भवतीत्यनयोर्भेदः । एकवाक्ये प्रवन्धे वा इत्यनेन च वाक्यप्रवन्धार्थपर्यालोचनयैव विरोधप्रतिभासोऽस्य विषयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विरोधप्रतिभासस्तु वक्ष्यमाणदेशकालादिविरोधविषय इति सूचितम् । अस्यात्यन्त-वज्रता च प्रयोक्तृरत्यनभिज्ञताप्रकाशकत्वात्, अत्रैवानैरुक्ता विरुद्धमतिकारित्व-प्रकाशितविरुद्धतामतपराधत्वात्परिपन्थिरसङ्गपरिग्रहादयो दोषा अन्तर्भवन्ति ॥ १३१ ॥

जहि शत्रुवलं कृत्स्नं जय विश्वम्भरामिमाम् ।

तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ १३२ ॥

Sl. 132. (Illustration) kill the entire enemy forces and win this world : and you being compassionate for animate beings, you have no enemy even.

तव प्रवन्धगतव्यर्थत्वमुदाहरति, नहीति । अथ शत्रुमावगूयस्य कृतकगव, वल-
हननस सर्वभूत्वानुकांक्षिनः सर्वलोकजयय पूर्वापरपर्यालोचनया विरुद्धत्वेन प्रतीयते ।
एवं वाक्यगतं बोध्यम् । (तव नैकोऽपीत्यत्र न च ते कोऽपीति कचित् पाठः) ॥ १३२ ॥

अस्ति काचिदवस्था सा साभिषङ्गस्य चेतसः
यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥

Sl. 133. (It is not a fault if uttered by वक्तृविशेष);
Sometimes in the overpowered state of the mind, situation
arises when such विरुद्धार्थ is relished by the learned, and is
not regarded as a fault.

वक्तृविशेषोक्तौ विरुद्धार्थत्वस्य गुणत्वं दर्शयति, अस्तीति । साभिषङ्गस्य विशेष-
यमिभूतस्य । (साभिषाणस्येति पाठस्तु न सत्यक्) । काचिद्विलक्षणा इष्टानिष्ट-
हेयोपादेय-वक्तव्याक्तव्यादि-विवेकगूणेत्यर्थः, अवस्था अस्ति भवति, यस्यामवस्थायां
वर्तमानस्य प्रयोक्तुर्विरुद्धार्थाऽपि पूर्वापरपराङ्मतापि भारती अभिमता श्रानुष्ठानादृता
भवेत् । अभिमतेत्यनेन न केवलमस्यादीपत्वं किन्तु गुणत्वमपीति सूचितम् ॥ १३३ ॥

परदारभिलाषो मे कथमार्थस्य युज्यते ।
पिवामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

Sl. 134. (Example of the above); my desire for other
person's wife will not be congenial to thee, a saintly one ;
and I do not know when shall I be able to enjoy her lips
(See Tika).

उदाहरति, परदारिति । तरलं लज्जावशात् सत्त्वं दयादा सकम्पम्, परकान्तायाः, दशनच्छदमधरम् । अत्र स्त्रियार्थमिमानितया परदारानिलावस्थायुक्तत्वं प्रतिपादयत एव प्रयोक्तुः परदाराधरपानाशंसनमिति पूर्वोक्तव्यङ्ग्यस्य शान्त्यभिचारिणोरत्याख्य-भावस्य उत्तरालं व्यङ्गेन शृङ्गारव्यभिचारिण्यौतसुकेन सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुं यो-गमिभूतत्वव्यञ्जकतया शृङ्गारपौवशत्वात् कमपि चमत्कारमावहतीति गुण एव । अत्र द्वयोर्द्विरोधः, एवमेकत्र वरूनां विरोधे चमत्कारातिशयः, यथा—

‘काकार्यम्, शशलक्षणः कच कुलम्, भूयोऽपि दृश्येत सा,

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्पयाः कृतचिह्नः, स्त्रोऽपि सा दुर्लभो,

चेतः स्वाभ्यामुपैहि, कः खलु युवा वन्योऽधरं धास्यति’ ॥

इत्यत्र शान्ताङ्गानां वितर्कमतिशङ्कादृशानां विप्रलम्भाङ्गैरौतसुख्यमृतिदैत्यचिन्ताभिः सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुर्विरहाभिभूतत्वव्यञ्जनात् शृङ्गारप्रकर्षलाविर्भावयति । नव्यास्त्वोद्विग्नस्थली विरुद्धानां बाध्यत्वनोक्तत्वाद् गुणत्वमित्याहुः यथा ‘सखाय्यां दिर्वि-रुद्धस्य बाध्यत्वेन वचोगुणः’ इति ॥ १३४ ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतोवापि तद्वैकार्यं मतं यथा ॥ १३५ ॥

Sl. 135. If an already uttered word is exactly re-presented again both in word and in meaning then we have the fault of एकार्यः । Thus एकार्य दोष is both शब्दनिष्ठ and अर्थनिष्ठ ।

एकार्ये लक्षयति, अविशेषं येति । पूर्वोक्तमिति सामान्यत्वान्नपुंसकम् । अर्थतः शब्दत इति प्रथमः शब्दः । अत्र यत्वेत्यध्याहार्यम् । तदर्थमन्वयः—पूर्वोक्तोऽर्थः शब्दो

वा यत्र वाक्ये यद्यविशेषेण भूयोऽपि कौत्सं तदा तदात्म्यम् एकार्थम् एकार्थत्वा-
ख्यदोषवन्मतम्, यद्वा अर्थतः शब्दत इति च समस्यन्तम् एकार्थमित्यनेनान्वितम्,
अर्थनिष्ठं शब्दनिष्ठञ्चैकार्थमित्यर्थः । अविशेषेणेति एकरूपेणेत्यर्थः, यद्वा
विशेषविषयाया अभावेन, यत्र विशेषविषयायं मुक्तस्य पुनः कौत्सं न तवास्त्य न दोषत्वम्,
विशेषस्य प्रस्तुतस्यानुकम्पनीयत्वादि एतच्च नन्तरमेव व्यक्तोभविष्यति, अर्थतः शब्दतोवेत्य-
नेनान्यैरुक्तस्य पौनरुक्त्याख्यायं दोषस्य कथितपदत्वाख्यशब्ददोषस्य च द्वयोरेवैकार्थ-
संज्ञया संग्रहः सूचितः, न च शब्दपौनरुक्त्या कथमेकार्थेति यौगिकसंज्ञाप्रवेशः गुणदो-
षालङ्कारसंज्ञानां प्रायेण योगवलादेव प्रवृत्तेरिति वाच्यं, शब्दपदस्य तदर्थकशब्दपरत्वात्
अतएव भिन्नार्थकशब्दपौनरुक्तस्य वैरस्यानावृत्तत्वाद्दोषत्वम् यथा—

‘सुरा विप्रैः सुरा नौचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः ।

विप्राणान् फलं दूरे नीचानान् तदैव हि ॥’

इत्यादौ सुरा इति पदं पुनरुक्तमपि सुरा देवा सुरा मद्यानोति विभिन्नार्थकत्वेन
न दूषणमावहति । तस्मादर्थस्य एकार्थकशब्दस्य वा पुनरुक्तमेकार्थत्वम्, यत्र शब्दमेद-
स्तवार्थमावस्य पौनरुक्त्यं यत्र तु तदमेदस्तत्र द्वयोरेपीति निष्कर्षः ॥ १२५ ॥

उत्कामुन्मनयन्त्येते बालां तदलकत्विषः ॥

अन्धोधरास्तडिल्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्तवः ॥ १२६ ॥

Sl. 136. (Illustration of अर्थगत एकार्थता) the rumbling
clouds having lightning within and that are deep black as
well imitating the glow of her tresses of locks of hairs are
making the girl anxious (for her beloved).

तवार्थगतमेकार्थत्वमुदाहरति, उत्कामुत्कण्ठिताम्, उन्मनयन्ति उद्दोषकत्वाद्भुत्कण्ठ-
यन्ति, अन्धोन्कोन्मनःशब्दयोः, अन्धोधरतडिल्वत्स्तनयित्तुशब्दानाञ्च स्वरूपमेदोष्ये कपय्याय-

त्वेन एकार्थशक्तत्वादर्थस्य पौनरुप्यम्, एवं पर्यायान्तरानुपादानेऽपि प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तायं पुनः प्रतीतावप्यस्य सङ्गादौ ज्ञेयः, यथा—

‘सहसा विचक्षोत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विश्वशकारिणं गुणलुब्धाः खयमेव सम्पदः’ ॥ इति ।

अत्र द्वितीयाहं व्यतिरेकेण द्वितीयापदादसौव,

‘शक्तत्वमेव, यदि तु

उत्काशुन्मनयन्तीत्यस्य विरहिणोत्काशितामपि अभीधराः पुनरुद्दीपकतया अतुत्काशितां कुर्वन्तीत्यत्र तात्पर्यम्, एवमभीधरादीनामीकसौव समुदायार्थशक्तस्य विशेष्यतायान्वयोपादयवार्थशक्तयोर्विशेष्यतायां तात्पर्ये तदार्थभेदान्नास्य सङ्गाव इति बोध्यम्, यथा—

सा विद्यामा तदार्त्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।

रात्रौ विलपनानस्य न व्यभासत शर्वरो’ ।

अत्र विद्यामाशर्वरौशब्दशरीरेकपर्यायत्वे प्यवयवार्थशक्तत्वमङ्गीकृत्य विद्यामाशब्दः शर्वरौविशेषणत्वे नोपपन्नः । अत्र शब्दभेदादर्थत एव पुनरुक्तत्वं । शब्दतो यथा—

‘अधिकतरलतस्ये कल्पितस्त्रापलोलो

परिमलन-निनोलत् पाण्डिना गण्डपालो ।

सुततु कथय कस्य व्यञ्जयत्यस्यसैव

स्वरनरपातलोलायौवराज्याभिषेकम् ॥

अत्र लोलाशब्दः पुनरुक्तः ॥ १२६ ॥

अनुकम्पाव्यतिशयो यदि काञ्चिद्वच्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥ १२७ ॥

Sl. 137. If some excess of pity or compassion is being intended then this शब्दगत or अर्थगत पौनरुक्त्य (एकार्थ or tautology) does not conduce to a fault, rather it is then an

अलङ्क्रिया (adornment) ; so पुनरुक्त is a merit in सम्प्रसादयति ।
(See Tika).

अविशेषे येतुगन्तस्य प्रयोजनं दर्शयन् दीपनिर्गमं प्रतिप्रसूते, अनुकम्पेति । अनु-
कम्पाद्यतिशयः प्रसूतस्यानुकम्पनीयत्वादिविशेषः, आदिना विधेयानुवादादि परियहः,
तदुक्तं गुण इत्यानुवृत्तौ दर्पणकता—

‘कथितस्य पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विषये कृ, घि ।

दैर्घ्यात् लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे” ॥ इति ।

एवमुन्मत्तादुत्तानपि पौनरुक्तस्य गुणत्वं ज्ञेयम्, यथा सञ्चकटिके शकारोक्ते ‘मम
नअणलणङ्गं सन्महं वट्ठअन्ति’ इत्यादि । एवं अनुज्यां कर्णावतसादयोऽप्यारुढत्वा-
दिविशेषद्विवचनानां न दुष्टाः । न दोषो न दूषणावहः, पुनरुक्तः शब्दोऽर्थो वा, इयं
पुनरुक्तिः, अलङ्क्रिया गुण एव काव्यशोभाजनकत्वात्, अनुप्रासात्कार इति केचित्
॥ १३७ ॥

हन्यते सा वराराहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गौ हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

Sl. 138. (हन्यते सा etc)—Example of पौनरुक्त्य in अनुकम्पा :—
that beautiful girl is being tortured by Cupid striking in
an inopportune moment, though she is delicate all over and
sweettongued as well.

तवानुकम्पायामुदाहरति, हन्यत इति । अत्र हन्यत इति पदं पुनः पुनरुक्तं सत्
प्रसूतस्यानुकम्पनीयत्वख्यापनया कमपि चमत्कारभावहन् काव्यशोभां जनयति । एवं

विधेयानुवादादौ ज्ञेयम्, यथा 'उदेति सविता तान्नक्षत्राणि एवास्तमेति च' इत्यादौ
॥ १३८ ॥

निर्णयार्थे प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।

वचांसि दोष एवासी संशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

Sl. 189. (शब्दगत संशय दोष is being defined)—if a word or words applied to give one decisive meaning produce some doubt as to this result, then we get संशय दोष । It is both शब्दगत and अर्थगत । (See Tika also ; there अर्थगत संशय is also illustrated).

संशयं लक्षयति, निर्णयार्थमिति । निर्णयार्थं बोद्धव्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यान्तर-
निश्चयाय, संशयार्थं प्रयुक्तस्य संशयजनकत्वे तु न दूषणमित्यर्थे वक्ष्यते । संशयमु-
त्कोटिकज्ञानं, वचांसोति बहुवचनमविवक्षितम् । एकपदस्य पदद्वयस्य वा संशयजनकत्वे
दूषणसम्भवात् । (चेदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक्) । संशयः संशयत्वाख्यः, अयमपि
दोषः शब्दगतोऽर्थगतश्च, यत्र संशयोत्पत्त्यान्वयबोधो विवृण्यते तत्र शब्दगतः यद्योदा-
हरिष्यते । यत्र त्वर्थप्रतीत्यनन्तरं वक्तादन्यथयस्त्वार्थगतः, यथा—

‘मातृसम्यंमुत्साय्यं विचार्य कार्यं मायाः समर्थ्यादनिदमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितन्वाः किमु सूषराणामुत अरक्षेरविलासिनीनाम्’ ॥

अत्र प्रकरणादभावात् शान्त्वभङ्गारिणोः को वक्तोति संशयः ॥ १४० ॥

मनोरथप्रियालोक-रसलोलेक्षणे सखि ।

आरादुद्धतिरसौ माता न क्षमा द्रष्टुमौदृशम् ॥ १४० ॥

Sl. 140. (शब्दगत संशय illustrated here) :—Ho lady friend. You with eyes intent on seeing your beloved person can't be tolerated by your mother near at hand—(here आरात् in आरादृति produces doubt whether mother was near or afar, for आरात् means both) See—Tika..

शब्दगतं संशयमुदाहरति, मनोरथेति । जारं सानुरागं पश्यन्तीं मातुःपरिज्ञान-
शङ्कया च चकितां प्रति सख्या उक्तिरियम् । मनोरथप्रियोऽभिज्ञवितप्रेयान् जार इत्यर्थः,
तस्यालोके दर्शने रसेनानुरागेण लोके व्याप्तये ईदृशे यस्याः सा तथा तत्पञ्चोवनम् ।
आरादिति । अथ किम् 'आराद् रसमोपयो.' इत्यभिधानात्, आरादृतिर्द्रवृत्तिर्नी ते
माता विषयविपक्वादीदृशं त्वदीयजारदर्शनरूपकस्य द्रष्टुं न क्षमा यत्ता तत् प्रवर्त्त-
स्वेत्यर्थः । किन्वा समोपवृत्तिर्नी ईदृशमसमञ्जसं द्रष्टुं न क्षमा तन्निवर्त्तस्वेत्यर्थः ।
इतीकतरनिज्ञयाभावात् संशयः, अयञ्जनानार्थशब्दप्रयोगनिवन्धन इति शब्दगतः । अर्थ-
गतस्तु पूर्व दर्शितः ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयाद्यैव-यदि वा तु प्रयुज्यते ।

स्यादलङ्कार एवासी न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

Sl. 141. (गुणत्व of संशय is being cited) when a संशयजनक
वाक्य is deliberately uttered to produce doubt (संशय) on
hearers, then it gives rise to संशयालङ्कार (in the shape of
व्याजस्तुति) and it is not a fault then, (See next for illustra-
tion).

अथ क्वचिदगुणत्वमपि दर्शयति, ईदृशमिति । यदि वा तु ईदृशं संशयजनकमपि
वाक्यं संशयाद्यैव संशयप्रतिपादनमुद्दिश्यैव प्रयुज्यते तदा ववासी संशयोऽलङ्कार एव

शोभाजनक एव गुण एवेत्यर्थः । संशय एव यदि प्रतिपाद्यमानतया विवक्षितः तदासौ गुण एवेत्यर्थः । एवञ्च विवक्षितः संशयो दोषो विवक्षितस्तु गुण इत्यर्थः । तत् तस्मिन्दाहरणम् । (वात्सिल्यत्र जात्विति क्वचित्पाठः) ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातङ्ग-लङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

कालेनैव कठोरेण अस्तां किं नस्त्वदाशया ॥ १४२ ॥

Sl. 142. I see her the faultless one, as oppressed by love sickness and overpowered by strong summer ; so away with hopes for her ; or she is not bodily ailing, but by not getting you she is overpowered by summer (See Tika).

पश्यामीति । नायकं प्रति द्रव्या उक्तिरियम् । अनङ्गः कामः तज्ज आतङ्गः पीडा तेन लङ्घितामाक्रान्तां तां कठोरेण निन्दयेन कालेन भृशमेव यस्तां पश्यामि, त्वदाशया तव प्रत्याशया नोऽस्माकं किम् । सा कामपीडया म्रियते किं तव प्रत्याशयेत्यर्थः किं श्लोकस्यास्य प्राप्तपादः, किम्वा अङ्गजातेनातङ्गेन लङ्घिता या तद्विघ्नां तां कठोरेण दुःसहेन कालेनैव केवलं योग्यसमयेन यस्तां पीडितां पश्यामि त्वदाशया नः किम् । तस्याः शरीरिकी कापि पीडा नास्ति, किन्तु केवलं त्वामनासादयन्ती चित्ताजागरणा-परा योग्येण पोष्यते इत्यर्थं प्राप्तपाद्यः, इति शेषः संशय स च द्रव्या विवक्षित गुण एव । (किं नस्त्वदाशयेत्यत्र किन्तु त्वदाशयेति, 'किं नस्तदाशया' इति च पुस्तकान्तरेषु पाठः) ॥ १४२ ॥

कामार्त्ता घञ्मत्तमा बेल्यनिश्चयकरं वचः ।

युवानमाकुलोकत्तमिति द्रव्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

Sl. 143. The speech is not decisive as to whether she is कामाक्षा or धर्मतन्त्रा । The confidante says so joyfully to agitate the young lover. (See Tika).

अत्र संशयस्य विवक्षितत्वं प्रतिपादयति, कामाक्षीति । संशयस्य विवक्षितत्वं हेतुयुवान्नाकुलीकस्तुमिति, कामपोडां योषपोडां वा बुद्ध्या नायकोऽयं व्याकुलीभूय तत्समीपं गतिपतीति विविच्य द्रष्टुं तादृशं संशयजनकवाक्यं प्रयुक्तमिति भावः । एतदुपलक्षणं व्याजस्तुतिपर्यवसानादावपि संशयस्य गुणत्वं यथा—

“पृथुकाक्षं खरपावं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

बिलसत्करिणुगहनं स प्रति समनावयोः सदनम्” ॥

अवाक्यो वा दरिद्रो वा वक्तोति संशयः वाक्यस्य च व्याजस्तुतौ पथ्येवसानम्

॥ १४३ ॥

उद्देशानुगुणोऽर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः ।

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

Sl. 144. अपक्रम दोष is being stated—The usual order is that अनूद्देश or विधेय is to be uttered after the उद्दिष्ट subject-matter is said first, it comes within the jurisdiction or purview of क्रमालङ्कार; if this order is violated then the learned ones call this क्रमलङ्घनदोष as अपक्रम । See Tika also.

अपक्रमं लक्षयति, उद्देशानुगुण इति । अर्थानां प्रथममुपस्थापः उद्देशः तस्यानुगुणः अनु रूपः सम्बन्धयोग्य इत्यर्थः अनूद्देशः पश्चादुद्देशः क्रमः स चालङ्कारतया पूर्वमुक्तः, स चेन्न कृतस्तदा तं क्रमलङ्घनरूपत्वादपक्रमाभिधानं दोषं बुधाः काययन्ति । क्रमिकाणां क्रमिकैरेवान्वय इति नियमः तल्लङ्घनादन्वयबोधमात्रपर्यन्तं दूयकताबीजं बोध्यम्,

अतएवास्मान्परिहार्यं मध्ये गणनम् । नव्यैरङ्गीकृतयोः शब्दार्थदोषवीरकान्त-
दुष्कर्मत्वयोस्तु न शब्दबोधविघटकत्वमिति नात्यन्तपरिहार्यता यथा “समय एव करोति
वलावखं प्रणिगदन्त इमौष शरीरिणाम् । शरदि हंसरवाः परपीकृतखरमयूरमय-
रमणीयताम्” ॥ इति ।

अथ परावृत्तमानवाक्यानन्तरं हि इतिशब्द प्रयुज्यते इति क्रमः, अथ तल्लङ्घ-
नादक्रमभा, सा च व्यवहितयोजनवाक्यसम्बन्धेन नात्यन्तपरिहार्या । एवम्,

‘देहि मे वाजिनं वाजन् गजेन्द्रं वा मदालसम्’ ॥ इति उत्प्लष्टं हि वस्तु
प्रथमं याचनीयं तद्वाने दातुरशक्तौ ततो न्यूनं याचनीयमिति क्रमः । स चात्र गजन्द्रात्-
न्यूनस्य वाजिनः प्रथमयाचनाल्लङ्घित इति दुष्कर्मता सा चावयस्य निर्वाधप्रवृत्त्या
नात्यन्तपरिहार्या ॥ १४४ ॥

स्थिति-निर्न्माण-संहार-हेतवो जगताममी ।

शम्भुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

Sl. 145. (Illustration)—May Siva, Narayan and Brahma
born of lotus, the causes of protection, creation and des-
truction of this universe, protect you all (here the order
of स्थिति, निर्न्माण etc. is not observed in शम्भु, नारायण &c. See
Tika).

अपक्रममुदाहरति, स्थितोति । अथ प्रथममुद्दिष्टानां स्थितिनिर्न्माणसंहाराणां
हेतुत्वेनान्वययोग्या नारायणाम्भोजयोनिसम्भव एव क्रमिणानुद्देश्यमुच्यते इति तादृशोपन्या-
सक्रमासिक्कमादपक्रमता । न चीत्तरोतरस्य ब्रह्मत्वात् परभावो युक्त इति वाच्यम्,
क्रमान्वयानुरोधेन अन्वययोग्यत्वात्परिणामादिपक्षोपस्थासंगैव कवेरुचितात्, तादृश-
पदानाञ्च सीबभ्यात् ॥ १४५ ॥

यत्नः सन्वन्धविज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।

कमलङ्घनमप्याहुः सुरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

Sl. 146, The learned do not call कमलङ्घन a fault if the poet strives for and states relation of उद्दिष्ट and अजुद्धेश matter in one point only,

अस्यादोषत्वमपि दर्शयति, यत्र इति । सन्वन्धः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् पदार्थे अक्र-
मिकथोरपुत्रभययोः सन्वन्धित्वं तस्य विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं तद्हेतुर्यस्य तादृशो यत्रः
प्रयाची यद्यपि कविना कृतः स्यात् तदा कमलङ्घनमपि दूषणं नैव भवतीति सुरय
आहुतिरित्यन्वयः । एकतरान्वयः, पदार्थे अक्रमिकस्याप्यपरस्यान्वयित्वप्रतिपादनाय यत-
मानेन कविना यदि क्रमातिक्रमोपपन्नस्यते तदा स न दोष इत्यर्थः, न पुनरस्य गुणत्वं
सविशेषश्रीमाजनकत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतकेशी मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥

Sl. 147. (Illustration of this) :—Among the renun-
ciations of friend, body and country the first and the last
are of long drawn affliction, but the middle one is of short-
lasting torment (See Tika).

उदाहरति, बन्धुत्याग इति । आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेशत्यागौ, आद्यतकेशी दोषकालं
कथानुभावकौ, मध्यमस्तनुत्यागः क्षणिकज्वरः अल्पक्षणमेव स्थापजनकः । वरं
तनुत्यागः अथान् न पुनर्बन्धुत्यागो देशत्यागो वेत्यर्थः । अत्रादिपदोपात्तबन्धुत्यागान्-

विन्यायतन्त्रे शब्दं तदुक्तरोद्दिष्टस्य तनुत्यागस्यान्वयायोगात् तं विहाय योग्यत्वात्तदन्तः
देशत्यागस्यान्वयित्वं प्रतिपादितमिति भ्रमलङ्घनं युज्यते ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालक्ष्य-लक्षणपद्धतिः ।

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

Sl. 148 (शब्दहीन दोष is being defined) —The mode to apply a word is first to give similar illustrations or usages and then to define it; if this लक्ष्यलक्षणपद्धति is not observed in using words then we get the fault शब्दहीन । The use of words as sanctioned and used by the शिष्ट is to be followed, and the use of words as not sanctioned by use of the शिष्ट is to be avoided; otherwise, it conduces to the fault of शब्दहीन । (अशिष्टेष्टः पदप्रयोगः शब्दहीनः; शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति; now See Tika).

शब्दहीनं लक्षयति, शब्दहीनमिति । लक्ष्यं सजातीयमुदाहरणान्तरं तथा लक्षणमनुशासनं सूत्रं कोषो धातुपाठश्च, तद्रूपा पञ्चतिर्वर्त्म प्रयोगनियामक इत्यर्थः, अनालक्ष्या अपरिदृष्ट्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिर्यस्य तादृशः पदप्रयोगः, कदाचिद्विहितभावत्वात् प्रयुज्यमानपदमित्यर्थः, शब्दहीनं शब्दहीनत्वात्त्यदोषवान्, यस्य सजातीयप्रयोगान्तरं केनापि प्रयुक्तं न दृश्यते नापि निष्पादकमनुशासनम्, तथैवैवंपदप्रयोगः शब्दहीन इत्यर्थः । सत्यप्यनुशासनाभावे बहुभिः प्रयुज्यमानस्य प्रयोगो न दूषणमावहति यथा 'चितः परं वलति शैलवनस्पतीषु' इत्यादि अत्र वक्षतीति सच्चक्ष्णानां च वलधातोः परस्मै-पदित्वमनुशासनासिद्धमपि बहुभिः प्रयुक्तमिति तत्प्रयुक्तानः कविर्नापराध्यति इत्यतो

लस्यस्याप्यनालक्ष्यत्वं दूषणवोजत्वेनोक्तम् । तथा अश्लिष्टः यद्यपि पदप्रयोगः श्लिष्ट-
नामिष्टो न भवति सत्यप्यनुशासने तत्पदं यदि तत्तल्लिङ्गादिमत्त्वं न तत्तदर्थकत्वेन वा
कदापि श्लिष्टेन प्रयुक्तस्तदा तत्प्रयोगोऽपि दोषायेत्यर्थः यथा 'देवानां पुंसि वा' इति
कोषे सत्यपि पुंलिङ्गोद्भवतश्चः । इह हिंसागमोरिति गणोक्तावपि गमनार्थो हनघातुश्च
न केनापि श्लिष्टेन प्रयुक्तः, इत्यत्र विशेषणद्वयेनानुपपत्तानामसाधुवाक्यदोषाणां स्वमते
शब्दहीनपदेन संग्रहः, तस्य शब्दोद्दीनोऽप्युक्तो यथेति व्युत्पत्तिसिद्धं शब्दहीन-
मितिपदम्, अप्युक्तत्वं साधुवादिनाम् किञ्चानुशासनविरुद्धोऽपि श्लिष्टो न दोषायेत्याह
श्लिष्टेऽस्तु न दुष्यतीति । अयम्भावः — श्लिष्टप्रयुक्तानामेव पदानां व्युत्पन्नार्थमनुशासनं
पाणिन्यादिभिः कृतं न पुनरनुशासनं दृष्ट्वा श्लिष्टेऽस्तीति प्रयुक्तानि तेषां नित्यत्वात्, यदुक्तं
गोपीचन्द्रेण 'नित्यानां पदानां प्रतिपत्त्यर्थं प्रकृतप्रत्ययविभागादधिकृत्यन' शास्त्रेण क्रियते'
इति । तस्मादनुशासनसिद्धस्य तद्विरुद्धस्य वा श्लिष्टेऽस्य प्रयोगो न दोषाय तद्विपरोतस्तु
दोषायेति । यथा अनालक्ष्या लक्षणावपहतिर्लक्षणावचरणनियमो यत्र सः, अनेन
लक्षणेनेदमेव लक्ष्यं सम्पद्यते अस्य लक्ष्योदमेव लक्षणमित्येवंरूपो नियमो यत्र न
लक्ष्यते तादृशपदप्रयोगः शब्दहीन इत्यर्थः, एतेनासाधुत्वस्य दोषत्वमुक्तम्, यदुक्तमायमे
'शब्दगाल्वविरुद्धमसाधुत्वं विदुषुं वा' इति, तथा अश्लिष्टः अश्लिष्टः श्लिष्टभिन्नेषामिक-
जनैरिष्टोऽपि शब्दहीन इत्यर्थः, अनेन ग्रास्यतायां दोषत्वमुक्तम्, श्लिष्टेऽस्तु न दुष्यतीति
तु प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४८ ॥

अवते भवते बाहुर्महीमर्णवशङ्करीम् ।

महाराजन्नजिह्वासा नास्तोत्यासां गिरां रसः ॥ १४९ ॥

Sl. 149. Ho Lord, your arm protects the seagirt
Earth and there is no question of doubt in this; such
saying produce no sentiment owing to many faulty use

e.g. आत्मनेपद in अवते, समासान्ताभाव in महाराजन् &c. See. Tika—
(the words used thus are अप्रयुक्त and not शिष्टेष्ट) ।

सदाहरति, अवते इति । हे महाराजन् भवतस्तव वाहुः अणवः शङ्करो मेखला
यस्यास्तां साण्वानित्यर्थः । 'शङ्करो ऋन्दसो मेदे नदोमेखलयोरपि' इति मेदिनी ।
शङ्करीति सरिफः पाठः प्राचीनमेदिनीपुस्तके दृश्यते । महीभवते रचति, अस्मिन् विषये
संशयाभावाज्जिज्ञासा नास्ति सत्यमेतदित्यर्थः । इत्यासामीदृशीनां गिरां रसः प्रकृते
शङ्करीतुप्राप्तो राजविषयकरतिभावो नास्ति सन्नपि नास्त्वयते पदानामसाधुत्वप्रतिपत्त्या
तत्पूर्वमाविनीऽन्वयभोषस्वाभावात् । तथाहि—अवते इत्यत्रात्मनेपदम्, भवते इत्यत्र
षष्ठीविषये चतुर्थी, अणवशङ्करीत्यत्र कप्प्रत्ययाभावः, महाराजन्नित्यत्रापि टच्प्रत्ययाभावः,
सर्वमेतदनुशासनविरुद्धम् । किञ्च शङ्करीशब्दो मेखलायां न केनापि प्रयुक्तः, इत्यप्रयुक्तोः
तदिदं सर्वं प्रयुक्त्यमानं बोद्धुर्बुद्धिमान्यर्थः 'जनयदन्वयभोषं' विघटयति ॥ १४८ ॥

दक्षिणाद्रेरुपसरन् मारुतश्चूतपादपान् ।

कुरुते ललिताधूतप्रबालाङ्कुरशोभिनः ॥ १५० ॥

इत्यादिशास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।

अपभाषणवद्भाति नच सौभाग्यमुज्जति ॥ १५१ ॥

Sl. 150. (शिष्टेष्टु न दुष्यति is being illustrated)—The
wind blowing from southern Sea (and touching नल्लयानिल)
is making the mangotress bloom as if with slightly
agitating red cora's ; such sayings though appear as
अपभाष्य (e.g. दक्षिणाद्रेरुपसरन् for दक्षिणाद्रिसुपसरन्) really do not
forsake merits (न सौभाग्यमुज्जति), for these are शिष्टेष्ट i. e.
used by the शिष्ट (the learned one) ; and men are rather

tardy to apply stricture of shastras (i. e, of grammar) here [now See Tika also].

शिष्टेष्टसु न दुष्टतौत्यस्य विषयं दर्शयति, दक्षिणाद्रेरिति । मलयपर्वतस्य वायु-
कम्पितचूतवनं कायिहर्षयति । दक्षिणाद्रेरुपसरन् मलयाचलमिममुपगच्छन्, ललितं
मन्दं यथा तथा आधृतैः प्रवालाङ्कुरैः शोभिन् । इत्यादीति । इत्यादि दक्षिणाद्रे-
रित्यादिपदम्, शास्त्रमहात्म्यादर्शनालसचित्तसाम्, चालस्ये नानुशासनशास्त्ररहस्यमनालो-
चयताम्, अपभाषणवदपञ्चदशत, नच सौभाग्यमुज्झति, वस्तुतः शिष्टेष्टत्वात् सौष्टवं न
त्यजति । अयमर्थः—कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादपसरणाक्रियाकर्मतया दक्षिणाद्रिशब्दस्य
द्वितीयात्मता युज्यते, किन्तु तदभावेऽपि नेदं दुष्टं शिष्टानां सर्वत्र सन्त्वन्वय्यन्तताया
अदुष्टत्वाभ्युपगमात् । तथा चोक्तम्, 'कर्मादिविषयेऽप्यविवक्षिते वानांदौ सन्त्वन्व-
विवचायां षष्ठी' इति ॥ १५० ॥ १५१ ॥

श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं अवगोह्येजनं यथा ॥ १५२ ॥

Sl. 152. (यतिषट् is being defined)—यति is stoppage
(विराम or censura) at the end of a पद, in a sloka or feet
of a sloka ; and a speech in sloka without such यति is
called यतिषट् ; for such यतिहीन पद in slokas is jarring to
the ears.

अथ यतिनिरूपणपूर्वकं यतिषट् अक्षयति, श्लोकेऽयति । श्लोकेषु नियतं
छन्दःशास्त्रेर्निर्दिष्टमितं स्थानं यस्य तादृशं पदस्य सुवन्तस्य तिङन्तस्य वा छेदं विरामं
यतिं विदुः जिह्व एविव्रामस्थानत्वेन यत्र छन्दःशास्त्रेः पदसमाप्तिरुपदिष्टा तां यतिं

जानन्ति । पदान्ते जिह्वाया विश्रामो यतिरिति निष्कटार्थः । उक्तञ्च 'यतिर्जिह्वेष्ट-
विश्रामस्थानं कविभिरुच्यते' इति । तदपेतं तादृशयतिशून्यं वचनं यतिसष्टम्,
यत्र पदमध्ये जिह्वा विश्राम्यति तद्यतिसष्टत्वाख्यदोषवदित्यर्थः, दोषत्वे हेतुः यतः
श्रवणस्योद्देगनं दुःखदं श्रवणोद्देगकत्वादस्यात्यन्तपरिहायार्थमित्यर्थः । श्लोकेष्वि-
तानेन गद्यांशु यतिर्नादरणीयेति सूचितम् ॥ १५२ ॥

स्त्रीणां सङ्गीतविधिमयमादित्यवंशो नरेन्द्रः

पश्यत्यक्लिष्टरसमिह शिष्टैरमेत्यादि दृष्टम् ।

कार्यकार्याण्ययमविकलान्यागमनैव पश्यन्

वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

Sl. 153. (Illustration)—this king of the solar race
is seeing or enjoying the musical performance of ladies
full of sentiments, along with his learned audience ;
(this is faulty for want of proper यति । See Tika) ; this
king discriminating his entire कार्य' and अकार्य' is well
supporting or protecting this Earth according to the
laws of Polity ; such use however is not a case of यतिव'श ।

स्त्रीणामिति । आदित्यवंशोऽयं कश्चिन्नरेन्द्रः शिष्टैः सामाजिकैरना सह अक्लिष्टाः
पुष्कला रसा यत्र तादृशं स्त्रीणां सङ्गीतविधिं सङ्गीतसहितमपि विधानं नाध्यमित्यर्थः,
इह पश्यतोत्यन्वयः । इत्यादि दृष्टमिति । समदशाच्चरं मन्दाक्रान्ता वृत्तमिदम्, तत्र
प्रथमं चतुर्थे ततः षष्ठे ततश्च सप्तमे यतिर्निवेश्या यदुक्तम्, 'मन्दाक्रान्ताब्धिरस्रजगैर्नो
भनौ तौ गयुग्मम्' इति, प्रकृते तु चतुर्थादिवर्णानां पदमध्यपातित्वाद्यतिसष्टत्वम् । अस्य
काचिद्दोषत्वमप्याह, कार्यकार्याणीति । अविकलानि सकलानि, आगमनं नीतिश-

स्त्रादिना, वक्ष्यामायत्ताम् । (वंशानिति पाठे कुलपरम्परागतम्) । इत्यन्ति चेवं
प्रयोगो न यतिषष्ट इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वक्ष्यते ॥ १५४ ॥

Sl. 154. (In the above illustration the first one is
यतिषष्ट and the second one is not so ; how is this possible ?
So the author answers this here)—If the last letter
in a pada elides, then the remaining portion is also a
पद, similarly a शब्द transformed by Sandhi is also so; it is
पदान्त though even in पदमध्य ; the experts in prosody also
accept this. So the second sloka portion is not faulty
there being यति in कार्याकार्याण्यम्—see Tika.

ननु स्त्रीणां सङ्गीतविधीत्यादौ यतिचङ्गः कार्याकार्याण्यमित्यादौ तदभावः कथ-
मेतत् सम्यक्वापि पदमध्य एव विद्यामादित्याशङ्क्य सङ्घटानमुपपादयति, लुप्ते इति ।
पदस्य सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा अन्ते अन्तवर्णे लुप्ते सति यथा शिष्टस्यावशिष्टभागस्य पदत्वं
निश्चितं, वारि पच इत्यादौ विभक्तिलोपे जातेऽवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथा पदत्वं
निर्व्विवादं सर्वैरप्यङ्गीकृतमित्यर्थः । अत्र पदान्ते इति कलमविवक्षितं राजेत्यादौ ह्योरपि
लोपेऽवशिष्टस्य राजेत्यादिभागस्य पदत्वानपायात् । तथा सन्धिविकारान्तं सन्धिः
स्वरद्वयसम्भानं तत्कृतौ विकारो दीर्घयलायादेशः तादृशविकारयुक्तव्यञ्जनमित्यर्थः सोऽन्ते
यस्य तत् पदमेव पदमध्यमपि पदान्त एवेति वक्ष्यते छन्दोऽङ्गोक्तियत इत्यन्वयः,
पदमधोऽपि तस्मिन् निवेशिता यतिर्न दोषायेत्यर्थः । एतदेवोक्तं छन्दोगोविन्दे गङ्गादासेन—
'कचिच्छन्दस्यान्ते यतिरनिर्दिता पूर्व्वकृतिभिः
पदान्तं सा शोभां श्रयति पदमधो त्यजति च ।

पुनस्तत्र वासौ खरविहितसन्धिः श्रयति तां तथा

कृष्णः पुष्पात्तुल्यमहिमा मां करुणया' ॥ इति ।

प्रकृते च काव्य'काव्याख्ययमित्यादौ खोल्यादिखरसन्धिकृतयकारादिविकारवहर्णान्तेत्याद्यादौ पदमधेऽपि यतिर्न दोषाय, एतद्विपरीते स्त्रीणां सङ्गीतेत्यादौ तु दोषावैवेति दोषादोषयोर्विषयविभागः ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्णानां कवयो न प्रयुञ्जते ।

ध्वजिनी तस्य राज्ञः केतूदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

Sl. 155. Still poets do not use such sandhi as is jarring to the ears as in the following line, the army of that king have disposed clouds off by their ध्वजवंश flagstaff.

खरसन्धिकृतप्रतिप्रसवस्त्रायसार्वभिकत्वं दर्शयति, तथापोति । तथापि खरसन्धिना पदमध्यस्य पदान्तताभ्युपगमेऽपि । ध्वजिनी सेना, केतवोध्वजवंशास्तैरुदस्ता अतृप्तत्वादुत्तिमा जलदा मेघा यथा सा । इत्यादौ ध्वजिनीत्यादिकं यतः कर्णानां कटु दुःखदम् अतः कवयः प्रतिप्रसृतमपि न प्रयुञ्जते । (कटु कणे तदिति पाठे कवयः सपीडाः कर्णा यत्र तदिति बहुव्रीहिः) । अत्र केतूदस्तेत्यत्र तू इति खरसन्धिकाव्य'दौर्घ्युक्तं तदन्तमपि के इतिप्रत्ययस्थानतया श्रोत्राणां कर्णान्तद' भवति, इत्यत्र सत्यपि खरसन्धौ पदान्ते पदमध्ययतिर्दोषाय पादमधेतु न तथा ; प्रकृते के इत्यस्य पादान्तत्वमिति बोध्यम् ॥ १५५ ॥

वर्णानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः ।

तत्र तद्भिन्नवृत्तं स्यादेष दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

Sl. 156. (Now भिन्नवृत्त is being defined)—If in a पद्य, one or several letters are less or more, or short or long vowels

are misplaced then a fault of भिन्नवृत्त or वृत्तभङ्गदोष arises ;
it is wellknown to all—See Tika now.

भिन्नवृत्तं लक्षयति, वर्णानामिति । अत्र यत्नेत्यध्याहार्यम् उत्तरवाक्ये तत्रे-
तुक्तेः । वर्णानामिति बहुवचनमविवक्षितम्, यत्र पदे एकस्य द्वयोर्किंप्रभृतीनां वा
वर्णानां न्यूनता आधिक्यं वा, यद्वा वर्णानामिति निर्धारणं यद्वा वृत्तघटकवर्णानां
मध्ये कस्यचिद्गुणत्वमधिकत्वं वा, तथा यत्र गुरुलघुप्रत्ययस्थितिः गुरोर्लघोर्व्या-
वर्णस्यायथास्थानं सन्निवेशः तत्र पदे तद्विन्नं भग्नं वृत्तं कन्द इति वृत्तभङ्गादोषः,
यद्वा तद्वाक्यं भिन्नं वृत्तं यवेति वृत्तभङ्गादोषवत् स्यादित्यन्वयः । एष भिन्नवृत्त-
ताख्यः, सुनिन्दित इति—काव्यवृत्तत्वसञ्ज्ञयान्वे रक्तो लक्षणानुसरणेऽप्ययम्यत्वरूपः प्रकृत-
रसानुगुणत्वरूपश्च दोषो नात्यन्तनिन्दित इत्युपेक्षितः । यथा 'हन्तमत्तमेन तस्माद्ददं
भिन्ने मनोभवः कृपितः', तत्र भगणसगणौ कन्दोलचणकहरिनिविहनेरन्तर्था निवेशादपि
तथा निवेशमानौ किञ्चिच्छ्रुतिदुःखमावहन्तः एवम्—

‘सक्तदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनी

वदतु यदि हान्यत् स्वादु स्वात् प्रियारदनच्छदात्’ ।

अत्रान्यत् स्वादुस्वादिति श्रुतिकटः । ‘अयि मयि नानिनि नाकुरु मानम्’,
वृत्तमिदं हास्वरससंज्ञानुबलमिति प्रकृतानुगुणम् ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीतृणवर्णता ।

सहकारस्य किसलयान्यार्द्राण्येत्यधिकाक्षरम् ॥ १५७ ॥

Sl. 157. In इन्दुपादाः शिशिराः etc there is one letter less
and in 'सहकारस्य किसलयानि' etc. there is one letter more ; so
वृत्तभङ्गदोष arises.

कमिणोदाहरति, इन्द्रपादा इति । अत्र प्रथमपादे पादारम्भस्य प्राक् इन्द्रपादा इत्यनन्तरं वा वरुणं एकोऽङ्गः, तृतीयपादे च नवाक्षरत्वादेकोवर्णोऽधिकः ॥ १५७ ॥

कामिने वाणा निशिता विमुक्ता

सृगेक्षणास्त्रित्ययथागुरुत्वम् ।

स्मरस्य वाणा निशिताः पतन्ति

वामेक्षणास्त्रित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

Sl. 158. In “कामिने...सृगेक्षणासु” का is unusually गुरु or long causing वृत्तभङ्ग in उपेन्द्रवज्रा metre, for it is to begin with a short vowel ; similarly in “स्मरस्य वामेक्षणासु” the short vowel in “क” is also misplaced in इन्द्रवज्रा metre, for it is to begin with a long vowel (now see Tika).

कामिनेति । अत्र पूर्वार्धे सृगेक्षणास्त्रित्यादिश्रवणादुपेन्द्रवज्रास्त्रिंशत् इत्ते ‘उपेन्द्रवज्रास्तोगी’ इति लक्षणात् जगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया कामिनेत्यादि प्रथमपादे का इति गुरुवर्णोऽयथास्थानं निवेशितः । पञ्चमुत्तरार्धे वामेक्षणास्त्रित्यादिश्रवणादिन्द्रवज्राख्ये इत्ते ‘स्यादिस्त्रवज्रा ततजास्तोगी’ इति लक्षणात् तगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया स्मरस्येत्यादिपादे कै इति लघुवर्णोऽयथानिवेशितः । अत्र द्वितीयादिपादतयस्य लघ्वादि-त्वेन वा साम्यमभिप्रेत्य दूषणद्वयप्रदर्शनमिदम् अन्यथा यथाश्रुते अयथागुरुत्वोदाहरणे अयथालघुत्वम् अथथालघुत्वोदाहरणे चायथागुरुत्वमपि वक्तुं शक्यत पादद्वयादौ द्वयोरपि गुरुलघ्वोः सत्त्वादिति चेद्यम् । स्मरस्येत्यथ स्मरणेति पाठे निशिता इति क्रिया-पेक्षया कटंत्वम् । दूषणद्वयच्छेदम् इन्द्रवज्रयोः संमिश्रणेनोपजात्याख्यं छन्दोऽन्तरे ये न मन्यन्ते तेषां मत एव श्रेयम्, उपजात्यप्युपगमे तु नेतव्यं, वस्तुतस्तु शुच्यत एव

तदभ्युपगमः । “अन्त्यसुरस्तां दिशि देवतात्मा हिमालयोनाम नगाधिराजः” इत्यादि
महाकविप्रयोगाणां पञ्चातिवृत्ततां भूरिशोदर्शनान्, तस्मात् कानिचिन्मन्त्रं समुवा इति
स्मरन्त्यत्र च मदनेति पाठो ज्ञातव्यः । तत्र पूर्वत्र तृतीयस्य गुरुत्वमुत्तरत्र द्वितीयस्य
लघुत्वमवयवाप्रयुक्तमिति दूषणसम्भवः, किञ्चाप्रः पतगुरुभावात् लघुत्वमप्यवयवालघुत्वं बोध्यं
यथा “वकिञ्चित्सहकारभारहारिपरिमल एव समागतो वसन्तः” इत्यादौ भारहारोत्वत्र
हि इत्यस्य लघोः प्रथमपादान्तत्वाद्गुरुत्वाभाव इति वृत्तभेदः, यत् पादान्तलघोर्गुरुभाव
उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं प्रथमतोयपादविषयस्तु इन्द्रवज्रावसन्तति-
लकानावेवेति ज्ञेयम् ॥ १५८ ॥

न संहितां विवक्षासीत्यन्वयानं पदेषु यत् ।

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादित्युक्तम् ॥ १५८ ॥

SL. 159. (विसन्धि दोष is being defined now). In spite of
rules of sandhi, if one does not deliberately make such
sandhis in पद then arises the fault of विसन्धि in slokas,
excepting of course the case of प्रत्यय in grammar where
sandhi is prohibited in grammar : some hold it as दोष if
repeated, but not if done in a solitary place (now see
Tika).

विसन्धिकं लक्षयति, नेति । संहितां वर्णयोः सन्धिं न विवक्षामि सत्यप्यनु-
शासने न प्रयोक्तुं चानि इतोऽप्यत्र पदेषु पदप्रत्यययोः यदसन्धानं, नास्ति सन्धानं
तत्तत्संज्ञोक्तकार्येण परस्परसंयोजनं यत्र वाक्ये तदाक्यं विसन्धीति निर्दिष्टं
विसन्धित्वाद्यादोषवत् काचित्प्रतिव्यवस्थाः । पदत्रय विगतः सन्धिर्धन इति बहुव्रीहिणा

विसन्धीति पदं वाक्यविशेषणमन्यथा स्तौयत्वानुपपत्तेरिति ज्ञेयम्, न विवचामोति एतेन सन्धिस्तु पुरुषेच्छयेति वैवाक्यव विभाषित इत्यादिकमन्यैरुक्तं प्रतुष्टम् । इच्छाकृतस्यैव सन्धिविश्लेषस्य दोषत्व' स्पष्टयति, न प्रगृह्यादिहेतुकमिति । अनुशासनबलीनैव यत्र सन्धिर्निविद्यते तत्प्रगृह्यम् । आदिना अनुकरणादिपरिग्रहः, प्रगृह्यादिजन्यः सन्धिविश्लेषस्तु न दोष इत्यर्थः । अथच दोषाभावः सङ्गतप्रयोगे, असङ्गतप्रयोगे तु श्रवणाद्वैजकत्वाद्दोष एव, यथा 'दालिते उत्पले एते अक्षिणी अङ्गनाद्धिते, इत्यादि । विसन्धिपदेन चान्यैरुक्तं सन्धौ कष्टत्वमश्लीलत्वञ्च नात्यन्त-दूषकमितुरपेक्षितम्, यथा—

‘उर्व्वसावव तर्ज्वालो मर्व्वन्ते चार्ज्ववस्थितिः ।

नामज्जु' युज्यते गन्तुं शिरोनमय तश्मनाक्' ॥

अत्र सन्धौ कष्टत्वम् ।

‘वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।

अयमुत्पतते पद्मो तदवैव रुचिङ्कुर' ॥

अत्र लण्डेति सुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलम्, विङ्कुर इति त्रिडाव्यञ्जकम् ॥ १५६ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

लुप्तमुद्गेदि धर्माम्भो नभस्यस्त्राहपुष्पपि ॥ १६० ॥

Sl. 160. By mildly blowing breeze in the sky advent of drops of perspiration in the cheeks of ladies and on our bodies dries up. (Here विसन्धि uso is deliberate विवचाकृतविसन्धि and दृष्ट—see Tika.)

विवचाकृतं सन्धिविश्लेषमुदाहरति, मन्दानिलेनेति । नभस्याकाशे चततः । मन्दानिलेन अङ्गनाय गण्डमण्डले उद्गेदि उद्भिन्नं चर्माभ्योऽनुपत तया पश्चादपुष्पपि-

इदि चर्माक्षो लुप्तमित्यन्वयः । अस्मदप्युपलब्ध अस्मन्मनस्यपीति पाठो न सम्यक् ।
अत्र वृत्तमङ्गभयमात्रेण प्रथमपादान्तस्याकारस्य द्वितीयपादादिस्थेनाकारेण सह सन्धि-
कार्यदीर्घोभावो न कृतः ॥ १६० ॥

मानेर्षे इह शीट्यते स्त्रीणां हिमच्छतौ प्रिये ।

आसु रात्रिष्विति प्राञ्जेरान्नातं व्यस्तमौट्टशम् ॥ १६१ ॥

Sl. 161. (Here सन्धिविशेष is due to प्रगट्छ or prohibition of sandhi)—The love quarrel and sensitiveness of ladies fall off in cold weather and in these nights ; here the learned advise विसन्धि, so विसन्धि here is not faulty (see Tika also).

प्रगट्छादिहेतुकत्वेन प्रतिप्रसूतं सन्धिविशेषं दर्शयति, मानेर्षे इति । मानः
गणधन्वोपः ईर्ष्या नायकापराधकृतकोपः तयोर्द्वन्द्वः । शीट्यते शीर्षे भवतः हिमच्छतो-
रत्यन्तोद्गोपकत्वादिति भावः, प्रिये प्रियं प्रति, आसु उपस्थितासु । इतौट्टशं व्यस्तं
सन्धिविशेषः प्राञ्जेरनुशासनकृद्द्विरान्नातमुक्तम् । तथाहि मानेर्षे इहेत्यत्र एकारस्य
द्विवचनसिद्धत्वात् 'द्विवचनविज्ञानानौट्टदेताम्' इति सुवर्ण सन्धिकार्यायादेशः प्रतिषिद्धः
तथा हिमच्छतावित्यत्र च 'च्छदल्लतोरको ऋक्षश्च' इत्यनेन ऋकारस्य गुणोन्निविडः ।
[मानेर्षे इहेतौ स्त्रीणां नास्तीति क्वचित्पाठः, क्वचिच्च आसु रात्रिष्वित्यत्र चसु
आदिष्विति पाठः तत्र चसु आदिष्वित्यत्र द्विवचनविज्ञानमित्यादिना 'अदसोनादिर्न'
इत्यनेन च सन्धिर्निषिद्धः] ॥ १६१ ॥

देशोऽद्विवनराष्ट्रादिः कालोरात्रिन्दिवर्त्तवः ।

नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।

हेतुविद्यात्मकोन्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।

कवेः प्रमादाद्देशादि-विरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥

Sl. 162-164. (देशादिविरोध is being stated and illustrated now)—By देश is meant अद्रि (mountain) वन (forest) राष्ट्र (state) etc. By काल we take रात्रि, दिवा, ऋतु etc. ; कला refers to कृत्य गीत, आलेख्य etc. that relate to the sentiment of love. By लोक we mean accounts of all creatures movable or immovable ; by न्याय we mean all Philosophical schools (सदैर्दर्शनशास्त्र) having reasoning and knowledge therein ; and by आगम we mean vedas along with स्मृतिशास्त्र of Manu etc.

If something is stated or seen unusual about these देशकालादि matters in kavyas due to inadvertence of the poet, then we say these as देशादिविरोधी ; these are defects in kavyas.

अथ देशादिनिरूपणपूर्वकं तद्विरोधं लक्षयति, देश इति । अद्रिवनराष्ट्रादिर्देशः आदिना सद्भूतादिपरिग्रहः । रात्रिर्दिवसश्च कालः—बहुवचनान्मासादिपरिग्रहः । कामार्थसंज्ञया कामिनार्थालप्सया वा क्रियमाणाः कामार्थरूपपुरुषार्थद्वयजनका इत्यर्थः, कृत्यगीतप्रभृतयस्तुःषष्टिसंज्ञकाः कलाः, ते च शैवतन्त्रोक्ताः यथा 'नृत्यम्, गीतम्, वाद्यम्, नाच्यम्, आलेख्यम्, विशेषकच्छेद्यम्, तण्डुलकुसुमवज्रविकाराः, पुष्पाक्षरणम्, दशनवसनाङ्गरागाः, मणिभूमिकाकर्षः, शयनरचनम्, उदकवाद्यम्, उदकघातः,

चित्रायोगाः, माल्ययथनविकल्पाः, शिखरापीडयोजनम्, नेत्रययोगाः कर्पपत्रमङ्गाः,
गन्धयुक्तिः, भूषणयोजनम्, ऐन्द्रजालम्, कौचमारयोगाः, हस्तलाघवम्, चित्रशालापू-
मल्यविकारक्रियाः, पानकरसरागासयोजनम्, सूचोवापकर्माणि, स्वकोडा, प्रहेलिका,
प्रतिमाला, दुर्वचनयोगाः, पुस्तकवाचनम्, नाटिकाख्यायिकादर्शनम्, काव्यसमस्या-
पूरणम्, पट्टिकावेद्यवायविकल्पाः तर्जुं कर्माणि, तन्त्रणम्, वास्तुविद्या, रूप्यरत्नपरीक्षा,
धातुवादः, मर्षारागज्ञानम्, आकरज्ञानम्, इक्ष्वायुर्वेद्यागाः, मेघकुक्कुटशावकपुद्गविधिः
शुकसारिकाप्रलापनम्, उत्सादनम्, केशमार्जनकौशलम्, अक्षरमुष्टिकाकथनम्,
क्षेच्छित्तकविकल्पाः, देशभाषाज्ञानम्, पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम्, यन्त्रमादकाः,
धारणमादकाः, सम्पाद्यम्, मानसो काव्यक्रिया, क्रियाविकल्पाः, हलितकयोगाः,
अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम्, चन्द्रगोपनानि, दूरतविशेषः, आकर्षक्रीडा, बालकक्रीडन-
कानि, दैनाधिकीनां विद्यानां ज्ञानम्, वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम्, वेतालिकीनां
विद्यानां ज्ञानञ्चेति ॥ १६२ ॥

चरेति । चराचराणां जङ्गमस्थावराणां भूतानां प्रगतिर्ज्ञानो लोकसंज्ञिता
लोकपदवाच्या । हेतुविद्या, हेतुयुक्तिः—विदुष्यनया विद्या, युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थः
दर्शनशास्त्रमिति यावत् । तत्र प्रायशोयुक्त्युपन्यासेनैव सिद्धान्तस्मिरीकरणाय, दर्शनानि
च तर्कादीनि च तदात्मकसद्गुणन्यायः । स्मृतयोमन्वादिप्रणीतधर्मसंहितास्तत्संहिता
श्रुतिर्वेद आगमः ॥ १६३ ॥

तेष्विति । तेषु तेषु देशादिषु अथवाकृदमप्रासङ्गम् । कौकटेषु कुङ्कुमोत्पत्तिः,
काशोरेषु गुहाकनारिकेलवनमिति वरूपम्, किञ्चित् किमपि यदि कवेर्वर्णयितुः
प्रमादादनवधानात् प्रवर्तते वर्णितं भवति तदा एतत् एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यं
देशादिविरोधीतुष्यत इत्यन्वयः । अनेन चान्येकयोः स्वार्ताविरुद्धताविद्वाद्बि-
तयोर्वयोरपि सम्प्रसङ्गः, तत्र देशकाललोकविरोधः स्वार्ताविरुद्धता, कलान्यायागम-

विरोधस्तु विद्याविरुद्धता, सम्प्रतिश्रुतिरागम इत्यत्र च श्रुतिपदं कामशास्त्र-कृषिशास्त्र-
गजतुरगखड्गादितचणशास्त्रादीनामुपलक्षकम्, तेन 'अधरे करजक्षत' मृगाद्याः,
इत्यादी अधरे करजक्षतवर्णनं कामशास्त्रविरुद्धमित्यागमविरोध एव, एवं शास्त्रान्तर-
विरोधोऽपुन्यः ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयाग्निलः ।

कलिङ्गवनसम्भृता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

Sl. 165. (देशादिविरोध is being illustrated now in order)
Malaya breeze fragrant with the touch of camphor tree ;
elephants in the forests of Kalinga (one part of orissa)
are small like deer ; (here कर्पूरपादप is not seen in मलयाद्रि ;
and elephants are not found in Kalinga—so देशाद्रिवनविरोध
arises).

देशादिविरोधागुद्देशक्रमेणोदाहरति, कङ्करेति । मलयग्निलो मलयपर्वतस्यो
वातः । कर्पूरपादपामर्शसुरभिरिति, कर्पूरपादपा हि चोनादिदेश एव जायन्ते नतु
मलयाद्राविति तत्र तद्वर्णनं विरुद्धमित्यत्राद्रिरूपदेशविरोधः । कलिङ्गमिति मृगप्रायाः
अतिक्षुद्राः, मतङ्गजा हि कलिङ्गवनेषु न सम्भवन्तीति वनरूपदेशविरोधः । ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्याम-कावेरीतीरभूमयः ।

इति देशविरोधिन्या वाचः प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

Sl. 166. The Ohola province has the plots on the river
Kaveri black like black Aguru ; such is the nature of
देशादिविरोधिकाव्य ।

राष्ट्ररूपदेशविरोधमुदाहरति, चोला इति । चोलाः कर्णाटान्तर्गतदेशविशेषाः
संप्रति ताञ्चोरेतिनाम्ना व्यपदिश्यन्ते तत्र चैकां कावेरीनद्याः शाखा वर्तते ततो रभूनिपु
कालागुरुद्रुमा न जायन्त इति राष्ट्ररूपदेशविरोधः । अत्र पुस्तकान्तरे—

‘चोलाः कालागुरुश्यामाः केरलाः कुङ्कुमावर्णाः ।

नमैरुवनसंच्छन्नाः कावेरीतोरभूमयः’ ।

इति पाठान्तरं दृश्यते । तत्र कावेरीतोरभूमिपदैर्न कर्णाटराष्ट्रमुपलक्ष्यते तत्रैव
कावेर्याः प्रादुर्भावात् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदतो ।

मधुरत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्द्दिनः ॥ १६७ ॥

अव्यङ्गसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवर्हिणः ।

हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

Sl. 167—68. Lotus blooms at night and lily blossoms
at day ; spring has caneplants ; smiling summer is over-
cast with clouds ; rainy season has cackling swans dis-
tinctly heard ; peacocks are hilarious in autumn ; cold has
clear visible sun ; and winter shows laudation for sandal—
(all these are instances of काल and ऋतुविरोध) । (See Tika
also)

कालविरोधमुदाहरति, पद्मिनीति । दिवस एव पद्मिनी उन्निद्रा भवति नतु
नक्तमिति रात्रिरूपकालविरोधः, कुमुदतो रागावेव स्फुटति नतु दिवेति दिवारूपकाल-
विरोधः । मधुरत्फुल्लनिचुल इत्यादिवाक्यानि ऋतुरूपकालविरोधस्वीदाहरणानि ।

मधुवंसन्तः, निचुला हिज्जलहृत्वाः तेषामुत्प्लुतता प्राठवेयव भवति, निदाघो मेघदुर्द्धि न
इत्यनेन कदाचिन्निदाघादौ मेघदुर्द्धिनत्वसम्भवेऽपि ऋतुविशेषप्रतिनियतवस्तुन षट्त्वन्तरे
वर्णनं दोष एवति सूचितम् । वस्तुतस्तु मृच्छकटिकादावाकालिकदुर्द्धिनस्यापि वर्णनात्,
'निदाघो हिमजाड्यकृत्, इत्येवात्र पाठो ज्ञेयः । निदाघे हिमजाड्यस्यात्यन्तासम्भवात् ।
अव्येति, हंसगिरां अव्यत्वं हि शरत्खेव नतु वर्षास्त्विति विरोधः । शरद इति वह्निर्वा
मत्तता हि वर्षास्त्वैव नतु शरत् । हेमन्त इति, निर्मलो हिमावरणापगमेन सुप्रकाश
आदित्यो यत्र सः, हेमन्ते आदित्यनण्डलस्य हिमावरणशून्यता विरुद्धा । शिशिर इति,
आद्यमभ्यर्थनीयं चन्दनं चन्दनद्रवो यत्र सः, निदाघ एव शेत्यर्थे चन्दनद्रवस्यादर इति
शिशिर तद्वर्णनं विरु म् । इत्यमृतुषट्कविरोधा दर्शिताः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

Sl. 169. Thus have I shown some instances of कालविरोध
and now I illustrate a few examples of कलाविरोध ।

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधमुदाहृतुं माह, इतोति । रतः प्रकारः,
इदृशीति एवंरूपा, अन्येऽपि कालविरोधा ज्ञातव्या इत्यर्थः । कलाविरोधस्य मार्गः
प्रकारो मनागुद्दिश्यते चतुर्षाष्टविधायाः कलाया विरोधस्य कात्स्न्येन प्रदर्शनं यन्त्रवाहुल्य-
करमिति दिग्दर्शनाथे किञ्चिदेव दर्शित इत्यर्थः ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयो ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

Sl. 170. क्रोध and विस्मय are स्थायीभाव in वीररस and in शृङ्गार-
रस ; separate pitches with full seven स्वर (tunes) are going

on, (in the first क्रोध and विस्मय are स्थायीभाव in रौद्र and अद्भुत-
—and so we have नाट्यशास्त्रविरोध here ; in the second there is
also गीतकलाविरोध, all the seven pitches cannot flow in all
times—several having special times—(See Tika now).

कलासु नाट्यस्यैव सन्तोषातिशयजनकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्तद्विरोधमेव पथममुदाह-
रति, वीरेति । वीरशृङ्गारयोर्वीररसशृङ्गाररसयोः, स्थायिनौ रसस्वारम्भादधिपत्यं वसा-
नान्तमुद्रिततथाखादमूलत्वेन स्थिरतया वसमानत्वात्स्थायिपदवाचौ, तदुक्तम्—

‘अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आखादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थावोति सम्भृतः’ ॥ इति ।

‘रसावस्थः परं भावाः स्थायितां प्रतिपाद्यते’ इति च ।

क्रोधः ‘प्रतिश्लेषेण तैश्चाप्यस्वावबोधः क्रोध इत्यतः’ इत्युक्तलक्षणः । विस्मयः

‘विविधेषु पदार्थेषु लोकसौमतिविशिष्टेषु ।

विस्फारयते तसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥ इत्युक्तलक्षणः ॥

एतो च भावौ रौद्राद्भुतयोरेव रसयोः स्थायितया नाट्यशास्त्रकारैर्भरतादिमिरुक्तौ
नतु वीरशृङ्गारयोः, तयोस्तु उत्साहो रसि स्थायित्वे नोक्तौ तदव वीरशृङ्गारयोर्बहि-
चारिरूपयोरेवक्रोधविस्मययोः स्थायित्वेन व्यपदेशीविरुद्धः रसविवेकश्च भरतादिभिर्ना-
ट्यशास्त्र एव कृत इति नाट्यरूपकलाविरोधोऽयम्, प्रकाशकताप्राप्तम् ‘षष्ठो नाट्य-
रसाः स्मृताः’ इति । गीतरूपकलाया अपि तथात्वात् तद्विरोधतयादाहरति, पूर्व्वेति ।
पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्तधरा निषादश्च भगवत्परावड्जनमध्यमधैवतपञ्चनाद्या यव
सः भिन्नमार्गः भिन्नः तत्तत्कालनिविष्टस्वरविशेषप्रयोगः सोऽयं प्रवर्तते इत्यन्वयः, भिन्न-
पदस्यासङ्कोचोऽर्थश्च ‘भिन्नकीकृत्य षड्जम्’ इति माधुकीकटीकायां भिन्नकीकृत्य

तत्कालनिषिद्धस्वरसङ्गोऽयं कृत्वेति व्याचक्षाणेन मल्लिनाथेनापि स्फुटोक्तः, काल-
विशेषे स्वरविशेषप्रयोगनिषेधो यथा भरते

‘प्रभाते सुरतोनिन्द्य ऋषभः पञ्चमीऽपि च ।

जनर्द्धत् प्रथमं द्वाचा पञ्चत्वं पञ्चमोऽपि च ।

पञ्चमस्य विशेषोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः ।

प्रगे प्रगीतो जनवेद्दशनस्य विपर्ययम् ॥ इत्यादि ।

प्रकृते चासङ्कीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं विरुद्धम् ॥ १७० ॥

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भाविव्यति ॥ १७१ ॥

Sl, 171—In this way find out विरोध in 64 kalas , see Tika of sl. 164 ; and their characteristics will be seen in the treatise named कलापरिच्छेद and in other treatises on Kalashastra.

कलाविरोधमुदाहरति, इत्यमिति । इत्यमनया दिशा, साधु नीयतां सम्यगुन्नीयताम्, नाट्यगीतरूपयोः कलयोर्विरोध तथा दर्शितः तथापरासामपि कलानां विरोधो ज्ञातव्य इत्यर्थः । ननु कलास्वावस्तुःषष्टिप्रकारास्तासां परिज्ञानं विना तद्विरोधः कथं सुज्ञेय इत्याशङ्क्याह, तस्या इति । तस्याचतुःषष्टिविधायाः कलायाः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भाविव्यतीति अनन्तरं कलापरिच्छेदनामकप्रबन्धं करिष्यामि तत्रैव कला विवेकी-
ज्ञातव्य इत्यर्थः, एतेन कलापरिच्छेदोऽपि गम्यकृता कृत इति प्रातपद्यते ॥ १७१ ॥

आधतकेशरोहस्ती तीक्ष्णशृङ्गसुरङ्गमः ।

शुद्धसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्वयः ॥ १७२ ॥

Sl. 172. Elephants have their manes trembling or shivering ; horse has a sharp horn ; this Eranda plant has essence within and this Catechu tree has no essence inside—(all these are instances of लोकाविरोध) ।

लोकाविरोधमुदाहरति, आधुतेति । हस्तिनः केशराः, तुरङ्गमस्य च मङ्गम, एरण्डवृक्षस्य गुह्यसारत्वम्, खदिरद्रुमस्य च निःसारत्वमसम्बोति लोकाविरोधः, स च पूर्वोक्ते चरभूतव्यतिषयः उत्तराद्धे त्वचरभूतव्यतिषयः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्शयते ॥ १७३ ॥

Sl. 173. This is inconsistency in the matter of descriptions of creatures and plants ; this is censured by all. Now I shall show विरोध in हेतुविद्या as said in my हेतुविद्यात्मको न्यायः (as said before ;—See also Tika).

इतीति । लौकिक एवेति ननु देशिकः कालिकादिको वेत्यर्थः, सर्वगर्हित इति देशादिविरोधापेक्षया लोकाविरुद्धवर्णनं वर्णयितुर्नितात्मनमभिन्नत्वं ख्यापयतीति तत्र सर्वथा कविना साधनेन भवितव्यमिति भावः । न्यायविरोधमुदाहरन् प्रतिजानीते, विरोध इति । यद्यपि हेतुविद्यात्मको न्याय इत्यनेन न्यायस्य हेतुविद्यात्मकत्वं पूर्वमेव परिभाषितं तथापि हेतुविद्यासु न्यायाख्यास्त्विति पुनर्वचनं न्यायस्य प्रतिज्ञादिपञ्चा-
वयवात्मकत्वप्रसिद्ध्या बोद्धव्यं तद्वधननिरासार्थम् ॥ १७३ ॥

सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।

तथाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥ १७४ ॥

Sl. 174. Rightly has the Buddhist said that our impressions संस्कार are undying (अविनश्यर); for that lady of 'ohakora—like eyes still remains in my mind; (here is बौद्धदर्शनन्याय विरोध)—See Tika.

तत्र सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति, सत्यमेवेति । कस्यचिच्चिरविरहिण्य चक्षुरियम् । सुगतो बुद्धः, संस्कारान् भावनाख्यानं तेषामिव प्रकृतोपयोगात्, अविनश्यरान् नाशप्रतियोगितायून्यान्, सा सुचिरमनुभूता, स्थितैवाद्यापि मे हृदोति अद्यापि सा स्मरणधारया विषयीभवतीत्यर्थः स्मृतिं प्रति संस्कारस्य जनकत्वात् तस्य चाविनश्यरत्वेन सर्वकालोनित्यादयुज्यत एव स्मृतिधारारूपकार्यं सम्भवः, अतः क्षणभङ्गवादिनां सौगताणां मते भावनावस्थैव क्षणिकत्वात् संस्कारस्यापि क्षणिकत्वमेव, प्रकृते तस्मादविनश्यरत्ववर्णनं सौगतन्यायविरुद्धम् ॥ १७४ ॥

कापिलैरसङ्गतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।

असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुज्जवाः ॥ १७५ ॥

Sl. 175. The sankhyas have rightly spoken of the rise of असत्; for we see risings of the wicked always (around us); (here is सांख्यदर्शनविरोध । See Tika).

साङ्ख्यदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति, कापिलैरिति । कापिलैः साङ्ख्यविद्भिः, असदुद्भूतिः असताम् अनित्यानाम् अथच दुर्गतानाम् उद्भूतिरुत्पत्तिः स्थान एव युक्ततर-

मेव उपवर्ण्यते । कुत इत्याह, यस्मादस्माभिः असतानि च सद्भिन्नानि च खलानानिवेत्यर्थः ।
उज्जवा दृश्यन्ते । अत्र असत्त्वस्य श्रुततया वाक्यार्थयोर्नेतुहेतुमत्तावः । सतः सदेव
जायते न त्वसदिति कापिला मन्यन्ते । तदुक्तम् ।

असद्व्यकरणादुपादानग्रहणात् सर्वं सत्त्वमावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ इति ॥

तेनासासदुद्भूतिवर्णनं साङ्ख्यन्यायविरुद्धम् ॥ १७५ ॥

गतिन्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।

अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

Sl. 176, Such illustration of न्यायविरोध can be seen in
many places ; now I shall cite some instances of आगमविरोध ।

न्यायविरोधमुपसंहरति, गतिरिति । सैषा सीगत-कापिलोक्तप्रकारा, सर्वत्र
वैशेषिकादिष्वपि । (दृश्यत इत्यत्र दर्शितेति कश्चित्पाठः) । सैषाप्यन्यत्र दृश्यतामिति
पाठस्तु सम्यक् । आगमविरोधं दर्शयन्नाह, अथेति ॥ १७६ ॥

अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।

विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्लिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

Sl. 177. These with issues born and though not आहिताग्नि
always perform होमादि, and are celebrating वैश्वानरी Sacrifice
and are of scatheless habits ; (there is अतिविरोध, for none
can do yaga without being an आहिताग्नि (See Tika).

यव श्रुतिविरोधमुदाहरति, अनाहिताग्रय इति । अनाहिताग्रयोऽज्ञताग्राधानाः ।
 वैश्वानरीमिति, विश्वानरी श्रुतसमष्ट्यात्मको विराट् पुरुषः, 'विश्वानरमुपास्ते विदुः
 दिव्यवाय्वाकाशोदकपृथिव्यात्मकैः षडभिरुपेतमिति श्रुतेः', ततस्तत्त्वन्विनीमिति' यागम् ।
 अथ ज्ञाताग्राधानादेरेव श्रुती वैश्वानरयागाधिकारविधानात् अनाहिताग्रादीनां
 तदर्थं श्रुतिविरुद्धम् ॥ १७७ ॥

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥

Sl. 178. though not initiated still this one reads the Vedas from his preceptor ; indeed a naturally pure crystal does not require any purificatory rite—(there is श्रुतिविरोध here ; for श्रुति enjoins वेदाध्ययन after उपनयन and never before ; See Tikā).

श्रुतिविरोधमुदाहरति. असाविति । अनुपनीतोऽपि अजातीपनयनाख्यसंस्कारोऽपि, अधिजगे अधीतवान् । दृष्टान्तेनेदं द्रष्टव्यं स्वभावेति । अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनं श्रुतिविरुद्धम्, तथाच मनुः ।

‘नाभिव्याहारयेद्, न स्वधानिनयनाहते ।

यद्रेण हि समस्मादवद्यावद्दे न जायते’ ॥ इति ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।

उत्क्रमस्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

Sl. 179. All such विरोध sometimes attain merit by overriding their दोषगणना, through the genius of a poet.

इदानीं निरुक्तविरोधाख्यदोषस्य क्वचिदगुणत्वमपि भवतीति दर्शयन्नाह, विरोध इति । सकलस्योऽपि देशाद्यागमान्तविषयोऽपि, कवेर्वर्णयितुः कोशभं प्रौढोक्त्या विरुद्धार्थस्यापि वर्णनेन वैचित्र्यप्रतिपादनं, वैचित्र्याच्च क्वचिदलङ्कारविश्वरूपं क्वचिद्वाङ्मयविशेषरूपञ्च तस्मात्, दोषगणनां दोषेषु गुणत्वम् उत्तमस्य परित्यज्य, गुणस्य वीर्यं मार्गं गुणत्वमित्यर्थः विगाहते ॥ १७६ ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

Sl. 180. Owing to that King's majesty, his garden became the centre of divine trees with fresh cloths as twigs—(here देशविरोध is a merit—See Tika).

तत्र देशविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, तस्येति । तस्य कस्यचिदौडादिदेशविशेषो यस्य, तदुद्यानानीति काकाक्षिन्यायेनानुपपन्नेन वान्त्यो न रुचिर इत्यभिप्रेत्य तत्पदेन राजा परामृष्टः, तानि प्रसिद्धानुद्यानानि तदुद्यानानीति वा, आर्द्रांशुभिन्नानि चंशुकानि वस्त्राण्येव प्रवालानि पल्लवा वृक्षा ते तथा तेषां सुरशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् (आस्पदं) । जज्ञिरे इति उद्देश्यापेक्षया बहुवचनम् । अत्र मत्तं लोकोद्यानेषु स्वर्गो यस्य सुरशाखिसम्भवो वर्णित इति देशविरोधः, स च वर्णनीयस्य राज्ञो विभूतिमहत्त्वदोषोदात्तालङ्काराविष्करोतीति चमत्कारजननादुगुण एव । कविकौशलश्चात्र उदात्तालङ्कारप्रतिपादनम् ॥ १८० ॥

राज्ञां विनाशपिशुनश्चर खरमारुतः ।
धुन्वन् कदम्बरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥

Sl. 181. Rough winds indicating destruction of the

kings there arose, agitating the flowers of Saptachhada along with the pollens of Kadamba (here also कालविरोध is a merit in a description of destruction)—See Tika.

कालविरोधस्य गुणत्वं राज्ञामिति । राज्ञां वर्णनीयवृत्तस्य यातव्यभूपानाम्, सप्तच्छदोद्गमान् सप्तपर्णश्चाणामुदगतपुष्पाणि, अथ विजिगीषीषुं ज्ञयाता सप्तच्छदोद्गमाश्च शरत्काले भवन्ति, तत्र च कदम्बपुष्पाणि न जायन्ते तेषां वर्णभवत्वादिति कालविरोधः । स च 'अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रव्यकारणम्' इति विष्णुधर्मोत्तरात् खरमारुतवदा-
कालिकपुष्पफलोद्गमस्यापि लोकविनाशसूचकत्वात् प्रतिपक्षेभूपानामवश्यम्भाविमरणद्यो-
तनेन विजिगीषोरुत्कर्षातिशयव्यञ्जनादगुण एव । तादृशव्यङ्ग्यप्रतिप्रादनञ्चात्र
कविकौशलम् ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणतस्त-बधूजनमुखोद्गतम् ।

कामिनां लयदैवस्य गीयं रागमवर्धयत् ॥ १८२ ॥

Sl, 182.—Even the song of the ladies having unusual cadence due to their agitation in a swing or hammock increased the attachment of the hearers (here also कालविरोध is a merit—See Tika).

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, दोलेति । दोलाया अभिप्रेरणं सवेगचालनं तेन
मत्ता ये बधूजनास्तेषां मुखेभ्य उदगतम् अतएव लयस्य गीतादिसाम्यस्य दैवस्य
वैपरीत्यं तदेवतादृशमपि गीयं जानं कामिनां रागमवर्धयदित्यन्वयः । लययुद्धमेव गानं
श्रोतॄणां रागवर्धकमिति संगीतशास्त्रस्थितिः, प्रकृते च तद्वैपरीत्यमिति गीतरूपकालवि-
रोधः, स च बधूजनेषु कामिनामत्यनुरागित्वव्यञ्जनादगुण एव ॥ १८२ ॥

ऐन्द्रवादश्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।
अवलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥

Sl. 183. Afflicted with separation from the lady—love, this passionate one counts fire as cold in comparison with lunar rays—(here is लोकविरोध as a merit in such description—See Tika).

लोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, ऐन्द्रवादिति । ऐन्द्रवादिन्दुसन्धिनोऽचिषः किरणात्, अचिषःशब्दस्य किरणवाचित्वं क्लौवत्वञ्च बहुषु दृश्यते, अपेत्येति ल्यबन्त गर्भत्वात् पञ्चमौ, हव्यवाहनं वक्रानपि शिशिरं शीतलं गणयति, यतोऽवलाविरहक्लेश-विह्वलः, अत्र हव्यवाहनोऽपि शिशिर इति लोकविरोधः सच विरहिषु चन्द्रकिरणस्या व्युद्घोषकत्वव्यञ्जनादगुण एव ॥ १८३ ॥

प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफलोप्यसि निष्फलः ।
एकस्त्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥ १८४ ॥

Sl. 184. Salutation to thee having universe as the form who art to be known too though vast, art causeless but the cause of creation, many though himself one (here विरोध too is merit—See Tika).

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, प्रमेय इति । प्रमेयः प्रमाणजन्यप्रमितिबिषयः

अप्रमेयस्तद्विन्नः, सफलः फलं काव्ये तत्सहितः जगत्कारणमित्यर्थः । निष्कलस्तद्विन्नः,
 एकस्तत्त्वतोऽद्वितीयः, अनेकः 'इन्द्रोमायाभिः पुरुषप ईशने' इत्यादि श्रुतेः । प्रपञ्चात्म-
 कत्वेन बहुरूपतया प्रतीयमानः, अव प्रमेयत्वाप्रमेयत्वादीनां सामानाधिकरण्यं केनापि
 दर्शनकृत्वा नोक्तमिति न्यायविरोधः स च प्रकृतोऽलङ्कारकः परमात्मनोऽचित्यमहिमत्वं
 व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८४ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।

सतीनामग्रणीश्चासीद्देवो हि विधिरीदृशः ॥ १८५ ॥

Sl. 185. Draupadi is the wife of five Pandavas, still she was the foremost of the devoted wives. Such is the course of Destiny (here such आगमविरोध conduces to merit, See Tika).

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, पञ्चानामिति । पाञ्चालपुत्रिका द्रौपदी अग्रणीः
 श्रेष्ठा, देवो देवसम्बन्धो विधिविधानम्, ईदृशः आगमापरतन्त्रः युधिष्ठिरादीनां
 धर्माद्यंशतया द्रौपद्याय प्रथिव्यधिष्ठातृरूपतया देवत्वादिति भावः । अत्रैकस्या
 पञ्चपतित्वं सत्यपि तस्मिन् साध्वोश्चेत्यलङ्कारश्रुत्या मन्वादिभिर्वा नोक्तमित्यागमविरोधः
 सच देवविधानस्य शास्त्रानपेक्षितया वैलक्षण्यं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८५ ॥

शब्दार्थालङ्क्रियाश्चित्रमार्गाः सुकरदुष्कराः ।

गुणा दोषाश्च काव्यानामिह संचिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥

Sl. 186. Thus the Alamkaras with reference to both

sabda and Artha, and those only with sabda (as Yamaka etc here) having strange characteristics, some of which are easily composable and some difficult to be composed, the gunas (10 gunas) in Chapter I and Doshas (10 Doshas so to say here in ch. III) are shown in Kavyas in brief.

इत्थं प्रतिज्ञातान् गुणादीन् निरूप्य ग्रन्थमिहोपसंहरति, शब्दार्थेति । शब्दार्थो-
लङ्घ्याः शब्दार्थोभयात्मककाव्यशोभाजनकाः स्वभावाख्यानाद्यलङ्काराः तेषां ह्येतेषां
शब्दार्थयोः क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया वा शोभाजनकत्वात् पूर्वोक्तयुक्त्या शब्दार्थ-
योक्तादात्म्याभ्युपगमाच्च । तथा सुकरदुस्कराः केचित् सुकराः केचिद्दुस्कराश्च शिवमार्गा-
शब्दमात्रालङ्कारा यमकादयः, एषां शब्दमात्रस्यैव शोभाजनकत्वात् । गुणाः श्लेषादयः,
दोषा अपार्थक्यादयः, चकारात् काव्यलक्षणतन्नेदतन्मार्गाश्च, संक्षिप्य दर्शिता इति
सर्वेषां कात्क्षरान् भेदस्यादर्शितत्वादिति भावः । अत्र य एव निरूपितास्तत्परोपसंहर-
णवाक्ये दर्शितत्वेनोक्ताः ननु निरूपणकामेभ्यः । तथाचै गुणानां पञ्चादुपादानं न
स्यादिति बोध्यम् ॥ १८६ ॥

व्युत्पन्नबुद्धिरमुना विधिदर्शितेन

मार्गेण दोषगुणयोर्वशवत्तिनीभिः ।

वाग्भिः कृताभिसरणो मदिरक्षणाभि-

धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्तिम् ॥ १८७ ॥

Sl. 187. (8) One who is of trained intellect in काव्यगुण
and काव्यदोष, and one who follows and proceeds on the right
line shown him hereina attains fruition, satisfaction (निवृत्ति),
and acquires fame being served (in his Kavya) by
suitable words under his control, like a lucky youth served
by beautiful damsels.

इत्याचार्यदर्शिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालङ्कार-
दोषविभागोनाम तृतीयः परिच्छेदः ।

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

ननु संचिप्य दर्शिता इत्युक्तं तत्र संचिपेण दर्शनायां कथं ग्रन्थप्रयोजनसिद्धिरि-
त्याशङ्क्योपपादयन्ग्रन्थं समापयति, वृत्तपन्नेति । अमुना निरुक्तेन विधीयन्ते एभिरिति
विधयोक्त्युपादयः तैर्दर्शितेन दोषगुणदोषोद्योपादयधर्मयोगावास्थितिप्रकारेण
परिज्ञातेनेति शेषः व्युत्पन्ना ग्रन्थप्रयोजनभूतव्युत्पत्तिमतौ बुद्ध्यर्थं सः, तथा अमुनैव
मार्गेण कृताभिसरणः काव्यं कर्तुं भवगन्तुं वा कृतोद्यमः कविवोद्धा वा वशवर्त्तिनोभिः
पुनः पुनरनुशीलनेनायत्ताभिर्वाग्भिः काव्यरूपामोरमते निर्हृतिमान् भवति तथा कौत्सि च
लभते इत्यन्वयः । एतेन निर्हृतिः कौत्सि चापि काव्यस्य प्रयोजनमिति पथ्यवसाने
प्रतिपादितम् अत्र काकाचिन्त्यायात् मार्गेणेत्यस्य प्रथमान्तकटं विशेषणद्वयेनाप्यन्वयः,
गुणपदशालङ्कारोपलक्षकं तेषामपि काव्यशोभाजनकत्वेनोपादयधर्मत्वात् । यद्वा व्युत्-
पन्नबुद्धिर्देशकाद्यादिविषयपरिशोक्षनेन निपुणमतिः वाग्भिः स्वयमेवासुना मार्गेण
कृतमभिसरणं यस्य तादृशः सन् कृतास्पदः सन्नित्यर्थः रमते कौत्सि च लभते इत्यन्वयः ।
यतोपमिनोति मदिरैक्षणाभिधेयः पुण्यवान् युवेवीत । यथा वशवर्त्तिनोभिः प्रेमवशो-
कृताभिर्मदिरैक्षणाभिर्वराङ्गनाभिः विधिदर्शितेन विधिदैवं तेन दर्शितेन विदुत्-
प्रकाशादिना प्रकाशितेन दोषो जनपरिज्ञानादिरूपः गुणरूपदभावः तयोर्मार्गेण अनेन
मार्गेणाभिसरणेऽयं दोषः अनेन तु गुण इति दोषगुणौ विविच्य स्वातन्त्र्यतया
परिच्छेदितेन वक्तव्येति लक्ष्यः कृतमभिसरणमभिसारो यस्य तादृशो धन्यो युवा रमते
वराङ्गनाप्रेमास्पदलक्षौत्सि च लभते तथेत्यर्थः ॥ १८७ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागोशभट्टाचार्यविरचितायां मालिन्य-

प्रोन्मनोसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां शब्दालङ्कार-

दोषविभागोनाम तृतीयः परिच्छेदः सुसंस्कृतः समाप्तः ॥ ३ ॥

काशते तथा तैस्तैः स्वभावैरच्युतस्थितिः

आत्र सर्वत्र सर्वज्ञभावः कश्चन शङ्क्यते ॥ १.७० ॥

ग्रहं चैत्रो घटं वेदमि न पटं, वेद तं त्वयं. ॥ १.७१ ॥

सायं वेत्ति पटः, सोऽहं जाने घटपटाविति ॥ १.७२ ॥

वेदिष्यामि न वा, पूर्वमजानां नैव वा क्व चित्, ॥ १.७३ ॥

क्रमेण वेदमि यगापदद्वाभ्यामुभयवर्जितम्. ॥ १.७४ ॥

सर्वं वेदमि, न किं चिद्य जाने. नैवास्मि कश्चन ॥ १.७५ ॥

भावात्मा, ननु नैवाहम्. अहं सर्वं च सर्वदा. ॥ १.७६ ॥

सर्वमस्म्यहमेवैकः किं सर्वमितरद्भवेत् ॥ १.७७ ॥

इत्यादिरेक एवायं प्रकाशः प्रविजृम्भते ॥ १.७८ ॥

नन्वेको यद्यसः कश्चित्, प्रकाशो न तदा परः ॥ १.७९ ॥

कथं भवेद्. अहो मूढः कथं व्युत्पाद्यतामयम् ॥ १.८० ॥

एकः प्रकाशः स्वातन्त्र्याद्विचित्ररूपः प्रकाशते. ॥ १.८१ ॥

वस्तुतश्च न चित्रोऽसौ, नाचित्रो भेददूषणात् ॥ १.८२ ॥

